

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KISEBBSÉGI MONOGRÁFIÁK

Mária Homišinová

IDENTITÁS NYELVHASZNÁLAT ASSZIMILÁCIÓ

Etnikai folyamatok magyarországi
kisebbségi családokban

MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat

IDENTITÁS
NYELVHASZNÁLAT
ASSZIMILÁCIÓ

Kisebbségi monográfiák 6.

Sorozatszerkesztő
SZARKA LÁSZLÓ

MÁRIA HOMIŠINOVÁ

IDENTITÁS NYELVHASZNÁLAT ASSZIMILÁCIÓ

Etnikai folyamatok magyarországi
kisebbségi családokban

MTA Kisebbségkutató Intézet
Gondolat Kiadó
Budapest

Lektorálás
NYOMÁRKAY ISTVÁN
UHRIN ERZSÉBET

Fordítás magyar nyelvre
SZABÓMIHÁLY GIZELLA

Nyelvi lektorálás
SZABÓ ORSOLYA

A kutatásban részt vettek:

A Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóintézete, Kassa, Szlovákia • A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete, Budapest • A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba • ELTE Germanisztikai Intézet • ELTE Szláv Filológiai Intézet • Magyarországi Bolgárok Kutatóintézete

A könyv kiadását támogatták:

A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete, Budapest • A Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóintézete, Kassa, Szlovákia • Magyarországi Németek Országos Önkormányzata • Országos Szlovák Önkormányzat • Bolgár Országos Önkormányzat • Országos Horvát Önkormányzat • A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba

© Dr. Mária Homišinová, PhD., 2008
© Szabó Mihály Gizella, 2008
© Gondolat Kiadó, 2008
© MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu

A kiadásért felel Bácskai István és Szarka László
Szöveggondozó Békési Bernadett
Műszaki szerkesztő Pintér László
A borító Paizs Goebel Jenő képének felhasználásával készült
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 9610 92 7
ISSN 1589-4479

TARTALOM

Előszó	11
1. Bevezetés	13
2. Főbb célkitűzések és módszerek	15

ELMÉLETI RÉSZ

3. Fogalmi értelmezési keretek, elméleti és módszertani megközelítések	21
3.1. A család kérdésköre	21
3.1.1. A család definíciója	22
3.1.2. Családi kapcsolatok és folyamatok	23
3.1.3. A családi társadalmi háló	25
3.1.4. A családi együttélés változatossága	25
3.1.5. A jelenlegi családmodell két korszaka	27
3.1.6. Az etnikailag homogén és a vegyes család	28
3.2. Az identitás	30
3.2.1. A személyes (perszonális) identitás	31
3.2.2. Szociális identitás és etnicitás	31
3.2.3. Az identitás konstruálása	33
3.2.4. Az etnikai identitás értelmezése és vizsgálata	34
3.3. A nyelv és a nyelvhasználat	40
3.3.1. A nyelv és a társadalom kapcsolata	40
3.3.2. Az anyanyelv és használata	42
3.3.3. A nyelvhasználat	43
3.3.3.1. A nyelvváltozatok	44
3.3.3.2. A nyelvi és kommunikatív kompetenciáról	45
3.3.3.3. A nyelvi helyzet és a nyelvhasználati szintér	46
3.3.3.4. Bilingvizmus és diglosszia	47

3.4. A kultúra és jellemző jegyei	51
3.4.1. A kultúráról általában – a kultúra értelmezése és megközelítései	51
3.4.2. Nyelv és kultúra	53
3.4.3. Az etnikai kultúra, illetve a kisebbségek kultúrája	53
4. A németek, szlovákok, horvátok és bolgárok jellemzése	58
4.1. Rövid történelmi kitekintés	59
4.2. Alapvető demográfiai, szociális és etnikai jellemzők	62
4.2.1. A kisebbségi lakosság lélekszáma	62
4.2.2. A kisebbségek területi elhelyezkedése	67
4.2.3. A kisebbségi családok etnikai szerkezete	71
4.3. A vizsgált kisebbségek etnikai identitása	74
4.4. Nyelvhasználat a családban és az iskolában	80
4.4.1. A vizsgált kisebbségek nyelvi repertoárja	82
4.4.2. A német, szlovák, horvát, bolgár kétnyelvűség	87
4.5. A vizsgált kisebbségek nemzetiségi kultúrája	90
5. A kutatási program	96
5.1. A kutatás jellege és célkitűzései	96
5.2. A kutatás tárgya és célja	97
5.3. A mintavétel módja és a minta nagysága	97
5.4. Kutatási módszerek és technikák	98
5.5. A kutatásban alkalmazott empirikus mutatók	99
5.6. Az empirikus adatok feldolgozása és értelmezése	101

EMPIRIKUS RÉSZ

6. A német, szlovák, horvát és bolgár családokra vonatkozó empirikus adatok bemutatása	105
6.1. A kutatásba bevont családok jellemzői	105
6.1.1. A vizsgált családok száma és területi elhelyezkedése nemzetiségek szerinti bontásban	105
6.1.2. A vizsgált kisebbségek demográfiai szerkezete (korcsoportos és nemi megoszlás)	107
6.1.3. Társadalmi szerkezet	110
6.2. Az adatközlők anyanyelve és nemzetisége	112
6.3. Családi állapot, családszerkezet	115
6.4. A családok típusai	117

7. A német, szlovák, horvát és bolgár kisebbségi család etnikai azonossága	119
7.1. A kisebbségi közösséghez tartozás átélése (az egyéni etnikai identifikáció)	120
7.1.1. A saját nemzetiségi hovatartozás érzékelésének erőssége és tudatosításának mértéke	120
7.1.2. Az etnikai hovatartozás érzékelése és tudatosítása a családtípus függvényében	122
7.2. A szociális identitás érzékelése és értékelése (csoportos etnikai identitás)	125
7.2.1. Adott szociális alakulatokhoz való tartozás érzékelése	125
7.2.2. A szociális identitás érzékelésének intergenerációs összefüggései	128
7.2.3. A szociális identitás értékelése a családtípus függvényében	133
7.2.3.1. A család típusa és a vizsgált szociális alakzatokkal való azonosulás	133
7.2.3.2. A családtípus és a szociális alakzatok értékelésének generációs összefüggései	136
7.3. A nemzetiséghez való tartozás hatása a viselkedésre	143
7.4. A nemzetiségi identitás fejlődésének feltételei	145
7.4.1. A nemzeti identitás erősödését gátló tényezők	145
7.4.2. A kisebbségi etnikai identitás fejlődését elősegítő tényezők	147
 8. A családi és nyilvános környezetben zajló nyelvi folyamatok	 150
8.1. A nyelv jelentősége	151
8.2. Az adatközlő családtagjainak nyelvi orientációja négygenerációs összevetésben	152
8.3. Az adatközlők nyelvi-kommunikációs képességei	156
8.3.1. A kisebbségi nyelv (német, szlovák, horvát, bolgár) sztenderd változatának ismerete	157
8.3.2. A német, szlovák és horvát nyelv nyelvjárási változatának ismerete	158
8.3.3. A magyarnyelv-ismeret	159
8.3.4. Az egyes nyelvek/nyelvváltozatok ismerete a családtípus függvényében	161
8.3.5. Nyelvhasználat a különböző kommunikációs helyzetekben	167
8.3.6. Nyelvhasználat családi és baráti körben	168
8.3.6.1. Nyelvválasztás családi és a baráti környezetben és a család típusa	173

8.3.7. Nyelvhasználat nyilvános színtereken	178
8.3.7.1. A nyilvános nyelvhasználat és a családtípus közötti kapcsolat	180
8.3.8. A nyelvismeret hatása a nyelvhasználatra, tekintettel a család etnikai összetételére	185
8.4. A nemzetiségi oktatásügy kérdése	187
8.4.1. Az egyes iskolatípusok látogatottsági adatai	188
8.4.1.1. A család hatása az iskolaválasztásra	191
8.4.1.2. A végzettség (a látogatott iskola típusa) hatása a kisebbségi nyelv ismeretére	193
8.4.2. A kisebbségi családból származó gyermekek a magyar tannyelvű iskolákban – a többségi nyelvű iskoláztatás okai	194
8.4.2.1. A családtípus és az oktatással kapcsolatos vélemények közötti összefüggés	197
8.4.3. A nemzetiségi oktatás igénybevételét befolyásoló tényezők	199
8.4.3.1. A család hatása a nemzetiségi iskola választására	202
9. A családi környezetben zajló etnokulturális folyamatok	207
9.1. A kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódás	208
9.1.1. Múlt és jelen	209
9.1.2. A múlt és a jelen közötti összefüggések	213
9.1.3. A családtípus hatása a kisebbségi kulturális javak fogyasztására	214
9.2. A kulturális szükségletek és érdeklődés kielégítésének feltételei	217
9.2.1. A kulturális igények kielégítésének lehetőségei az adatközlők értékelése alapján	218
9.2.2. A családtípus hatása a kulturális kínálat értékelésére	220
10. Családi interakció és együttélés a családban	225
10.1. A családi kapcsolatok	225
10.2. A családi és a baráti kapcsolatokkal való elégedettség mértéke	228
10.3. A jelenlegi családi kapcsolatok értékelése	229
10.4. A családtagoknak a családi életközösségben betöltött szerepe	231
10.5. A nemzetiségi hovatartozás hatása a családi életre	234
11. A családi migráció	236
11.1. A migráció okai és gyakorisága	236
11.2. A migráció célterületei és körülményei	239
11.3. A lokális identitás kérdése	245
11.4. Az anyaországgal való kapcsolattartás	247
12. Az empirikus eredmények összefoglalása	250
12.1. A német, szlovák, horvát és bolgár közösségek jellemzői	250
12.2. A családok jellemzői	253

12.3. A német, szlovák, horvát és bolgár kisebbségi család etnikai identitása	256
12.4. A családi és nyilvános környezetben zajló nyelvi folyamatok a vizsgált kisebbségeknél	259
12.5. A családi környezetben zajló etnokulturális folyamatok a vizsgált kisebbségi közösségeken belül	265
12.6. Családi interakció és együttélés a családban	267
12.7. A családi migráció	268
 13. Észrevételek és ajánlások	 271
 Utószó	 277
 A szerzőről	 281
 Bibliográfia	 283

ELŐSZÓ

A könyv megszületéséhez viszontagságos út vezetett, hiszen a szervezési bonyolalmaktól kezdve, a technikai nehézségeken át a pénzügyi gondokig sok problémával szembesültünk. Öröndetes tehát, hogy az érdekeltek együttműködése folytán mégis megjelent ez a kiadvány, amely a magyarországi etnikai kisebbségek életéről, állapotáról, a németek, szlovákok, horvátok és bolgárok gondolkodásmódjáról érdekes adatokat tár a szakmai és a laikus közvélemény elé. Könyvünk az adatfelvételek időpontjához képest aránylag jelentős késéssel jelenik meg, ennek ellenére úgy vélem, hogy új adalékokkal szolgál a többnemzetiségű társadalmakban jelenleg zajló etnikai folyamatok vizsgálatához és leírásához. Módszertani szempontból a monográfia érdekessége, hogy az etnikai kérdéseket a vizsgált kisebbségeken belül, de kívülről is elemzi, bizonyos tényezők – a családok nemzedéki hovatartozása, lakóhelye és etnikai összetétele – szempontjából vizsgálja, végül a kapott eredményeket egymással összeveti. Célunk az volt, hogy a kisebbségeket érintő aktuális kérdéseket egy helyütt és a lehető legátfogóbban tárgyaljuk, reális képet nyújtsunk a kérdéskörrel, mégpedig abból a szemszögből, ahogyan az érintettek látják és értékelik helyzetüket.

A könyv megjelenése kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy sok tekintetben sajátos kutatás eredményeit hasznosítja (a kutatás kivételesnek mondható irányultsága, méretei, a kutatás tárgyának nagysága, az újszerű módszer és az összehasonlító jelleg okán is). Kutatásunk fontos jegye a reprezentativitás elvének következetes alkalmazása, amely garanciát jelent arra nézve, hogy kutatási eredményeink érvényesek és megbízhatóak.

Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartom, hogy megemlítek két olyan kollégát, akiknek hathatós segítsége nélkül ilyen jellegű és méretű kutatás kivitelezhetetlen lett volna.

Elsősorban is Gyivicsán Annáról, a békéscsabai Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének akkori igazgatójáról kell szólnom. Ő kezdeményezte ugyanis a szlovák kisebbségi családokat megcélzó teljes körű empirikus terepkutatás megvalósítását, és – a szintén általa kezdeményezett szlovák értelmiségi kutatásokhoz kapcsolódva – elérte ennek az „újabb kori” kutatássorozatnak folytatását.

Az MTA Kisebbségkutató Intézete igazgatójának, Szarka Lászlónak köszönhető, hogy a teljes körű empirikus terepkutatást a többi magyarországi kisebbségre is kiterjeszthettük. Szarka László jelentős mértékben hozzájárult az ötlet megvalósításához, s ezáltal ahhoz is, hogy komplex képet alkothassunk a három más kisebbségi közösségben – a németek, a horvátok és a bolgárok körében – zajló folyamatokról.

A Magyarország egész területét érintő, teljes körű, több síkra kiterjedő kutatást nem volt egyszerű megvalósítani. Ehhez egész sor kutató közreműködésére volt szükség, akik következetesen felügyelték a minta kiválasztását, az adatgyűjtést és az adatok rendszerezését. Csak ennek a fáradságos munkának az elvégzése után kerülhetett sor az adatok elemzésére és az eredmények interpretálására – amelyre a könyv hasábjain vállalkozunk.

Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet mindazoknak, akik nem kis segítséget nyújtottak a kutatás előkészítéséhez és a terepmunka megvalósításához. Mindannyiuk nevének felsorolására nem vállalkozom, ám legalább azokat meg szeretném említeni, akik véleményem szerint a legtöbbet tették az ügy érdekében. Őszinte köszönetemet fejezem ki Szabó Orsolyának a kutatás ideje alatt végzett fáradságos közvetítői, tolmácsi és fordítói munkájáért, Bindorffer Györgyinek a német, Vári Andrásnak és Krékity Tamásnak a horvát, Chlebniczki Jánosnak és Laczó Magdolnának a szlovák, Kozma Istvánnak és Csíkhelyi Lenkének a bolgár kisebbség körében végzett szociológiai adatfelvétel irányításáért, valamint Bindorffer Györgyinek külön is értékes tanácsaiért és észrevételeiért.

Egyúttal köszönetemet fejezem ki a három érintett intézménynek és vezetőiknek: a budapesti MTA Kisebbségkutató Intézetnek, a békéscsabai Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének és igazgatójának, Uhrin Erzsébetnek, valamint a budapesti Országos Szlovák Önkormányzatnak és vezetőjének, Fúzik Jánosnak, akik a kutatást szervezési és anyagi szempontból is támogatták. Az MTA Kisebbségkutató Intézete kezdettől fogva szorgalmazta a könyv kiadását, és jelentős segítséget nyújtott mind szervezési, mind anyagi vonatkozásban.

Munkálatómnak, a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Intézetének köszönöm, hogy lehetővé tette a kutatás megvalósítását, munkaköri kötelezettségeim kialakítása során figyelembe vette a kutatással járó feladatokat, engedélyezte gyakori utazásaimat, fedezte bizonyos fordítások költségét, valamint megfelelő feltételeket teremtett az elemzések elvégzéséhez és az eredmények feldolgozásához. A kutatás két intézeti kutatásnak, egyrészt a *Nemzetek, nemzetiségek és etnikai csoportok az átalakuló társadalomban* című, 2003–2005 között megvalósított állami kutatás-fejlesztési programnak, másrészt pedig a Kutatás-fejlesztési Ügynökség pályázati programja keretében futó, *A magyar kisebbség az 1989-et követő társadalmi átalakulás folyamatában* című, 2006 és 2008 között végzett projektnek is részét képezte.

Két bírálónak köszönöm értékes észrevételeiket és tanácsaikat, amelyekkel segítették e könyv végleges változatának kialakulását.

Külön köszönet illeti a fordítót, Szabó Mihály Gizellát a terjedelmes szakszöveg precíz fordításáért. A fordító mindvégig arra törekedett, hogy kiküszöbölje mindazokat a nehézségeket, amelyek a szlovák és a magyar terminológia, szakszóhasználat és stílus különbségeiből fakadtak.

Remélem, hogy könyvem nemcsak a vizsgált kisebbségek tagjainak hoz újat, amennyiben többet tudnak meg önmagukról, hanem minden kedves Olvasó haszonnal forgatja majd – hiszen ily módon jobban megismerhetik honfitársaik gondolkodásmódját és érzéseit.

A szerző

1. BEVEZETÉS

Az 1980-as évek végén és az 1990-es évtizedben a társadalom életének valamennyi területére kiterjedő demokratikus átalakulás zajlott le. Az ezzel együtt járó társadalmi folyamatok nyomán a közép-kelet-európai többnemzetiségű államokban a kisebbségi közösségek öntudatosodását eredményező kezdeményezések indultak. Ezek közé tartoztak a kisebbségek társadalmi-politikai és jogi helyzetének megváltoztatását célzó törekvések, a saját etnikai identitás újrakonstruálása, az etno-kulturális társadalom korábbi fejlődésének ártértékelése, a többségi és a kisebbségi társadalom közötti interetnikus viszonytal kapcsolatos problémák kezelése, s nem utolsósorban az, hogy a figyelem egyre inkább a kisebbségi közösségek jövőjére és fejlődési perspektíváira összpontosult.

A világháborúkat követő hatalmi-politikai változások következtében a többnemzetiségű államalakulatban kisebbségi helyzetbe kerülő nemzetiségek számára ezek a változások azt is jelentették, hogy e kisebbségek a más államban élő anyanemzettel fenntartott kapcsolatukban a minőségi váltás lehetőségét keresték. Ezzel párhuzamosan változott az anyanemzetek viszonya a nemzeti társadalmon kívül élő nemzetrészek iránt is.

Mindezek a jelenségek megfigyelhetők voltak a magyarországi etnikai kisebbségek esetében is, s ez a tény elegendő okot szolgáltatott az etnicitás mint jelenség mélyebb elemzéséhez, mégpedig több társadalomtudomány nézőpontjából. A magyarországi kisebbségi lakosság „újrakonstruált” etnikai tudatának vizsgálata hálás terep a különböző típusú empirikus vizsgálatokhoz. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az etnikai identitás és az interetnikus kapcsolatok állapotának megismerése nagymértékben hozzájárulhat a többnemzetiségű állam nemzetiségi politikájának sikeres megvalósításához. A rendszeres és módszeres tudományos kutatások eredményeinek akceptálása a többség és a kisebbség közötti viszony – minden érintett fél megalégedésére való – rendezésének egyik feltétele.

A magyarországi társadalmi-politikai változások, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény elfogadása (1993), a nemzetiségi élet fejlesztéséhez kedvezőbb feltételek kialakítását célzó törekvések és nem utolsósorban az anyanemzetek fokozottabb érdeklődése a Magyarországon élő kisebbségeik iránt jó kiindulási pozíciót jelentenek ahhoz, hogy fejlődjön a magyarországi etnikai kisebbségek etnikai identitása. Másrészt azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az etnikai identitás erősödésének elsődleges feltétele a belülről jövő öntudatosodás, azaz maguknak az etnikai közösségeknek kell törekedniük önazonosságuk megőrzésére.

Ebből a szempontból a legfontosabb szerepet a család játssza (gondolunk itt elsősorban a nemzetiségileg homogén családra), ez az a szociális csoport, amely a leginkább erősíti a családtagok etnikai tudatát. Nyilvánvaló, hogy a család a családtagok etnikai tudatának további fejlődését olyan etnokulturális tényezők révén determinálja, mint az anyanyelv elsajátítása, az anyanemzet kultúrájának és történelmének az átadása. Ebben a tekintetben a család szerepének alábecsülése, illetve elhanyagolása annak a következménye, hogy csökken az etnikai kisebbséghez tartozó személyek etnikai tudata, és ez végső soron az asszimilálódásukhoz vezethet. Ebben az összefüggésben arról a tényről sem szabad elfeledkeznünk, hogy az eltérő nemzetiségű környezet következményeként egyre több a vegyes házasság, ami az utódok etnikai identitásának megtartása és fejlődése/fejlesztése szempontjából további komoly tényező.

Ha tehát azt próbáljuk megragadni, milyen a kisebbségi család etnikai tudatának jelenlegi állapota, és milyen lehetőségek mutatkoznak ezek fejlődésére, fontos az is, hogy az etnikai identitás egyes összetevőinek változását generációs összefüggésekben is vizsgáljuk. Az így kapott információk nemcsak arról tájékoztatnak, hogy milyen a többgenerációs családon belül a családtagok etnikai tudatának erőssége és az etnikai hovatartozás átélése, hanem ezek az adatok elsősorban az etnikai identitás fejlődési tendenciáit és irányát kell hogy jelezzék, ha a kutatás eredményeit a családra mint egészre általánosítjuk. Annál is inkább, mivel a magyarországi kisebbségi családokban ilyen irányú empirikus kutatások mindeddig nem folytak, illetve az eddigi kutatások csupán a kisebbségi családok egy-egy jellemző jegyét célozták meg (a népszámlálás és a mikrocenzus adataira támaszkodva).

2. FŐBB CÉLKITŰZÉSEK ÉS MÓDSZEREK

A magyarországi és szlovákiai kutatókból álló kutatócsoport célja a német, horvát, szlovák és bolgár kisebbségi családokban jelenleg zajló etnikai folyamatok vizsgálata volt. Konkrétan az etnikai identitás megtartását és átörökítését „belülről” irányító mechanizmusoknak a feltárására törekedtünk, az érdekelt tehát bennünket, hogyan értékelik, élik át és érzékelik ezeket maguk a kisebbségek. Célunk egyrészt az volt, hogy a vizsgált kérdéskörrel átfogó és teljes elméleti elemzést nyújtsunk, másrészt pedig ezt az elméleti okfejtést az említett kisebbségek körében végzett terepkutatás során szerzett, a kisebbségi közösségekben zajló etnikai folyamatokkal kapcsolatos, az adatközlők nézeteire, elképzeléseire és értékítéleteire vonatkozó aktuális információkkal egészítsük ki.

E célból 2000-ben és 2001-ben a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Kutatóintézetének, a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének, valamint a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének (Békéscsaba) együttműködésében szociológiai-szocio-lingvisztikai és szociálpszichológiai terepvizsgálatot végeztünk. A kutatásba bekapcsolódott továbbá a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Filológiai és Germanisztikai Intézete, valamint a Magyarországi Bolgárok Kutatóintézete is.¹

A kutatás több problémakört tárt fel, ilyen volt az etnikai identitás, a nemzetiségi oktatásügy, az anyanyelv és használata a családban és azon kívül, a kisebbségek etnokulturális élete, a családon belüli kapcsolatok, a generációk közötti és a rokoni kapcsolatok, a kisebbségi családok migrációja, a helyi identitás. Mindezzel célunk az volt, hogy minél finomabb elemzést adhassunk az etnikai jellemző jegyek hatásmechanizmusairól annak függvényében, milyen típusba tartozik az adott család. A családokat három szempont szerint különböztettük meg: etnikai (nemzetiségileg homogén és heterogén család), nemzedéki (idősebb és fiatalabb típusú család) és lokális (városi és vidéki/falusi családok).

Könyvünk főbb célkitűzései az alábbiak:

- Rövid elméleti elemzésben mutatjuk be a kulcsfontosságú terminológiai fogalmakat, mint a család és a családon belüli kapcsolatok; az etnikai identitás s ezen

¹ A kutatáshoz a szervezési és az anyagi háttérrel (a németek, horvátok és bolgárok esetében) az MTA Kisebbségkutató Intézete és (a szlovákok esetében) a békéscsabai Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete biztosította. A módszertani előkészítés és az adatok feldolgozása a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Kutatóintézetében történt.

belül az egyéni és a csoportidentifikáció, az anyanyelv (kisebbségi nyelv), a nyelvhasználat, különös tekintettel a kétnyelvűségre, a nemzetiségi kultúra és jellegzetességei. Egyúttal arra is rá kívánunk mutatni, milyen módon nyilvánulnak meg e társadalmi jelenségek a kisebbségek életében (3. fejezet).

- Jellemezzük a kutatásba bevont kisebbségeket – átfogó képet kívánunk nyújtani helyzetükről –, bemutatjuk alapvető szociológiai és demográfiai jellemzőiket, etnikai identitásuk sajátos jegyeit, különös tekintettel az etnikai identitás megőrzését elősegítő nyelvi, etnikai és kulturális tényezőkre (4. fejezet).
- Bemutatjuk az alkalmazott vizsgálati-módszertani keretet (5. fejezet).
- Empirikusan elemezzük a magyarországi német, szlovák, horvát és bolgár családokban zajló jelenlegi etnikai folyamatokról a kutatás során szerzett adatokat, kutatási eredményeinket (6–11. fejezet).

Ezenközben célunk nem az, hogy az adott problémakört teljes terjedelmében átfogjuk, s a felvetett kérdésekre teljes körű, kimerítő választ adjunk. Tudatában vagyunk ugyanis annak, hogy a vizsgált problémakör igen tág, több síkra kiterjedő, a kutatási adatok összetettek, többféleképpen megközelíthetők (elemzésük több szempontból és elemzési metszetből történhet). Úgy véljük azonban, hogy e korlátozások ellenére a bemutatandó elméleti és empirikus elemzés kielégítő képet ad az egyes családok jellemző jegyeiről, a kisebbségi családokban zajló etnikai folyamatok változásainak generációs összefüggéseiről. A vizsgált problémakör komplex megközelítése, minden kisebbség esetében azonos kutatási módszer alkalmazásával elvégzett elemzése lehetővé teszi a kutatási eredmények összevetését, mégpedig az adott kisebbségeken belül az egyes mutatók tekintetében, de a kisebbségek között is.

A könyvben bemutatott anyagok feldolgozása kétféle módon történt.²

- A) Az elméleti részben néhány alapvető terminológiai fogalom elemzésére helyeztük a hangsúlyt, ezek **a család, az identitás, a kommunikáció, a kultúra és sajátosságai**. E fogalmi kategóriákat egyrészt általánosságban, másrészt pedig abból a szempontból közelítjük meg, hogyan jelennek meg az adott kisebbség esetében. Egyúttal kitérünk az adott társadalmi jelenség vizsgálatakor alkalmazott legfontosabb módszertani eljárások bemutatására is. A továbbiakban jellemezzük a vizsgálatba bevont kisebbségeket, külön kiemelve etnikai identitásuknak azokat a sajátos jegyeit, amelyekre támaszkodva kidolgoztuk a vizsgálati módszereket. Az elméleti részben ezen túl bemutatjuk a terepkutatásban alkalmazott kutatási projektumot.
- B) Tudatában vagyunk annak, hogy az olyan bonyolult folyamatok, mint a kisebbségi családi környezetben zajló etnikai folyamatok, csak egyszerűsítve

² Módszertani szempontból az ún. „etic/emic” megközelítést próbáltuk alkalmazni, azaz a kívülálló tudós, kutató szemszögéből (elemzés, magyarázat az „etic” síkon), de a kisebbségi közösség belső helyzetéből is (a vizsgált jelenségeknek az adott közösség általi értékelése az „emic” síkján) (lásd Jakubíková, 1993). Az emic/etic terminusokat elsősorban a kognitív antropológia képviselői alkalmazzák (bővebben lásd *Ślownik etnologiczny*. Staszczak, Z. [red.]: Warszawa–Poznań, 1987, 74.).

értékelhetők, ezért az empirikus részben mint vizsgálatuk szempontjából relevánsakat az alábbi mutatókat jelöltük ki: a **család jellemzői** (etnikai hovatartozás, anyanyelv, szociális-gazdasági szerkezet, életmód), a **család etnikai identitása** (egyéni és csoportidentifikáció, etnikai tudat és magatartás, a család szerepe a nemzetiségi érzés erősítésében), a **család etnokulturális megnyilvánulásai** (nyelvi folyamatok, a nemzetiségi oktatásügy kérdése, a család kulturális fogyasztása és szokásai), **családon belüli és a generációs kapcsolatok** (rokonsági és leszármazási kapcsolatok), a **családi migrációs folyamatok** (a lakóhely-változtatás gyakorisága és célterülete, a helyi identitás, látogatások az anyaországban). Ezeket a mutatókat az egyes kisebbségeken belül az etnikai, nemzedéki és lokális szempontból értelmezett családtípus függvényében vizsgáltuk (a kutatásról bővebben az 5. fejezetben).

Elsősorban az alábbi kérdésekre keressük a választ. Milyen szerkezetű és hogyan jellemezhető napjainkban a szlovák, német, horvát és bolgár család? Hogyan fejlődik és milyen állapotú az érintett családok tagjainak etnikai önazonossága? Milyen erősen azonosulnak adatközlőink az olyan társadalmi alakulatokkal, mint a nemzet és az állam? Milyen szerepet játszanak az etnokulturális tényezők (nyelv és kultúra) által közvetített komponensek a család etnikai identitásának nemzedéki reflektálódásában? Milyen nyelvváltozato(ka)t részesítenek előnyben adatközlőink az egyes nyelvhasználati színtereken (család, barátok, nyilvánosság), és milyen mértékben? Befolyásolják-e az egyes családtípusok a mai kisebbségi családot jellemző nyelvi és etnokulturális folyamatok változását, és ha igen, milyen mértékű ez a hatás? Hogyan értékeli adatközlőink a kisebbségi családok tagjai közötti viszonyt? Milyen a szerepe az egyes családtípusoknak a fontos családi ügyekkel kapcsolatos döntéshozatalban? Milyen mértékű egyezések és eltérések mutathatók ki a kisebbségek között az egyes mutatók tekintetében? Melyek a feltételei a kisebbségi családok esetleges lakóhely-változtatásának?

A vizsgált kisebbségekkel foglalkozó hozzáférhető elméleti és empirikus anyagok áttanulmányozásából arra következtettünk, hogy elsősorban a nyelvi tényezők lesznek azok, amelyek az érintett kisebbségek asszimilálódását a leginkább befolyásolják. Feltételeztük továbbá, hogy az identitástudatot és az identitás megítélését, valamint az etnokulturális megnyilvánulásokat döntő módon a családtípus befolyásolja, ezen belül is elsősorban a család etnikai és generációs típusa. Ezeket az észrevételeket tehát **a két fő kutatási hipotézisünknek** tarthatjuk.

Nyilvánvaló ugyan, hogy a német, szlovák, horvát és bolgár család etnikai identitása nemcsak az etnokulturális jellegű tényezőkkel, hanem a társadalmi-politikai folyamatokkal összefüggésben is formálódik, jelen kutatásban azonban eltekintünk a problémakör politikai-társadalmi/állampolgári dimenziójától, és kizárólag csak a kiválasztott etnokulturális tényezők hatására összpontosítjuk figyelmünket.

Az adott kérdések tárgyalásakor – mind elméleti, mind empirikus síkon – interdiszciplináris, azaz szociológiai, szociolingvisztikai és szociálpszichológiai megközelítést alkalmaztunk. Így lehetőségünk nyílt arra, hogy témánkat a szociális

csoport (a német, szlovák, horvát, bolgár család) és az egyén (az adott csoport tagja) szempontjából is elemezzük.

Az említett két elemzési síkon tehát a leírására, a vizsgált indikátorok meghatározására és pontosítására törekszünk, egyúttal rá kívánunk mutatni arra, milyen szerepet játszanak az egyes tényezők a vizsgált kisebbségek etnikai identitásának megőrzésében, megerősítésében, illetve változásában.

A vizsgált kérdéskör elméleti és empirikus elemzését követően a publikáció zárófejezeteiben összefoglaljuk az empirikus kutatás eredményeit (12. fejezet), valamint a kutatással kapcsolatos észrevételeinket és az elemzésekből következő ajánlásainkat fogalmazzuk meg (13. fejezet).

ELMÉLETI RÉSZ

3. FOGALMI ÉRTELMEZÉSI KERETEK, ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI MEGKÖZELÍTÉSEK

3.1. A CSALÁD KÉRDÉSKÖRE

A családelmélet alapjainak lerakásában jelentős érdemeket szerzett **Émile Durkheim** (1888 – Introduction à la sociologie de la famille, 1921 – La famille conjugale), őt tartjuk a modern szociológiai családeértelmezés megalapítójának. Köztudott, hogy Durkheimtől származik a „famille conjugale” (házastársi család) ma már általánosan használt fogalma, amely a házastársakból és gyermekeikből álló „nukleáris család” fogalommal váltakozva fordul elő. Ezzel szemben áll a szülők, a nős fiaik és családjuk alkotta patriarchális típusú hagyományos család (famille paternelle).

A nukleáris család elméletét a strukturális funkcionális jelentős képviselője, **Talcott Parsons** fejlesztette tovább (Sigmund Freud és Max Weber hatására). Parsons elméletében az egyes szereplők társadalmi magatartásának magyarázatát a társadalom és a társadalmon belüli szociális rendszerek elméletével kapcsolta össze. Ebben az elméleti paradigmában egyértelmű az a szerep, amelyet a család mint alapvető szocializációs intézmény betölt. Parsons elmélete (az 50-es évekbeli amerikai családmmodellre támaszkodva) a kétgenerációs, neolokális családon alapszik, amelyben a férfi- és női szerepek funkcionálisan elkülönülnek. Elmélete támogatást kapott a korabeli kultúranropológiától, amely azt a nézetet vallotta, hogy az emberi társadalomban a nukleáris család a fizikai reprodukció intézményesítésének univerzális módja.¹

A második világháború után a családi élet konjunktúrájának vagyunk a tanúi. Tovább erősödik a neolokális és a nukleáris család irányába mutató tendenciák. Az emberek a neolokálisitást preferálják (a fiatal házások különköltöznek a szülőktől, és önálló háztartást alapítanak), a kétgenerációs, önálló életet élő családok esetében a nukleáris család fogalma a fejlett ipari civilizációkban megszokott, sztenderd családi életvitel, a „normális” családi élet megnevezéseként elfogadottá válik.

¹ Az antropológus G. P. Murdock egyik tanulmányában (1949) 250 társadalmat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ez a családtípus van túlsúlyban, vagy legalábbis a család alapegysége.

3.1.1. A család definíciója

A közismert mondás, miszerint a család a társadalom alapsejtje, azok közé az állítások közé tartozik, amelyet az egymást váltó politikai rezsimok, a változó kulturális ideálok és értékpreferenciák sem kérdőjeleztek meg. A családot általában valami olyannak tartjuk, ami mindig volt és mindig lesz, és ebben az értelemben univerzális jelenség, bár szerkezete a kulturális és egyéb hatásoktól függően alapvető különbségeket mutathat. A család minden kultúrában a biztonság, a stabilitás szimbóluma – sokszor az egyetlen, amit a világ az egyén számára biztosít.

Annak ellenére, hogy a társadalom és az egyén szempontjából a család kétségtelenül fontos és nagy jelentőségű, különféle elképzelések léteznek azzal kapcsolatban, mi a család és minek kell lennie. Úgy tűnik tehát, hogy a családnak mint fogalomnak nem lehetséges általánosan elfogadott definícióját adni. Létezik viszont egész sor, e fogalom eltérő megközelítését, az eltérő érdekeket és szükségleteket tükröző definíció.

Számosat közülük két csoportba sorolhatunk.

1. Leginkább az a meghatározás terjedt el, amely a családtagok közötti folyamatos kapcsolatra hívja fel a figyelmet, azaz a család legfontosabb ismérvének az **interakciót** tartja (ezt első ízben Ernest W. Burgess fogalmazta meg, 1926).
2. A strukturális-funkcionális értelmezés (Talcott Parsons) a nukleáris családot nyitott struktúráként értelmezi.

Parsons szerint (1955: 46) a nukleáris család az alábbi séma szerint szerveződik:

3.1. táblázat

	Instrumentális prioritás (a működést biztosítja)	Expresszív prioritás (érzelmi háttér)
Fölérendelt	apa-férj	anya-feleség
Alárendelt	fiú-férfi testvér	nő-lánytestvér

Az instrumentális és az expresszív prioritás a szociális vezérszerep két fajtája. Parsons azzal is foglalkozott, milyen módon integrálódik a család a társadalomba. Felhívta a figyelmet arra, hogy a nukleáris család viszonylag zárt rendszer, amelyet – a hagyományos családdal szemben – korlátozott és kevésbé jelentős kapcsolatok fűznek a tágabb rokonsághoz. A nukleáris családot a társadalomba az apa ketős szerepe integrálta: az apa a család instrumentális vezetőjeként a társadalomba munkavállalói szerepével kapcsolódott be. Sikereségéhez a biztonságos háttér megteremtése révén a család emocionális vezetője, a feleség is hozzájárult. Ennek a szigorú szereposztásnak pozitív hatása volt a „vezérpár”-nak a családon belüli kapcsolatára is.

Nézzük meg most azt, hogyan jellemzi a családot a kortárs brit szociológus, **Anthony Giddens**. Giddens a **családot** olyan, rokoni szálakkal közvetlenül összekapcsolt személyek csoportjaként értelmezi, amelynek felnőtt tagjai felelősek

a gyermekek neveléséért. Értelmezése szerint a **rokonság** az egyének között fennálló olyan viszony, amely házasság vagy az apa, vagy az anya részéről vérségi kapcsolat révén jön létre.

A **házasságot** két felnőtt egyén között létesített, társadalmilag akceptált szexuális viszonyként definiálja. A házasság révén nemcsak a házastársak válnak rokonná, hanem szüleik, testvéreik és egyéb vérrokonaik is. Ha a háztartásban a két szülőn és gyermekeiken kívül más rokon is él, **kibővített családról** beszélünk. Ennek tagjai lehetnek a nagyszülők, a férfi- és a nőtestvérek házastársukkal, a nagynénik, az unokaöcsök stb. (Giddens, 1997: 156)

A szülők, gyermekek, esetlegesen a nagyszülők alkotta családmmodell az emberi történelem valamennyi korszakában és minden jelenlegi ismert társadalomban különleges stabilitást mutat. A gyakorlatban nem létezik olyan társadalom, amely nem a családra mint alapelemére támaszkodna.

G. P. Murdock egyik munkájában (1961) 192 jelenlegi társadalom vizsgálata alapján három családtípust különböztet meg: **monogám** nukleáris család (kétgenerációs család: szülők és gyermekek), **poligám** család – többnejűség és többférjűség (olyan kétgenerációs család, amelyben a szülők egyikének társadalmilag elismert viszonya van egy további partnerrel), **kibővített család** (rendszerint olyan háromgenerációs család, amely a nukleáris családnak egy másik generációs családdal való kibővítése révén jön létre). Mind a három típusban létezik egy mag, ezt a férfi, a nő és a kiskorú gyermekek alkotják. E mag lényege az anya és a gyermekek közötti kapcsolat, amely azon alapul, hogy a gyermeknevelés minden társadalomban döntően a nőkre hárul.

A családra jellemző: a közös gazdálkodás, a férfi és a nő közötti munkamegosztás, a közös lakás, amely az otthon biztonságát, a stabilitást, az intimitást és a védett környezet érzését biztosítja.

A monogámia következményeként a legkisebb családi egység egyike, a nukleáris vagy házastársi család jön létre. Az ilyen család könnyen alkalmazkodik az ipari társadalmakra jellemző munkaerő-mobilitási igényekhez, ezért a modern társadalmakban a családi együttélés leggyakoribb formája (Murphy, 2004: 82).

3.1.2. Családi kapcsolatok és folyamatok

A humán tudományokat már régóta foglalkoztatja a család, rendszeres kutatások a 19. századtól folynak. A 20. század első felében a családdal a szociológia kezdett el intenzíven foglalkozni. A szociológia a családot a társadalmi mobilitással összefüggésben tanulmányozta, vizsgálta, milyen megnyilvánulási formái vannak az egyes társadalmi rétegekben, leírta, hogyan reagálnak a családok a változó életkörülményekre, vizsgálta, hogyan hat a család a patológikus társadalmi jelenségekre, tanulmányozta, miként reagál a család a más országba való elvándorlásra stb.

A második világháború után problémaként merült fel a hagyományos nukleáris család „megszünése”, a családi kapcsolatháló, a modern családon belüli férfi- és

női szerepek változása. A társadalmi érdekeknel erőteljesebben érvényesült azonban az az emberi igény, hogy kis családban éljenek. Mindez a családnak mint a **társadalom alapelemének univerzális voltát** támasztja alá.

A vizsgálatok a szociális (családi) interakciók felé fordultak, és (a Gregory Bateson antropológus kutatásai alapján) az interakciók rendszerszintjére támaszkodtak, amikor a rendszerelmélet (az emberek közötti kapcsolatoknak a rendszerek perspektívájából való megértése) nagy hatású paradigmává vált, és a biológián, a műszaki és közgazdasági tudományokon kívül a humán tudományokban is érvényre jutott. A társas (szociális) interakción az emberek közötti kölcsönhatást értjük, bármilyen módon nyilvánuljon is meg. Az emberek közötti viszony kialakulásához az érintetteknek interakcióba kell egymással lépniük, kommunikálniuk kell egymással. Minden, amit mondanak vagy cselekednek, kommunikációs jelentőségre tesz szert. A cselekedet hiánya is cselekedet. A családon belüli kapcsolatokat szabályok határozzák meg. Ezek jelölik ki, ki kivel szemben hogyan viselkedjen. A mindennapi élethelyzetekben a szabályok a **család kommunikációs sztereotípiái** révén nyilvánulnak meg. Kommunikációs sztereotípiák a jól működő, de a diszharmonikus családokban is léteznek. Az elsőben a kommunikáció folyamata zökkenőmentes, a másik típusú családban problémák lépnek fel.

A családi interakciók vizsgálata a formális jegyekre összpontosul. A legismertebbek Riskin és Faunce kutatásai (1970), akik a családi kapcsolatokat rendszerint három szinten értékelik: negatív, semleges, pozitív. Egyúttal nyilvánvaló, hogy az egyes mutatók mely variánsai minősülnek a család rendellenes működésére utaló jegyeknek. Értelmezésükben az interakció két szélső értéket vehet fel: lehet kaotikus interakció (mindenki azt mondja, amit akar) vagy hiperszinkrón interakció (megfontolt kommunikáció, a beszédpartnerek egymáshoz alkalmazkodnak).

Említsük még meg azt a koncepciót, amely a családot kapcsolatrendszerként értelmezi. Ez az általános rendszerelméletből indul ki: a rendszer mint egész minőségileg eltérően viselkedik, mint egyes megfigyelt elemeinek összessége. A család ebben az értelmezésben olyan rendszer, ahol a tagok közötti viszonyban bekövetkező bármely változás a többi családtagnál is változást indikál. A család mint rendszer tehát valamivel több, mint tagjainak összessége, ugyanis saját szabályai szerint fejlődik, és belső dinamikája van. A családra jellemző interakciós és kommunikációs szabályok, akárcsak a családszerkezet, az egész család viselkedését meghatározzák (Kredatus, 2002: 110).

A családot tehát a családi együttélés, a családszerkezet és a funkció és nem utolsósorban a családon belüli kommunikáció szempontjából szemléljük. A családtagok közötti viszony jellege szerint lehet domináns, alárendelt és komplementáris, egyes összetevőik állandó körforgásban vannak, állandóan változtatják helyüket (helyzetüket), így együtt alakítják ki a családszerkezetet. Ebben a legkülönbélebb folyamatok zajlanak. A házastársi és családi együttélésben semmi sem adott egyszer s mindenkorra, különböző feszültségek keletkeznek a viszonyban, ezek azonban csak határhelyzetekben mutatkoznak a valóban kibékíthetetlen ellentét formájában. A család minden tagja, minden egyén a maga módján bekapcsolódik a konfliktusokba, vagy azok központi szereplőjeként – ilyenkor a konfliktus alapvetően

érinti –, vagy mellékszereplőként, ilyenkor rendszerint csak a konfliktusok néma követői (például a gyerekek a szülők veszekedésekor). A konfliktust ebben az értelemben a párkapcsolat és a családi élet velejárójaként értelmezzük. Az együttélés minden pillanatában a család a kölcsönös viszonyok stabilitásának, labilitásának és a variabilitásának valamilyen szintjét mutatja.

3.1.3. A családi társadalmi háló

A családról beszélve hajlamosak vagyunk azt ma teljes nukleáris családként – apa, anya, gyermekek – elképzelni. Becslések szerint azonban nálunk a népességen belül az összes család egyharmada és az összes háztartás egyötöde teljes nukleáris család (Možný, 1999: 84). A maradékot, azaz a többséget az egyedül élő emberek, a gyermeküket partner nélkül nevelők vagy a különböző összetételű (a nukleáris családot alapul véve), de nem teljes többgenerációs családok alkotják.

Nyilvánvaló, hogy önmagában a nukleáris család sem önellátó, autonóm társadalmi alakulat, ez még inkább érvényes az egyéb családtípusokra. A család gyermeknevelési és problémakezelési képessége attól függ, hogyan kapcsolódik a társadalmi környezethez. A családi társadalmi háló egymástól függő tagok alkotta családok koalíciója, amelybe olykor kívülálló személyek (barátok, ismerősök) is beletartoznak. Ha az egyénre érvényes, hogy lelki és testi egészsége családi kötődéseivel függ össze, ugyanez érvényes a kis családi közösségekre is: sikerességük számos tekintetben a tágabb családhoz fűződő kapcsolataiktól függ. A szociológusok már 20-30 éve megdöntötték a nukleáris családról mint a társadalom alapegységéről szóló mítoszt, amely önmagában, kapcsolataitól függetlenül vizsgálható. Igaz ugyan, hogy az emberek kis családban élnek, ám kapcsolatokat ápolnak a tágabb családdal is, és a fontos döntések meghozatalakor arra is tekintettel vannak.

Napjainkban intenzíven kutatják, hogyan reagál a családi háló a családban bekövetkezett fontos eseményekre (Kabele, 1987).

3.1.4. A családi együttélés változatossága

A nukleáris család a társadalom univerzális alapegysége, olyan változatlan entitás, amely független az államtól, a piactól, a technológiai fejlődéstől vagy egyéb külső hatástól. A családon belüli munkamegosztás elsősorban a biológiai adottságoktól függ, ezek egyértelműen kijelölik az apa, az anya és a gyermekek családbeli helyét, valamint egymás közötti kapcsolataikat. A reprodukción kívül a család fő funkciója a gyermekek szocializálása és a hagyományos értékekre való nevelése.

Ebből a szemszögből megközelítve a kérdést, az olyan jelenségek, mint a válások nagy száma, az élettársi kapcsolatok és a házasságon kívül született gyermekek számának növekedése, a homoszexuális partnerkapcsolatok, sőt a homoszexuális párok gyermekvállalása sokak szerint az erkölcsi hanyatlásnak, a család válságá-

nak, a társadalom szétesésének a jele. A családi együttélés egyéb formáit többé-kevésbé deviáns, gyakran patológikus, erkölcsileg elítélendő jelenségnek tartják.

Bár igaz, hogy Európában a nukleáris család a családi együttélés többségi formája, az európai uniós statisztikák szerint megközelítőleg a 70-es évektől jelentősen csökken a házasságkötések s egyúttal növekedik az élettársi kapcsolatok száma (Kvapilová, 2000: 437). Ezt a jelenséget a családformáknak a tágabb értelemben vett társadalmi változások kiváltotta diverzifikálódásaként és pluralizálódásaként értelmezhetjük, kiváltó okai lehetnek a foglalkoztatási minták, a férfi-nő viszony változása, az adott államokra jellemző gazdasági és szociális feltételek, a változó értékrend.

A jelenlegi felfogás szerint tehát a család sokkal tartalmasabb fogalom, mint ahogyan azt a tradicionalista-konzervatív elméletek bemutatják. Igény mutatkozik a nukleáris családtól eltérő egyéb típusok elfogadása iránt is, ennek az oka elsősorban az, hogy számos országban a kormánypolitika alapvetően csak a deviánsnak vagy más módon problémásnak (például szociálisan hátrányos helyzetűnek) minősített családokat célozza meg. A nukleáris család életébe az állam minimális mértékben, átmenetileg avatkozik be (lásd például a szociális segélyezést). Sőt egyes országokban a nukleáris családnak a többi családformával szembeni preferálása alkotmányos szinten is megjelenik (például Írország, Németország).

A család politikai és adminisztratív definícióiról beszélve azt is meg kell említenünk: különbségek vannak a tekintetben is, hogy egy-egy országnak van vagy nincs explicit módon megfogalmazott családpolitikája.²

Barbier szerint (1995) a leginkább koherens családpolitikájú államok közé tartozik Luxemburg, Németország, Ausztria, Belgium és Franciaország; ezekben az országokban ugyanis a kormányzati intézkedések mind a horizontális, mind pedig a vertikális újraelosztás céljait is figyelembe veszik.³ Más országok politikája nem a családot mint speciális egységet célozza meg, hanem az egyes családtagokra (például szülők, gyermekek), azok jogaira összpontosul (például a skandináv országok).

Magyarország viszonylatában két olyan alapvető jogszabály létezik, amely a házasság és a család intézményét védi. Az egyik a **Magyar Köztársaság alkot-**

² A családpolitikai célok közé az alábbiaknak kellene tartozniuk: a források horizontális és vertikális újraelosztása, a szegénység elleni küzdelem, a gyermeknevelés társadalmi és gazdasági elismerése, a gyermekek esélyegyenlőségének biztosítása, megfelelő feltételek kialakítása ahhoz, hogy a gyermeknevelés összeegyeztethető legyen a munkavállalással, a családi szolgáltatások támogatása, a nemek közötti hátrányos megkülönböztetés megszüntetése stb. Jelen munka célkitűzéseit figyelembe véve a családpolitika meghatározásával és elemzésével bővebben nem foglalkozom.

³ Horizontális újraelosztásról akkor beszélünk, ha a a gyermektelen személyektől vagy pároktól származó források az adóztatás vagy speciális juttatások révén (például családi pótlék) az azonos jövedelemsávba tartozó, de gyermeket nevelő személyek között kerülnek elosztásra. Vertikális újraelosztásról akkor beszélünk, amikor a források újraelosztása a dagdagoktól a szegények irányába történik, mégpedig vagy az adórendszeren keresztül, vagy a jövedelemnagyság figyelembevételével (például milyen feltételek mellett jogosult valaki szociális vagy családtámogatási juttatásra).

mánya (1949, 15. §) és a **házasságról, a családról és a gyámságról** szóló 1952. évi IV. törvény, amelynek bevezetőjében az alábbiak olvashatók:

„1. § (1) A házasságról, a családról és a gyámságról szóló törvénynek az a célja, hogy a Magyar Köztársaság alkotmányának megfelelően szabályozza és védje a házasság és a család intézményét, biztosítsa a házasságban és a családi életben a házastársak egyenjogúságát, fokozza a gyermekekért való felelősséget és előmozdítsa az ifjúság fejlődését és nevelését.”

A családpolitika területével kapcsolatos feladatok ellátását biztosító végrehajtó szerv a kutatás idején az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium volt, jelenleg a Szociális és Munkaügyi Minisztérium.

3.1.5. A jelenlegi családmódel két korszaka

A jelenlegi családmódel történetét két korszakra bonthatjuk.

1. A 19. századtól az 1960-as évekig: ebben az időszakban a család intézményének fejlődése és az interperszonális kapcsolatok felé fordulás között korreláció figyelhető meg. A megkérdőjelezhetetlen referenciamódel háromelemű: a házastársi szerelem, a férfi és a nő közötti szigorú munkamegosztás, a gyermekekről való gondoskodás, egészségükkel, nevelésükkel való törődés. Mintegy 50 év alatt (1918–1968) minden társadalmi rétegben természetessé vált az igény, hogy a férfi biztosítsa a család megélhetését, a nő pedig otthon maradv a lehető legjobban gondoskodjon a gyermekekről, nevelésükről.
2. Az 1960-as évektől kezdődően a háztartásban dolgozó nő módeljét elsősorban a nőmozgalom, a feministák bírálták. Csökken a házasság stabilitása, terjed a házasságon kívüli együttélés. A család intézménye nem szűnik ugyan meg, ám legitimitása nagyobb részét már elvesztette. A modern család helyét a „posztmodern” család veszi át, amelyet a kölcsönös kapcsolatokra való irányultság jellemez. Ezek önmagukban nem értékesek, az értékük elsősorban a családtagok igényeinek kielégítéséből ered.

A család a különböző szakterületek kutatóit mind elméleti, mind empirikus kérdésként folyamatosan érdekelte, elsősorban szociológusok, néprajzosok, antropológusok érdeklődésének középpontjában állt. A családkutatások iránti komolyabb érdeklődést a gyors városiasodás, iparosítás és a velük együtt járó szekularizáció váltotta ki, ez utóbbi földrengésszerű változást idézett elő az agráriumhoz szorosan kapcsolódó hagyományos vidéki közösségekben és kisvárosokban.

3.1.6 Az etnikailag homogén és a vegyes család

A család mint szociális csoport jelentős és fontos szerepet tölt be a családtagok etnikai identitásának megerősítésében és fejlesztésében, ugyanis lehetősége van arra, hogy a családtagok etnikai érzését nagymértékben befolyásolja. Nyilvánvaló, hogy a nemzetiségileg homogén család az olyan etnokulturális tényezők révén, mint az anyanyelv, az anyanemzet kultúrája és történelme, a történelmi tudat, jelentős mértékben meghatározhatja a családtagok további fejlődését. Ebben a tekintetben a család szerepének alábecsülése, illetve elhanyagolása az egyik következménye annak, hogy gyengül az etnikai kisebbséghez tartozó személyek etnikai tudata, és ez végső soron asszimilálódáshoz vezethet.

Ebben a tekintetben a helyzetet bonyolítja az idegen etnikai környezet, amely révén egyre több vegyes, etnikailag heterogén házasság jön létre. Ezek valamiféle katalizátorként működnek, „amelyben két eltérő etnikai tudatrendszer találkozik” (Kaľavský, 1988: 23). A vegyes házasságok további sorsa – főképp az utódoké – két irányba is fejlődhet. Az egyik lehetőség az, hogy a két etnikai tudat közül az egyik meggyengül, esetleg teljesen megszűnik, a másik lehetőség pedig az, hogy a családon belül ún. kettős identitás alakul ki, amely az utódok számára mindkét etnikai közösség nyelvének és kultúrájának ismeretét jelenti (Kaľavský, i. m.).

A házastársak vallott nemzetiségi hovatartozása szerint beszélhetünk nemzetiségi homogámiáról (endogámiáról) – azaz az adott etnikumon belül létrejövő házastársi viszonyról, amikor a házastársak azonos nemzetiségűek –, vagy pedig a nemzetiségileg vegyes környezetre való tekintettel a nemzetiségi heterogámiáról (exogámiáról), amikor a házastársak eltérő nemzetiségűek. Ezen a ponton leszögezhetjük, hogy nem célunk az etnikai homogámia és heterogámia szerepének a tisztázása (közelebbről lásd Kráľová, 1995), csak annyit jegyzünk meg, hogy egy etnikum fennmaradását és reprodukcióját főképp a nemzetiségileg homogén család biztosítja, ugyanis ebben a családban a nyelv és a nemzeti kultúra iránti orientáció átörökítése a gyermekekre egyértelműbb, és szinte automatikusan történik. A szakértők szerint a nemzetiségi homogámia alsó határa az etnikailag homogén házasságkötések 80%-os aránya a nemzeti populáción belül. Ha a homogámia aránya az említett érték alá csökken, fennáll a veszélye annak, hogy csökken az adott nemzet, nemzetiség létszáma, sőt a teljes megszűnés veszélye is fenyegeti (Hernová, 1997: 65). Az eltérő nemzetiségű házastársak által kialakított családi környezet az interetnikus kapcsolatok színtere: két nyelv, két kultúra találkozik itt, kölcsönhatások lépnek fel, a család a családtagok nemzetiségváltásának és nyelvi differenciálódásának a forrása, a nemzetiségi és nyelvi asszimiláció helyszíne, ami egész sor egyéb tényezővel függ össze.

Ebben az összefüggésben hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzetiségi homogámia/heterogámia közötti arány számos tényező függvénye, ilyen az adott kisebbség létszáma és kompakt jellege, az adott közösség tagjai közötti kapcsolatok száma, a nyelv közelsége (vagy távolsága), az érintett etnikumok szociális-kulturális színvonala (ideértve az életmódot is), az etnikumok zártsága, vagy ellenkezőleg,

a másik felé való nyitottsága, a nemzetiségileg vegyes házasságokkal szembeni tolerancia vagy éppen ezek elutasítása stb.

Mindezek a körülmények kétségkívül megmutatkoznak abban is, milyen mértékű a nemzetiségi homogámia és a heterogámia a magyarországi szlovák, német, horvát és bolgár kisebbség körében. A magyarországi, nemzetiségileg vegyes házasságok számát a növekvő migráció, a lakosság növekvő nemzetiségi keveredése, de a kisebbségek demográfiai szerkezetének változása, az életmód egységesülése, a kulturális közelség, a nyelvi akadályok hiánya is erősítette és erősíti. A nemzetiségileg vegyes családokban az eltérő nemzetiségű házastársak közötti kölcsönhatások bonyolult folyamata zajlik, két eltérő etnikum találkozik nyelvi és kulturálisan, kölcsönösen hat egymásra. Ez a tényező nagymértékben befolyásolja a gyermekek nevelését, nemzetiségi orientációját, nyelvi fejlődésüket, a nemzetiségi tudat, a hagyományok, szokások, valamint az etnikai kultúra kérdéskörét (az etnikai információ átöröklése, átadása).

Másrészt viszont e családokban többféle módon oldható meg az etnikai információ átadása. Az ilyen család mind a két etnikum, kultúra és nyelv felé orientálódhat, azaz mindkét házastárs nemzetiségi identitását megcélozhatja, vagy pedig a házastársak egyike alkalmazkodik partnere nemzetiségéhez. Az ilyen családban a gyermekek csak az egyik szülő nemzetiségét veszik át, gyakran a többségi nemzethez tartozóét, s ezáltal nemzetiségi asszimilálódás következik be, az adott nemzetiséghez tartozó személyek száma csökken. Általános szabály, hogy a családot körülvevő tágabb etnikai környezet hatása erős, azaz a többségi etnikum hatása a meghatározó.

A család nemzetiségi összetételével szorosan összefügg az is, milyen erősen azonosul az egyén saját etnikumával, milyen a nyelvi és kulturális orientációja. Legtöbbször a nemzetiségileg vegyes családra vezethető vissza, hogy az egyén valamelyik szülője nemzetiségével kevésbé azonosul.

Ha az etnikai homogámia és heterogámia tág kérdéskörét röviden össze kívánánk foglalni, azt mondhatnánk: „a nemzetek és a nemzetiségi kisebbségek körében mind a saját csoporton belüli házastársi kapcsolat kötése, azaz az endogámia, mind az ezzel ellentétes tendencia, az exogámia is jelentkezik, az utóbbi esetben az adott személy a saját csoporton kívül keres házastársat. Az etnikai információ átadását az új generációknak azonban csak az endogámia egyértelmű túlsúlya biztosítja. Az exogámia túlsúlya viszont korlátozza az etnikai információ nemzedékek közötti átadását, és az adott etnikum létszámának csökkenéséhez, esetlegesen az etnikum teljes eltűnéséhez vezet” (Hernová, 2003: 44).

Az etnikai információnak a generációk közötti átadása kapcsán még érintenünk kell a nemzedék (generáció) fogalmának definícióját is. A nemzedék „...nagy létszámú, szociálisan differenciált embercsoport, amelynek tagjait a kor által meghatározott gondolkodásmód köti össze, s akik azonos történelmi és kulturális feltételek között éltek át szocializálódásuk legfontosabb időszakát” (*Demografie...*, 1993: 72).

Minden egyes nemzedékre érvényes, hogy az elődök és az utódok között közvetítőként jelenik meg. Nyilvánvaló, hogy egy generáció a szociális-kulturális változásoknak nemcsak átadója, hanem kiváltója is, s ezáltal új jelleget kölcsönöz a társadalomnak.

3.2. AZ IDENTITÁS

Az egyén identitása társadalmilag és kulturálisan determinált jelenség, s az embernek abból a természetes szükségletéből fakad, hogy azonosuljon az őt körülvevő szociális, társadalmi környezettel. Az ember mint társadalmi lény számos szociális csoport tagja, többféle identitással rendelkezik, például férfi, férj, apa, dohányos, vállalkozó, természetvédő stb. Azt mondhatjuk, hogy az ember többszörös csoport-identitással rendelkezik. Egyúttal azonban az ember saját maga egyénileg azonosul valamely csoporttagsággal, és így konstruálja a helyes választással kapcsolatos személyes meggyőződését.

Az identitás azonosításakor két tézisből indulhatunk ki:

1. Az identitást kifejezőként, a „ki vagyok, és hová tartozom?” kérdésre adott válaszként értelmezhetjük. Az erre a kérdésre adott válasz egyúttal a kapcsolat másik síkját is tartalmazza, azaz: „Ki nem vagyok, és hova nem tartozom?” Az identitás része tehát az eltérés/elkülönülés motívuma, ezt az a tény is alátámasztja, hogy az identitás éppen konfrontálódáskor aktivizálódik.
2. A másik kiindulópontot az a tézis jelenti, amely szerint az identitás nemcsak annak deklarálása, hogy ki vagyok. Az identitás minőségi tartalmat is hordoz, amely egy adott csoport tagjainak lehetővé teszi, hogy egyértelműen felismerjék az azonos identitású embereket. Az identitás tehát szimbólumokra, az identitást meghatározó attribútumokra épül, amelyeknek egyben identitásmegkülönböztető szerepük is van.

Az identitás összetevőit és aspektusait a legapróbb részletekbe menően a pszichológiai tudományok, főként a szociálpszichológia elemzi. Az identitás problémakörének vizsgálatakor alkalmazott módszertani megközelítésünk a H. Tajfel által kidolgozott és J. C. Turner által továbbfejlesztett **szociálisidentitás-elméleten** alapul (SIT – Social Identity Theory).

A szociálisidentitás-elmélet szerint az én fogalma az alábbiakat tartalmazza:

1. a **személyes (perszonális, individuális) identitás** – ez az embernek a saját egyéni készségeiről, képességeiről, tulajdonságairól vallott meggyőződése;
2. a **szociális identitás** (csoportidentitás) – ezt az egyénnek egy adott csoporttal való azonosulásaként értelmezzük. Az egyén felismeri, hogy adott szociális csoport/csoportok tagja, s tudatosodnak benne a tagsággal együtt járó értékek és emocionális jelentőségük (Tajfel, 1981: 255).

Az identitás mindkét szintjére jellemző, hogy egymással kölcsönös összefüggésben és meghatározottságban vannak, ugyanis az embernek az őt körülvevő szociális környezettel való azonosulása nagymértékben segíti az önazonosság kialakulásának folyamatát is. Másképp fogalmazva: az embernek egy adott csoporttal való azonosulása rendszerint önazonosságát is befolyásolja. Másrészt viszont a közös tagság felismerése elengedhetetlen feltétele annak, hogy az egyének csoportként érezzenek és cselekedjenek.

A szociálisidentitás-elmélet alaptétele: az egyénekben erős motiváció él aziránt, hogy magas szintű személyes és csoporttagi önértékelést érjenek el, és ezt meg is tartásák. A szociálisidentitás-elmélet szerint a szociális identitás a csoportos cselekedet alapja (például a tagok más csoportok tagjainak értékét csökkentik, saját pozíciójuk javítására törekednek, a saját csoport elhagyása vagy távolságtartás). A viták során felmerült az a kérdés, miként kategorizálják magukat az emberek, így alakult ki a szociálisidentitás-elméleten belül az **önbesorolási elmélet**.

3.2.1. A személyes (perszonális) identitás

A szociálpszichológiai megközelítés az egyéni identitást három öndefiníciós keretben határozza meg:

- intraperszonális keret,
- interperszonális keret,
- szociális keret.

Mindhárom keretben elválasztható egymástól az identitás konstruálásának folyamata és az identitás tartalma:

- Az intraperszonális keretet a személyiség „magvaként” értelmezzük, amelyet a saját személyes folytonosság tudatán alapuló **azonosságérzet** alkot, ez a személyes identitás.
- Az interperszonális keret a **szociális szerepek összességé**ként értelmezett identitás (másokhoz viszonyítva ki vagyok én).
- Az öndefiníció szociális kerete a **társadalmi csoportokhoz való tartozás-ként** (születés vagy választás révén) értelmezett identitás.

Az egyéni identitás társadalmilag és kulturálisan meghatározott. Az empirikus kutatásokból a kutatók azt a következtetést vonták le, hogy a különböző kultúrákban eltérő módon alakul ki az identitás, amelynek fontos szerepe van az eltérő kultúrához tartozó személyek felismerésében és elfogadásában. Ezt a jelenséget az **identitás kulturális relativitásának** nevezték (Hoare után Výrost–Slaměník, 1997: 227). A megnevezés azt fejezi ki, hogy a különböző kultúrákban nemcsak az identitás kulturális tartalma, hanem a hozzá vezető folyamatok és működése is eltérő.

3.2.2. Szociális identitás és etnicitás

Az etnikum kérdésköre és a szociális identitás elmélete között fennálló összefüggés két alapvető, egymástól a generalizáció mértékében eltérő síkon szemlélhető. A szociálisidentitás-elmélet az etnikai folyamatok és jelenségek magyarázata szempontjából fontos.

Az ember szociális identitásának egyik összetevője az **etnikai identitás mint adott etnikai közösséghez, nemzethez, nemzetiséghez tartozás tudatosítása és**

átélése konkrét környezetben, „...mint kulturális (materiális és szellemi), faji, nyelvi és területi tényezőknek, a történelmi sorsközösségnek és a közös származás tudatának interakcióban ható, az ember etnikai tudatát, etnikai identitását és orientációját formáló, kölcsönösen összekapcsolt rendszere” (Maříková – Petrussek – Vodáková, 1996: 276). Az etnicitás tehát a nemzeti (etnikai) identitás alapját képezi. A tulajdonságok összessége, illetve a definícióban szereplő objektív és szubjektív jegyek (összetevők) együttes előfordulása egyrészt egy adott etnikai csoportot egyéb csoportoktól elkülönít, másrészt viszont a tudatosan átélt önreflexiók folyamatnak, illetve a saját etnikai csoporthoz való viszony reflektálásának az alapját képezi.

Az etnikai identitás egy másik dimenziója, hogy nemzedéki reprodukálása nagyrészt a hagyomány elvén történik, ez biztosítja az etnikailag fontos jelenségek stabilitását. A fejlődési tényezők, a különböző migrációk és az interetnikus kapcsolatok hatásának a következtében azonban az etnikai identitás időben és térben változik, ennek kifejeződési formái az adaptációnak, akkulturációnak, asszimilálódnak, integrálódásnak nevezett etnikai folyamatok (Botík, 1991: 19).

Az etnikai identitás jellemzésével kapcsolatban azt is szükséges hangsúlyoznunk, hogy pozitív és negatív tényezőkkel is rendelkezik. A pozitív tényezők a hazafiság, a nemzeti büszkeség, a közös identitás és az összetartozás érzése, ezek pozitívan hatnak a nemzeti közösségekben jelentkező belső konfliktusok elhárításában, és főképp a külső fenyegetés hatására nyilvánulnak meg intenzív módon. Az etnikai identitás negatív megnyilvánulásának minősül a nacionalizmus, amelyben valamely külső tekintély (az államérdek, a nemzeti szellem, a saját kizárólagosság eszméje) a belső tekintély, azaz az értelem, az erkölcs és az egyéniség fölé rendelődik (Nedomová–Kostelecký, 1996).

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy az identitás nagyon rugalmas és dinamikus kategória, amelynek inkluzív és egyben exkluzív jellege is van, azaz egyszerre összeköt és szétválaszt, társadalmilag egyesít, egyúttal a mi és az ők csoportja szerint kategorizál. A csoportidentitás alakulásakor nagyon fontos a kategorizáció határainak a kialakítása és megvonása. A határok jelentősége és jellege a történelem folyamán változhat, ebből következik, hogy a személyes és a csoportos identitás is állandó változásban van. F. Barth (1996) szerint a csoportidentitás tartalmilag, azaz az etnikai közösségek jegyeit tekintve eltérő lehet. A valóságban a csoportidentitást nem a tartalom, hanem a csoporttagok által kialakított és fenntartott határok, azaz a saját közösség és a más közösségek közötti különbségek keresése és igazolása alkotja és határozza meg (bővebben lásd Bačová, 1996a).

Az integrációs tendenciák jellemezte mai világban gazdasági-technológiai síkon fokozott érdeklődés mutatkozik az etnikai származás iránt, és az etnicitás fontos szerepet játszik a szociális folyamatokban is. Az etnikai közösséghez tartozás egyéni és kollektív szinten is fontos értéké válik.

3.2.3. Az identitás konstruálása

Napjainkban a társadalomtudományokban különböző olyan posztmodern elméletekkel (például a szociális konstruktivizmus, etogenetika, narratív pszichológia és szociológia) találkozunk, amelyek számos témát, így az identitás kérdéskörét is újszerűen közelítik meg. Ez az újfajta értelmezés magából a posztmodern gondolkodásnak a jellegéből adódik, vagyis abból, hogy a homogenitás és az egységesség (egyöntetűség) preferálása helyett a különbözőség és a pluralitás jellemzi. Ez a megközelítés jellemzi a szociális konstruktivizmus elméletét is, amely többek között erre a kérdésre keresi a választ: hogyan hozzuk létre (konstruáljuk) a szociális világot és saját identitásunkat? Az elmélet szerint az ember a megismeréssel nem tükörként reflektál a világra, hanem éppen ellenkezőleg: a világot úgy ismeri meg, hogy tapasztalatában értelmesen interpretálja. Ebből következik, hogy az emberi tapasztalat a **világ konstruálása**.

Ha azokat az alapvető módokat kívánjuk jellemezni, ahogyan az emberek képzeletükben felépítik/konstruálják a szociális világ jelenségeit – beleértve saját magukat is –, ideáltipikusan legalább kétfajta konstruálási módot határozhatunk meg:

- az esszenciális vagy más szóval primordiális módot,
- az instrumentális, szituatív vagy más néven kontextuális módot (Dweck–Leggett, 1998; Geertz, 1994; Bačová, 1993, 1996c, 1997a).

A hagyományos társadalomtudományi megközelítésekben az identitás kétségtelen és evidens, az egyéni tapasztalat nyilvánvaló produktuma. Az identitás esszenciális konstruálása szerint az egyén identitása a priori adott. Az identitás formálódásával kapcsolatos problémák csak az identitáskeresés problémái, illetve az azzal kapcsolatos probléma, hogyan találja meg azt az egyén önmagában. Az egyénnek és a közösségnek pontosan és minden kétség nélkül kell tudnia, hogy ki vagy mi ő, és hova tartozik, ugyanis ez eleve adott.

A másik oldalon az instrumentális (konstruktivista vagy civil) megközelítés abból a téziséből indul ki, hogy ha a történelem folyamán és a jelenlegi társadalmakban annyi identitáselmélet és filozófia létezett és létezik, az egyéni/csoportidentitás nem lehet a priori belső adottság, hanem azt az egyénnek el kell sajátítania vagy legalábbis ki kell választania, aszerint, mikor melyik közösséghez tartozik, vagy odatartozónak vallja magát. Eszerint az egyén a saját identitását alakítja/konstruálja, mégpedig képletesen szólva szinte minden szituációban és minden pillanatban. Együttal az **identitás a nyelv mint struktúraképző elem által konstituálódik** (más valóságot képtelenek vagyunk megismerni).

Hasonló megközelítéssel találkozunk a **nemzeti és etnikai identitás** megkülönböztetési kísérletei kapcsán (Geertz, 1994). E fogalmak meghatározásakor a primordiális és az állampolgári (civil) megközelítést különböztethetjük meg. A primordiális modell szerint az etnikai identitás az embernek egyszer s mindenkorra meghatározott, születésétől fogva adott, illetve az etnikum kulturális hagyományának/hagyatékának részeként elsajátított jegye. Az állampolgári elvet az államból vezetjük le, a nemzeti hovatartozás ugyanis egyéni választás kérdése, egyéni dön-

tés következménye, szemben a hagyományos értelmezéssel, amely szerint a nemzeti identitás az etnikai, kulturális kötődés által meghatározott identitás.

Tehát az **etnicitás szubjektív érzékeléséről** van szó, azaz arról, ahogyan az egyén az etnikai közösséget értelmezi. Bačová (1997a: 13) szerint Közép-Európában az etnikai identitás primordiális (esszenciális) értelmezése dominál, azaz az etnikai identitást eleve adottnak, meghatározottnak és változatlanak, amolyan „vérségi örökség”-nek minősítik. Fő jegyei elsősorban a nyelv, a terület és a nemzethez tartozás szubjektív átélése.

Olejník (2002: 21) véleménye szerint egyik elmélet sem veszi figyelembe az evolúciós szempontot, s egyúttal megállapítja, hogy a történelem a primordiális kapcsolatoknak az instrumentális kapcsolatok általi felváltásaként jellemezhető.

A tárgyalt kérdés értelmezésének vizsgálatát nagyon érdekesnek és fontosnak, empirikusan igazolandónak tartottuk. Ebből az okból kifolyólag vizsgálatunkba ezt a kérdést is bevontuk, bár korlátozott formában. Főként a nyelv kapcsán érdekelt bennünket az, melyik modellt részesítik előnyben a kutatásba bevont kisebbségek (bővebben lásd a kutatás módszertanát tárgyaló fejezetet).

3.2.4. Az etnikai identitás értelmezése és vizsgálata

Az identitás (ideértve az etnikai identitást is) kérdésköre – tekintettel tartalmi és jelentésbeli többértelműségére és komplex jellegére – egész sor társadalomtudományi diszciplína érdeklődésének homlokterében áll. A Közép- és Kelet-Európában lezajlott általános társadalmi változásokat követően főképp a szociológusok, szociálpszichológusok, etnológusok, kulturális és kognitív antropológusok érdeklődését keltette fel.

Az etnikai identitás vizsgálatára irányuló törekvések kapcsán számos olyan akadállyal és nehézséggel találkozunk, amelyek nemcsak e kérdéskör multidimenzionális voltából, hanem éppen a megközelítésmódok interdiszciplináris jellegéből adódnak. A gondot egyrészt az okozza, hogy az identitás konceptualizálása az egyes társadalomtudományi diszciplínákban nagymértékben differenciált (hogyan értelmezendő és definiálandó az identitás?), ezt mutatja a nemzeti (etnikai) identitás vizsgálata szempontjából releváns elméletek, koncepciók nagy száma (bővebben lásd például Bačová, 1993, 1997a; Buocová, 2002). Másrészt az etnikai identitás vizsgálatához a fogalmak operacionalizációjával kapcsolatos különböző módszertani megközelítések (milyen eljárásokkal, módszerekkel vizsgáljuk az etnikai identitást?), egy-egy módszer validitásával, az eljárások produktivitásával összefüggő viták társulnak (bővebben lásd Jakubíková, 1993). Az egyes tudományágak művelői önállóan vagy egymással kombinálva alkalmazott kvalitatív és kvantitatív módszerekkel vizsgálják az etnikai folyamatokat, és kísérik meg diagnosztizálni az etnikai identitást (kvalitatív módszer például a klasszikus narratív interjú, az újabb módszerek közé tartozik a diskurzuselemzés, bővebben lásd Fairclough, 1995, Wodak et al., 1999; a leggyakoribb kvantitatív módszerek közé tartozik a kérdőíves módszer és a különböző tesztek).

Szarka szerint (2004: 193) az egyéni és csoportidentitás tartalmát, szerkezetét és ezek kialakulását különböző interdiszciplináris módszertani megközelítésekben vizsgálták (etnoszociológia, szociolingvisztika, szociálpszichológia, antropológia), mindezek alapján arra a felismerésre jutottunk, hogy „az etnicitás nem egyszerűen az egyén és a csoport etnikai tulajdonságainak (például a származásának, nyelvének, hiedelmeinek, szokásainak, kultúrájának) az összessége. A csoport etnikai önmeghatározása mellett rendkívül fontos az egyén és csoport közötti viszonyrendszer, az ezt meghatározó etnikai és nem etnikai (például a szociális, gazdasági, ideológiai, kapcsolati, mentális és habituális) tényezők relációja, az egyén szocializációs háttere, diszpozíciói. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a többi csoporttal szembeni elhatárolódást, illetve másoknak a csoportról alkotott külső megítélését sem” (Szarka, 2004: 193).

A 20. század nemcsak az állam-nemzet, illetve többség-kisebbség kapcsolatában hozott radikális változásokat, hanem a személyes és a csoportidentitás tartalmában és szerkezetében is. Szarka véleményével (2004: 195–196) összhangban úgy véljük, hogy az etnikai irányultságú kutatásoknak (lehetőség szerint) átfogó jellegűnek kellene lenniük. Az adott kérdéskörrel átfogó kép csupán a külső csoportképző jegyek (nyelv, kultúra, lélekszám, terület) figyelembevételével nem alakítható ki, emellett fontos a csoport aktuális közösségi identitását meghatározó önkép és természetesen a többség-kisebbség viszony, az államhoz és az egyéb társadalmi alakulatokhoz fűződő viszony, továbbá vizsgálni kell a politikai, gazdasági, kulturális, jogi tudatot is. Más szóval: **a csoportidentitás vizsgálatakor elengedhetetlenül szükséges, hogy megvizsgáljuk a csoportkohéziót (összetartást), a belső szolidaritást és a szervezetségi szintet is.** Az említett négy magyarországi kisebbség körében végzett vizsgálatunk módszertanának kialakításakor igyekeztünk ezeket a tényeket is figyelembe venni. Elsősorban arra fordítottunk kellő figyelmet, hogyan élik meg az adatközlők saját etnicitásukat a többségi és a kisebbségi közösség, de más társadalmi alakulatok viszonylatában is (minderről bővebben a módszertani részben).

Az etnikai identitás kutatását az etnikum, nemzet, nemzetiség fogalmak értelmezésével és definiálásával kapcsolatos terminológiai bizonytalanságok és magyarázatok is bonyolítják (bővebben lásd például Tóth, 1990; Rychlík, 1996). Nem kevésbé bonyolult kölcsönös kapcsolatuk procedurális oldala is: az etnicitás szerepe a nemzetté alakulásban (bővebben lásd például Olejník, 2002). A „nemzet” szónak a különböző nyelvekben különböző jelentése van. Az angol vagy a francia „nation” egyáltalán nem felel meg a „nemzet” (národ) azon fogalmának, amely a nyugati szláv nyelvekben kialakult. Különbség van a „nemzeti” (národný) melléknév és a „nemzetiség” (národnost’) képzett szó használatában is. Ennélfogva a nemzetiség fogalmat gyakran – és terminológiailag helytelenül – az angol „nationalities” szinonimájának tartják (holott az angol szó valójában egy adott államhoz tartozást, az állampolgárságot jelöli). Hasonlóképpen, a társadalomtudományok művelői különféleképpen értelmezik a „minorities” (kisebbségek) fogalmat is. Az adott kontextusban az etnikai kérdéskörrel kapcsolatban a jelenlegi tudományos terminológiában kétfajta megnevezéssel találkozunk: „nemzeti kisebbség” (natio-

nal minorities) és „etnikai kisebbség” (ethnic minorities); a kisebbségi közösségek megnevezésére újabban felbukkantak az „ethnic nationality” és az „ethnonational minority” terminusok is (Gilliard, 1995: 197).

A vázolt terminológiai bizonytalanságok okán a kisebbségi közösségek számos szakszerű definíciója ellenére máig nem létezik általánosan elfogadott definíció. A klasszikus definíció értelmében az etnikai kisebbség olyan társadalmi csoport, amely a többnemzetiségű államban kisebbségi helyzetben él. E definíció alapkérdése, de egyúttal további vitatott kérdés az is, hogy szükséges-e megkülönböztetni a hagyományos kisebbségeket a társadalmi-gazdasági változások és a migrációs folyamatok következtében kialakult ún. új kisebbségektől. Főként az ún. újkori kisebbségek esetében szükséges egy tágabb definíció, valamint a nemzeti kisebbség és az etnikai kisebbség fogalmak megkülönböztetése. Az említett nemzeti és etnikai kisebbség fogalmakhoz kapcsolódnak a nemzeti identitás és az etnikai identitás fogalmak is.

Terjedelmi okokból nem célunk az etnikai identitás vizsgálatával kapcsolatos fogalmi apparátus elemzése, a módszertani megközelítések elemzése és konfrontálásuk, sem a vázolt problémák és tisztázatlan fogalmak mélyebb elemzése – ezt ugyanis teljes mélységében elvégezni lehetetlen. Ezért csak a kutatásunk módszertani alapját képező elmélet bemutatására szorítkozunk. Tekintettel arra, hogy kutatásunkban az etnikai identitásnak nemcsak a társadalmi, hanem az egyéni aspektusát is vizsgálni kívántuk, elsősorban is a kérdéskör kezelésének szociálpszichológiai megközelítéséből indultunk ki. Ez az identitás egyes komponenseit és aspektusait az egyén-társadalom kölcsönös viszonyában elemzi, szemben az antropológikus és szociológiai megközelítésekkel (az olyan klasszikusoktól kezdve, mint É. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, a kortársakig bezárólag, mint például G. H. Mead, C. H. Cooley, A. Giddens), amelyek inkább a probléma szociális aspektusára irányítják figyelmüket.

A szociális és pszichológiai sík kölcsönös összefonódásának vizsgálatát a korábban már említett szociálisidentitás-elmélet tette lehetővé számunkra. Tehát az említett koncepcióra támaszkodva az etnikai identitás mint a szociális identitás sajátos típusa magában foglalja az etnikai átélést (az etnikai közösséghez, illetve a nagyobb etnikai egységekhez – a régióhoz, az anyaállamhoz, az anyanemzethez, a többségi nemzethez stb. – tartozás tudatosítását és átélését), a saját közösséggel kapcsolatos magatartást és a saját közösség értékelését, de a közösség tagjaként értelmezett egyénnel (önmagával) szembeni viszonyt és értékelést, az etnikai ismereteket és kötelezettségeket s nem utolsósorban az etnikai viselkedést és gyakorlatot (Bačová, 1990, 1993, 1997a).

Az etnikai identitás fogalom tehát összekapcsolja az etnikai hovatartozás ún. objektív elemeit (etnikai származás, terület, etnonimum, etnikai endogámia, nyelvismeret és nyelvhasználat, a kulturális hagyományok fenntartása, közös történelem, életmód, vallás stb.), valamint a szubjektív etnikai önazonosítást (intrapszichikus működés, az önmegismerésen alapuló önazonosítás – Zel'ová, 1993). Az etnikai identitás vizsgálata szempontjából fontos, hogy az egyes elemek tudatosításának, átélésének mértéke, intenzitása megkülönböztethető és kvantifikálható.

A más nemzetiségű társadalmakban előforduló heterogámiával kapcsolatban figyelmünket a főleg a vegyes házasságok családi környezetében előforduló, már említett **kettős identitásra** összpontosítottuk. A többségi-kisebbségi házasságok aránylag nagy számára való tekintettel (tehát amikor az egyik partner a többségi magyar nemzethez, a másik pedig a kisebbségi, azaz a német, a szlovák, a horvát, a bolgár közösséghez tartozik) szükségesnek tartottuk azt, hogy erre a kérdésre kellő figyelmet fordítsunk.

A kettős etnikai identitást általában két identitás elemeinek a vegyüléseként értelmezik, esetünkben tehát a magyar és a kisebbségi (például szlovák) etnikai identitás vegyüléséről van szó. Az egyes összetevők preferálása, illetve kiegyenlített volta szerint a kettős identitáson belül kiegyensúlyozott vagy nem kiegyensúlyozott típust különböztetünk meg. Bindorffer Gy. szerint (2001: 108) a kiegyensúlyozott kettős identitás nem az etnikai identitás megváltozását, hanem mindkét identitás egyes elemeinek kombinációját jelenti; ennek a lényege abban van, hogy az ilyen identitásszerkezet kiegészül, a két identitás elemei összhangban és kölcsönös egyensúlyban vannak egymással. Ha az etnicitás valamely eleme (elsősorban a nyelvről, a kulturális sztereotípiákról van szó) az egyik identitástípus rovására a másikban megerősödik, kiegyensúlyozatlan modellről beszélünk, ezt az egyes identitáselemek egyensúlyhiánya jellemzi.

Ebben az összefüggésben szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az 1993-as magyarországi nemzeti törvénynek a célja (a törvény dikciója szerint) éppen az volt, hogy a kisebbségek számára olyan feltételeket teremtsen, amelyek révén az asszimilációs folyamatok megállíthatók, és a kisebbségek etnikai identitása megerősödik. A törvény egyik alapelve a szabad identitásválasztás, beleértve a kettős vagy többes kötődés jogát is [II. fejezet, 7. § (2) bekezdés]. A többszörös (kettős, hármas) identitás, nemzeti hovatartozás elve első ízben a Központi Statisztikai Hivatalnak a legutóbbi népszámlálással (2001) kapcsolatos hivatalos iránymutatásaiban és a gyakorlatban is megfogalmazódott. Ugyanez a lehetőség fennállt az utolsó csehországi népszámláláskor is (2001), s ezzel a lehetőséggel nagymértékben éltek az ottani szlovákok.⁴

Az etnikai identitással összefüggő kérdések vizsgálatakor külön problémaként merül fel a nemzeti/etnikai kisebbség és a nemzeti/etnikai identitás fogalmak megkülönböztetése. Ennél az oknál fogva látjuk szükségesnek saját értelmezésének és fogalomhasználatának a bemutatását.

A kisebbségi közösség definiálásával kapcsolatban napjainkban aránylag gyakran alkalmazzák a Giddens (1999) által bizonyos mértékben módosított Max Weber-i definíciót (1992). Giddens etnikai kisebbségen olyan közösséget ért, amelynek tagjai „a többségi népességgel szemben hátrányos helyzetben vannak, a csoporton belüli szolidaritás és az összetartozás érzése él bennük, és a többségtől többé-kevésbé elkülönülve élnek” (Giddens itt a foglalkozásra, a lakóhelyre utal, lásd i. m. 229). A giddensi koncepció tehát eleve (már az első pontban) feltételezi a diszk-

⁴ Csehszlovákia szétválására 1993. január 1-jei hatállyal került sor.

riminált helyzetet, e koncepció abból indul ki, hogy a kisebbségeknek bizonyos szempontból diszkriminált helyzetben kell lenniük.

Ezzel szemben inkább az etnikai csoport általánosabb értelmezésével értünk egyet (mint például Bourdieu, 1991), amely nem tartalmazza a kisebbség „eleve meghatározott” értékelését és helyzetének specifikálását. A szlovák, német, horvát és bolgár kisebbséghez tartozó személyek megnevezésére a **német/szlovák/horvát/bolgár nemzeti kisebbség** szakkifejezést a **német/szlovák/horvát/bolgár etnikai kisebbség** fogalommal ekvivalens kifejezésként használjuk. A kulturális-etnikai koncepció (Durkheim, 1976) értelmében e kisebbségeket olyan embercsoportként jellemezzük, amely történelmi fejlődése során (önként vagy nem saját akaratából) elszakadt, kivált anyanemzetéből, és az új államban a többi etnikai kisebbséggel együtt kisebbségi helyzetben él.

Hasonlóképpen a magyarországi németek, szlovákok, horvátok és bolgárok nemzetiségi kötődését vizsgálva a **nemzetiségi identitás** értelmében használt **etnikai identitás** fogalom alkalmazását megfelelőbbnek tartjuk, mint a nemzeti identitás fogalomét, mégpedig leginkább tartalmi szempontból, ugyanis ebben az esetben inkább az etnikai, kisebbségi közösséghez (a német/szlovák/horvát/bolgár kisebbséghez) kötődik. Az anyanemzethez – azaz a német/szlovák/horvát/bolgár nemzethez – fűződő kapcsolatok (vagyis a nemzeti identitás) vizsgálatunkban másodlagos, s a kisebbségek identitásában kiegészítő szerepű.

A nemzeti/etnikai kisebbség és a nemzeti/etnikai identitás fogalmak kapcsán ki kell térnünk arra is, hogy a magyar és a szlovák szakirodalom ezeket terminológiaiilag eltérően értelmezi és használja.

A magyarországi kisebbségi törvény (1993) a Magyarországon élő kisebbségeket az alábbi módon definiálja: „nemzeti és etnikai közösség (a továbbiakban: kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerűen kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok, és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul” (*Kisebbségi Értesítő*, 1993:6). A meghatározás alapján a nemzeti kisebbség fogalmán magyar terminológiában olyan embercsoport értendő, amely a mai államalakulathoz való csatlakozása előtt saját államalakulattal rendelkezett, s ettől elszakadt. A nemzeti kisebbség értelmű etnikai kisebbség fogalmán a saját államalakulattal nem rendelkező embercsoport értendő (például a roma kisebbség). A kisebbség terminológiai meghatározásakor tehát döntő az anyaállamhoz, anyanemzethez viszonyított helyzete. Ez az alapja a nemzeti kisebbség definíciójának. A magyar szakirodalomban tehát nem vagy csak nagyon ritkán használatos a nemzeti kisebbség fogalom.

A kulturális-etnikai koncepció értelmében a szlovák terminológiában a Szlovák Köztársaság területén élő valamennyi kisebbség megnevezésére inkább az etnikai csoport, illetve a nemzetiségi kisebbség (národnostná menšina) fogalom a használatos, tekintettel arra, hogy a szlovák szakirodalomban e fogalom definíciója tartalmilag egységes, s e megnevezések is régóta használatosak.

Terminológiai bizonytalanságra adhat okot az etnikai identitás fogalma is. A magyar szakirodalomban ugyanis a kisebbségi kérdéskör tárgyalásakor aránylag gyakran találkozunk az etnikai tudat, nemzetiségi tudat kifejezésekkel, amelyeket a szerzők gyakran az etnikai identitás fogalommal megegyezően értelmeznek és használnak. Ezekben az esetekben azonban bizonyos terminológiai redukcióról beszélhetünk, ugyanis az etnikai tudat az etnicitás egyik meghatározó összetevője, amely a közös származás, közös történelmi sors, azonos etnikai hovatartozás tudatát is magában foglalja.

Az etnikai önazonítás kapcsán szükségesnek tartjuk két további tényre felhívni a figyelmet.

Elsősorban is az empirikus kutatások (például Bačová–Šutaj, 1993) azt igazolják, hogy az etnikai identitás belső megélése és külső jegyei között (beleértve az etnikai hovatartozás hivatalos deklarálását is) ellentét keletkezhet. A kultúrnemzeti felfogás keretében ezt az ellentétet tovább fokozza az is, hogy az etnikai hovatartozás egyrészt mint állampolgárság, másrészt mint (objektíve, például a származás által adott) „törzsi hovatartozás” értelmezhető, vagy pedig etnikai identitást is jelenthet. Ez utóbbi esetben az egyén szabad személyes meggyőződéséről van szó, amely azon alapul, hogy őseitől függetlenül hova tartozónak érzi magát (Bačová–Šutaj, i. m.). Véleményünk szerint az etnikai hovatartozás ilyen ellentmondásos értelmezése jellemezheti a magyarországi etnikai kisebbségek tagjait is. E vélekedések megalapozottsága azonban mindaddig nem nyert empirikus bizonyítást.

Másodsorban az identitás konstruktivista értelmezéséből kiindulva (lásd például Bačová, 1997a) arra is gondolnunk kell, hogy az etnicitás nem velünk született, egy adott etnikumhoz fűződő kapcsolat a nevelés eredménye, az egész életen át tartó szocializációs folyamat produktuma; életünk során változhat (és rendszerint változik is) mind a tartalma, mind pedig az intenzitása. Nem szokatlan jelenség, ha valakinek az élete során változik a nemzetiségi hovatartozása. Itt nem a nemzetiségváltás társadalmi-gazdasági és politikai tényezőire gondolunk, hanem az egyén kulturális-nyelvi orientációjának megváltozására, amelynek következményeként megváltozik egy adott nemzetiséggel való belső azonosulása. Ez főként az ún. nem kiforrott (kettős nemzetiségi tudatú) egyéneknél, illetve a vegyes házasságokban jelentkezik, és a gyermekek etnikai orientációjának alakulását is befolyásolja (bővebben lásd Paríková, 1999:194–204). Az empirikus kutatások eredményei azt is igazolják, hogy az élet folyamán megváltozhat az etnicitás jelentőségének az egyéni értékskálán betöltött helye is (Hernová, 2000). Mindaddig közelebbről nem kutatták, milyen értéket tulajdonítanak az etnicitásnak a magyarországi németek, szlovákok, horvátok és bolgárok.

3.3. A NYELV ÉS A NYELVHASZNÁLAT

3.3.1. A nyelv és a társadalom kapcsolata

A nyelv és társadalom között sokféle kapcsolat létezik. R. Wardhaugh *Szociolingvisztika* című könyvében négy olyan kapcsolatra utal, amelyekből e kapcsolatok meghatározó tényezői és a közöttük lévő átfedések következnek (Wardhaugh, 2002: 15–16).

1. Ilyen kapcsolatnak tekinthetjük azt, amikor a társadalom struktúrája befolyásolja vagy meghatározza a nyelv struktúráját és/vagy a nyelvi viselkedést. Egyes vizsgálatok szerint a beszélő által használt nyelv (nyelvváltozat) a beszélő szociális helyzetét vagy faji eredetét, sőt nemét tükrözi, más kutatások pedig azt bizonyítják, hogy a társalgási szabályokat a társadalmi elvárások határozzák meg.
2. A második lehetséges kapcsolat az elsőnek éppen az ellenkezője: a nyelv struktúrája, illetve a nyelvi viselkedés hat a társadalmi struktúrára, sőt meg is határozhatja azt. Ez a nézet húzódik meg a Sapir–Whorf-féle nyelvi relativizmus hipotézise (a nyelv és a társadalom közötti kapcsolat determinisztikus) vagy Bernstein és mások elmélete mögött.
3. A harmadik lehetséges mód a kétirányú kapcsolat feltételezése: a nyelv és a társadalom kölcsönhatásban vannak (Dittmar, 1976).
4. A negyedik lehetőség szerint a nyelv és a társadalom struktúrája között semmiféle kapcsolat sincsen, a nyelv és a társadalom egymástól függetlenek (Chomsky, 1965).

Mindebből következik, hogy e kapcsolat különböző szemléletű és elméleti alapvetésű megközelítéseivel állunk szemben. Ezekről függetlenül a nyelvészet és a szociológia határán egy olyan kutatási terület található, amelyet nagy általánosságban a nyelv/kommunikáció és a társadalom különböző aspektusú kapcsolatának vizsgálataként határozhatunk meg. A nyelvészet felől nézve erre a területre a szociolingvisztika (sociolinguistics) terminus, a szociológia felől nézve pedig a nyelv-szociológia (sociology of language) kifejezés utal.⁵

⁵ Terjedelmi okokból e munkában nem foglalkozunk mélyrehatóbban az említett két háttértudomány – a szociolingvisztika és a nyelvészociológia – elkülönítésével. Ezzel kapcsolatban a szakmai gyakorlat sem egységes, e fogalmak és kapcsolatuk értelmezése bonyolult. Aránylag gyakori az alábbi három értelmezés:

- a szociolingvisztika és nyelv szociológiája (nyelvészociológia) terminusokat két eltérő kutatási terület megnevezéseként egymással párhuzamosan használják oly módon, hogy az egyik a nyelv, a másik a társadalom tanulmányozásából indul ki;
- a szociolingvisztika és nyelvészociológia terminusokat szinonimaként, mind a két kutatási területre – a nyelv szociális dimenziója és a társadalom nyelvi dimenziója – vonatkoztatva használják;
- a szociolingvisztika és a nyelvészociológia viszonyát hierarchikusan értelmezik: a szociolingvisztika más egyebek mellett a nyelvészociológiát is magában foglalja.

Ha elfogadjuk a nyelv és a társadalom közötti kapcsolat létezését hangoztató véleményeket, nyilvánvaló, hogy e kapcsolat kutatásakor korrelációs vizsgálatot kell végeznünk. Gumperz (1971: 223) nézete szerint a szociolingvisztika éppen ezeket a kölcsönviszonyokat igyekszik felderíteni, miközben olyan kölcsönös kapcsolat-ról van szó, amely nem fed fel az okokat (tehát a kapcsolat korrelációs, és nem kauzális). Hymes szerint (1974: 76) meg kell találni a nyelv és a társadalom közötti speciális érintkezési pontokat, s ezeket úgy kell összefüggésbe hozni egymással, hogy nyilvánvalóvá váljon e kapcsolat létrejötte és működése.

A probléma tehát a nyelv és a társadalom közötti határvonal kijelölése és meghatározása. Érthető, hogy e határvonalat az egyes kutatók máshol húzzák meg.

A Löffler-féle modell szerint a szociolingvisztika alábbi fejlődési fázisait különböztetjük meg: a) a szociolingvisztika előtti stádium; b) a nemzeti nyelv vizsgálatára irányuló tudományon belül a szociolingvisztika helyzetének a megszilárdulása, c) a szociolingvisztikának önálló tudományágként való megjelenése (Löffler 1985: 14). Ami a szociológiának mint tudományának a magyarországi fejlődését illeti, jelenlegi helyzetét összességében kedvezőnek mondhatjuk, hiszen a Löffler-modell szerinti harmadik stádiumban van: önálló tudományágként létezik, az egyetemeken a társadalomtudományi diszciplínákon belül önálló tárgyként oktatják (a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen a nyelvészeti képzés keretében a 20. század 80-as éveitől oktatják). Fejlődési feltételeit kétségkívül befolyásolta a szociolingvisztikai irányultságú kutatások szükségessége, amelyek megfelelő alapot szolgáltatnak egyrészt a határon túli magyar közösségek, másrészt a magyarországi kisebbségek nyelvi fejlődésének megismeréséhez. A Magyarország határain kívül élő magyar közösségek esetében a kutatások főként a második világháborút követő történelmi-politikai döntések következményeként a környező országokba (Szlovákia, Románia-Erdély, Szerbia-Vajdaság, Ausztria) került, másrészt pedig a tengerentúli (USA, Kanada) magyarok nyelvhasználatára irányultak. Éppen e határon túli és magyarországi kisebbségi közösségekre irányult a szociolingvisztikai kutatások többsége, s ezekből jelentős munkák születtek, például Susan Gál (1963), Kontra Miklós (1991), Bartha Csilla (1995), Péntek János (1994), Göncz Lajos (1991), Borbély Anna (1995), Zelliger Erzsébet (1999), Zádovich Bernadett (1997), Komlósi-Kniph Elizabeth (1996), Nyomárkay István (1989, 1997), Hornokné Uhrin Erzsébet (1998, 2004) stb. Elméleti és módszertani szempontból is értékesek a különböző szakfolyóiratokban – *Magyar Nyelv*, *Magyar Nyelvőr*, *Nyelvtudományi Közlemények* – megjelent tanulmányok, amelyek rendszeresen foglalkoznak a kisebbségi nyelvek használatával, a kétnyelvűséggel, a nyelvi változásokkal, illetve a nyelvi kérdésekkel általában. E területen értékes

Gyakran tehát kérdéses, mely tudományághoz kell besorolni azt a témakört, amely a társadalmilag meghatározott kommunikációval kapcsolatos. Ebben az összefüggésben egyetérthetünk R. A. Hudson nézetével (1980: 5), s el kell fogadnunk azt a tényt, hogy az említett két diszciplína között átfedés van, s ezért nincs értelme választóvonalat húzni közöttük.

A vitát nem kívánjuk eldönteni, úgy véljük azonban, hogy mind a szociolingvisztikai, mind pedig a nyelvészeti megközelítésben a vizsgált nyelvi kérdést komplexen, a kommunikációs, szociális és nyelvi összetevők egységében kellene értelmezni és elemezni.

munka Kiss Jenő könyve (1993), amelyben a szerző összefoglalja az egyetemi tanulmányok keretében végzett szociolingvisztikai kutatásokat. Nem feledkezhetünk meg azonban a *Kisebbségkutatás* című szakfolyóiratról sem, amelyből nem hiányozhat a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköre sem.

Magyarországon tehát a szociolingvisztika „zöld utat” kapott, további fejlődése – elsősorban ami a kétnyelvűséget és a nyelvi változást illeti – perspektivikusnak mondható, a kutatások e területet újabb és újabb ismeretekkel gazdagítják.

3.3.2. Az anyanyelv és használata

A nyelv az etnicitás legfontosabb összetevőinek egyike. A nyelv vizsgálata nélkül valójában sem az etnicitás, sem az etnikai folyamatok nem vizsgálhatók.

A kisebbségek további fejlődése szempontjából nyilvánvalóan nagy jelentőségű a nyelv kérdése. Az anyanyelv mint az etnikai hovatartozást meghatározó egyik objektív tényező ugyanis azon alapvető etnikai integráló jegyek közé tartozik, amelyre minden kisebbség saját identitását alapozza. Ezért érthető, hogy az anyanyelv megtartása és átörökítése minden etnikum további létezése és működése szempontjából meghatározónak minősül.

A szlovák szociológiai szótár (Maříková–Petrusek–Vodáková, 1996: 458–459) így definiálja az anyanyelvet: az anyanyelv az a nyelv, amelyen az ember legelőször megtanult beszélni, amelyen rendszerint (nagy részt) gondolkodik, amelyet – mint számára a legközelebb álló nyelvet – a családi körben és a magánéletben a legszívesebben használ. Az anyanyelv mint kifejezés arról tanúskodik, hogy a nyelvközösség saját nemzeti nyelvéhez nemcsak racionálisan kötődik (a nyelv mint a gondolkodás és az érintkezés hatékony eszköze), hanem mély érzelmi kapcsolat is fűzi hozzá. Az anyanyelvet az etnikai hovatartozás egyik meghatározó vagy a meghatározó jegyének tartják. Az anyanyelv lényegében egy adott kultúrához való tartozás azonosító jele, amely idegen vagy vegyes nyelvi környezetben az azonos anyanyelvű emberekkel való együvé tartozás érzésében is megnyilvánul. Nagyrészt az anyanyelven zajlik az ember elsődleges szocializációja, az adott kultúra értékeinek és normáinak az elsajátítása. Az anyanyelv egyúttal önmagában is érték, amely nagyrészt az eredeti otthon, haza értékéhez kötődik. Ez az érték azonban eltérhet az anyanyelv gyakorlati használhatóságától.

Az anyanyelvvel összefüggő kérdések vizsgálatakor különböző elméleti és módszertani megközelítésekkel találkozunk. Nem egységes magának az anyanyelvnek a meghatározása sem. Általánosan elfogadhatónak minősíthető a Tove Skutnabb-Kangas által megfogalmazott négy kritérium: az eredet (az ember által elsőként megtanult nyelv), a kompetencia (az ember által legjobban beszélt nyelv), a funkció (az a nyelv, amelyet az ember legtöbbet használ) és az azonosítás (önazonosítás: az a nyelv, amellyel az ember önmagát azonosítja; a mások részéről történő azonosítás: mely nyelv anyanyelvi beszélőjének tartják az embert mások) (Skutnabb-Kangas, 2000: 62).

Az anyanyelv, az anyanyelvnek tulajdonított fontosság kapcsán szükségesnek látjuk még megemlíteni a máig is vitatott Sapir–Whorf-hipotézist, azaz a nyelvi

relativizmus elméletét.⁶ E. Sapir és Benjamin Whorf elmélete szerint az anyanyelvnek alapvető jelentősége van a külső világ megértésében. S mivel a nyelvek egymástól jelentős mértékben eltérnek, ez azt jelenti, hogy ahány nyelv létezik, annyi világunk van, annyiféleképp látjuk a körülöttünk lévő világot. Az európai nyelvészetben, főképp az általános nyelvészetben, a nyelvfilozófián és a szemantikán belül egész sor régebbi és újabb, a nyelvi relativizmus elméletéhez közel álló elmélettel találkozhatunk. Ilyenek például Herder gondolatai a nyelvről mint a nemzeti mentalitás megnyilvánulásáról, Humboldtnek a nyelvről vallott nézetei, miszerint a nyelv a nemzeti szellem sajátos kifejezője, a Weigerber-féle mezőelmélet (az etnolingvisztikáról bővebben: Vrhel, 1981; Černý, 1996: 403–407). Ezt az elméletet rendszerint éppen a szociolingvisták bírálják, mégpedig azért, mert túlságosan nagy figyelmet fordít a nyelvi funkcióra, a nyelv jelentőségét túlbecsüli, a társadalmi tényezők szerepét pedig alábecsüli.

3.3.3. A nyelvhasználat

A múlt század 70-es éveiben a kortárs nyelvészetben világszerte paradigmaváltás zajlott le. Ennek lényege az volt, hogy **a nyelvi rendszer elszigetelt vizsgálatáról a figyelem annak vizsgálatára tevődött át, hogyan működik ez a rendszer a valóságban.**

Nem kétséges, hogy a nemzetközi nyelvészetben a strukturalista (Ferdinand de Saussure) és a generatív (Noam Chomsky) gondolkodás rendkívül termékenyítően hatott. Később azonban a nyelvészet figyelme a nyelvi rendszer tulajdonságairól afelé fordult, **milyen (kommunikatív és kognitív) funkciója van a nyelvnek a szociális interakciókban.** A nyelvtudomány tárgya – a jelrendszeren kívül – szükségszerűen a társadalmilag meghatározott nyelvhasználat is, mert a nyelvi rendszer (jelrendszer) nem önmagáért van, hanem azért, hogy az ember beszéljen magáról és az őt körülvevő, a nyelv segítségével megismert világról (Ondrejovič, 1995: 10).

Ezt a paradigmaváltást találóan jellemzi Péntek János, amikor megállapítja, hogy a modern nyelvészet (Saussure nyomdokaiban haladó) korábbi irányzataival szemben, amelyek homogén nyelvi rendszert feltételeztek, a szociolingvisztika a nyelv megismerésekor annak heterogén voltából és belső sokféleségéből indul ki, elsődlegesnek az élő nyelvet, azaz a nyelvhasználatot és a meghatározott kapcsolatokat tartja, a társadalom, a kultúra és a nyelv között korrelációt feltételez (Péntek, 2002: 267).

A nyelvet ellentételen alapuló, strukturális-rendszerszerű entitásként értelmezett és vizsgált nyelvvel szemben a társadalmi-kommunikációs rendszerként ér-

⁶ Edward Sapir az etnolingvisztika megalapítói közé tartozik. A szociolingvisztikához hasonlóan az etnolingvisztika is az egyes társadalmak nyelvét vizsgálja, azzal a különbséggel, hogy főképp az ún. primitív nyelvekkel foglalkozik, mégpedig a gondolkodással, a nemzeti kultúrával összefüggésben.

telmezett nyelvet a funkcionális komplementaritás jellemzi, amely objektívebben tükrözi a valós beszédhelyzetet. A nyelv nemcsak elméleti konstruktum, hanem valós kommunikációs rendszer is, amely konkrét (nemzeti, etnikai) feltételek között működik.

3.3.3.1. A nyelvváltozatok

A szociolingvisztika abból a felismerésből indul ki, hogy a nyelv bonyolult és sokszínű kontextusban működik, s kommunikatív funkciói egyre bonyolultabbá és egyre differenciáltabbá válnak.

Ebből a szempontból a nemzeti nyelv többretegűségéről beszélhetünk. A nemzeti nyelvek több nyelvváltozatra oszthatók. A területi megoszlásnak a földrajzi változatok, azaz a nyelvjárások felelnek meg. A lakosság szociális rétegzettségének a szociolektusok, azaz az egyes társadalmi rétegek nyelve (a szleng és a zsargon, például a diáknyelv, a katonanyelv, a sportnyelv) felel meg. Végül a társalgási keretet adó társadalmi helyzet szerint a funkcionális variánsok, elsősorban az ún. funkcionális stílusok különböztethetők meg (ünnepélyes, művelt, hivatalos, beszélt, informális, népi, familiáris, intim stb.). A beszédet jelentős mértékben meghatározza a beszélő életkora, neme, etnikai hovatartozása, társadalmi-gazdasági helyzete és iskolázottsága.

Amennyiben a nyelvi érintkezés társadalmi és kommunikációs feltételeit kívánjuk vizsgálni, nyilvánvaló, hogy e megközelítés érvényesítésekor a kutatás nem irányulhat csak az irodalmi nyelvváltozatra, hanem az összes nyelvváltozatot magában foglaló teljes nemzeti nyelvre. A nyelvi változás, fejlődés fő forrását a beszélt nyelvi szövegek képezik. A kommunikációs térben az egyes **irodalmi**, azaz a **sztenderd** (nemzeti/állami/hivatalos nyelv) és **nem irodalmi**, azaz **nem sztenderd** (például helyi nyelvjárások) **nyelvváltozatok** között új nyelvváltozat, a beszélt nyelv jelölhető ki (Bosák, 1995: 20).

Ebből az összefüggésből következik, hogy a kommunikációs tér ellentétes pólusain az irodalmi nyelv és a nem irodalmi nyelvváltozatok helyezkednek el, ezek alapvető jellemző jegyei egymással ellentétesek. Az irodalmi nyelvváltozat kötelező, nyilvános, igényes jellege egyúttal társadalmi távolságtartást, érzelmi kívülrállást feltételez. Ezzel ellentétben a nem irodalmi nyelvváltozatok nem kötelező, nem nyilvános, informális, bizalmas jellege társadalmi közelséggel, szívéllyességgel és spontaneitással társul (Hausenblas, 1993). A mindennapi, szokásos **kommunikáció nyelvét (a beszélt nyelvet)**, amely e két szélső pólus között helyezkedik el, az egyes jellemző jegyek áthatása jellemzi, elsősorban a kommunikációs aktus hivatalos/nem hivatalos jellegétől függően.

Az említett jegyek arra utalnak, hogy a mindennapi beszélt nyelv a lehető legváltozatosabb, a kommunikációs helyzettől függően benne a nemzeti nyelv minden kifejezőeszköze felhasználható. Beszélt stílusnak (nyelvnek) tehát a szűkebb értelemben vett nyelvet tarthatjuk, mint olyan formát, amelyen a mindennapi érintkezés folyik (Krčmová, 1981).

A **nyelvsziget** a szigetközösség (enkláve) fogalomból származtatott kifejezés. Az enkláve olyan embercsoportot jelöl, amely más közösség által körbevett térségben, kisebb területen él. Ilyen értelemben Magyarországon beszélhetünk például a német, szlovák, horvát szigetnyelvről. Mind a három kisebbség esetében léteznek olyan helyek, falvak, városok, ahol e lakosság él, és ahol ezen a nyelvszigeten érintkeznek egymással. A bolgárok esetében inkább diaszpóráról beszélhetünk (a kisebbséghez tartozó egyének szétszórtaan élnek az idegen környezetben).

A szlovák enklávét (minden más egyéb nemzeti, etnikai, kulturális stb. enklávéhoz hasonlóan) tartalmilag úgy határozhatjuk meg, mint a szlovák nemzeti közösség által lakott területen kívül élő kompakt szlovák lakosságot, amely

1. adminisztratív beavatkozás, illetve határmódosítás,
 2. a lakosság áttelepítése következtében
- jött létre, és más nyelv vagy nyelvek veszik körül.

A homogén nemzeti nyelvközösségből való önkéntes vagy kevésbé önkéntes kiszakadás sajátos nyelvi helyzetet eredményez, amelyben speciális nyelvi tényezők működnek. A német/szlovák/horvát nyelvsziget új domináns nyelvekkel kapcsolatba kerülő kisebbségi nyelvvé válik.

3.3.3.2. A nyelvi és kommunikatív kompetenciáról

Közismert tény, hogy a generatív-transzformációs nyelvészeti iskola⁷ célja nem az adott közösséghez tartozó egyének által használt szavak és kifejezések vizsgálata, hanem azoké a szabályoké, amelyek e szavak és kifejezések alapját képezik. Megkülönbözteti tehát egymástól a nyelvhasználati képességet, illetve a nyelvi kompetenciát (linguistic competence) és a nyelvi viselkedést, azaz a performanciát (linguistic performance) (Chomsky, 1965: 3). A kompetencia és a performancia megkülönböztetése a nyelvészeti kutatás alapvető módszertani eszköze. Röviden szólva: a kompetencia azt jelenti, hogy a beszélőnek korlátlan lehetősége van az adott nyelv mondatait létrehozni, a performancia pedig a beszélő konkrét nyelvi megnyilatkozásainak összessége. A performancia nagymértékben függ a kompetenciától, egyúttal azonban különböző nyelven kívüli tényezők (például az emlékezet korlátozott kapacitása, szórakozottság) is befolyásolják, amelyek nem teszik lehetővé, hogy a performancia a kompetencia hű másolata legyen. Chomsky szerint egyes nyelvi jelenségek a kompetenciába tartoznak, ilyen például a mondatok grammatikus volta, viszont minden, a nyelvi jelenségek gyakoriságával vagy előfordulásuk valószínűségével összefüggő jelenség a performancia része. Az első esetben matematikai vagy logikai, a második esetben pedig elsősorban pszichológiai, szociológiai és fiziológiai jellegű eljárások alkalmazásáról van szó.

⁷ Ez az iskola a deskriptivista korszak után alakult ki az Egyesült Államokban a 20. század 50-es éveiben, és vezető nyelvtudományi iskolává nőtte ki magát, ezt a státusát nagyrészt sikerült megtartania a mai napig. Képviselője a jelentős kortárs nyelvész, Noam Chomsky.

Mindazon hiányosságok ellenére, amelyet a generatív-transzformációs nyelv-tannak rendszerint felrónak (lásd például Černý, 1996), a generatív irányultságú nyelvészet a Saussure-féle *langue/parole* (nyelv/beszéd)⁸ dichotómia értelmében vizsgálja a nyelvet mint jelrendszert. A **langue** (nyelv) társadalmi jelenség, mindazon nyelvi elemek rendszere, amelyhez az adott nyelvközösség tagja igazodik, ezzel szemben a **parole** (beszéd) egyéni jelenség, az egyénnek egy adott pillanatban elhangzó konkrét autentikus megnyilatkozása.

Redukcionizmusnak minősülhet az, ha a nyelv vizsgálatakor csak a kognitív szférában mozgunk (a nyelv leírása, működése és funkciója). A kutatónak ki kell lépnie a belső nyelvtudomány „territóriumából”, a társadalmi és kommunikációs kontextussal is számolnia kell. Ez azt jelenti, hogy a beszélők eredménye nem szűkíthető le valamiféle „tisztá grammatikai” rendszerre, a nyelvi kompetencia fogalmába (a nyelv megismerése) beletartozik az is, hogy a beszélő érdekeinek megfelelően képes a nyelvet a társadalmi érintkezés különböző helyzeteiben használni (Máté, 1998: 267).

A nyelvhasználattal, a nyelvismerettel, a kommunikatív képességgel összefüggésben tehát a nyelvészet többféle kompetenciával számol. A **nyelvi kompetencia** azt a képességünket jelöli, hogy valamely nyelvnek vagy nyelvi elemeknek és szabályoknak az ismeretében helyes megnyilatkozásokat vagyunk képesek alkotni, illetve el tudjuk dönteni, hogy az adott megnyilatkozás helyes vagy helytelen-e. A **kommunikatív kompetencia** ennél többet jelent, nemcsak a nyelvi kompetencia tartozik bele, hanem az adott társadalom szociokulturális szabályrendszerének, normáinak az ismerete is, amelynek a nyelv a szerves részét alkotja. „Ugyanis a nyelvi folyamatok egyúttal társadalmi folyamatok is, amelyekben a beszélő saját megnyilatkozásait a társadalmilag elismert normákkal és elvárásokkal összhangban választja meg” (Kiss, 2002: 64).

3.3.3.3. *A nyelvi helyzet és a nyelvhasználati színtér*

A szociolingvisztikában gyakran használt fogalom a **nyelvi helyzet** és a **nyelvhasználati színtér** (helyszín, környezet). Mindkét fogalmat az interakciós kontextusba sorolhatjuk. Míg a nyelvi helyzet ennek szinonimája, a nyelvhasználati színtér átmenetet képez az interakciós kontextus és az adott közösség kontextusa között. A nyelvi helyzetbe nemcsak a kommunikációs helyzet tartozik bele, hanem a résztvevők és a téma is. A nyelvhasználati színtér az adott társadalom szerkezete (makroszint) és a megvalósult aktuális kommunikáció (mikroszint) között félúton helyezkedik el. Gumperz például a nyelvhasználati színteret társadalmi-pszichológiai szintként definiálja.

⁸ Ferdinand de Saussure a 20. század 20-as, 30-as éveiben fejlődésnek induló európai strukturalista nyelvészet megalapítója.

Számos szociolingvista az alábbi két szférán belül négy nyelvhasználati szintet különböztet meg:

1. *privát szféra* (intim és személyes szintér),
2. *nyilvános szféra* (társadalmi élet és közélet) (Kiss, 2002: 69).

A nyelvi viselkedés tehát két helyzettípus szerint különböztethető meg, ezek a **privát** (familiáris) és a **nyilvános** (közéleti) helyzettípus. W. Labov a nyelvi kommunikáció kapcsán informális és formális környezetet különböztet meg, hangsúlyozva, hogy a familiáris (informális) környezet koherensebb és kevésbé tudatos, mint a formális (nyilvános) kommunikáció.

A nyelvhasználati szintér leginkább a kétnyelvűségi, illetve a nyelvi változásokra irányuló kutatásokban használatos fogalom.

3.3.3.4. *Bilingvizmus és diglosszia*

A szociolingvisztika érdeklődése elsősorban a nagyobb társadalmi alakulatok (például az etnikai csoportok, nemzetek, államok) kétnyelvűségének vizsgálatára irányul. Egy-, két-, valamint többnyelvű országokat különböztet meg (egynyelvűek például Németország és Portugália, kétnyelvűek például a volt Csehszlovákia, Belgium, Kanada, többnyelvűek például Svájc, India, az afrikai államok többsége). Diglossziáról akkor beszélünk, amikor a lakosság a mindennapi érintkezésben a nyelv vagy dialektus sztenderd változatát, a hivatalos érintkezésben viszont a nyelv magasán kodifikált változatát kényszerül használni (például a beszélt magyar nyelv és irodalmi nyelvi változata). A nemzetiségi kisebbségek esetében gyakran a diglosszia a kétnyelvűséggel kombinálódik (például a szlovákiai magyarok esetében). A stabilitás szintje szerint a „kevert” nyelvek három fajtája különböztethető meg: a lingua franca (szilárd grammatikai struktúra nélküli amorf, instabil változat), a pidzsin (egyszerű a nyelvtana, rendszerint a gyarmatosítók és a bennszülött nyelvek kombinációja), kreol (az előző típusból fejlődik ki, azonban nyelvtana már fejlett, és a nemzeti nyelv valamennyi funkciójában használatos).

A kétnyelvűségi definíciók jellege és száma közvetlenül függ attól, milyen szempontokat veszünk figyelembe, és milyen kritériumokat választunk.

A kollektív kétnyelvűség esetében a különböző definíciók közül talán a leginkább megfelelő a funkcionális meghatározás, amely szerint „kétnyelvű minden olyan beszélő, aki mindennapi nyelvi gyakorlatában két nyelvet használ, függetlenül attól, milyen szinten beszéli az adott nyelvet (Weinreichet idézi Lanstyák, 2002). Az említett meghatározás szerint tehát a kétnyelvűség a gyakorlatban azt jelenti, hogy a kétnyelvű közösségben élő egyének a mindennapi élethelyzetekben két nyelvet használnak, miközben a két nyelv helyzete nincs kijelölve (a kollektív/kisebbségi kétnyelvűségről és ezek nyelvi következményeiről lásd Lanstyák, 1993, 1994, 2002). J. Štefánik azonban azt is hozzáteszi: amennyiben elfogadjuk ezt a definíciót, kérdéses, hogy az ilyen személy egy bizonyos időszakban olyan környezetben van-e, amely a két nyelv alternatív (váltakozó) használatát követeli

meg, illetve teszi lehetővé. Ezért azt javasolja, **kétnyelvűnek azokat a személyeket nevezzük, akik képesek arra, hogy a másokkal való kommunikáció során két vagy több nyelvet alternatív módon használjanak – annak a helyzetnek és környezetnek a függvényében, ahol a kommunikáció zajlik** (Štefánik, 2002: 62). A szerző tehát nem tartja szükségesnek a két nyelv mindennapos használatát, s nem tesz különbséget az egyéni nyelvi kompetencia szintjei között sem. E meghatározás központi eleme a kommunikáció, azaz a **pragmatikus szempont**. J. Horecký ezzel kapcsolatban még a kommunikáció hatékonyságát hangsúlyozza, s a szituatív függőséget hangsúlyozza, tehát hogy hivatalos, nem hivatalos, magán- vagy nyilvános érintkezésről van-e szó. Figyelembe veszi továbbá a kommunikáció módját és lefolyását (monologikus és dialogikus kommunikáció) (Horecký, 2002: 49).

Egy másik nyelvész, W. Dressler (1999) a társadalmi (kollektív) kétnyelvűségeken belül stabil és instabil kétnyelvűséget különböztet meg. A stabil kétnyelvűség esetében a kisebbségi nyelv megtartja vitalitását, s olyan beszélők új nemzedékeinek megjelenése révén kompenzálja az egyéni szintű nyelvvesztést, amelyek számára az idősebb generáció átadja a nyelvet. Az instabil kétnyelvűség esetében a visszaszoruló nyelv helyét fokozatosan a domináns nyelv veszi át, s a folyamat vége az egynyelvűség, s egyúttal a visszaszoruló nyelv halála.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a kétnyelvűség az egyes etnikai közösségekben sajátos, az illető kisebbség létkörülményei és diszpozíciói által meghatározott formában jelentkezhet.

A kétnyelvűség a kisebbségi helyzetben élő etnikai kisebbségek életében egyetemes és törvényszerű jelenség, s gyakorlatilag mind egyéni, mind kollektív formái előfordulnak. Ennek oka a szinkretizmus (keveredés), az etnikai kisebbségek kultúrájának legalapvetőbb és leginkább meghatározó jegye, amely az etnicitás minden összetevőjében, így a nyelvben is jelen van.

A kétnyelvűség legalapvetőbb jegyei közé tartozik a processzualitás, azaz az időbeli változások szakadatlan áradata, amelynek következtében a kétnyelvűség állapota és jellege minden új kisebbségi nemzedékkel változik. A kisebbségi környezetben az említett processzualitás intenzitása, tartalma és formája, de mennyisége és minősége is az ún. etnikai szubkultúrával összefüggő mechanizmusok révén működik.

A kisebbségi környezetben a nyelvi változás megszokott iránya az első nyelvi (anyanyelvi) egynyelvűségtől az erős első nyelvi és gyenge másodnyelvi kétnyelvűséghez vezet, majd a gyenge első nyelvi és erős másodnyelvi kétnyelvűségen keresztül újra az egynyelvűséghez tér vissza, ekkor azonban már másodnyelvi egynyelvűségről van szó. A vázolt folyamat néhány nemzedéken belül végbemehet (az alföldi szlovákok esetében egyes szakemberek hét-nyolc generációról beszélnek, a közép-európai német és horvát nyelvszigetek esetében több tucat nemzedéket említenek), mégpedig attól függően, hogy a kisebbség településszerkezete kompakt vagy szétszórótt-e, a kisebbség agrár- vagy városi környezetben él-e, a házastárs megválasztásakor milyen szinten tartják meg vagy sértik meg az etnikai homogámiát stb.

A kétnyelvűségnek az etnikai kisebbségek életébe való behatolása olyan impulzusnak minősíthető, amely **divergens etnokulturális folyamatokat** indít el az

anyaetnikum vagy anyanemzet magva és a levált részek között. Másrészt viszont a kétnyelvűség a kisebbségek és az őket körülvevő többségi társadalom tagjai közötti **konvergens (egységesítő) etnokulturális folyamatok** megindulását feltételező és az erre utaló fontos jel. A többségi nyelv ismerete **integráló tényezőként** kezd működni.

Hasonló a helyzet az anyanyelvvel is. Az anyanyelv elfelejtése elmetszi a kisebbséget az anyaetnikum kultúrájával összefűző kötelékeket. Ilyen esetben az etnikai szubkultúra a kisebbség tagjai számára megszűnik mindennapi szükséglet lenni, egyre inkább szimbolikus, emocionális vagy intellektuális értéké válik. Ennek következtében a társadalmi (kisebbségi) szférából egyre inkább az intim (családi, egyéni) szférába szorul vissza. Az etnikai tudat korábbi sokrétűsége eltűnik, csak a származástudatra korlátozódik. A valamikori **anyanyelvnek megszűnik etnikai identifikációs jegy szerepe**, funkciója a kulturális vagy kollektív tudat bizonyos, nagyrészt torzószerű megnyilvánulásaira korlátozódik. Ezzel a kisebbség eredeti etnicitása az asszimilációs folyamat utolsó stádiumába érkezik. A kétnyelvűség elveszti indokoltságát, s helyette a többségi társadalom nyelvén való egynyelvűség honosodik meg a közösségben. Ezzel együtt megváltozik az etnikai hovatartozás tudata is.

M. Dudok szerint (2002) a természetes egyéni és kollektív kétnyelvűség nem önkéntes módon, hanem az új szociokulturális és kommunikációs hatások kezelése kapcsán pragmatikus szükségszerűségként és nyelvi reakcióként alakul ki. Utalva a kétnyelvűség jellemzésére, miszerint a kétnyelvűség nem nyelvi, hanem nyelvhasználati jelenség, nem a kód, hanem az átadandó üzenet kérdése (a szóban forgó elmélet szerint a kétnyelvűség nem a *langue*, hanem a *parole* területéhez tartozik). Dudok hangsúlyozza, hogy ez esetben kommunikációs célú tudatos nyelvhasználatról van szó.

Saját szociolingvisztikai kutatásai alapján megállapítja, hogy a szlovák–magyar és szlovák–horvát bilingvizmus kapcsán glottofágiát eredményező tendencia figyelhető meg, azaz a többségi nyelv kiszorítja a kisebbségi nyelvet, a kisebbségi nyelv veszélyeztetett helyzetben van, a közösség áttér az egynyelvi kód használatára, illetve olyan helyzet alakul ki, hogy az anyanyelv „alvó” nyelvvé válik.

A kétnyelvűség vizsgálata kapcsán meg kell említenünk, hogy a 20. század 70-es éveitől a kétnyelvűséget nem csupán önállóan, hanem társadalmi jelenségként vizsgálják. Ez abból a felismerésből következik, mely szerint fontos a nyelvet a társadalmi környezetében és különböző vizsgálati módszerekkel kutatni (Gumperz–Hymes, 1972; Labov, 1972; Hymes, 1974).

Tekintettel arra, hogy a két nyelvet különböző módokon sajátítjuk el, és különböző kommunikációs szükségleteinket elégítjük ki velük, rendszerint a nyelvismertet szintje is eltérő, és a kétnyelvű személy csak ritkán fluens (jártas) egyformán vagy teljesen mindkét nyelven. Hogy egy személy egy adott nyelven mennyire képes folyékonyan beszélni, attól függ, milyen szüksége van az egyik vagy másik nyelvére, és milyen területen használja őket. Ezért a kétnyelvű személy nyelvi kompetenciáját nem csupán az egyik nyelvre alapján kellene értékelni, hanem **egész nyelvi repertoárját kell vizsgálni, mégpedig úgy, ahogyan az egyes nyelveket a mindennapi érintkezésben használja.**

A kétnyelvűek nyelvi kompetenciájával kapcsolatban gyakran utalunk két jelenségre:

- az egyik a szemilingvizmus (a beszélő nyelvi kompetenciája egyik nyelven sem kielégítő) (Tove Skutnabb-Kangas, 1981),
- a másik az interferencia, transzferencia és transzfer jelensége (a kétnyelvűek beszédében megfigyelhető a nagymértékű nyelvkeverés és kódváltás).

A nyelvi interferencia, transzferencia és transzfer a kétnyelvű beszédmódjával, a kétnyelvű által beszélt nyelvek és nyelvi mechanizmusok aktiválásának állapotaként magyarázható. A jelenségről az utóbbi időben egyre több szó esik. Ez az állapot olyan változók irányítása alatt áll, mint például a kétnyelvű személy beszédpartnere, a beszédhelyzet, a téma, a kommunikáció célja stb.

A megfelelő szintű nyelvi kompetencia megszerzésével kapcsolatban mindkét nyelvre érvényes az, hogy az egyén vagy egy közösség a két nyelv változatait a szükségleteinek és motivációjának megfelelő szinten sajátítja el (és tartja fenn). Más szóval: a kétnyelvű személynek az egyes nyelvváltozatokon elért nyelvi kompetenciájának mértéke egy az egyben tükrözi azokat a feltételeket, amelyek az adott nyelv(változat) elsajátításához számára rendelkezésre álltak, ideértve e nyelv(változatok) használatának szükségességét és a személyes motivációt, valamint az aktív kontaktusok számát és mélységét (Štefánik, 2002: 65). Ha ez nem így van, és nincsenek meg a megfelelő feltételek ahhoz, hogy a kétnyelvű mindkét nyelven belül több nyelvváltozatot is elsajátítson, az egyes nyelvek nyelvváltozatain a nyelvi kompetenciája eltérő lehet, illetve lesz.

A német, szlovák, horvát és bolgár lakosság körében végzett szociolingvisztikai irányultságú vizsgálatunkkal kapcsolatban röviden kitérünk a diglosszia fogalmának értelmezésére, valamint rámutatunk a kétnyelvűség és a diglosszia közötti kapcsolatra.

A két- vagy többnyelvű kommunikáció esetében három elem egyértelmű: a ki?, hol? hogyan? kérdésre adott válaszok. Ezek terminológiai elkülönítése lehetséges volna: a személyhez fűző kapcsolatot a **kétnyelvűség elmélete** vizsgálja, a helyzethez fűződő kapcsolatot a **többnyelvűség elmélete** magyarázza, a móddal való kapcsolatot pedig a **diglosszia elmélete** világítja meg.

Ch. Ferguson így definiálja a diglossziát: „egy nyelv két változata egymás mellett létezik az egész közösséget átfogóan, és mindkettő meghatározott, külön funkciót tölt be” (Ferguson, 1975: 291–292).

A **diglosszia** olyan nyelvi helyzet, amelyben a nyelvjárások mellett „(amelyek között lehet egy standard és több regionális nyelvváltozat) van egy azoktól erősen eltérő, nagymértékben szabályozott (grammatikailag gyakran bonyolultabb) főlhelyezett változat is, amely irodalmi, s amelyet [...] nagyrészt iskolai oktatásban sajátítanak el, és többnyire írásban és a formális (hivatalos) beszédalkalmakor használnak”, a mindennapi beszédhelyzetekben viszont nem (Ferguson 1975: 310).

3.4. A KULTÚRA ÉS JELLEMZŐ JEGYEI

3.4.1. A kultúráról általában – a kultúra értelmezése és megközelítései

A kultúra fogalom úgy, ahogyan általában értjük, azt a tudást (know-how) foglalja magában, amellyel az embernek rendelkeznie kell ahhoz, hogy az adott társadalomban létezni tudjon. Ezt a tudást az egyén társadalmilag sajátítja el: a genetikai adottságoktól független, azokból nem levezethető, az egyén az adott társadalomban megkövetelt magatartásformákat tanulja meg. Ez a meghatározás összhangban van Goodenough megállapításával (1957: 167).

A modernizáció nyomására fokozatosan eltűnik a kulturális sokféleség, és egyúttal erősödik a világszintű kulturális homogenizáció. Másrészt viszont számos országban harcot folytatnak a nemzeti (etnikai) identitás és a kulturális pluralizmus fenntartása érdekében. A modern társadalmak jelenlegi fejlődési szakaszának jellemző jege továbbá a szubkultúrák és ellenkultúrák számának növekedése, amelyek lehetővé teszik, hogy adott kultúrán belül alternatív életmódok fejlődjenek ki. Mindezek a trendek az emberiséget újfajta **transzkulturális megértés** keresésének a problémája elé állítják.

A kortárs szakirodalomban a kultúra fogalom tartalmi és terjedelmi meghatározásával kapcsolatban három alapvető megközelítés van túlsúlyban:

1. A kultúra hagyományos **axiológikus értelmezése** abból indul ki, ahogyan a filozófia és a művészeti tudományok a humanista és felvilágosodás kori hagyományok értelmében használják ezt a fogalmat. Ez a koncepció erősen értékelvű, a kulturális jelenségek osztályát csak azokra a pozitív értékekre korlátozza, amelyek az ember művelődéséhez és humanizálódásához járulnak hozzá. A kultúrába a szellemi értékeknek olyan területei tartoznak, mint a művészet, a tudomány, az irodalom, a népművelés, az oktatás stb.
2. A kultúra **antropológikus értelmezése** a kultúra fogalmához nemcsak a pozitív értékeket sorolja, hanem a biológiai szükségleteket meghaladóan mindazokat az eszközöket és mechanizmusokat is, amelyek révén az ember mint a társadalom tagja a külső környezethez alkalmazkodik. Ennek köszönhetően jellemezhetők és osztályozhatók az időben és térben eltérő közösségek aszerint, milyen sajátos kulturális elemekkel és komplexumokkal rendelkeznek. E megközelítés lehetővé teszi a szociokulturális rendszerek (kultúrák, szubkultúrák, ellenkultúrák) időbeli és térbeli összevető vizsgálatát. A kultúra antropológikus értelmezése, mely szerint a kultúra egy adott társadalom tagjai által fenntartott és áthagyományozott artefaktumok, szociokulturális szabályok és eszmék rendszere, különösen a szociális és kulturális antropológiában, a régészetben, az etnográfiaiban, az etnológiában, a szociológiában, a pszichológiában és a kulturológiában nyert teret.
3. A kultúra **redukcionista értelmezése** egész sor megközelítést foglal magában. Ezekre az a törekvés jellemző, hogy a kultúra fogalmát a szociokulturális valóság egy bizonyos szeletére kívánják korlátozni (a jelenlegi kognitív és

szimbolikus antropológia). Ennek keretében olyan szemiotikai megközelítések alakultak ki, amelyek a kultúra fogalmát az adott társadalom által birtokolt jelek, szimbólumok és jelentések rendszerére korlátozzák.

Az axiológikus megközelítés gyökerei az ókorig, a reneszánsz humanistákig és a német felvilágosodásig nyúlnak vissza, a klasszikus német filozófia képviselői fejlesztették tovább.

A kultúra fogalom fejlődésében az antropológiai vonal a születő antropológia, szociológia, etnográfia, pszichológia és más egyéb speciális diszciplínák meg lehetőségen széles spektrumához kapcsolódik. A kultúra fogalom modern antropológikus értelmezésének előfutára G. F. Klemm német történész volt, ám a kultúra modern, globális tudományos definíciójának megalkotója E. B. Tylor (*A primitív kultúra*, 1871).

A hagyományos axiológikus megközelítéstől eltérően, amely a kultúra körébe elsősorban az embert humanizáló, művelő dolgok és jelenségek osztályát sorolja, az antropológikus kultúraértelmezés nem értékelő, különböző társadalmakhoz tartozó sajátos (térben és időben meghatározott) kultúrák létezését feltételezi, és az egyes **szociokulturális rendszerek** összevető vizsgálatát teszi lehetővé.

A szociális és kulturális antropológia⁹ tárgya egy adott társadalom életmódjaként értelmezett kultúra vizsgálata. Az idegen kultúrák tanulmányozásakor érvényesülő alapelv a **kulturális relativizmus** doktrínája, eszerint a kultúrák egyedi entitásként értékelendők, így kulturális sztereotípiákkal nem lehet megítélni őket. Ebből az elvből az következik, hogy nem léteznek „jobb” és „rosszabb” kultúrák, csak „más kultúrák”. Ezért az értékeket, normákat és szokásokat azon a kultúrán belül kell megítélni, amely létrehozta őket (Soukup, 2002: 7).

A kisebbségi kultúra megismerésével és e tudásnak a mindennapi életben való érvényesülésével kapcsolatban fontosak a kultúrakutatásban alkalmazott módszertani eljárások, ugyanis a kultúra különböző szemszögekből vizsgálható. A kutatások nagyrészt három alapvető szinten maradnak:

1. Az attributív értelmű kutatás: a kultúra mint univerzális emberi jelenség.
2. A disztributív értelmű kutatás: az időben és térben azonosítható kultúrák és szubkultúrák szintjén. Ez a vizsgálat a **kulturális pluralizmus** tényét elfogadja, s módszertanilag a **kulturális relativizmus** elvére támaszkodik. Eszerint az egyes kultúrák tárgyak, eszmék, normák, modellek, intézmények és kulturális minták egyszeri és unikális konfigurációja. A kultúrák saját szervezettel és speciális tartalommal rendelkező, viszonylagosan autonóm rendszerként jelennek meg.
3. A harmadik szintet az egyéni szintet megcélzó kutatás képezi. A személyes kultúráról, egy konkrét szociokulturális kontextusban a kultúra és a személyiség, a nyelv és a gondolkodás közötti viszony elemzéséről van szó. A vizsgálat tárgya az egyén mint a saját kultúra létrehozója és egyben produktuma.

⁹ Az antropológikus kultúraértelmezés kapcsán a szociális és kulturális antropológia fogalmak használata nem egységes Amerikában és Európában. A hagyományos osztályozás szerint a szociális antropológia Nagy-Britanniában és Európában terjedt el, a kulturális antropológiával ellenben inkább az USA-ban találkozunk (az eltéréseket lásd például Soukup, 2000: 22).

3.4.2. Nyelv és kultúra

Bevezetésképp két olyan véleményt mutatunk be a nyelv és a kultúra kapcsolatáról, amelyek az etnikai kisebbségek kutatásában teljes mértékben tükröződő valóságot figyelembe vesznek.

- A nyelv a kultúra legrendezettebb és legrendszeresebb része, ám egy adott társadalom nyelvének szerkezete független a társadalom kultúrájának szerkezetétől, és ez a két szerkezet egymással kölcsönösen nem felcserélhető. A nyelv tükrözi a kultúrát és a beszélők környezetét. Reagálnak a kultúra szükségleteire, és idomulnak hozzá. A nyelv és a kultúra lényege között nem létezik oksági kapcsolat (Murphy, 1998: 38).
- A nyelv a kultúra része, mégpedig főként a kulturális tartalmak közvetítőjeként (verbalizátoraként). A nyelv olyan eszköz, amely által a kultúra hozzáférhető, jellemezhető és leírható. A nyelv beszédalakzataival, szókincsével közvetlenül képes kifejezni a nemzet bizonyos kulturális hagyományait (vö. etnolingvisztika) (Bogoczová, 2002: 229).

Mindkét véleményből nyilvánvaló, milyen nagy hatással van a nyelv arra, ahogyan érzékeljük és osztályozzuk élettapasztalatainkat. Ez a tény néhány kutatót (Edward Sapir és Benjamin Lee Whorf) arra a következtetésre vezetett, hogy a társadalom nyelve az emberi gondolkodásmód és kultúra kialakulásában meghatározó tényező. Számos antropológus ehhez a véleményhez skeptikusan viszonyul, ugyanis a gondolkodás nem egyszerűsíthető csupán a nyelvre. A jelentések a nyelvi kontextus, a helyzet, a nyelven kívüli megismerés segítségével is kifejezhetők.

A nyelv és a kultúra kapcsolatának meghatározásakor, a nekik tulajdonított szerep jelentőségének értékelésekor háromféle megközelítéssel találkozunk:

- Szélsőséges nézetet képvisel az az állítás, hogy a nyelvi szerkezet bizonyos nyelvcsoporthoz bizonyos világnézet elfogadása irányában befolyásol (ez annak a korábbi véleménynek a mérsékelt megfogalmazása, amely szerint a nyelv határozza meg az egyén világnézetét) – a Sapir–Whorf-hipotézis.
- Az ellentétes nézet szerint egy adott közösség kultúrája az emberek nyelvén tükröződik (amit nagyra értékelnek, aszerint cselekednek és aszerint beszélnek), azaz a kulturális igények nem határozzák meg ugyan a nyelvi szerkezetet, de a nyelvhasználatot bizonyosan befolyásolják.
- A semleges álláspont szerint a nyelv és a kultúra között nincs (vagy alig van) kapcsolat.

3.4.3. Az etnikai kultúra, illetve a kisebbségek kultúrája

A kultúrát általánosságban olyan stratégiák összességeként értelmezzük, amelyek lehetővé teszik az embernek, hogy a körülötte lévő világhoz alkalmazkodjék. Az etnikai közösség egy részének leválása az anyaetnikum magjáról azonban megbontja ezt az állandósult kulturális rendszert. Ebből következően az **etnikai kul-**

túrának az az **általános definíciója**, amely egy konkrét etnikum artefaktumaival, szociokulturális szabályaival és eszméivel való kapcsolatát jellemzi (*Vel'ký socio-logický slovník*, 1996: 551), határozottan szűkebben, további összefüggések nélkül értelmezendő.

Kisebbségi környezetben, amelyben két szuperkultúra (például a szlovák és a magyar) találkozik, helyi szubkultúra is él, amely a létrehozásában részt vevő, de a nemzeti orientáció szempontjából nem homogén (például egyúttal szlovák és magyar) közösséghez az együvé tartozás érzésével kötődik. A szubkultúra nem az (össz)nemzeti kultúráktól való menekülést jelenti, hanem az egyénnek a kulturális javak közvetlen fogyasztása iránti természetes igényét.

A kisebbség tagja így egész életében – tudatosan vagy öntudatlanul – kettős kulturális kötődést alakít ki, **kétkultúrájúvá** válik. A kettős kultúra működésének feltétele a **nyelvi és kulturális kompetencia**. A kisebbségek kulturális kompetenciájának sajátosságát abban látjuk, hogy egyidejűleg különböző kultúratípusokból képesek **kulturémákat** (azaz a kulturális tipológia alapegységeit) fogyasztani. Ez a társadalmi helyzet hatásának logikus következménye.

Gyakran előfordul, hogy megbomlik a két kultúra ismerete közötti egyensúly. Az egyén fejlődésére, szocializációjára az egyik pillanatban az egyik, a másik pillanatban a másik kultúra van nagyobb hatással. A kétnyelvűséghez hasonlóan a kétkultúrájúság sem okvetlenül kiegyensúlyozott. A két kultúra ismeretének mértéke és a mindkettővel való azonosulás szintje – a kétnyelvűséghez hasonlóan – a kétkultúrájúság definíciójától függ: szigorúbb feltételeket szabhatunk, és abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az egyénhez mindkét kultúra egyformán közel áll, és az egyén számára mindkettő egyformán érthető, vagy éppen lehetségesnek tartjuk, hogy a kulturális tartalmak ismerete nincs egyensúlyban. A gyakorlat – legalábbis ami a beszédet illeti – azt mutatja, hogy mind az egyéni, mind pedig a társadalmi kétnyelvűség mindig az aszimmetria jeleit mutatja. Az **aszimmetrikus kétkultúrájúság** ugyan mindkét kultúra bizonyos szintű ismeretét feltételezi, nem jelenti azonban a tartalmukkal való teljes azonosulást.

A kulturális kötődés változásához tartozik: **a kulturális integráció, asszimiláció, a kulturális szeparatizmus, a kulturális univerzalizmus, az egyéni vagy csoportos akkulturáció stb.**

A kisebbségek etnikai helyzetének alapvető sajátossága abban rejlik, hogy az új hazában való letelepedésük pillanatától kezdve tagjaik kulturális és etnikai fejlődésében olyan folyamatok indulnak meg, amelyeket **két alapvető, egymással ellentétes tendencia** jellemez:

Az egyik közülük az **etnokulturális „megőrzés”** jegyeit viseli magán, és leginkább az eredeti hazában (lakóhelyen) megszerzett kulturális javakhoz való ragaszkodásban, azaz az eredeti etnicitás és a speciális jegyek megtartásában nyilvánul meg.

A másik fejlődési irányt az **etnokulturális változások** és a kisebbségnek a többségi társadalomhoz való fokozatos felzárkózása jellemzi. Nyilvánvaló tehát, hogy az etnikai szétválasztottság feltételei között kialakuló kisebbségi kultúrára a **szinkretizmus** a jellemző, három forrásból származó reáliák fordulnak elő benne:

1. az anyanemzeti kultúra,
2. a kisebbség tagjai által az új hazában teremtett kultúra,
3. a kisebbséget körülvevő más etnikumú társadalom kultúrája (Botík, 1995: 431).

Említettük, hogy az etnikai kisebbségi kultúra legalapvetőbb és leginkább meghatározó attribútuma a szinkretizmus (elegyedés, keveredés), amely az etnicitás valamennyi összetevőjében, így minden kulturális megnyilvánulásban is jelen van.

Az etnikai szubkultúra a kisebbségek kulturális alkalmazkodásában adott időintervallumban és fejlődési folyamatban lezajlott változások terméke. E változások modellje három egymást metsző körrel ábrázolható. Az első az anyaetnikum magvának kultúráját képviseli (A), a második kör a kisebbségek által létrehozott kultúrát (C), a harmadik a más etnikumú többségi társadalom kultúráját (B). A kulturális változások (ideértve a nyelvi változásokat is) a nyelvi transzferencia (interferencia), az akkulturáció és az asszimiláció elveivel összhangban zajlanak: a betelepülők kultúrájából (C1) indulva az etnikai szubkultúrán (C2) át az új hazában a többségi társadalom kultúrájába való teljes betagozódásig (C3).

Az etnikumközi kapcsolatok kialakulásának feltétele a kölcsönös megértés, érintkezés. A kisebbségek életében a kétnyelvűség a más etnikumú környezethez való adaptálódás szükségszerű feltétele.

Az eltérő feltételek hosszan tartó hatásának törvényszerű következményei azok a változások, amelyek a kisebbség anyagi, szociális és szellemi életének valamenyny területét érintik. A más etnikumú kulturális hatások következményeként kialakuló változásokat **akkulturációnak** nevezzük (Staszczak, 1987: 16–19). Ennek folyamán a kisebbség eredeti nyelvi és kulturális rendszere fokozatosan felbomlik, aminek következtében ezekbe az alrendszerekbe idegen etnikai jegyek hatolnak be, és az etnikai kisebbség életében a **többségi társadalomba való integráció** és kulturális felzárkózás folyamatai jelennek meg.

A kétnyelvűség, valamint a kisebbségi és többségi intézmények együttes hatásaként a kisebbséghez tartozó személyek mind a két rendszer kódjait elsajátítják. Ennek következtében az etnikai kisebbségek életében speciális jelenségként **nyelvi és kulturális kettősség** érvényesül, amelynek lényege két etnikai vagy nemzeti kultúrába való betagozódás és részvétel (Divičanová, 1999: 203). Ez a jelenség nemritkán a kettős identitásba torkollik (Göncz, 1998: 20).

A multietnikus környezetben élők életmódjának és kultúrájának tanulmányozásakor nem kerülhetjük meg az **etnicitás és a kultúra közötti viszonyt**. Jogosan mutatnak rá egyesek arra a paradoxonra, hogy az etnicitás definíciójában a nemzeti etnikai értékek fontos hordozójaként értelmezett hagyományos népi kultúra is megjelenik, ugyanakkor azonban létezik az a tudományosan elfogadott nézet is, hogy a kulturális jelenségek határai sem a nyelvhatárral, sem pedig az etnikai határral nem esnek egybe. Ennek ellenére helyi szinten a kultúrahordozók nagyon pontosan tudatosítják egyes kiválasztott kulturális jelenségek etnikai értékét, s ezek a jelenségek ebben a környezetben etnikai jeggyé is válhatnak (Slavkovský, 2004: 153). Ebből következik, hogy az etnikai kisebbségekhez tartozó személyek

az anyanemzet számára nemcsak azért fontosak, mert genetikailag eltérő nemzeti kultúrák hordozói, hanem ezért is, mert e kultúrák különböző megnyilvánulásait és értékeit sajátos, az anyaetnikum területén fennálló viszonyoktól eltérő módon fenntartották és továbbfejlesztették (Botík, 1995).

A vázolt összefüggésben figyelemre méltó I. Bogoczová véleménye, aki a kultúra kapcsán szintén hangsúlyozza az identitás kérdését. Leszögezi, hogy „a periférián lévő embernek gondja van az identitással. A helyzet átláthatóbb volna, ha az identitás öröklődne. Tekintettel arra, hogy mindeddig semmilyen olyan gént nem fedeztek fel, amely az identitásért felelne, az egyén (különösen ha valamely kisebbség tagja) különböző kételyek nyomásának van kitéve. Az **elsődleges** (a családdhoz, államhoz, régióhoz kötődő) **identitás** alapján az egyénben **„magasabb rangú” identitás** alakul ki (Bogoczová, 2002: 231).

A kulturális orientáció vizsgálatakor és a kulturális elemeknek a kisebbségek mindennapi életében való érvényesülése kapcsán több kérdés is felmerül. Így például az, hogyan kezelték az egyes enklávék az enkulturáció és az akkulturáció, valamint a modernizációs trendek közötti folyamatokat az új természeti, gazdasági, szociális és etnikai környezetben? Milyen értéket képvisel hagyományos kultúrájuk a szlovák, horvát, bolgár nemzet kulturális öröksége számára? Milyen szintű náluk az akkulturáció vagy a kulturális stabilitás? Hogyan biztosítható a hagyományos etnikai kultúra átörökítése a fiatal nemzedékek számára?

A 20. század második felében a tengerentúlon és Európában is különösen az utolsó kérdés keltette fel a szociológusok, néprajzosok érdeklődését (közelebről lásd Divičanová, 1999). A nemzetiségi kultúra krízise a hagyományos etnokulturális folyamat fokozatos felbomlásával kezdődött, amely a hagyományos életmód, hagyományos kultúra változásának, illetve megszűnésének, a modern világhoz való nyelvi alkalmazkodásnak a következménye volt.

Az etnikai (kisebbségi) kultúra nemzedéki átörökítésének megoldási módjaival kapcsolatban különböző vélemények fogalmazódtak meg. Egyesek azt a nézetet képviselték, hogy a kultúra léte kizárólag a kollektíva magatartásától, aktivitásától, érzelmi motivációjától és a kisebbség függetlenségétől, „önellátóságától” függ (például H. Lefebre svájci szociológus véleménye). Mások inkább azon az állásponton voltak, hogy a kisebbségi kultúra megmentése olyan társadalmi rendszert feltételez, amely bizonyos egyensúlyt biztosít a többség és a kisebbség között. Ez azt jelenti, hogy a többségi társadalom a kisebbségi közösségek akaratával és igényeivel összhangban a kisebbségi kultúra fenntartására törekedne (például J. Fishman).¹⁰

Divičanová szerint a folyamatot bizonyosan elősegítené „az európai kisebbségek megmentését és fejlődésük biztosítását célzó etnokulturális modellek kidolgozása”. Véleménye szerint ebben a modellben fontos helyet foglal el a leg-

¹⁰ Úgy véljük, hogy kétoldalú dologról van szó: a kisebbségi kultúra megmentésére kevés az esély, ha egyrészt a kisebbség saját maga nem érdeklődik és nem kezdeményez e téren, másrészt pedig a többségi társadalom és az anyaország részéről is szükség van a megfelelő szociális, jogi és gazdasági feltételek kialakítására.

inkább veszélyeztetett kisebbségi intézményrendszer egyike, a nemzetiségi iskola és a nemzetiségi értelmiség képzése, mivel az értelmiség minden európai államban többféle kultúra természetes képviselőjévé válik. A szerző egyúttal feltételezi, hogy az általa kidolgozásra javasolt európai kisebbségi kulturális tipológia nagyon tarka lesz. A sokszínűség mellett benne a kisebbség kultúráját a többségi kultúrától megkülönböztető közös, sajátos jegyek is keverednek. Elsősorban a nemzetiségi kultúráknak két és három kontextusba való tartozásáról van szó, ezek: az anyanemzet kultúrája, a többségi kultúra, valamint a kisebbségi kultúra mint saját hozzájárulás és alkotás (Divičanová, 2001: 75–76).

4. A NÉMETEK, SZLOVÁKOK, HORVÁTOK ÉS BOLGÁROK JELLEMZÉSE¹

Kutatási eredményeink interpretálása előtt szükségesnek tartjuk, hogy a vizsgált kérdéskör szempontjából jellemezzük a kutatásba bevont kisebbségeket.² Az alapvető demográfiai, etnikai és szociális mutatókon túl figyelmünket a vizsgálandó társadalmi jelenségekre – az etnikai identitásra, a nyelvi viselkedésre, a nemzetiségi kultúrára – fókuszáljuk, és rámutatunk azokra a sajátos jegyekre, amelyek a magyarországi németeket, szlovákokat, horvátokat és bolgárokat jellemzik. E sajátos jegyek némelyikét már előzetesen, a kutatási technika kidolgozásakor figyelembe vettük (a kérdőívben), ezek a kettős etnicitásnak, kétnyelvűségnek, kétkultúrájúságnak az egyes mutatókban megjelenő feltételezett jegyeire vonatkoztak.

A jellemzésekben a hozzáférhető hivatalos adatokra, valamint azokra a szakirodalmi információkra, kutatási jelentésekre támaszkodunk, amelyek a magyarországi kisebbségi közösségek körében végzett empirikus, főként történelmi, antropológiai, néprajzi, illetve kisebb mértékben szociológiai és nyelvészeti jellegű kutatásokra támaszkodnak.³

¹ Ennek a fejezetnek a megírásához az MTA Kisebbségkutató Intézetének munkatársai nyújtottak segítséget: Bindorffer Gy. (német kisebbség), Szabó O. (szlovák kisebbség), Kozma I. (bolgár kisebbség). Értékes információkat, a témát tárgyaló publikálatlan kéziratokat, valamint az érintett kisebbségekre vonatkozó statisztikai adatokat bocsátottak a rendelkezésemre.

² Az elméleti részben először a német kisebbséget jellemezzük, majd pedig a jobb összevethetőség végett a vizsgált három szláv nemzetiséget ebben a sorrendben: szlovákok, horvátok, bolgárok. Az empirikus elemzés során más sorrendet alkalmazunk, ennek oka az, hogy a szláv kisebbségek körében a kutatást korábban végeztük. Ennél az oknál fogva az alábbi sorrend szerint haladunk majd: szlovákok, németek, horvátok, bolgárok. Ilyen sorrendben közöljük a diagramokat, a grafikonokat és a táblázatokat is.

³ Ilyen jellegű kutatások csak szórványosan folytak, a szociológiai vizsgálatok parciális témákat, elsősorban az etnikai identitás egyes aspektusait érintették, a nyelvészeti vizsgálatok főképp az egyes enklávékban beszélt nyelvjárássok sajátosságaira irányultak (a szlovákok esetében: Štolc, 1949; Ondrus, 1956; Širácky, 1980; Beňušková, 1984; Zsilák, 1993; Ripka, 1995; a horvátoknál például Šojat, 1977; Franković, 1993; Karagić, 1993; Lončarić, 1996; Gyurok, 1994, 1998; Barics, 1999; Király, 2001; Nyomárkay, 2002; Grbić Jakopović, 1994, 2002; a bolgároknál Kučerová, 1988; Doncev, 1988, 1996; Eperjessy, 1996, 1998a, b; Gjurov, 1998; Pejkovszka, 1998).

4.1. RÖVID TÖRTÉNELMI KITEKINTÉS

Magyarországon a **német kisebbség** területi elhelyezkedése az egész országra kiterjed; nincsen olyan megyéje az országnak, ahol ne élne e kisebbség képviselői. Történetileg a magyarországi németek már I. István király uralkodása alatt megjelentek az országban. A középkori jelentős erdélyi és felvidéki szász betelepülést követően a török hódoltság után a 18. század folyamán három nagy hullámban érkeztek németek Németország különböző túlnépesedett vidékeiről. Az új hazát, jobb megélhetést kereső bevándorló parasztok három nagy hullámban telepedtek be a török hódoltság után elnéptelenedett területekre. Nagyobb összefüggő tömbjeik alakultak ki Bácskában, Tolnában, Baranyában (*Schwäbische Türkei*), Bánátban, a Bakonyban, a főváros környékén és Magyarország nyugati határvidékén.

1750 körül kb. 150 000 német telepes élt Magyarországon, és létszámuk rohamosan emelkedett.⁴ Ezek a telepések elsősorban a mezőgazdaság újraélesztése céljából kerültek Magyarországra, ebből következően falvakban éltek.⁵ A 19. század folyamán, túlnyomó többségében a század második felében Németországból és Ausztriából érkezett munkások az akkor születő nagyiparban helyezkedtek el, és a városi lakosság részét képezték. Az iparban, kereskedelemben foglalkoztatott és értelmiségi pályákat betölteni szándékozó német polgárság képviselői voltak

⁴ A betelepedésről és a magyarországi németiség további történetéről lásd Hutterer, 1961, 1973; Bellér, 1981; Tilkovszky, 1989, 1997; Seewann 1991; Manherz 1998.

⁵ Egyes források szerint a magyarországi első sváb telepések 1698-ban Ludwig von Baden örgrófnak a törökök elleni harcokban kiszolgált katonái voltak (Hutterer, 1973; Bellér, 1981; Seewann, 1991). A törökök kiűzése után az első, még a 17. század végén betelepedett telepések túlnyomó többsége is svábok lakta tartományokból, Schwabenből és Württembergből érkezett a Dunán, Ulmon keresztül az ún. „Ulmer Schachteln”-ekben. Útvonalukat a Duna mentén nyelvi szigetek láncolata jelzi. 1712-től kezdődően Károlyi Sándor gróf és utódai magánföldesúri telepítései következtében teljes számban Szatmár megyében telepedtek le, és kevés számú telepest maguk mögött hagyva továbbvándoroltak Oroszország felé déli irányba, és Dobruzsán, valamint Ukrajnán keresztül egészen a Volgáig eljutottak. Nevük pars pro toto alapon az összes, közvetlenül a török kor után betelepedett német neve lett. A sváb telepések helyére a 18. század három különböző periódusában Németország egymástól elkülönült földrajzi és nyelvi területeiről bevándorolt bajorok és frankok gyakorlatilag mindenütt megörökölték ezt a nevet. Mivel nem egy zárt etnikai egység öntudatával, különböző helyekről és időpontban érkeztek, illetve a sváb elnevezésben számukra nem volt hátrányos konnotációja vagy negatív kicsengése, elfogadták, s mind származásuk, mind anyanyelvük megjelölésére átvették. A 18. században a második hullámban a németek főúri, majd a kamara által szervezett uralkodói telepítések keretében érkeztek Németország legkülönbözőbb, általában túlnépesedett területeiről. Az 1722–23. évi országgyűlésen a magyar rendek az 103. sz. törvénycikkben kifejezetten engedélyt kértek az uralkodótól a telepítésre. A Habsburg-ház jó alkalmat látott a telepítésben, hogy a birodalom magyar területeit germanizálja és a forradalmi hangulatot lehűtse (Hutterer, 1961). II. József 1782. évi pátense nyomán érkezett a harmadik nagy betelepülési hullám. A telepítés gyakorlatilag átfogta az egész századot. A 19. században az eredeti településekről belső átrendeződés, transzmigráció következett be. Ezt a svábok másodlagos letelepedésének nevezi a szakirodalom (Hutterer, 1973, 1975).

az első asszimilánsok.⁶ A magyarországi németek létszámára egy kiegyezés utáni adatból lehet következtetni. Ekkor a Magyarországon élő 1,9 millió német lakosból 1,2 millió (63,1%) 18. századi telepes leszármazottja volt, tehát a túlnyomó többséget továbbra is zárt faluközösségekben élő, tradícióit szigorúan őrző német nyelvet beszélő közösségek jelentették.

A háború után a német falvak zártsága a lakosságcserevel érkező felvidéki magyarok, a Jugoszláviából menekülő bukovinai székelyek és más magyarországi migránsok betelepedésével megszűnt. A modernizáció, az iparosodás magával hozta az elvándorlást, ezáltal az ország egyre több megyéjébe kerültek németek.

A többi magyarországi kisebbségtől eltérően a **szlovákok** fontos, történelmileg adott és sajátos történeti fejlődésen mentek keresztül, amelynek nagy hatása volt etnikai tudatukra. A szlovákokra ugyanis jellemző, hogy érzelmileg és kulturálisan is erősen kötődnek a Magyar Köztársasághoz, a magyar nemzethez, amellyel évszázadok óta együtt élnek. Ez a tény azzal függ össze, a jelenlegi Magyarország területén élő szlovákok úgy szakadtak ki az egységes szlovák anyanemzetből, hogy ugyanabban az országban maradtak. Mint etnikum tehát mindig Magyarország területén, magyar környezetben éltek. A későbbi (az északi területekről az Alföld felé irányuló) migrációs folyamatok is ugyanannak az államalakulatnak a keretében zajlottak, ugyanis az egyik területről a másikra való áttelepülésről volt szó (közelebről lásd Divičanová, 1999: 38–42). Ami az érintett lakosság etnikai tudatának megőrzésével kapcsolatos kérdéseket illeti, más egyéb hatásokkal és tényezőkkel együtt (demográfiai, nyelvi, társadalmi, gazdasági tényezők, az aktuális nemzetiségi politika) ennek a ténynek fontos volt a szerepe, és jelentős mértékben meghatározta e kisebbség további sorsát. Társadalmi-gazdasági tényezők (például gazdasági migráció) és politikai döntések (például a második világháborút követő lakosságcsere, a reszlovakizáció – Šutaj, 1991; a szlovákok Szlovákiába való visszatelepülése – Paríková, 1999) egész sora vezetett oda, hogy megváltozott az érintett lakosság nemzetiségi szerkezete. Mindezek következtében a magyarországi szlovákok esetében nagyfokú társadalmi integrációról, nyelvi és nemzetiségi asszimilálódásról beszélhetünk (bővebben lásd például Divičanová, 1999; Krupa, 1999). A magyarországi szlovák kisebbségnek tehát olyan sajátos jellemző jegyei vannak, amelyek megkülönböztetik őket a többi magyarországi kisebbségtől (bővebben lásd például Divičanová, 2003).

A **magyarországi horvátok** sem élnek egy tömbben, hanem kisebb-nagyobb, egymástól földrajzilag meglehetősen távoli szórványközösségekben. Nagy részük a magyar-osztrák, magyar-horvát és magyar-jugoszláv határ mentén, illetve hazájától nem messze él. Ennek az az oka, hogy a Dráva mellett és a Muravidéken élő horvátokon kívül, akik őslakosnak tekinthetők, más horvát csoportok a török uralom alatt az akkori Magyarország aránylag gyéren lakott vidékein, illetve a török kiűzése után a magyarországi elpusztított falvakban telepedtek le. Főként 1529–1532 között nagy számban telepedtek le az ország nyugati részén, Zala, Vas

⁶ Az asszimilálódás példaként Budapestet említhetjük, ahol a németiség a 19. század végére gyakorlatilag teljesen elmagyarosodott. Ezzel kapcsolatban lásd Pukánszky, 2000.

és Győr-Moson-Sopron megyében. Ebben az időszakban 180-200 horvát falu létezett itt. A bunyevácok (a katolikus rácok) is szervezeten érkeztek Magyarországra. 1687-ben elhagyták Hercegovinát és a dalmát területeket (Mostar, Blagaj, Stolac, Ljubinje, Trebinje), és észak felé indultak, Baranya megyében bukkantak fel, ahol le is telepedtek (Kalocsa, Baja, Katymár, Szabadka, Zombor stb.). A bunyevácok a što nyelvjárást beszélték (Király, 2001: 211).

A **bolgár** bevándorlók három nagy hullámban érkeztek Magyarországra. Az első hullámról az 1365–1426 közötti időben beszélhetünk, ez a Bánátba, Dél-Erdélybe és a Rossz-szigetre, a mai Szentendrei-szigetre irányult.

A második, 1688–1744 közötti bevándorlási hullám szintén a Bánátba (52 település), valamint az Erdély és Felső-Magyarország közötti területre irányult. Hat helyen telepedtek le: a mai Budapest, Pécs, Szentendre, Debrecen, Kevermes (akkor Csanád, jelenleg Csongrád megye), Fehértó (Győr-Moson-Sopron megye) (Gjurov, 1998: 5–9).

A harmadik hullám 1860-tól a 20. század közepéig tartott, és jellegét tekintve gazdasági migráció volt: az országba bolgár kertészek és növénytermesztők érkeztek. Az 1865–1910 közötti időszakban érkezett bolgár kertészek a jelenlegi 19 megye közül 17-ben és Budapesten telepedtek le, összességében mintegy 62 településen regisztrálták a jelenlétüket.

1960 óta egyéni bevándorlókról beszélhetünk, ezek tanulmányaikat folytatták vagy dolgoztak Magyarországon, és itt alapítottak magyar házastárral családot. A nők és a férfiak aránya kiegyenlítődött (a múltban többségben voltak a férfiak).

A bolgár kereskedők kezdetben a családjuk nélkül érkeztek Pestre, mivel „szezonális gazdálkodást” folytattak, ennek megfelelően kétlaki életmódot alakítottak ki (az idényben Magyarországon éltek, az idényen kívül visszatértek Bulgáriába a családjukhoz). Bizonyos idő elteltével, amikor üzletük már jövedelmezővé vált, a családjuk is követte őket. Letelepedtek, ingatlant vásároltak, sokan közülük felvették a magyar állampolgárságot, és lojalitásukat bizonyítandó, nevet változtattak. Mezőgazdasági (zöldség- és gyümölcstermesztési) tapasztalataikat kihasználva elismert szakemberekké váltak, akik jelentős mértékben hozzájárultak a kiskereskedelem fejlődéséhez, azonkívül pedig olcsón adták jó minőségű áruikat.

Jelenleg Budapesten éppen ezeknek a bolgár kertészeknek az utódai élnek. Bár létszámuk alacsony volt, és több mint száz éve szétszórtnak élnek ezen a területen, a bolgár kertészek utódai megtartották etnikai identitásukat, s ebben támogatták őket a saját alapítású egyesületeik és szervezeteik. Tekintettel arra, hogy a bolgároknak több mint a fele Budapesten és környékén él, demográfiai mutatóik alapján véve az egész bolgár szórványra vonatkoztathatók.

4.2. ALAPVETŐ DEMOGRÁFIAI, SZOCIÁLIS ÉS ETNIKAI JELLEMZŐK

A kisebbségekkel kapcsolatos számos demográfiai és szociális paraméter közül az alábbi területekre vonatkozó releváns adatokra fordítjuk figyelmünket:

- a népszámlálási mutatók alapján a népességszám,
- az etnikumok regionális elhelyezkedése,
- a kisebbségi családok etnikai szerkezete (nemzetiség és anyanyelv szerint).

A fejezet elején azonban legalább két tényt kell hangsúlyoznunk.

1. A hivatalos statisztikai adatokon kívül nem állnak rendelkezésünkre olyan szakértői anyagok, tanulmányok, elemzések, amelyek a német, szlovák, horvát és bolgár kisebbségi népesség alapvető szociális-demográfiai jellemzőinek alakulását a belső szerkezet és a társadalmi háttér szempontjából világítják meg. A szlovákok esetében nem ismertek a 20. századi migrációs mozgások, különösen hiányosak ismereteink az 1945, illetve az 1965 utáni belső (Magyarország területén belül megvalósult) vándorlásról, valamint az egyéb szerkezeti változásokról, és nincsenek pontos adataink a vegyes és az etnikailag homogén házasságokról és családokról sem (Gyivicsán, 1994).
2. Tekintettel arra, hogy az utolsó népszámlálás, amelynek adataira támaszkodtunk, aránylag régen volt, ezért érthető, hogy a demográfiai adatokban bizonyos elmozdulásokra került sor. Ebből a szempontból a vizsgált lakosság aránya megyei bontásban szintén nem okvetlenül esett egybe a vizsgálat lefolytatásakor érvényes állapottal.

4.2.1. A kisebbségi lakosság lélekszáma

Az adatok összehasonlíthatósága érdekében az utolsó két népszámlálás adatait közlöm, a vizsgált kritériumok szerinti bontásban.⁷ Az adatok a vizsgált etnikai ki-

⁷ Az 1990-es népszámláláskor három mutatót vettek fel, az anyanyelv és a nemzetiségi hovatartozás mellett a kisebbségi nyelv ismeretére vonatkozó mutatót. A 2001-es hivatalos népszámláláskor négy mutatóval találkozunk, ezek célja az etnikai hovatartozás és az etnikai kötődés felmérése volt. A már „klasszikus” mutatók – anyanyelv és nemzetiség – mellé két „új” mutató került: az adott etnikum kulturális hagyományaihoz és értékeihez fűződő viszony, valamint a családi és a baráti körben használt nyelv. Ezzel kapcsolatban fontos tényként kell megemlítenünk, hogy e két mutató tekintetében a válaszok száma nem volt korlátozva, azaz az egyén több etnikai közösséghez fűződő viszonyáról is beszámolhatott. Ugyanez volt érvényes a nyelvhasználatra is.

A kulturális hagyományokhoz és értékekhez való kötődéssel kapcsolatban (a több etnikum megjelölésének lehetőségén kívül) felmerül értelmezésének (és egyúttal kifejezésének) összetettsége. Ez a mutató ugyanis kétféleképpen is megközelíthető. A kulturális hagyományokhoz való kötődés kinyilatkoztatásának a feltétele az egyén etnikai származása abban az esetben is, ha nyelvileg már asszimilálódott, illetve ha származása nem szolgál alapul az etnikai identitás deklarálásához, abban nem játszik meghatározó szerepet. Nem világos tehát,

sebbségekre egészében vonatkoznak, s nem a családi közösségeket érintik, ugyanis a 2001-es népszámlálásból a lakosság családi szerkezetére vonatkozó adatok még nem hozzáférhetők.

4.1. táblázat

Kisebbség	1990			2001			
	Nemzetiség	Anyanyelv	Nyelvismeret	Nemzetiség	Anyanyelv	Családi nyelvhasználat	Kulturális kötődés
Németek	30 824	37 511	453 217	62 233	33 792	53 044	88 416
Szlovákok	10 459	12 745	68 852	17 693	11 817	18 056	26 631
Horvátok	13 570	17 577	35 850	15 620	14 345	14 788	19 715
Bolgárok		1 370	3 035	1 358	1 299	1 118	1 693

Megjegyzés: A bolgárok esetében az 1990-es népszámláláskor a nemzetiségmutató még hiányzott (ugyanis a bolgárok akkor a mikrokisebbség kategóriába olvadtak bele).

Az etnikai hovatartozásra, nyelvi orientációra és kommunikációra, valamint a kulturális kötődésre vonatkozó adatok kitöltése nem volt kötelező.

A németek esetében a táblázatból egyértelműen látszik, hogy e kisebbségben nagy változások játszódtak le, mind a német lakosság nemzetiségi, mind pedig anyanyelv szerinti létszámát tekintve.⁸ Amíg tíz év alatt a nemzetiségi hovatartozás szerinti lakosságszám megduplázódott (101,9%-kal növekedett), a magukat német

hogy közvetlen vagy közvetett kapcsolatról van-e szó. Még bonyolultabb a helyzet a másik esetben: valamely etnikai kisebbség kulturális hagyományaihoz azok is kötődhetnek, akik az adott kisebbséggel semmilyen kapcsolatban sem állnak, csak elismerik és tisztelik ezeket az értékeket. Az e mutatóra vonatkozó adatok elemzésekor tehát nyilvánvaló torzulások léphetnek fel.

Az etnikai mutatók értékelése kapcsán szükséges azt is megjegyeznünk, hogy a nemzeti-iségi hovatartozás és a kulturális értékekhez, hagyományokhoz való kötődés az egyén szubjektív megnyilvánulásaiént értelmezhető, az anyanyelvre és az egyes nyelvek használatára vonatkozó mutatók viszont inkább objektív jellegűek, az egyén akaratától és elhatározásától függetlenek.

A 2001-es népszámlálási adatok sajátossága – amely csaknem minden magyarországi kisebbségnél megjelenik –, hogy változás állt be két etnikai azonosító jegy esetében: a nemzetiségi hovatartozás bevallása emelkedő tendenciát mutat, szemben az etnikai közösség nyelvének anyanyelvként való megjelölésével. Ez a jelenség megfigyelhető mind a nagyobb, mind pedig a kisebb lélekszámú magyarországi etnikai közösségekben (kivételt képeznek a románok, a szlovének és az oroszok). További releváns elemzések hiányában jelenleg nem lehet megítélni, hogy e két fontos etnikai mutató összekapcsolódásáról, vegyüléséről van-e szó, s ha igen, milyen mértékben (arányban) konzisztensek egymással. Az elemzésnek ebben a szakaszában a korrelációs eredmények hiányában csak a ténymegállapítás szintjén maradhatunk, bár ezek bizonyára érdekes szempontot vihetnének be az etnikai identitás értékelésébe.

⁸ Az anyanyelv szerepét a magyarországi németek esetében egy, a modern német nyelv kialakulását megelőző időszakból származó, végső formáját Magyarországon elnyerő, ám regionális kiegyenlítődési-egységesülési folyamatában megrekedt különböző dialektusok keveréke, az ún. településdialektusok töltik be, tehát semmiképpen sem az iskolában tanult irodalmi német (Hochdeutsch) jelenti az anyanyelvet.

anyanyelvűnek valló németek száma csaknem 10%-kal csökkent. Tehát annak el-
lenére, hogy a táblázat szerint a családi körben többen használják a német nyelvet,
mint ahányan német anyanyelvűnek vallják magukat, az e mutatónál jelentkező
csökkenő tendencia e kisebbség folyamatban lévő nyelvi asszimilációját bizonyít-
ja. Ami a nemzetiségi kulturális kötődést illeti, a táblázat szerint 42%-kal többen
deklarálták a kulturális kötődést, mint ahányan német nemzetiségűnek vallották
magukat. Ez a tény azt igazolja, hogy e kisebbség továbbra is kötődik hagyomá-
nyaihoz és kultúrájához.

A szlovákokra vonatkozó adatokból látható, hogy a 2001-es hivatalos statisztika
az 1990-es adatokhoz képest a nemzetiségi mutatóban mintegy 70%-os növekedést
regisztrált, az anyanyelvi mutatóban az 1990-es adatokhoz viszonyítva enyhe csök-
kenés (7%) következett be. A 2001-es népszámlálás másik két mutatójának adatait
összehasonlítva nagyon jelentős tényként könyvelhetjük el, hogy mintegy harma-
dával nőtt az ebbe a csoportba tartozó lakosok száma. A szlovák nyelv használatára
és a szlovák kulturális kötődésre vonatkozó 2001-es adatokban mindkét mutató
tekintetében mintegy 50%-os növekedésnek vagyunk a tanúi. A szlovák nyelvet
52,8%-kal többen használják, mint ahány szlovák anyanyelvű van, a szlovák kultú-
rához kötődő állampolgárok száma 50,5%-kal magasabb, mint a magukat szlovák
nemzetiségűnek vallóké.

A horvátok adataiból kitűnik, hogy a nemzetiségi mutató tekintetében az 1990-
es adathoz viszonyítva a 2001-es adatok 15%-os növekedést mutatnak. A horvát
anyanyelvűek száma ezzel szemben a két népszámlálás között 22,5%-kal csök-
kent. A horvát nyelvet családi és baráti körben használók száma 2001-ben csaknem
egybeesett a magukat horvát anyanyelvűnek vallók számával (csak 3%-os eltérés
a nem anyanyelvű beszélők javára), a kulturális kötődés és a nemzetiségmutatók
nincsenek összhangban: 26,2%-kal több állampolgár állította, hogy kötődik a hor-
vát kulturális hagyományokhoz és értékekhez, mint ahányan horvát nemzetiségű-
nek érzik magukat.

A bolgárok esetében, akik az egyik magyarországi mikrokisebbséget alkotják
(a magyarországi mikrokisebbségekről lásd Kozma, 2004), a két másik kisebbség-
hez viszonyítva a bolgárnak a családi és baráti körben való használatában ellenté-
tes tendenciák rajzolódnak ki. A szlovákok és a horvátok esetében az anyanyelvű
kommunikáció erősödéséről beszélhetünk, a bolgároknál e tekintetben gyengülő
tendencia mutatkozik, ugyanis az adatok szerint 13,9%-kal kevesebben használják
a bolgár nyelvet, mint ahányan anyanyelvűnek vallották a bolgárt. Mivel enyhén
csökkent a bolgár anyanyelvűek száma is, ez a két adat arra utalhat, hogy a bol-
gárok ebben a környezetben kevesebbet beszélnek bolgárul. A bolgár kultúrához
való kötődés – a két másik szláv kisebbséghez hasonlóan – érzékelhetőbb, bár nem

Mivel a közhasználatban anyanyelvűkként számosan a német nyelv valamelyik telepü-
lésdialektusát beszélik, a számok nem mindig az irodalmi német nyelv ismeretét és hasz-
nálatát jelentik. Kutatási tapasztalatok alapján az anyanyelv döntően a településdialektust
jelenti, amelyet összesítő néven számos településen svábként emlegetnek (vö. Knipf-Erb,
1988; Bindorffer, 2001).

olyan erősen: 24,7%-kal többen kötődnek a bolgár kultúrához, mint ahányan bolgár nemzetiségűnek vallották magukat.

A vizsgált kisebbségekre vonatkozó egyes mutatókon belül a számadatok „mozgásának” jobb összevethetősége miatt az alábbi táblázatban a %-os eltéréseket közöljük:

4.2. táblázat

A népszámlálási adatok mutatóinak összevetése (%)				
Mutató	Németek	Szlovákok	Horvátok	Bolgárok
Nemzetiség 1990/2001	+102	+70	+15,1	-5,2
Anyanyelv 1990/2001	-10	-7	-22,5	-5,5
Anyanyelv/nyelvhasználat	+57	+52,8	+3	-13,9
Nemzetiség/kulturális kötődés	+42	+50,5	+26,2	+24,7

Megjegyzés: Az első két sorban a +/- jel az előző népszámláláshoz viszonyított növekedés/csökkenés mértékét mutatja; a harmadik és negyedik sorban a +/- jel a 2001-es népszámlálás adatai szerint a két feltüntetett mutató közötti eltérést mutatja.

A táblázatból látható, hogy a nemzetiségmutatóban növekedés mutatható ki a németeknél, szlovákoknál és horvátoknál, egyúttal a legnagyobb mértékű növekedés a németeknél következett be.⁹ Minden vizsgált kisebbség esetében csökkent a magukat adott anyanyelvűnek vallók száma, a csökkenés leginkább a horvátoknál érzékelhető (több mint ötödével). A kisebbségi nyelvnek a családi és baráti körben való használatát az anyanyelvi adatokkal összevetve differenciált kép rajzolódik ki előttünk. A németeknél és a szlovákoknál egyértelmű, a horvátoknál minimális növekedés látható, a bolgárok esetében viszont a családi körben kevesebben beszélnek bolgárul, mint ahányan bolgár anyanyelvűnek vallják magukat. Pozitív irányú egyezés, illetve elmozdulás figyelhető meg a nemzetiség- és a kulturáliskötődés mutatók között, ugyanis mind a négy kisebbség tagjai esetében többen azonosultak a kisebbségi kultúrával, mint ahányan az adott nemzetiséget megjelölték.

⁹ A korábbi évek alacsony bevallási adatai a családi etnikai szocializáció megszakadása, az iskoláztatás hatására bekövetkező nyelvi és kulturális asszimiláció, a német nyelvoktatás alulreprezentáltsága, a mindent egybeeméső internacionalista politikai légkör és ebből következően az etnikai identitás reprezentációs terepeinek hiánya rovására írhatók. Szerepet játszik ebben még az a szomorú történelmi tapasztalat, amely a 60 év feletti németeket még a 2001-es népszámlálás idején is jellemezte: a félelem. Ugyanakkor a németiség egy másik részének átörökölt történelmi tapasztalata második világháború idején kialakult *Hűség a hazához* mozgalom, amely a magyar nemzetiségi bevallás történelmi hagyományait hordozta a németek körében. Kétségtelen tény azonban az is, hogy 1941-ben voltak, akik politikai megfontolásból, számításból, valamint gazdasági szempontokat szem előtt tartva vallották magukat magyar nemzetiségűnek, illetve magyarosították nevüket. Történelmi tapasztalat lehet az is, hogy a magyarországi városi népesség gyorsan elmagyarosodott.

Elmondhatjuk, hogy 1990-ben a politikai légkör enyhülése mellett Németország Európában elfoglalt presztízisének hatására is növekedett a nemzetiségüket felvállalók száma.

Összességében a horvátok és a bolgárok azonosultak a leginkább saját kisebbségi kultúrájukkal, a németeknél és szlovákoknál viszont a nemzetiségi azonosulás a jellemzőbb. Ennek következtében a szlovákok és horvátok között a nemzetiség-mutató szerinti sorrend megváltozott: 1990-ben a szlovákok a negyedik legnagyobb létszámú kisebbséget alkották (a romák, németek és horvátok után), jelenleg a harmadik helyen állnak. Ez annak a jele, hogy a szlovákok erőteljesebben átélik etnikai hovatartozásukat, és ezt nagyobb számban ki is kívánják fejezni. Hasonló, bár gyengébb tendencia figyelhető meg a horvátoknál is. A német kisebbség megtartotta státusát: továbbra is a második legnagyobb létszámú magyarországi kisebbség (a roma kisebbség után).

Hogy átfogó képet kapjunk a magyarországi kisebbségi közösségekben az utolsó két évtizedben zajlott fejlődési trendekről, ahogyan azt a népszámlálási adatok rögzítették, Szarka Lászlónak az adatokat szélesebb kontextusban tárgyaló találó áttekintését és értékelését idézzük.

Az etnikai adatok alapján a magyarországi kisebbségek három típusba sorolhatók:

1. a hagyományos területtel rendelkező kisebbségek (németek, románok, szlovákok és a három délszláv közösség: a horvátok, a szerbek és a szlovének).
2. a romák mint a legnagyobb, sajátos társadalmi struktúrájú kisebbség,
3. kisebb területi egységekkel rendelkező, illetve területtel nem rendelkező (legfeljebb egy-két falu), mikrokisebbségnek nevezett kisebbségek: a bolgárok, görögök, lengyelek, örmények, ruszinok, ukránok.

A népszámlálási adatok változásai alapján Szarka (2004b) szerint a magyarországi kisebbségi közösségek körében általánosságban három fejlődési irány állapítható meg:

- Az utolsó két évtizedben lezajlott népszámlálások (1980, 1990, 2001) adatai alapján hét kisebbség esetében megszilárdult (megerősödött) a nemzetiségi kötődés. A németek és a szlovákok esetében csaknem megkétszereződött a magukat német, illetve szlovák nemzetiségűnek vallók száma; jelentős emelkedés volt megfigyelhető a horvátoknál, szerbeknél, szlovéneknél és romáknál. Ennek egyik oka lehet a helyi és országos kisebbségi önkormányzatok működése, valamint a kétszeres és többszörös identitás deklarálásának a lehetősége. Az adatokból az a következtetés vonható le, hogy a nemzetiségihovatartozás-mutatónak mint az etnikai azonosulás kritériumának a kisebbségi közösségek tagjai megfelelő értéket tulajdonítanak.

Ellentétes azonban a helyzet az anyanyelv-mutató esetében. Az adatok alapján eddig ezt a mutatót tarthattuk az inkább „identifikáló” jellegűnek, most az adatok ellentétes tendenciára utalnak. A szlovákok, horvátok, németek és szerbek esetében az utóbbi két évtizedben a nyelvi-nemzetiségi identifikációban változás történt (a nemzetiség irányába), így 1980-ban a németek esetében háromszor annyian jelölték meg a németet anyanyelvként, mint ahányan nemzetiségként, a szlovákoknál ez az arány 60%, a horvátoknál pedig 70% volt.

Tehát az asszimilálódáson belül kétféle trenddel állunk szemben: egyrészt megváltozik a kisebbségi fiatalok nyelvhasználat: a magyar nyelv javára gyengül a kétnyelvűség, a magyar nyelv helyzete megszilárdul a családban és az iskolában, a kulturális szocializáció magyar nyelvűvé válik; a másik oldalon viszont erőteljesebben jelentkeznek a kisebbségi önkormányzatok, a civil szféra hatása, az etnikai tudat revitalizálódása, az anyanemzet kultúrájának hatása, az anyaországhoz fűződő kapcsolatok erősítése iránti igény (mindkét részcél).

- A kisebbségi területi bázisnak a változása. A szerbeket kívül, akik hagyományosan nagyrészt városi környezetben élnek, az urbanizáció közvetlen következményeként jelenleg a németek, horvátok, szlovákok és románok is nagyobb számban élnek városi településen. A városban élő kisebbségek esetében nyilván erősebb a korreláció a nemzetiségi és a nyelvi mutatók között.
- A népszámlálási adatok alapján nyilvánvaló, hogy meggyengült az anyanyelvnek mint kommunikációs eszköznek a pozíciója – mind a nyilvános szférában, mind a családban. A kisebbségi családokban megtorpan a gyermekek anyanyelvi szocializációja. E tekintetben negatív a vegyes házasságok hatása. Ebben az összefüggésben a legkedvezőtlenebb helyzet újfent a szlovákoknál és a németeknél van.

Ami az oktatást illeti, a kisebbségek műveltségi mutatói általában nem rosszabbak, mint az országos átlag, viszont a nemzetiségi iskolákban tanuló diákoknak mintegy 90%-a nem beszél saját kisebbsége nyelvén (Szarka, 2004: 206).

4.2.2. A kisebbségek területi elhelyezkedése

Az utolsó népszámlálási adatok szerint **a német kisebbség** a teljes kisebbségi lakosság 20%-át teszi ki. A német lakosság Baranya megye keleti felében, Bács-Kiskun megye délnyugati részében, Tolna megye középső területein, foltokban Veszprém, Pest és Komárom-Esztergom megyében koncentrálódik. Arányuk Baranyában, Tolnában és Bács-Kiskun megyében a legnagyobb, 25-50% között ingadozik, de néhány kiemelt területen 50% feletti. Veszprém, Esztergom, Sopron, Somogy és Pest megye többi területén 10–25% közötti az arány. Eloszlás tekintetében Pest és Bács-Kiskun megye a határvonal, az ettől keletre fekvő megyékben csak foltokban találkozunk német tömbökkel; az átlagos lakosságarány itt 1% körül vagy alatta mozog.

Jelenleg elsősorban a tradicionálisan németek lakta megyék kerültek a kiemelt megyék közé. Pest és Bács-Kiskun megyétől keletre igen megritkul a német lakosság létszáma. Mind a két népszámlálás adatai szerint a magyarországi német lakosság többsége egyetlen megyében, Baranyában tömörül, a megye mind a származási, mind az anyanyelvi bevallásokat tekintve magasan felülreprezentált. Baranya megye akár a nemzetiségi, akár az anyanyelvi bevallásokat vesszük figyelembe, az első helyen áll. A megyében 230 községében élnek németek, 32 községben ab-

szolút többséget alkotnak. 1990-hez viszonyítva, amikor 10 424 fő vallotta magát németnek, 2001-ben Baranya megyében 3681 fővel több, azaz 14 105 német él, Pest megyében egy tized híján háromszoros a növekedés (10 343 fő). Budapesten 7042 főre, Tolna megyében 6660 főre emelkedik a németek létszáma. Komárom megyében 5118 fő, Bács-Kiskun megyében 4476 német él. Kiemelkedő növekedés tapasztalható Veszprém megyében, amely a Bakony területét fedi le. Itt 1990-ben 768 fő vallotta magát német nemzetiségűnek, míg 2001-re ez a szám 3077 főre ugrik. Érdemes megjegyezni, hogy ebben az egyetlen esetben Győr-Moson-Sopron megyében visszaesés tapasztalható, és a nyolcadik helyen álló Fejér megye után (2151 fő) csupán a kilencedik helyet foglalja el, 1826 fővel. Ebben a megyében is duplájára emelkedik a létszám, de az arányokat tekintve Fejér megyében háromszoros, Veszprém megyében pedig négyszeres a nemzetiségi bevallások növekedésének mértéke. Ez a növekedési tendencia bár kevésbé, de érvényesül a nem kiemelt megyékben is.

Az anyanyelvi bevallások tekintetében 1990-ben Baranya megye vezeti a sort 14 055 fővel, majd a következő a sorrend: Bács-Kiskun megye 4285 fő, Tolna megye 4193 fő, Budapest 2887 fő, Komárom-Esztergom megye 2686 fő. Pest megyében 2154 fő, míg Győr-Moson-Sopron megyében 1826 fő vallja anyanyelvének a németet.

2001-ben váratlan tendenciaváltozásra került sor. Az anyanyelvet bevallók száma Budapestet és Pest megyét kivéve csökken. Baranyában 10 478 főre, Tolnában 3798 főre, Bács-Kiskun megyében 3096 főre, Komárom-Esztergom megyében 2212 főre, Győr-Moson-Sopron megyében 1713 főre esik vissza. A növekedés sem Budapesten, sem Komárom megyében nem jelentős. A fővárosban 3511 fő, Pest megyében 2956 fő vallja magát német anyanyelvűnek. A nem kiemelt megyék közül csekély mértékű növekedés tapasztalható még Somogy és Zala megyében, a többi megyében viszont ugyancsak csökkenés mutatható ki.¹⁰

Területi elhelyezkedésüket figyelembe véve a **magyarországi szlovákokra** jellemző, hogy nem élnek kompakt tömbben, nem képeznek homogén közösséget, és nincs közös nyelvterületük (bővebben lásd Divičanová, 1999). Éppen ellenkezőleg: szétszórtnak, kisebb-nagyobb nyelvszigeteket alkotnak. Öt sziget jellegű, szlovákok lakta régiót határozhatunk meg:

- Északkelet-Magyarországon Borsod-Abaúj-Zemplén megye,
- Nógrád megye és Budapest környéke,
- a Dunántúlon Komárom-Esztergom, Pest, Fehér és Veszprém megye,
- az Alföld délkeleti részén Békés és Csongrád (a korábbi Csanád) megye,
- Kiskörös és Nyíregyháza környéke, amelyek kisebb egységeket alkotnak (Divičanová, 1999: 7).

¹⁰ A becslült adatok kb. 200-220 000 főre teszik a németek lélekszámát. A becslült és a bevallott adatok közti eltérés okai többek között történelmi, társadalmi, társadalom-lélektani (1941. évi népszámlálás, kitelepítés, kollektív bűnösség) okokkal magyarázhatók.

Az aktuális hivatalos adatok alapján (2001) ezernél több szlovák nemzetiségű lakos él az alábbi hat régióban: a legtöbb szlovák az Alföldön, Békés megyében él (5022 szlovák, a szlovák lakosság 28,4%-a), azután következik Pest megye (3472 szlovák, 19,6%), Komárom-Esztergom megye (2795, 15,7%), Nógrád megye (1778, 10%), Budapest (1528, 8,6%), Borsod-Abaúj-Zemplén megye (1150, 6,5%). A többiek további 14 közigazgatási egységben (megyében) szétszórva, kis számban élnek.

Az 1990-es népszámláláshoz hasonlóan a szlovák lakosság a legnagyobb koncentrációban három megyében él: Békés, Pest és Komárom-Esztergom megyében, számuk a 2001-es népszámlálás szerint 1990-hez képest csaknem megkétszereződött (1990-ben a három megyében összesen 6395 szlovák élt, 2001-ben pedig 1289; Szabó 2004a).¹¹ Tehát a magyarországi szlovák lakosságnak csaknem kétharmada (63,8%) a három említett megyében koncentrálódik. Az anyanyelvi identifikáció esetében a helyzet eltérő.

A horvát közösség Magyarországon aránylag stabil etnoregionális nyelvszigeeteket alkot: a gradistyei (burgenlandi) horvátok (a terület nyugati részén, Győr-Moson-Sopron és Vas megyében); a muravidéki horvátok a Muravidéken (Zala megye), a drávai horvátok (Barcs környéke), a bosnyákok (Baranya megye), a sokácok, a bunyevácok és a rácok (Duna-Tisza köze, Bács-Kiskun megye).

A szlovénekhez és szerbekhez hasonlóan a horvátok is megtartották etnikai azonosságukat, ugyanis az egyes népszámlálások adatai szerint 1949–1980 között a horvátok (anyanyelv szerinti) lélekszáma a kezdeti 20 423-hoz viszonyítva 20%-kal nőtt (Szarka, 2003: 285).

A 2001-es népszámlálás szerint a hat horvát lakta megye közül a horvát nemzetiségűek száma Baranya megyében 23,2%-kal, Győr-Moson-Sopron megyében 11,5%-kal, Zala megyében 10,8%-kal, Bács-Kiskun megyében 8,2%-kal nőtt. Budapesten 78%-os emelkedés volt tapasztalható. Ezzel szemben Vas és Somogy megyében a számuk 18%, illetve 14,7%-kal csökkent.

Jelenleg öt olyan megyét említhetünk, ahol ezernél több horvát nemzetiségű lakos él: Baranya megye (4608 horvát, azaz a horvát lakosság 29,5%-a), Zala megye (2734 horvát), Vas megye (2321), Győr-Moson-Sopron megye (1954), Bács-Kiskun megye (1695 horvát).

Az országos etnikai tendenciákkal megegyezően a horvátoknál is csökken a horvát nyelvet anyanyelvként megjelölők száma. Az utóbbi húsz évben e mutató szerinti számuk 29,7%-kal csökkent, egyúttal minden megyében csökkent a horvát anyanyelvűek száma (Bács-Kiskun megyében 50%-kal).

Ami a kettős etnikai és nyelvi identitást illeti, a 2001-es adatokból az látszik, hogy a gradistyei horvátok és a bunyevácok esetében az utóbbi húsz év alatt a magyar-horvát identitás vált meghatározóvá (például a kópházi horvát lakosság 98,8%-a magyarként, 60,8%-a horvátként azonosítja magát; Szarka, 2003: 287).

¹¹ Szabó O. idézett cikkében pontosabb adatokat kaphatunk a szlovákság létszámáról régiók és települések szerinti bontásban.

Húszéves távlatban az utolsó három népszámlálás (1980, 1990, 2001) adatait elemezve a magyarországi horvátoknál négy típusú helyi közösségről beszélhetünk.

1. A kiegyensúlyozott etnikai tudatú települések, ezeket a nemzetiség és az anyanyelvmutatók közötti összhang, illetve minimális különbség jellemzi. Az utóbbi húsz évben az adatokban jelentős változások nem történtek, illetve csak kis eltérések mutatkoztak.
2. Azok, az 1980-ban nyelvi-etnikai identitást mutató helységek, amelyek ezt a jellegüket megtartották, illetve új mutató, a horvát nemzetiség társult hozzájuk.
3. Azok a helységek, ahol a mutatók sorrendje cserélődött fel, a nyelvi azonosulás helyett inkább a nemzetiségi azonosulás mutatkozik meg.
4. Azok a helységek, ahol a népszámlálások alkalmából többféle változás volt kimutatható (Szarka, 2003: 292).

Pozitív fordulatként értékelhető az a tény, hogy a horvátok városba költözése és a kisebb településeket érintő urbanizációs folyamatok nem jelentik automatikusan az egy generáción belüli nyelvváltást, mint ahogyan korábban megfigyelhető volt, hanem éppen ellenkezőleg: az adatok szerint a városokban megindult a magukat horvátnak valló közösségek erősödése.

A **bolgárok** leginkább Budapesten élnek (az összes bolgárnak a fele, azaz a 784 személy, 57,7%), egy jelentősebb részük Pest megyében (187 bolgár, 13,8%). A többiek (néhány tucat személy) szétszórva 18 megyében élnek. A bolgárok Magyarország területén összességében 203 településen élnek.

Ami a kisebbségek által lakott települések városi vagy falusi jellegét illeti, az utolsó népszámlálás adatai szerint a németeknél a városi és a falusi települések aránya kiegyenlített. Jelenleg városi településen él 31 064 német (ebből 7042 Budapesten), falusi jellegű településen pedig 31 169.¹² A szlovákokra a falusi életmód enyhe túlsúlya jellemző (8311 szlovák él városban, ebből 1528 Budapesten, 9382 pedig falusi településen), a horvátoknál a falusi lakosság a városinak a kétszerese (városban 4915, ebből Budapesten 771, falun 10 705 horvát él). Csak 178 bolgár él falun (13,2%), legtöbben Pest megyében (111 bolgár). Meghatározó hányaduk, azaz 1180 bolgár (86,8%) városi településen él (Budapest és más városok).

¹² 1990-ben a németek többsége falun élt. Jelentősnek mondható a Budapesten élők létszáma, ha tekintetbe vesszük az összes többi magyarországi városban élők létszámát. 2001-ben a többi város német lakossága viszont már háromszorosa a budapesti német nemzetiségű lakosoknak, viszont Budapesttel együtt a városok és a falvak lakossága között gyakorlatilag megszűnik a különbség. Ez a trend azt valószínűsíti, hogy a Budapest felé tartó nemzetiségi migráció lelassult, a falusi németiség inkább más városokban keresett és talált megélhetést és lakóhelyet. Ugyanakkor a falvakban élők száma 1990-re jelentősen megnőtt. Ez összefüggésben áll a nemzetiségi bevallások növekedésével. Itt ismét a megnövekedett nemzetiségi öntudat, az ismét felfedezett, megtalált és átértelmezett identitás, valamint a csoport-hovatartozás felvállalásának jelenségével állunk szemben.

4.2.3. A kisebbségi családok etnikai szerkezete

Vizsgálatunk megtervezésekor alapvetően a családok nemzetiségi összetételének elemzéséből indultunk ki. A vizsgálat időpontja szerinti utolsó, 1990-es magyarországi népszámlálás alapján készített demográfiai statisztika néhány adatára támaszkodtunk. Főként a vizsgált kisebbségek lélekszámára, területi elhelyezkedésére, szociális és korcsoportos összetételére, végzettségére vonatkozó releváns adatok érdekeltek bennünket. Az ezekből következő tények és összefüggések ugyanis bizonyos mértékig az adott családokat (és a kisebbséget mint olyat) jellemzik, s ezért az etnikai identitással kapcsolatos kérdések vizsgálatakor, az adekvát empirikus kutatási indikátorok meghatározásakor szükséges kiindulási adattá váltak. Röviden néhányat vázolok közülük.

A család nemzetiségi összetétele szempontjából a figyelmet az általában a legjelentősebb etnoidentifikációs kritériumnak minősített mutatókra összpontosítottuk: a **nemzetiségi hovatartozás** és az **anyanyelv**. Míg a nemzetiséget az etnikai tudat kifejeződésének tarthatjuk, az anyanyelv az etnikai származást jelöli. A kettő közötti összhang bizonyos mértékben utal az etnikai identitás szintjére, egyúttal azonban természetesen az etnikai közösség állapotáról más demográfiai és szociális jellemzők is tudósítanak (Paukovič, 1994).

A házastársak nemzetiségére vonatkozó hozzáférhető adatok elemzése alapján megállapítottuk, hogy a magyarországi szlovák és horvát kisebbség körében mérsékelt differenciált, de viszonylag magas a vegyes házasságok aránya.

A 4.3. táblázatban az 1990-es népszámlálás adatai alapján az egyes etnikumok szerinti bontásban a homogén és a vegyes házasságok arányát mutatjuk be (a kisebbségek családi életére vonatkozó 2001-es adatok még nem hozzáférhetők). A bolgárokról vonatkozó hivatalos népszámlálási adatok hiányoznak ugyan, de az adott kisebbségen belül végzett kutatás szerint a házasságok fele, főképp a bolgár értelmiség körében, 98-99%-ban vegyes jellegű (Doncsev, 1996: 26).

4.3. táblázat. Az etnikailag homogén és heterogén házasságok aránya nemzetiség szerinti bontásban (százalékos megoszlásban)

Nemzetiség	Etnikailag homogén házasság	Vegyes házasság
Németek	50,7	47,8
Szlovákok	44,0	53,2
Horvátok	63,5	34,3

Megjegyzés: Vegyes házasságon a szlovák, horvát és német kisebbséghez tartozó személynek magyar nemzetiségű partnerrel kötött házasságát értjük. A fennmaradó százalékba azok a házasságok tartoznak, ahol a partner nemzetisége más.

A táblázatból nyilvánvaló, hogy a vegyes házasságok aránya a szlovákoknál a legmagasabb (minden magyarországi kisebbséggel összevetve). Csak valamivel kedvezőbb e tekintetben a helyzet a németeknél, mivel esetükben a homogén és a vegyes házasságok aránya csaknem kiegyenlített. A Doncsev Tosó által közölt adatokat elfogadva hasonló a helyzet a bolgároknál is.

E tekintetben jobb a helyzet a magyarországi horvátoknál, akik az etnikailag homogén házasságok arányát tekintve országos szinten a második helyen állnak (közvetlenül a románok mögött), mivel azonban a házasságoknak több mint az egyharmada vegyes, ez a tény a nemzetiségi heterogámia felé mutató tendenciát jelez.

A nemzeti hovatartozás szorosan összefügg az anyanyelvvél. Egyértelmű, hogy az anyanyelvnek döntő szerepe van az etnikai kisebbségekhez tartozó személyek nemzetiségi érzésének a megerősödésében. Ennél az oknál fogva kutatásunkban fontos helyet foglalt el a család nyelvi orientációjával kapcsolatos kérdések vizsgálata. Tehát milyen e tekintetben a helyzet mindkét családtípus esetében? A 4.4. táblázatban a partnerek anyanyelve szerint értelmezett homogén és vegyes házasságok arányára vonatkozó hivatalos adatokat (*Népszámlálás 1990*) mutatjuk be az egyes kisebbségek szerinti bontásban. Az előző táblázathoz hasonlóan a vegyes házasságokon a kisebbségi nyelv és a magyar nyelv kombinációját értjük. A 100%-os értékig hiányzó százalékat azok a családok alkotják, ahol a partnerek egyéb anyanyelvet tüntettek fel. A bolgárok adatai hiányoznak.

4.4. táblázat. Az etnikailag homogén és vegyes házasságok aránya a partnerek anyanyelve szerint (százalékos megoszlásban)

Nemzetiség	Etnikailag homogén házasság	Vegyes házasság
Németek	54,6	44,2
Szlovákok	48,7	49,8
Horvátok	58,2	39,6

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a partnerek anyanyelve szerint is a legkevesebb homogén házasság a szlovákoknál mutatható ki, egyúttal – a németekkel és a horvátokkal ellentétben – ennél a kisebbségnél a legmagasabb a vegyes házasságok százalékos aránya (a családoknak csaknem a fele). A vizsgált kisebbségek közül a homogén házasságok legnagyobb arányban a horvátoknál fordultak elő (58,2%). Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az anyanyelv szerint értelmezett vegyes házasságok előfordulása az érintett kisebbségek esetében jelentős mértékű (40-50% körül mozog), ami a fent említett kérdések vizsgálatakor nem elhanyagolható tény. A kutatás módszertanának kidolgozásakor ezt a tényt szükségszerűen figyelembe vettük.

Ha összevetjük a családoknak a két említett etnoidentifikációs mutató szerint értelmezett nemzetiségi összetételére vonatkozó adatokat (a 4.3. és a 4.4. táblázatot), egyértelmű, hogy az anyanyelv szerint értelmezett homogén házasságok aránya a németek és a szlovákok esetében valamivel magasabb, mint a nemzetiség alapján minősítetteké (mindkét kisebbség esetében csaknem 5%-kal), a horvátoknál viszont ezzel éppen ellentétes a helyzet (5%-kal alacsonyabb). Alapjában véve azonban e két mutató szerint a házasságok összetétele nem mutat jelentős eltéréseket.

Az ún. nemzetiségi asszimiláció más formájának minősíthetjük azt a jelenséget, amikor a kisebbséghez tartozó személy deklarált nemzetisége nincs összhangban anyanyelvhasználatával, illetve ez a két adat nem fedi egymást. E jegyek alakulá-

sára utaló mutatók megint csak a népszámlálási adatok. Ezekből kitűnik, hogy ez a jelenség főként a szlovák kisebbségekre jellemző. A magukat szlovák nemzetiségűnek valló állampolgárok közül a népszámlálás időpontjában (1990) 85%% beszélt szlovákul, ám csak 69%-uk tartotta anyanyelvének a szlovák nyelvet. A magukat szlovák nemzetiségűnek valló állampolgárok 25%-a magyar anyanyelvűnek tartotta magát. Ezek az adatok a két mutató közötti összhang hiányát bizonyítják, és az említett mutatók tekintetében meglévő nem egyértelmű nemzetiségi hovatartozásra utalnak. Ha feltételezzük, hogy az anyanyelvvél kifejezett etnikai származás és az adott nemzetiség deklarálása közötti egyezés mértéke nagyrészt az etnikai identitás szintjéről is tájékoztat, nyilvánvaló, hogy ezt a jelenséget mélyebb összefüggéseiben kell vizsgálni.

Az etnikai identitás változásával és további alakulásával kapcsolatos kérdések vizsgálatával összefüggésben érthető módon érdekelt bennünket a kiindulópont: milyen a nemzetisége és az anyanyelve a kiválasztott kisebbségekhez tartozó személyek utódainak, elsősorban az, milyen különbségek vannak közöttük, és milyen irányba mutatnak. A hozzáférhető hivatalos statisztikai adatok (1990) alapján mindkét típusú családban az utódok esetében a nemzetiségi asszimiláció irányába mutató tendenciákat vagyunk kénytelenek megállapítani (mindkét mutató tekintetében), bár ez az egyes kisebbségeknél differenciáltan jelentkezik. Az elmondottak illusztrálásaként a 4.5. táblázatban csak azt mutatjuk be, milyen a homogén házasságból származó gyermekek vallott nemzetisége és anyanyelve.

4.5. táblázat. Az etnikailag homogén családból származó gyermekek nemzetisége és anyanyelve (százalékos megoszlásban)

A gyermekek nemzetisége és anyanyelve (%)				
A szülők nemzetisége és anyanyelve	Nemzetiség		Anyanyelv	
	Ném./szlov./horv./bolg.	Magyar	Ném./szlov./horv./bolg.	Magyar
Német	79,8	20,2	66,3	33,7
Szlovák	58,1	41,9	50,9	49,1
Horvát	86,1	13,9	82,0	18,0
Bolgár (anyanyelv)			97,0	3,0

A táblázatban az etnikailag homogén házasságból származó gyermekek esetében azt tüntettük fel, hány százalékban követték, illetve nem követték szüleik nemzetiségét és anyanyelvét. A táblázat adataiból kitűnik, hogy a legkedvezőtlenebb a helyzet a szlovák családokban, ugyanis az etnikailag homogén családból származó gyermekek 40%-a magyar nemzetiségű, és a gyermekeknek majdnem a fele tüntette fel (vagy a szülei tüntették fel) anyanyelvként a magyar nyelvet. A németeknél az állapítható meg, hogy magyar nemzetiségűnek csak a gyermekek ötöde vallja magát, viszont csaknem 80%-uk német nemzetiségűnek tartja magát. Az anyanyelvmutatónál ennél a kisebbségnél azt látjuk, hogy nő a magyar anyanyelvű

gyermekek százalékos aránya: a gyermekek egyharmada tartozik ide, a gyermekek kétharmada német anyanyelvűnek vallja magát. Bár a horvát gyermekeknel a legkedvezőbb a helyzet, az asszimilációs tendencia itt is nyilvánvaló. Érdekes jelenség, hogy mindegyik kisebbségnél magasabb azoknak a gyermekeknek az aránya, akik magyar anyanyelvűek, mint azoké, akik magyar nemzetiségűnek vallják magukat. A legmagasabb korrelációs egyezést e mutató tekintetében a bolgár gyermekeknel mértük.

Ezzel kapcsolatban – mintegy kiegészítésképpen – más szemszögből is megközelítjük az anyanyelv kérdését. A háztartások (szülők és gyermekek) anyanyelvi homogenitásáról van szó. Eszerint 1990-ben a németek körében 47% német anyanyelvű háztartást tartottak nyilván, 54,3% volt a tiszta horvát háztartások aránya, tehát ahol minden családtag horvát anyanyelvűnek vallotta magát. A szlovákok esetében az ilyen háztartások aránya csak 39,1% volt. A bolgárokról nincs adat.

Összességében a családok nemzetiségi összetételéről közölt adatok a folyamatban lévő asszimilációs tendenciákat jelzik, amelyek következtében e kisebbségek esetében meggyengülhet a gyermekek etnikai identitása, ez főként a szlovák kisebbségre érvényes.

4.3. A VIZSGÁLT KISEBBSÉGEK ETNIKAI IDENTITÁSA

A magyar kisebbségek identitását 150-300 éve zajló akkulturációs és asszimilációs folyamatok jellemzik. Az előrehaladott asszimilálódás következtében a magyarországi kisebbségek etnikai azonosságtudata gyenge; a kisebbségi etnikai identitás vállalásának sajátos történelmi, helyi, regionális mutatói ellenére főleg a szlovákok, németek, örmények, szlovénok, horvátok rendelkeznek különlegesen erős magyarságtudattal, jellemző rájuk a magyar nyelv mindennapi használata és a kétkultúrájúság – a többségi és a kisebbségi kulturális javak fogyasztása és létrehozása (Bölcs, 2001 alapján idézi Szarka, 2004b).

A Magyarországon élő kisebbségi közösségek kettős identitása mint aktuális kérdés a 2001-es népszámlálás hivatalos adataiban is megmutatkozott, ekkor vált ugyanis első esetben lehetővé a többszörös (kettős, hármas) identitás, nemzetiség bevallása. Jelenleg az országos adatok még nincsenek feldolgozva, a regionális adatok azonban hozzáférhetők, s ezek igazolják a kettős identitás meglétét (Czibulka, 2001; az MTA és más kutatóintézetek által 2001-ben végzett kontrollvizsgálatok, például Uhrinová, 2004b). Ezekből kitűnik, hogy a Magyarországon élő kisebbségek tagjainak többsége **kettős identitású** (Szarka, 2004b: 199).

Így például Pilisszentlélek községben a lakosság 91,3%-a magyar nemzetiségű, egyúttal azonban 70%-uk szlovák nemzetiségűnek is vallotta magát. Hasonló a helyzet a Vas megyei Szentpéterfa községben, ahol a lakosság 89,5%-a magyar, egyúttal 75%-uk horvát. A németek esetében a Baranya megyei Ófaluban a németek aránya 90,7%, a magyaroké 95,6% (Czibulka, 2001).

A nagyobb lélekszámú „kisebbségi” közösségek (például romák, németek, szlovákok, románok, horvátok, szerbek, szlovénok), de a kisebb lélekszámú kisebbségi

közösségek is (például lengyelek, bolgárok, görögök, ukránok, ruszinok, örmények) a származás és a szülők, nagyszülők által beszélt nyelv alapján olyan nyelvszigeteket alkotnak, ahol a magyar nyelv van domináns helyzetben (Szarka, 2004b: 196). Ez azt jelenti, hogy az e közösségekhez tartozó személyek többsége a magyar nyelvet használja elsődleges kommunikációs eszközként (Borbély, 2000; Gyivicsán, 1993).

Ennek következtében a magyar nyelv a mindennapi társalgás domináns nyelvéné vált, a kisebbségi anyanyelv másodrangú helyzetbe szorult, a társalgásban természetesebb a kétnyelvűség, és egyre kevesebb a lehetőség a kisebbségi nyelv családon belüli átörökítésére.

Szarka László szerint a kisebbségi közösségek „magyarságát” három tényező befolyásolja:

- a magyar nyelv használatának terjedése (nemzedékről nemzedékre),
- a kisebbségi családokon belül korlátozott mértékben vagy egyáltalán nem működik a nyelvtöröklődés automatizmusa,
- az oktatási rendszerben az anyanyelvi oktatás feltételei nem megfelelőek (kedvezőtlenek) (Szarka 2004: 198).

A helyzetet tovább súlyosbítja a kisebbségek környezete, amelyre a kétkultúrás-júság jellemző.

A kisebbségek „magyarságát” erősítő etnikai tényezők hatása természetesen további faktoroktól is függ, ilyen a lakóhely, a település típusa, a környezet homogén/heterogén volta, a nyelvhasználati lehetőségek, a családi környezet hatása, a civil szféra, a kisebbségi önkormányzatok tevékenysége stb. Mindezek fényében azt mondhatjuk, hogy a korábban már említett általános jellemzőkön túl a magyarországi kisebbségi közösségek (a németek, szlovákok, horvátok és bolgárok is) rendkívül differenciáltak. Nemcsak a lakóhely típusa szerint (városi, rurális vagy más település) különböznek, közismert, hogy etnikai tudatuk is eltérő (a németek esetében lásd például Bellér, 1981; Komlósi-Kniph, 1996; Bindorffer, 2001; a szlovákok esetében Divičanová, 1999; Krekovičová, 2004; a horvátok esetében Grbić-Jakopović, 1994; a bolgárok esetében Penkovská, 1998), de különbözik a többségi (magyar) lakossághoz való viszonyuk is. Többféle településtípusról beszélhetünk, amelyek egymástól a **nyelv-kulturális identitás-etnikai identitás** viszonyban térnek el.

Egyúttal a vizsgálati tapasztalatok afelé mutatnak, hogy a kulturális identitást tarthatjuk annak a kategóriának, amely az etnikai identitás jegyeinél stabilabb (lásd például Divičanová, 1999; Homišinová, 2003). A szlovákok kapcsán egyes mutatók összevető elemzésével szemléletesen bizonyítja ezt a tételt Szabó (2004b), aki a Hoóz I. által 1980-ban végzett, a családok nemzetiségi jellegének vizsgálatára irányuló kiegészítő „népszámlálás” eredményeit vetette össze a 2001-es népszámlálás adataival.¹³

¹³ Ebben az ún. kiegészítő népszámlálásban három mutató vizsgálatára került sor:

- a nemzetiségi kultúrához egyértelműen kötődő családok,
- nemzetiségileg vegyes, az anyanyelv szerint nem asszimilálódott családok,
- nemzetiségileg vegyes, az anyanyelv szerint asszimilálódott családok.

A Hoóz-féle felmérés adatainak korlátozott volta ellenére (ami az adatgyűjtés módját illeti) a vizsgált etnikai mutatók közül a leginkább nyilvánvaló a szlovák nemzeti kultúra értékeihez és hagyományaihoz való kötődés. A családok nemzetiségi jellegére (1980), valamint a kulturális értékekhez és hagyományokhoz való kötődésre (2001) vonatkozó adatok magasabb százalékos arányt mutatnak, mint az alapvetőnek tekintett mutatók, azaz a nemzetiség és az anyanyelv.

A magyarországi empirikus terepvizsgálatok eredményei is azt mutatják, hogy a magyarországi németek (például Bindorffer, 2001), szlovákok (például Gyivicsán, 1985; Garami–Szántó, 1991; Molnár, 1993; Demeter Zayzon, 1993; Imre, 2000; Homišinová, 2003; Uhrinová, 2004a) és horvátok (Grbić, 1994; Szarka, 2003) körében általában a magyar nyelv dominanciájával és a német/szlovák/horvát nyelv visszaszorulásával jellemzett, nem kiegyensúlyozott kettős identitás fordul elő, további etnokulturális jegyek megléte és hatása alapján (kulturális hagyományok) azonban érezhetően a német/szlovák/horvát identitáshoz is kötődnek, természetesen nemzedékenként eltérő mértékben.

Bár csak egyes kiválasztott kisebbségi településekre irányuló rész kutatásokról volt szó, esetleg a kutatás célja valamely társadalmi csoport vagy korcsoport összetevő vizsgálata volt – tehát az említett kutatások nem minősíthetők szociológiai értelemben reprezentatívnak az adott kisebbség viszonylatában –, eredményeik bizonyos tendenciákra utalnak, és a kisebbségek etnikai és nyelvi profilálódását jellemzik.

Így a németek esetében egy konkrét község, a kétharmad részben németek lakta Dunabogdány lakosainak etnikai identitását vizsgálva bebizonyosodott, hogy egyes etnikai mutatók tekintetében az ott élő lakosság kettős identitású (Bindorffer, 2001). Ez az egyes identitáselemek (német/sváb és magyar) keveredését jelenti, jellemzően főképp a nyelvhasználat területén jelentkezik náluk a magyar nyelv preferálása. Ez a tény a nemzetiségi élet konkrét szféráiban – a családi vagy a nyilvános szinten – folyamatban lévő nyelvi asszimilálódást jelzi. S bár a vizsgált lakoságnál a kulturális identitás megnyilvánulásai is észlelhetők, a szerző megállapítja: „Az etnikai identitás több pusztán kulturális identitásnál. A mindennapi élet szervező ereje, a túlélési stratégia megnyilvánulásának terepe. Olyan korszakban élünk azonban, amikor a társadalmi viszony- és pozíciórendszerek gyors átalakulásnak vannak kitéve” (Bindorffer, 2001: 185).

A családtörténeti interjúk tanúsága szerint a németek-svábok etnikai identitása a csoporttagság vállalásán túl a magyarok és a svábok közötti csoportjegyek látható, érzékelhető, tapasztalható és a sztereotipizációban megnyilvánuló különbségein, a „mi” és „ők” közötti merev határ fenntartásának következménye volt. Az etnikai identitás fenntartásában a csoporttagság ma is jelentős szerepet játszik, de ezenfelül az identitáselemek generációs átrendeződése, a vegyes házasságok és az asszimiláció által átjárhatóbbá tett határok következtében az etnikai identitást elsősorban nem a többi csoporttól elválasztó határ élteti; sokkal inkább a határ azonosulásra alkalmas tartalmának, a határon belüli tradíciók működtetésének az eredménye. A határon belüli, a másság manifestálására szolgáló kulturális repertoár eltérő

tartalmakat, gondolkodásmódokat jelöl, és szubjektíve kijelöli az etnikai közösség határát is. Ma sokkal inkább a határ tartalma választ el, mint a határ fenntartása. A korábban átjárhatatlan csoporthatár kérdését vizsgálva az a következtetés vonható le, hogy a határ szilárdsága, illetve átjárhatósága, azaz a megkülönböztetés mértéke és a csoporthatárokat kijelölő elemek fontossága generációként és határjelekként eltérő mértéket mutat s eszerint strukturál.

A legújabb társadalomtudományi és kisebbségtörténeti szakirodalom a Magyarországon élő nemzetiségeket általában gyenge nemzetiségi tudatú kisebbségként jellemzi (Arató, 1969: 95–100; Kemény, 1952: 1867–1892; a nemzetiségi tudatról bővebben lásd Gyivicsán, 1985: 9–57). A szakirodalom további megállapítása, hogy a szlovákok a többi magyarországi kisebbséggel összevetve e tekintetben a leginkább hátrányos helyzetben vannak.

A magyarországi **szlovákok** általánosan gyenge nemzetiségi tudatáról szóló állításokat azonban egyesek megkérdőjelezik (Divičanová, 1999), mégpedig az ismert történelmi tények, absztrakt elvárások és a magyarországi szlovákok viselkedésének felszínes ismerete alapján. Divičanová egyik érve, hogy „a magyarországi szlovákok etnikai-nemzetiségi tudatát, annak tartalmát, elemeit soha közelebről nem vizsgálták, és sem történelmi, sem szociálpszichológiai elemzésnek nem vették alá” (Divičanová, 1999: 38). A szerző egyúttal a szlovákok identitásának jellemzésekor felhívja a figyelmet az erős helyi identitásra s az ezzel összefüggő származástudatra. Megállapítja, hogy a „még a nyelvileg és kulturálisan elmagyarosodott nemzedékek körében is él a szlovák származás tudata, és ez az etnikai identitásnak a legerősebb láncszeme” (Divičanová, 1999: 42).

Az etnikai identitás állapotának értékelésekor a magyarországi szlovákokat általában bipoláris, vegyes, kettős (szlovák–magyar) etnikai identitásúnak minősítik, ennek oka elsősorban a közös államban (a történelmi, majd modern Magyarországon) való több évszázados együttélés kiváltotta az erős emocionális és kulturális kötődés a mai Magyar Köztársasághoz. A szlovákok kettős identitását igazolják a magyarországi szlovákok etnikai identitásának bizonyos aspektusait elemző empirikus kutatások eredményei (Gyvicsán, 1985; Garami–Szántó, 1991; Molnár, 1991; Demeter Zayzon, 1993; Imre, 2000), és hivatalosan a Magyar Kormányhivatal is megállapítja (*A magyarországi...*, 1997: 47). A kutatási eredmények egyúttal arra mutatnak rá, hogy a magyarországi szlovákok esetében a kettős identitás nem kiegyensúlyozott modellje érvényesül, amelyben domináns szerepű a magyar nyelv, a háttérbe szoruló nyelv pedig a szlovák.

A magyarországi szlovákok etnikai identitásának vizsgálatát célzó újabb terep-kutatások közül két szociológiai jellegű kutatást említünk. Az első a legidősebb korcsoport vizsgálatára irányult (50–60 éves szlovákok), és nyolc szlovák lakosságú településen zajlott (Garami–Szántó, 1991). A másik szélesebb merítésű volt, és a célja az volt, hogy a szlovák értelmiség etnikai identitásának fokát/erősségét felmérje; a kutatásba a felnőtt adatközlő réteg valamennyi korcsoportját bevontuk, olyan szlovák értelmiségieket, akik a legnagyobb szlovák népességgel rendelkező megyékben élnek (a kutatás nyolc megye 11 városára és 50 községére terjedt ki)

(Homišínová, 2003). Ez a kutatás irányultságával, jellegével és merítési mélységével az első ilyen vizsgálat volt a magyarországi szlovákok körében.¹⁴ A kutatások lebonyolításakor egyes mutatóknál hasonló módszert alkalmaztunk, s az eredményekben bizonyos egyezések, de eltérések is kimutathatók voltak.

Mindkét említett kutatás igazolta, hogy a szlovákok etnikai identitás-típusa nem egyértelműen meghatározott, s ez a szlovák népesség e részénél az etnikai-azonosságtudat-érzés meggyengülésére és a folyamatban lévő nemzetiségi asszimilálódásra figyelmeztet. A szlovákok identitását ugyanis mind a három kijelölt etnikai identitás-típus (szlovák, magyar, kettős) jellemezte, ezek százalékos aránya azonban eltérő volt. A szlovák értelmiség vizsgálatakor azonban nem igazolódtak sem a kettős (magyar és szlovák identitás, amelyet a nemzetiség és anyanyelv választott mutatók képviseltek), sem pedig a magyar identitás irányába mutató tendenciák. Az említett vizsgálat szerint a szlovák értelmiség 40%-a szlovák identitást mutat, egyharmaduknál magyar identitás mutatható ki, és több mint egynegyedük kettős identitású (a vizsgálati módszer értelmében; Homišínová, 2003: 86). Nyilvánvaló, hogy éppen a szlovák identitású csoport képes (és alkalmas) jelenleg arra, hogy az etnikai öntudatosodási folyamatokba beleavatkozzon, és erősítse a szlovák kisebbség etnikai tudatát.

A korábbi korcsoporti kutatások arra utaltak, hogy a múlt század 90-es éveiben a szlovákok körében erőteljes asszimilálódási folyamat zajlott. A kutatási jelentés szerzői (Garami–Szántó, 1991: 26) adatai szerint ugyanis a szlovákok 26,1%-a szlovák, 63,5%-a magyar és 10,4%-a kettős (vegyes) identitású. A kutatási eredmények közötti eltéréseknek több oka is lehet. Elsősorban e tekintetben fontos szerepet játszhatott az időtényező (a két kutatás között kilenc év telt el), a kisebbség életének és státusának alakulása, változása (1993-ban fogadták el a kisebbségi törvényt), de az a tény is, hogy a szlovák értelmiséget megcélzó kutatásba az elitet, a szlovák közösség legöntudatosabb részét vontuk be. A környező közép-európai országokban élő magyar kisebbségek etnikai identitásának vizsgálatát célzó kutatások (Gereben, 1999: 221) szintén azt támasztják alá, hogy általában a kisebbségi népesség műveltebb rétegei mutatják a legmagasabb szintű etnikai azonosságtudatot.

A **magyarországi horvátok** etnikai identitásának kulturális dimenzióját a zágrábi Migrációs és Nemzeti Intézet vizsgálta (Grbić, 1987: 71–101). A kutatás az alábbi kérdések vizsgálatára irányult: az etnikai érzés erőssége, az etnikai csoporttal való szolidaritás, a saját nemzetismeret szintje, a szülők, barátok és ismerősök etnikai hovatartozása, a mi-ők ellentét felismerése, horvát szokások és hagyományok. További témája volt az önazonosság kérdéseinek vizsgálata, amelynek cél-

¹⁴ A szlovák értelmiségiek körében végzett kutatást a békéscsabai székhelyű Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete (akkori nevén a Magyarországi Szlovák Szövetség Kutatóintézete) kezdeményezte, szervezte és a kutatás anyagi háttérét is biztosította. A kutatás módszertani előkészítését és a kapott adatok elemzését a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Intézete végezte.

ja a többstruktúrájú identitás meglétének (az államhoz, az etnikumhoz, a régióhoz való tartozás tudata – lokális tudat) a feltárása volt.

A kutatás a horvátok etnikai identitásának nagyfokú differenciáltságát igazolta, ugyanis a megkérdezettek 60%-a a szétagolt, többszörös identitásra vonatkozó nézettel azonosult, 17%-uk pedig a „nagyon differenciált identitás” kategóriába sorolta magát. A horvátok 98,8%-a magyar állampolgárnak, 91,6%-a egyúttal horvát nemzetiségűnek érezte magát. A népnévvel kapcsolatban érdekes megemlíteni, hogy csak ritkán nevezik magukat az általános horvát néven, leginkább az egyes etnikai csoportokkal azonosulnak: gradistyei horvát, bosnyák, drávai horvát, sokác, bunjevác, rác, muravidéki horvát vagyok. Az erős lokális identitás meglétét egyéb adatok is igazolják, ugyanis a megkérdezettek 66,7%-a saját helyi-regionális csoportjával azonosult.

Ezeknek a tényeknek az alapján a horvátok etnikai tudatának többretegűségét (a többes etnikai identitást) három szinten definiálhatjuk:

- állampolgári – magyar identitás,
- nemzetiségi – horvát identitás (a Horvátországgal mint hazával való azonosulás alapján),
- lokális-regionális horvát identitás.

A többi magyarországi kisebbségi közösségekkel szemben a **bolgárok** sajátos helyzetűek, ők ugyanis – kis létszámuk ellenére – hosszabb ideig megtartották etnikai identitásukat, amit nyilvánvalóan bizonyos történelmi és demográfiai folyamatok támogattak, de amihez a lakosság rendszeres „pótlása és megújulása”, a gyümölcs- és zöldségtermesztők folyamatos Magyarországra érkezése is hozzájárult (főképp a második világháború után).

Nem érvényesültek az esetleges integrációt vagy a lehetséges asszimilációt előrevetítő mutatók sem (így egyes demográfiai mutatók, például a nőtlen férfiak nagy száma). Ez a helyzet valószínűleg annak következményeképpen alakult ki, hogy a bolgár kertészek a hagyományos népi kultúrát hozták magukkal, amelynek jellemző jege a patriarchális életmód és a konzervativizmus, s ennek hatására bolgár családot alapítottak. A hagyományos bolgár kultúra megtartásához a bolgárok szervezettsége és a közös munka is hozzájárult: a közös családi vállalkozások léte e kisebbség számára zárt társadalmi rendszert biztosított.

Az utóbbi időszakban, a bolgár értelmiségiek számának növekedésével párhuzamosan terjednek a vegyes házasságok, megváltozik a személyes szakmai profiláció, a kertészeti tevékenység már nem minősül alapvető foglalkozásnak, e kisebbség tagjai is gyakran költöznek (a vegyes házasságokban az egyéni migráció valósul meg), s szükségszerűen hat a természetes asszimilálódás is, amelyre megfelelő feltételek alakulnak ki e közösségen belül is.

4.4. NYELVHASZNÁLAT A CSALÁDBAN ÉS AZ ISKOLÁBAN

Az anyanyelvhasználat kapcsán röviden kitérünk a magyarországi kisebbségek nyelvi jogainak törvényi garanciáira, ezek ugyanis bizonyos mértékben meghatározhatják azt, hol és mikor jelenik meg a valós életben a kisebbségi nyelv.

A magyar jogrend nem ismeri az államnyelv fogalmát. A kisebbségek nyelvhasználatát nem szabályozza külön törvény, az általános nyelvi jogokat a Magyar Köztársaság alkotmánya szavatolja (68. § 2. bekezdés). Ezeket konkretizálja a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait szabályozó 1993. évi LXXVII. számú törvény (II. fejezet – egyéni kisebbségi jogok; VII. fejezet – nyelvhasználat). Az említett törvény 51. §-ának (1) bekezdés egyértelműen leszögezi, hogy anyanyelvét bárki bármikor és bárhol szabadon használhatja.

A kisebbségi nyelvek használatát az államigazgatásban az államigazgatási eljárás rendjéről szóló törvény (1957) szabályozza, eszerint:

„12. § (1) Az államigazgatási eljárásban a magyar nyelv ismeretének hiánya miatt senkit hátrány nem érhet.

(2) Az eljárás során anyanyelvét mind szóban, mind írásban mindenki használhatja.”

A kisebbségi nyelvi jogok garanciáiról készített rövid áttekintés is mutatja, hogy a magyarországi etnikai kisebbségek tagjainak mind a magán-, mind pedig a közéletben széles lehetőségeik vannak anyanyelvük használatára. Az eddigi nyelvészeti és szociolingvisztikai vizsgálatokból azonban az derül ki, hogy a kisebbségek az említett jogokkal a gyakorlatban – akár a családi környezetről, akár a társadalmi életéről van szó – minimális mértékben élnek.

A nyelvi viselkedés szempontjából a 13 magyarországi kisebbséget három csoportba sorolhatjuk.

Az első csoportot a roma kisebbség alkotja, e kisebbség tagjainak csaknem 80%-a magyarul beszél.

A második csoportba azok a kisebb létszámú kisebbségek tartoznak, akik az utóbbi évtizedekben családi okokból érkeztek anyaországukból Magyarországra, s minimális szinten vagy egyáltalán nem beszélnek magyarul (például lengyelek, örmények, ukránok). E kisebbségek tagjaira anyanyelvük aktív használata jellemző, mégpedig mind a családi, mind pedig a közéletben.

A harmadik, legnagyobb létszámú csoportba sorolt kisebbségek a mai Magyarország területén még azelőtt telepedtek le, hogy anyaországukban lezajlottak volna a nyelvújítási mozgalmak, s így érthetően nyelvük archaikus változatát (nyelvjárási változatait) beszélik (például a horvátok, szlovákok, szlovének). Ezek a kisebbségek nagyjából nyelvileg asszimilálódtak, anyanyelvük használata a családi körre korlátozódik (kormányzati portál: Kormánybeszámoló, 1991: 1). A bolgár mikrokisebbség esetében Doncev (1996) azt közli, hogy jelenleg a bolgárok kilenczede magyarul beszél.

Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy a kisebbségi családokban az anyanyelv-elsajátítás erősen visszaszorult, és a magyar nyelv vált dominánssá. Hasonló helyzet várható a társadalmi kommunikáció szintjén is.

Bonyolult a helyzet a kisebbségi oktatásügy területén. A 20. század 60-as éveiben bevezetett közoktatási reform kapcsán az addigi kisebbségi iskolarendszer átszervezésére került sor, bevezették a kétnyelvű oktatási modellt. Ez a kisebbségi oktatási modell de facto napjainkig változatlan maradt, annak ellenére, hogy időközben több jogszabályi változásra is sor került, ilyen volt például az 1985-ös közoktatási törvény, az 1993-as kisebbségi törvény és az 1993. évi LXXIX. számú közoktatási törvény.¹⁵

A nemzetiségi iskolák számát és jellegét, valamint az oktató-nevelő munka hatékonyságát figyelembe véve a nemzetiségi iskolarendszer jelenlegi általános helyzete nagyon kedvezőtlennek minősíthető. E helyzet kialakulásához egész sor tényező járult hozzá: ezek egyrészt az egyes kisebbségek tipológiai sajátosságaival (a családi környezetre jellemző előrehaladott nyelvi asszimiláció, gyenge nemzetiségi tudat), másrészt az oktató-nevelő tevékenységgel, a rendszerváltozás előtti időszakban a kisebbségi nyelvoktatás hiányosságaival, jelenleg a magyar nyelv iskolai dominanciájával, az idegen, ún. világnyelvek (angol, német) oktatása iránti növekedő igénnyel stb. függnek össze (M. Stoel alapján idézi Szarka, 2000).

E szűkre szabott áttekintésből is látható, hogy a kisebbségi anyanyelvhasználat helyzete mind családi körben, mind pedig a magyarországi iskolarendszeren belül bonyolult, az utóbbi esetében főleg azzal kapcsolatban, milyen szerepet kellene betöltenie az iskolának az anyanyelvi ismeretek megszilárdításában és a kisebbségi kultúra átadásában.

Másrészt viszont szükségesnek tartjuk azt is megemlíteni, hogy a magyarországi társadalmi-politikai helyzet megváltozása, az ún. nemzetiségi törvény elfogadása (1993),¹⁶ a kulturális és társadalmi intézmények, civilszervezetek részéről megnyilvánuló igyekezet, hogy a nemzetiségi élet fejlődéséhez kedvezőbb feltételeket teremtsenek, főképp a kisebbségi önkormányzati rendszer révén a kulturális autonómia biztosította lehetőségek – mindez jó kiindulópályát teremt a magyarországi kisebbségek etnikai tudatának a fejlődéséhez. A kisebbségi önkormányzati rendszer kialakítása és működése volt az anyanyelv rehabilitálásához vezető első lépés, illetve az ahhoz vezető első lépés, hogy az anyanyelv ne csupán archaikus nyelvjárási változatában éljen, hanem az adott anyaországban kodifikált sztenderd nyelvváltozatban is.

¹⁵ Az 1993-as közoktatási törvény értelmében Magyarországon az oktatás nyelve a magyar nyelv és a kisebbségek nyelve, a kisebbségeknek joguk van anyanyelvű oktatásra (63. oldal).

¹⁶ A jogszabályt a magyar Országgyűlés 1993. július 7-én fogadta el mint 1993. évi LXXVII. törvényt.

4.4.1. A vizsgált kisebbségek nyelvi repertoárja

Kloss (1978) véleménye szerint a német nemzet államhatárain kívül élő **magyarországi német ajkú kisebbség** csupán mint nyelvi csoport tételezhető, amelynek létszáma folyamatosan csökken. Kutatásai azt mutatták, hogy az anyanyelv használata egyre inkább visszaszorul a családba, a rokonságba, és lassan a falu közéletéből, a falusi közigazgatás legalsó szintjeiről is kivonul. Ez a tendencia a magyarországi németek lakta falvak többségére jellemző. Ma már a falvak teljes közössége kétnyelvű. Kommunikációs repertoárjukban anyanyelvi szintű ismeretekkel, bár generációnként eltérő kompetenciával, egyszerre van jelen a településdialektus, a sváb¹⁷ és a magyar. Az irodalmi németet, a „Hochdeutsch”-ot a németül is tudók az iskolai oktatás keretében idegen nyelvként tanulták (vö. Manherz, 1977, 1998; Demeter Zayzon, 1992, 1993; Molnár, 1993; Mirk, 1995; Komlósi-Kniph, 1996; Bindorffer, 1997, 1998, 2001). Különbséget kell tehát tennünk az anyanyelvet jelentő sváb, a többség nyelvét jelentő, de a magyarországi németek által anyanyelvi szinten beszélt magyar és az irodalmi német között, amely soha nem volt a falusi sváb népesség anyanyelve.¹⁸

A magyarországi németek kétnyelvűségét diglossziás viszony jellemzi (Kiss, 1995). A diglossziás viszony azonban nem az iskolai oktatás keretében tanított irodalmi német, a „Hochdeutsch” és a Magyarországon kialakult nyelvjárások, településdialektusok között áll fenn, hanem a településdialektusok és a magyar nyelv között. A sváb és a magyar nyelv diglossziás viszonya különösen fontos tényező, akkor, amikor „a hazai németiség számára a magyar az irodalmi nyelv, a Hoch-

¹⁷ Még az egymástól pár kilométer távolságban fekvő falvakban is egyedi nyelvjárás alakult ki. A baranyaiak ettől függetlenül sok helyütt értik egymást, viszont nehézségbe ütközik a megértés például egy Komárom-Esztergom megyében élő némettel.

¹⁸ A magyarországi svábok etnikai elnevezése külső névadás eredménye. Az újkori, 18. századi német betelepülők sváb elnevezése az egész Kárpát-medencében elterjedt, és így került be a szomszéd népek nyelveibe is annak ellenére, hogy a magyarországi német népcsoporton belül arányuk mintegy 2%. A név elfogadásában kivételt képeztek a Nyugat-Magyarországon és a Börzsönyben élő parasztok (vö. Molnár–Radó–Tarján, 1990), akik még a török hódoltság előtt kerültek Magyarországra. Mivel ezen a néven kizárólag a parasztokat tartották számon, sok helyütt a sváb a paraszt szinonimája lett. Emiatt a német ajkú polgárság magára nézve kifejezetten hátrányosnak tartotta (Manherz, 1982; Hutterer, 1975, 1984). A név az idők folyamán oly mértékben internalizálódott, hogy a társadalmi emlékezetben a csoportok eredeti neve elhomályosult, s nem bajoroknak, hessenieknek, frankoknak stb. nevezték magukat. A név elfogadására azért is kerülhetett sor, mert a sváb névvel kategorizáltak nem éreztek ki belőle semmilyen negatív konnotációt, sértő vagy gyalázkodó, hátrányos megkülönböztetést hordozó tartalmat. A sváb (svób, svöv, svóbis, svauv) etnikai elnevezésbe nem épült be negatív értékítélet, olyannyira nem, hogy anyanyelvüket is így nevezik, s svábul beszélnek, akkor svábolnak (svóbeln). A sváb népnév tulajdonképpen a német szinonimájává vált, de nem tartalmazott semmiféle identifikációs utalást a származás helyére vonatkozóan (Seewann, 1992). Ugyanakkor számos olyan település van, ahol magukat németeknek nevezik, és anyanyelvként is a németet adják meg. Ezalatt azonban a településdialektust értik. Vannak olyan települések is, ahol a két terminust felváltva, szinonimaként használják.

sprache...” (Manherz, 1989: 9), s a svábnak a köznyelvben is jelentősen csökken a szerepe.¹⁹

Itt nem csupán arról van szó, hogy mint kisebbségi nyelv a sváb alárendelt a többségi magyar nyelvvel szemben, hanem arról is, hogy „a nyelvi impulzusoknak az a csatornája, amely Bécs felől a hazai városokon át az irodalmi nyelvi integráció legfőbb eszköze volt” (Hutterer, 1973: 111), a 19. század elején elzáródott, és „a társadalmi, gazdasági felemelkedés nyelvi eszközei sorából a hazai német paraszt számára” (Hutterer, uo.) a német nyelv kiiktatódott. Ezzel a sváb településdialektusok elvesztették kapcsolatukat a megújulás forrásával, elestek a nyelvfejlődés lehetőségétől. Ebből következik, hogy a dialektusok többsége nem képes betölteni köznyelvi szerepét, és a beszélők sok esetben kódváltásra kényszerülnek.

A valamikori Észak-Magyarország különböző szlovák régióiból származó **szlovák lakosság** jelenleg is meglehetősen eltérő nyelvjárást beszél. A közös kulturális jegyeken túl a szlovákok eltérő regionális jegyeket hordozó kultúrát is magukkal hoztak. E nyelvi és kulturális eltérések máig fennmaradtak (Divičanová, 2004: 22).

A magyarországi szlovák nyelvszigeteken mind a három szlovák alapnyelvjárás-csoport, a nyugat-, közép- és kelet-szlovák nyelvjárás változatai megtalálhatók. Az adott szlovák közösségen belül ezeknek a nyelvjárásoknak még mindig van kommunikációs funkciójuk, beszélők őket, mégpedig annak ellenére, hogy a szlovák nyelvszigetek csaknem háromszáz éves története során az említett nyelvjárások fokozatosan veszítettek társadalmi értékükből. A 19. század második felétől, a polgári intézményrendszer kialakulásával párhuzamosan ugyanis ezekben az intézményekben a társadalmi érintkezés nyelve a magyar lett. Ennek következtében a magyarországi szlovák közösségek, főképp a 19–20. század fordulójától, kétnyelvűvé válnak (Divičanová, 2004: 22).

1918 után a szlovák nyelv fejlődési lehetőségei megváltoztak. Szlovákiában a szlovák nyelv minden társadalmi, kulturális és oktatási intézményben hivatalos nyelvvé vált, s lassan ugyan, de fokozatosan kialakult a regionális változatok felett álló közös szlovák beszélt nyelvváltozat. Ezzel szemben a magyarországi szlovák nyelvszigeteken a szlovák nyelv helyi társadalmi szerepe kedvezőtlen helyzetben volt, elsősorban a közigazgatásban, a hivatalos kapcsolatokban s olykor a társadalmi reprezentációban is. Az egyes közösségeken belül a nyelvjárások továbbra is megtartották kommunikatív funkciójukat, s egyes településeken a középkorú és az idősebb nemzedék körében még ma is ez a helyzet.

A legmagasabb fejlettségi szintet s ezzel együtt a legnagyobb mértékű differenciáltságot a szlovák nyelv a 20. század második felében érte el. Azokon az alföldi településeken, ahol a szlovák nyelv a világi és az egyházi kultúrában is jelen volt, a szlováknyelv-használatot a funkcionális rétegzettség jellemezte.

¹⁹ A nyelvi asszimiláció gyorsaságára utal, hogy a svábok körében 10 évenként mintegy 10%-os a veszteség; a 40 év alattiak esetében pedig már a 80-as években 80%-ot tett ki (Hoóz és mtsai, 1985; Radó, 1991).

M. Žiláková a szlovák nyelv funkcionális rétegeit az alábbi módon osztja fel:

- A) A társadalmi érintkezés funkcionális rétegei
 - az egyházi kultúra nyelve,
 - a világi kultúra nyelve,
 - a világi és az egyházi kultúra közötti réteg.
- B) A magánérintkezés funkcionális rétegei
 - nyelvjárás,
 - az értelmiség nyelve,
 - az iparosság nyelve (Žiláková, 2004: 433–435).

Magyarországon a 20. század közepén a szlovák nyelvjárások a családban beszélt nyelv szerepét töltötték be. Jelenleg a magánérintkezésben használatos kommunikációs eszköz funkcióját töltik be. A nyelvjárások aktív beszélői az idős nemzedék tagjai, a középkorúak ismerik a nyelvjárást, de hiányoznak azok a nyelvhasználati helyzetek, amelyekben a nyelvjárások használhatók lennének.

A múlt század 60-as éveiben bevezetett és már korábban említett oktatási reform hatására a szlovák nyelv kognitív funkciójának fokozatos megszűnéséről beszélhetünk, majd ennek nyomán a nyelv kommunikatív funkciója is szűkült. Ezek a funkciók csak a szépirodalmi, tudományos, publicisztikai, hivatalos és szónoki stílusban érvényesültek, a beszélt nyelvi stílus a magyarországi szlovák közösségekben hiányzott.

Jelenleg tehát a magyarországi szlovákok esetében a szlovák szigetnyelvnek az alábbi változatait különíthetjük el:

A **helyi nyelvváltozat**, azaz a szlovák közösségek helyi nyelvjárása. A használatukban két-három évtizede kialakult krízishelyzet oda vezetett, hogy néhány településen „hibernálódásukról” beszélhetünk. Ennek következtében a legfiatalabb kortárs nemzedék ma már nem beszéli a helyi nyelvjárást.

A **szlovák beszélt nyelvváltozat**: mint az egész közösségre kiterjedő kommunikációs eszköz a szlovák közösségekben nem létezik, csak a szlovák értelmiségen belül egy szűkebb kör használja (elsősorban azok, akik szlovákiai felsőoktatási intézményben végeztek), mégpedig a magyar beszélt nyelvváltozattal együtt.

A **szlovák irodalmi nyelvváltozat** az oktatási és kulturális intézmények közvetítő nyelve, a magyar nyelvet és kultúrát azonos szinten bíró magyarországi szlovák értelmiség munka- és alkotói nyelve.

A magyarországi szlovák nyelvvel mint szigetnyelvvvel kapcsolatban szükséges megemlíteni, hogy Szlovákiában a szlovák nyelv fejlődése szempontjából perifériásnak minősítik. A szlováknak mint szigetnyelvnek a kulturális fejlődésben betöltött periférikus szerepe egyoldalú megismerését, sőt misztifikálását vonta maga után (Dudok, 2004: 34). A legalaposabb tudományos vizsgálatok a szlovák nyelvszigeteken beszélt nyelvjárásokra irányultak.²⁰ Jelenleg nincs megbízhatóan

²⁰ A magyarországi szlovák nyelvszigeteken beszélt nyelvváltozatok kutatása a múlt század végén indult a szlavisztikai kutatások keretében folytatott szlovakisztikai kutatások részeként. A 20. század közepén keletkeztek az első szlovák nyelvjárási monográfiák (Štolc,

és egyforma szinten dokumentálva a magyarországi szlovák szigetnyelv külső és belső nyelvi helyzete.

A magyarországi horvátok irodalmi nyelve a horvát nyelv. Ezen a nyelven készülnek a kisebbségi tanulók számára a tankönyvek, ezen a nyelven jelennek meg a folyóiratok és az újságok, ezen a nyelven sugároz a rádió és a televízió nemzeti-ségi adása. A nyugat-magyarországi gradistyei horvátok azonban az iskolában és a sajtóban a horvát irodalmi nyelvnek több évszázados hagyományra visszatekintő helyi regionális változatát használják (Barics, 1999).

A horvát nyelvnek három nyelvjárási változata van, ezek a mi?, mit? kérdő névmás alakváltozatai – što-, kaj- és ča- – alapján különböznek egymástól. Eszerint beszélünk **što**, **kaj** és **ča** nyelvjárásról, ezek valamelyikét beszélik azok a regionális csoportok, amelyeket gradistyei, muravidéki, bunyevác és baranyai horvátok néven nevezünk. Egy másik felosztás szerint megkülönböztetünk: sokácokat, bosnyákokat, drávai horvátokat. Másfajta osztályozással is találkozunk azonban: gradistyei, muravidéki, tót, bosnyák, sokác, bunyevác rác horvátok (Franković, 1993:205–208) vagy bunyevác, sokác, gradistyei, drávai, bosnyák, rác és dalmáciai horvát csoportok (Karagić, 1993: 44). A magyarországi horvátoknál mind a három nyelvjárás-csoport megtalálható. Egyúttal minden beszélt nyelvjárási változat beilleszthető az anyaországi nyelvjárási mozaikba, mégpedig a hazai nyelvi környezettől való több évszázados elszakítottság és az anyaországgal fenntartott minimális kapcsolatok ellenére. A nyelvi fejlődés során ezekben a magyarországi nyelvjárásokban bizonyos nyelvi változások végbementek, bizonyos nyelvi sajátosságok kialakultak, ezek a mai nyelvjárási kutatások tárgyát képezik.

1949; Ondruš, 1956), valamint a magyarországi szlovákság népi írásbeliségének emlékeit tárgyaló munkák (Király, 1965). Később magyarországi és szlovákiai kutatók foglalkoztak a magyarországi szlovákok nyelvével, mégpedig különböző – történelmi, nyelvészeti, etnológiai, szociolingvisztikai – szempontokból (magyarországi munkák például Divičanová, 1993; Gyivicsán, 1995; Krupa, 1999; Zsilák, 1991, 1993; Žiláková, 1995, 2001; Šebová, 2000; Chlebnický, 2000; Gorján, 2001; Hornokné, 1998, 2002; a szlovák kutatók közül említhetjük J. Botík, S. Kovačevićová, O. Onderčaninová, B. Filová, J. Podolák, J. Čukan, M. Benža, P. Slavkovský, P. Zelenák, Sv. Švehlák, Z. Beňušková, M. Paríková, D. Škvarna, I. Ripka, L. Deák, de mások nevét is, lásd például a *Slovenský národopis* néprajzi szakfolyóirat 2/1975. monotematikus számát; Balážová–Grácová, 1994). A magyarországi szlovákok nyelvére és kultúrájára irányuló több évtizedes kutatómunka betetőzését jelentette az a két atlasz, amely szlovák és magyar nyelvészek és néprajztudósok fél évszázados egyéni és kollektív kutatásainak az eredményeit összegzi (*Atlas slovenských nárečí v Maďarsku* – A magyarországi szlovák nyelvjárások atlasza. Budapest, 1993; *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku* – A magyarországi szlovák népi kultúra atlasza. Békéscsaba, 1996). A magyarországi szlovák nyelv és kultúra kutatásában fontos mérföldkő A. Divičanová monográfiája (1999), amely a magyarországi szlovák nyelvszigeteket csaknem háromszáz éves történetét, az ott élő szlovákság életét tekinti át, valamint történeti és etnográfiai módszerekkel, etnokulturális szempontból elemzi a szlovák nyelv és kultúra viszonyát. A magyarországi szlovákság körében eddig megvalósított és a szlovák nyelv vizsgálatára irányuló kutatásokat figyelembe véve ritkán találkozunk olyan munkával, amelynek középpontjában a nyelvi rendszer, a nyelvváltozatok vizsgálata állt volna (Horecký, 1979; Ripka, 1980; Bosák 1990, 1991, 1993, 1995). Ugyanez a megállapítás érvényes a nyelvhasználat szociolingvisztikai szempontú vizsgálatára is.

A horvát irodalmi nyelv (és bizonyos változtatással a szerb irodalmi nyelv) alapját a što nyelvjárás képezi. Az első irodalmi művek ča nyelvjárásban íródtak, ez azonban a 16. századtól kezdve elvesztette jelentőségét, jelenleg néhány horvát szigeten és a partvidék egyes részein beszélik. A kaj nyelvjárást Zággráb környékén beszélik. Ebben a nyelvjárásban egész sor irodalmi és lexikográfiai munka született, ezek közül a legismertebb ez a három szótár: Juraj Habelić: *Dictinarium*, Ivan Belostenec: *Gazophylacium*, Andrija Jamrešić: *Lexicon latinum*.

A nyelvjárási kutatásokban az egyes nyelvtanok, azaz a kaj, a német (osztrák) és a magyar nyelvtan hatásának összefüggéseit bemutató jelentős munkákkal találkozunk²¹ (például F. Kornig, J. Đurovečki, I. Kristijanovic nyelvészek munkái, bővebben lásd Nyomárkay, 2002).

A kaj nyelvjárás az a nyelvjárási változat, amely fejlődéstörténete folyamán a legszorosabb kapcsolatban állt a magyar nyelvvel, ez a kapcsolat természetesen kétirányú volt. Közismert az a tény, hogy a magyar keresztény terminológiát éppen e nyelvjárás gazdagította. A kaj nyelvjárással kapcsolatban jelenleg a legtöbb újat hozó műveknek Mijo Lončarić (1996) és Ol'ga Šojatová (1977) publikációit tartják. Ivan Brabec munkájából (Kajkavci u dijaspori) megtudhatjuk, hogy Magyarországon élnek kaj nyelvjárást beszélő szórványközösségek; az alábbi településekről van szó: Lukovišće (Lakócsa), Bobovišće (Babócsa), Mlinarci (Molnári), Vedešin (Hidegség), Umok (Fertőhomok). A két utolsóként említett település azért is érdekes, mert nagyrészt burgenlandi (gradistyei) horvátok lakják, akik inkább a što vagy ča nyelvjárást beszélik. A muraközi horvátok nyelvével alaposabban Zvonimir Bartolić foglalkozik (*Hrvatski književnji i neknjiževnji tekstovi na tlu Međimurja do 1918*).

A **magyarországi bolgár** kisebbség a bolgár nyelv irodalmi változatát használja hivatalos nyelvként az oktatásban, a kultúrában, a tömegkommunikációban, a publicisztikában, a szakmai publikációkban. A beszélt nyelvváltozat kapcsán azonban meg kell jegyeznünk, hogy a legidősebb nemzedék tagjai a mai napig a Tirnovo környéki keletbolgár nyelvjárásban beszélnek egymással. Ez valójában az irodalmi horvát nyelv egy változata, amely annál „lágyabb” ejtismódjával különbözik. A fiatalabb generáció (többek között az oktatásnak köszönhetően) kizárólag a bolgár irodalmi nyelvet használja. Általánosságban elmondható, hogy a magyarországi bolgárok esetében – a szlovákoktól és horvátoktól eltérően – nem különböztetünk meg több nyelvváltozatot.

²¹ Nyelvészeti szempontból nagyon hasznos a tereziánus urbáriumban (azaz Mária Terézia urbáriumában) alkalmazott horvát nyelvváltozat kutatása. A szövegelemélet Udvari István elemezte.

4.4.2. A német, szlovák, horvát, bolgár kétnyelvűség

Egy további, a Magyarországon élő kisebbségeknek tulajdonított etnikai jellemző a kétnyelvűség állapota.

Létrejöttét leggyakrabban történelmi és gazdasági tényezők hatásának tudják be (történelmi tényező volt például az, hogy a szlovákok a magyar nyelvvel már a mai Magyarország területére való áttelepülésük előtt is kapcsolatba kerültek, a gazdasági pedig az, hogy a nyelvi kapcsolatok az országon belüli gazdasági kapcsolatoknak és a mindennapos együttélésnek köszönhetően váltak természetessé; Divičanová, 1999: 52). „Szinte valamennyi Magyarországon élő kisebbségnél a többségi nyelv (a magyar) használata a domináns, éspedig a mindennapi nyelvhasználatban, és egyre inkább családi környezetben is” (Szarka, 1999: 17). A magyarországi szlovákok nyelve tehát a kommunikációban másodrangú, visszaszorulóban lévő nyelvként jelenik meg. Eszerint a magyarországi szlovákok esetében a nem ki-egyenlített, ún. felcserélő, szubtraktív kétnyelvűség fordul elő (Puskás, 2000: 78), amelynek jellemzője a többségi nyelv használatának preferálása. A szlovák nyelv esetenkénti, szituációhoz kötött használata feltételezhetően kihat a nyelvismeret szintjére is, s a kisebbségi nyelv hanyatlásának képzetét vetítheti elő.

Egy nyelv létét és fejlődését a használatában jelentkező változások határozzák meg.

A **német kisebbség** esetében a sváb dialektus a modernizálódó társadalom a nyelvtől igényesebb kommunikációs funkciók betöltését kívánja meg. Mivel erre a sváb alkalmatlannak bizonyul, a nyelvvel szemben támasztott funkciós elvárásokat a magyar nyelv töltötte be. Lanstyák (1994) szerint a nyelvi dominanciaváltáson keresztülment kisebbségek másodnyelvi ismeretei biztosabbak az első nyelvinél, a magyar nyelv hatékonyabb eszköze az ismeretszerzésnek. Ehhez még hozzájárul az a megfigyelés, hogy a magyar nyelvet már lassan egyetlen generációban sem nevezhetjük másodnyelvnek.

A magyar anyanyelvi szocializáció mellett ma már alig van igény kisebbségi anyanyelv elsajátítására. Számos faluban a ma 40–50 év közöttiek az óvodában tanultak meg magyarul, családi körben azonban továbbra is kizárólag svábul beszéltek. E korosztály azonban – néhány ritka kivételről eltekintve – már magyarul szocializálta gyermekeit. A nagyszülők azonban igyekeznek unokáikkal is svábul beszélni, de az unokák nyelvhasználata passzív, s csak nagyszüleik meghallgatására korlátozódik.²² Az esélyegyenlőség, a társadalmi érvényesülés záloga a magyar nyelv ismerete, és ebben a vonatkozásban a magyar a fontosabb. A sváb használatának csökkenése továbbá a vegyes házasságok egyre emelkedő számának is tulajdonítható.

²² A harmadik generációban azt a gyakran előforduló jelenséget, amikor a nagyszülők, szülők svábul fordulnak unokáikhoz, illetve gyermekeikhez, és azok magyarul válaszolnak, a kétnyelvűség-kutatók passzív bilingvizmusnak nevezik. A passzív bilingvizmus a többség nyelvének átvételére utal, és az egynyelvűségekre való áttérés irányába mutat (Romaine, 1989).

Hutterer (1961) megállapítása szerint az anyanyelvi tudás az idősebbektől a fiatalok felé haladva lefelé haladó, míg a magyar nyelvi kompetencia ehhez képest fordított generációs lépcsőzöttséget mutat. A sváb használatának szűkülése a már említett kogníciós és alkalmazhatósági problémákon túl a nyelvhasználati helyzetek számának csökkenésével és az átalakult norma- és elvárásrendszerrel, valamint ezeknek az új értékeknek való megfelelés igényével és szándékával magyarázható. A folyamatosságot biztosító, családon belüli nyelvátadás és a konzekvens, kizárólagos svábnyelv-használat, a nyelv továbbélési bázisai, megszűntek.

Herman és Imre megállapításai jellemzőek a sváb anyanyelv ma tapasztalható használatának helyzetére:

„Szinte törvényszerűnek nevezhető, [...] hogy együtt élő nyelvek közül hosszabb távon az marad meg, amelynek szerepköre, funkciói szélesebb sávon fedik a mindenkori korszerű, aktuális társadalmi tevékenységek szükségleteit és egy csoport anyanyelvének megmaradási feltétele, hogy a nyelv használatos és hasznos legyen a társadalmi szerepkörök, tevékenységek minden területén. [...] Ez azt jelenti, hogy az anyanyelvi közélet hiányában előbb-utóbb valamennyi beszélt nyelv óhatatlanul beszűkül” (1987:528–529).

Nyelvi egységesítés, kodifikálás, köznyelvesítés, kiejtési normák és sztenderd írott változat hiányában mára képtelenné vált a megnövekedett kommunikációs igények kielégítésére. Az első generáció beszélőközösségének nyelvi igényeit még kiszolgált, de a további generációk számára felhasználhatósága már nem áll arányban az igényekkel.

A legidősebbek számára az elsajátítás szempontjából az elsődleges nyelv a sváb volt. Az eredeti egynyelvűség állapotából kilépve azonban még mindig az anyanyelvdomináns kétnyelvűség jellemzi ezt a korosztályt. A középgenerációra a két nyelv párhuzamos tanulása, majd óvodás- vagy iskoláskorba érve a magyar nyelv túlsúlya jellemző. Ebben a generációban részben kiegyensúlyozott, részben másodnyelvdomináns kétnyelvűség uralkodik. A 40 év alattiakat pedig a másodnyelvdomináns kétnyelvűség, tulajdonképpen újfajta egynyelvűség jellemzi. A két utóbbi generációban a nyelvi szocializáció a magyar köznyelv irányába tolódott el olyan esetekben is, ahol mindkét szülő sváb, sőt sváb anyanyelvűnek vallja magát. Kiss szavaival élve bekövetkezett az a döntő fordulat, amikor a fiatalok az anyanyelvet csak „fölfelé”, az idősebbekkel való kommunikációban használják, „oldalirányban”, egymással beszélve már nem, amiből pedig az következik általában, hogy „lefelé”, tehát utódaikkal, gyermekeikkel kommunikálva sem használják anyanyelvüket (1995: 99).

A **szlovákok** esetében M. Žiláková (2002) rámutat arra, hogy bár számos tanulmány és monográfia valószínűsíti, hogy a kétnyelvűség e közösséget is jellemző nyelvi jelenség, mindeddig nem fordítottak alaposabb figyelmet a vizsgálatára. Egyes rész kutatások alapján (ezek bizonyos településeken, például Tárnok, Sós-kút, Tótkomlós és a Bakony-vidék folytak) a szerző megállapítja, hogy e közösség esetében mind a szlovák-, mind a magyarnyelv-használatot számos interferenciajelenség jellemzi, ez egyaránt érvényes az írott és a beszélt nyelv használataira. M. Žiláková hozzászól azonban, hogy az említett interferenciajelenségek – mennyisé-

gi és minőségi tekintetben – nemzedékenként eltérőek, s ez érvényes a magyar és a szlovák nyelv eltérő mértékű használatára is.

Mindeddig igen csekély érdeklődés nyilvánult meg a szlovákok kétnyelvűségével összefüggő kérdések szociolingvisztikai szempontú vizsgálata iránt. Ilyen felátárthatlan kérdések például: a diglosszia (a két nyelv ismeretének szintje) (Lanstyák, 1993) és a bioglosszia (a nyelvhasználat funkcionális elkülönülése) problémája (Jakubíková, 1993), a nyelvi interferencia mértéke (a két nyelv kölcsönhatása), a hiányos nyelvi kompetencia (Lanstyák, 2002), a nyelvi változások kérdése (például a nyelvmegtartás, nyelvvesztés, nyelvelesztés, bővebben lásd Borbély, 2001), de a már említett nyelvváltozatok, illetve az irodalmi nyelvi norma problémája (Horecký, 1979). E vonatkozásban a magyarországi szlovákok nyelvhasználatát mint vizsgálati terep nem kellően feltárt, bár az utóbbi időben bizonyos részkérdések vizsgálatával jelentkezett M. Gorjanová (2001: a szlovákok kétnyelvűségének vizsgálata iskolai környezetben), A. Uhrinová (2001: a békéscsabai szlovák értelmiség körében végzett nyelvi vizsgálatok) és M. Homišinová (2003: a magyarországi szlovák értelmiség etnikai identitásával kapcsolatban a nyelvhasználat-kutatás). A szlovák értelmiség körében végzett kutatások minden vizsgált nyelvi mutató tekintetében igazolták a kétnyelvű nyelvhasználatot, ebben domináns szerepet játszhat a szlovák vagy a magyar nyelv, de van példa a két nyelv szimmetrikus, egyenrangú használatára is. A múltból a jelen felé haladó időtávot tekintve megfigyelhető, hogy a szlovák értelmiség körében, elsősorban a családi szinten erősödik a magyar dominanciájú kétnyelvű nyelvhasználat. Az említett vizsgálatok tehát – legalábbis a szlovák népesség e csoportja tekintetében – alátámasztották annak a véleménynek a megalapozottságát, mely szerint a magyarországi szlovákság jellemző jegye a dominánsan kétnyelvű kommunikáció.

A magyarországi szlovák értelmiségre irányuló és fent említett két kutatás révén beigazolódott Szarka Lászlónak az a szintén már idézett megállapítása (Szarka, 2004b, lásd a 4.2.1. fejezetet), hogy az utóbbi évtizedben a kisebbségi nyelvhasználatban érdekes jelenség játszódik le: intézményi és társadalmi szinten (tudományos intézetek, civil szféra, egyesületek, kisebbségi önkormányzatok), valamint a barátokkal és ismerősökkel folyó kommunikációban a kisebbségi nyelv revitalizálódása, a családi környezettel összevetve erőteljesebb jelenléte figyelhető meg. A szlovákok esetében (főként az elit körében) tehát a nyelvhasználati szinterek bizonyosfajta felcserélődéséről beszélhetünk: a családban a szlovák beszéd fokozatosan háttérbe szorul, az intézményi szinten, az azonos nemzetiségű barátok és ismerősök körében erősödik (lásd Homišinová, 2003; Uhrinová, 2004).

A zágrábi székhelyű Migrációs és Nemzetiségi Intézet által folytatott, már említett kutatásban (Grbić, 1994: 71–101) a vizsgált mutatók egyike a **horvátok nyelvi helyzete** volt. Ennek eredménye szerint a magyarországi horvátokra a kettős nyelvi-nemzetiségi identitás (kétnyelvűség) jellemző. Az egyes tényezők hatását tekintve elsősorban is magyar dominanciájú aszimmetrikus kétnyelvűségről beszélhetünk, ezután jelentkezik az egynyelvű magyarnyelv-használatra való törekvés, s ezáltal a horvát nyelv meggyöngyülése következik be. Az utóbbi időben e közösségben a nyelvi azonosságtudat stagnálása figyelhető meg, a nyelvi identitás

többnyire szimbolikus síkon fejeződik ki. Úgy tűnik (az eredmények legalábbis ezt támasztják alá), hogy a horvát nyelv elsősorban szimbolikus funkciót tölt be, s csak aztán következik kommunikatív funkciója, s ezt is csak egy szűk nyelvhasználati színtéren, az informális kapcsolatokban, a családban tölti be.

A horvátok aszimmetrikus nyelvi helyzete szempontjából kiemelkedő jelentőségű, meghatározó tényező az anyanemzettől, anyaországtól való több évszázados fizikai távolság, elszakítottság. Ezen túl a szórványhelyzetben jelentkező adaptálódási folyamat elősegíti a kulturális tartalmaknak és egyúttal a két nyelvnek mint a kulturális kontinuum elemeinek a keveredését.

A három horvát nyelvjárással – što, kaj, ča – kapcsolatban a kutatás azt igazolta, hogy a megkérdezettek többsége e nyelvjárások valamelyikét tartja anyanyelvének. Bizonyos mértékben ezt igazolja, hogy az adatközlők szorosabban kötődnek a nyelvjáráshoz, mint a sztenderd horvát nyelvváltozathoz. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az említett kutatás szerint az adatközlőknek 83,7%-a szükségesnek tartja az anyanyelvű oktatást, egyúttal azonban 44,4%-uk véli úgy, hogy joguk van a helyi nyelvjárásban folyó oktatásra.

A magyar nyelv-használat tekintetében a **magyarországi bolgárookra** a nagymértvű alkalmazkodási képesség a jellemző, ezen túl az általuk folytatott kereskedelmi tevékenység is szükségessé tette, hogy megértsék és jól beszéljék a magyar nyelvet. Míg a 19. század végén a magyarországi bolgároknak csak 36%-a állította magáról, hogy beszél magyarul (különösen a társadalmi érintkezés szintjén), a 20. század első negyedében már 68%-uk. Jelenleg a bolgár közösség kétnyelvű, 1990-ben a bolgárok 90%-a beszélt magyarul (Pejkovszkaja, 1998: 39).

A magyarországi kisebbségek kétnyelvűsége tehát összetett jelenség, akár a természetes vagy a mesterséges (iskolában szerzett) kétnyelvűség, akár a nyelvi dominancia és a diglosszia, illetve az egyéb kétnyelvűségi formák (gyermeki, intenciós, passzív, produktív) szempontjából közelítünk is feléje. E tekintetben nem elhanyagolható a nyelvi-szociológiai háttér sem: mely kisebbségi nemzedékeket, milyen széles rétegeket és milyen mértékben érint ez a jelenség.

4.5. A VIZSGÁLT KISEBBSÉGEK NEMZETISÉGI KULTÚRÁJA

A kisebbségi kultúrát a többségitől megkülönböztető alapvető, specifikus jegye a nemzetiségi kultúráknak két-, illetve három kulturális kontextusba való tartozása. Ez a jegy eltérő mértékben ugyan, de a vizsgált magyarországi közösségek esetében is megjelenik, s az anyanemzet és a többségi nemzet kultúrájához, valamint a saját kisebbségi kultúrához való kapcsolódást jelenti. Az anyanemzeti háttérrel rendelkező kisebbségeknél mindhárom összetevő létezik.

A kulturális polarizáció és orientáció szempontjából a magyarországi szlovákiaság esetében ún. **aszimmetrikus kultúramodellről** beszélhetünk. Ebben két alcsoport különíthető el: az A csoportot a hagyományos szlovák kultúrához kötődő s a modern szlovák kultúrát csak kismértékben befogadó falusi közösségek alkotják. A második, C csoport tagjai a szlovák elit (értelmiség), azaz a pedagógusok,

irodalmárok, művészek, tudósok, akik a szlovák magas-, elitkultúrának nemcsak a befogadói, hanem alkotói is. E két csoport között hiányzik a B csoport, a vállalkozók, támogatók, szponzorok, az új szlovák kulturális formák befogadói. Az A csoport a hagyományos kultúra világába zárkózik, a modern kultúrát a többségi intézményrendszer közvetítésével fogadja be. E tény a két említett szlovák kisebbségi csoport között gyakori konfliktusforrás (Divičanová, 2001: 76).

Feltételezéseink szerint azonos kultúramodell jellemzi a németeket, horvátokat és a bolgárokat, egyúttal a nemzetiségek esetében az egyes csoportok nagysága és tevékenységük, hatásuk mértéke természetesen függ a kulturális és társadalmi intézményhálózattól.

Az egyes magyarországi kisebbségek nemzetiségi kultúrájáról, a kulturális intézményhálózatról, a költségvetési támogatások nagyságáról, az e területen jelentkező változásokról és gondokról a kormány a saját honlapján tájékoztat (http://www.nemzetpolitika.gov.hu/index.php?main_category=4).

A magyarországi németeknek jelenleg számos országos egyesületük van. Ilyen a Magyarországi Német Írók és Művészek Szövetsége, a Jakob Bleyer Egyesület, a Magyarországi Ifjú Németek Közössége (*Gemeinschaft Junger Ungarndeutscher, GJU*), amelyet 1998-ban Pécsen alapított 50 fiatal. Az országos szervezet célul tűzte ki a német kisebbség helyzetének javítását, a nyelv, a hagyományok és a kultúra ápolását, megőrzését és átadását a következő generációk számára annak érdekében, hogy erősítsék a magyarországi németek identitását, és amennyire csak lehet, lelassítsák az asszimilációt. Ennek érdekében sokoldalú kulturális tevékenységet fejtenek ki. Tizennégy helyi szervezetük gyermek-, ifjúsági, tánc- és nyelvi táborokat, kirándulásokat, kulturális esteket, nyelvtanfolyamokat, kiállításokat, versenyeket szervez.

Országos hatáskörű még a Magyarországi Német Nemzetiségi Vállalkozók Egyesülete, a Magyarországi Német Iskolaegyletek Szövetsége (*Schulverein*), amely 12 megyei iskolaegyletet tömörít, a 42 egyesületet, illetve hagyományörző szervezetet tömörítő Magyarországi Német Ének-, Zene- és Tánckarok Országos Tanácsa, valamint a Dél-dunántúli Német Nemzetiségi Falusi Turizmus Egyesület.

Tatán található a Magyarországi Németek Országos Múzeuma (Ungarndeutsches Landesmuseum). Anyagában megtalálható az ország valamennyi, németek által lakott vidékéről származó emlék. A Soproni Múzeumban megtekinthető a „Pon-zichter” kiállítás, Mosonmagyaróváron a „Heideboden” Múzeum, Jánossormorján pedig a „Heidebauer” Múzeum. Az ország különböző német településein 49 tájház, falumúzeum, emlékszoba őrzi a németek tárgyi és szellemi kultúrájának emlékét és örökségét. A kulturális életben jelentős szerepet játszik a Magyarországi Németek Háza (Haus der Ungarndeutschen) Budapesten és a Lenau Ház (Lenau Haus) Pécsen, valamint a Magyarországi Tánchagyományok Alapítványa (Stiftung Ungarndeutsches Volkstanzug). 1985-ben a Nikolaus Lenau Közművelődési Egyesület volt az első bejegyzett német kisebbségi egyesület. Ezekben a kulturális intézményekben magyarországi német festők számára rendeznek kiállítást, számos író, költő tart felolvasóestet. Két német nyelvű színház járja az ország német nyelvű településeit, a Budapesti Német Színház (Budapester Deutsches Theater) és az

1982 óta működő Szekszárdi Német Színház (Deutsche Bühne Ungarn). A német nyelvű könyvkiadásban a helyi, általában önkormányzati kiadások mellett jelentős szerepet vállal a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata.

A magyarországi németek kulturális életében egy felmérés szerint 2002-ben 168 énekkar,²³ 92 zenekar,²⁴ 177 tánckar vett részt.²⁵ A korosztályi határok az általános iskolai együttesektől a nyugdíjas korosztályig terjednek. Nem ritka, hogy egy faluban több nemzetiségi civilszervezet is működik. Ezenkívül szinte minden németek lakta településen találkozhatunk még további kulturális szervezetekkel, különböző hagyományörző egyesületekkel, Heimatvereinekkel is, amelyek rendszeresen szerveznek különböző programokat, kiállításokat, kórus- és zenekari fesztiválokat, nemzetiségi találkozókat, gálaműsorokat, sörfesztivált, hagyományörző batyubált, krumplibúcsút (Krumpiern-Kiritog),²⁶ gimnáziumi színházi csoportok országos találkozóját. A kistérségiokban élők kulturális kapcsolatai szinte mindennaposak; a németek igen élénk kulturális életet folytatnak. Rendszeresek az országos és a nagyrégiós találkozások is. A magyarországi Németek Országos Önkormányzata (LDU) évente megrendezi a magyarországi német önkormányzatok napját, amely nagy népszerűségnek örvend.

A magyarországi német nyelvű könyvkiadásban szerepet játszik az országos önkormányzat. Évente megjelenteti az országos önkormányzat évkönyvét és a *Deutsches Kalendert*. Ezenkívül gondozásában évente 5-6 német nyelvű könyv is napvilágot lát, amelyek a magyarországi németiség történetével, néprajzával, zenéjével és egyházi helyzetével foglalkoznak. Számos német nyelvű könyvet és könyvsorozatot jelentet meg az ELTE BTK Germanisztikai Intézete, ahol létrejött a Magyarországi Német Kutatási és Tanárképzési Központ. A kiadványok közül érdemes megemlíteni két sorozatot, az Ungarndisches Archiv, Ungarndeutsche Studien címűeket. A Magyar Néprajzi Társaság adja ki a Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen című sorozatot.

A magyarországi német sajtóorgánumok közé tartozik az interneten is olvasható *Budapester Zeitung*, a *Neuer Pester Lloyd*, az 1957-ben alapított, kéthetente megjelenő országos terjesztésű *Neue Zeitung* és a Jakob Bleyer Gesellschaft kiadásában és gondozásában megjelenő folyóirat, a *Sonntagsblatt*. A *Neue Zeitung* mellékleteként jelenik meg a pedagógusok számára a BUSCH-TROMMEL. Péccsett Magyar Rádió Pécsi Körzeti Stúdiójának (Ungarischer Rundfunk, Reginalstudio Fünfkirchen Deutsche Nationalitätensendung) adásait a régióban naponta délelőtt 10.30 és 12.00 óra között, este 19.30 és 20.00 óra között az egész országban venni

²³ Az énekkarok között asszony-, férfi- és vegyes kórusok vannak. Idesoroltuk a német egyházi énekkarokat, valamint a gyermekkórusokat is.

²⁴ A zenekarok között számos együttes lép fel bálokon, játszik lakodalmakban, falunapokon, ahol kizárólag német fúvószenét játszanak. A zenekarok mellett jelentős számú tan-góharmonikás kíséri az énekkarokat.

²⁵ A pontos számmegállapítás a megszűnések, alakulások és újjáalakulások miatt csak az adatfelvétel pillanatnyi állapotát tükrözhetik. Forrás: M. Krisch: *Ungarndeutscher Kulturführer*. Sopron 2001; illetve Csipka-Mayer, 2002.

²⁶ Ezt az egyedülálló eseményt az Óbuda-Békásmegyeri Önkormányzat rendezi.

lehet. A heti műsoridő 840 perc. A Magyar Televízióban *Unser Bildschirm* címmel heti rendszerességgel sugároznak anyanyelvi műsort 26 perces adásidővel, illetve a műsor ismétlésével.

A **magyarországi szlovákság** jelentős civil intézményhálózattal rendelkezik, ide tartozik például a Magyarországi Szlovákok Szövetsége (1948-ban A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége néven alakult), a Csabai Szlovák Szövetség, a Békéscsabai Szlovák Kultúra Háza, a Szabad Szlovák Szervezet, a Szlovák Írók és Művészek Egyesülete, a budapesti Szlovák Kulturális Intézet stb.

A szlovák kisebbségi kultúrával foglalkozik a békéscsabai székhelyű, de országos hatókörű szlovák bázismúzeum, a Munkácsy Mihály Múzeum és mintegy 20 vidéki múzeum. Országszerte számos felnőtténekar, tánccsoport, fúvószenekar és néhány gyermekkar, ifjúsági fúvószenekar és amatőr színjátszó csoport működik. A szlovák szépirodalomhoz való hozzájutást biztosítja a négy regionális könyvtár és a hozzájuk kapcsolódó községi és iskolai könyvtárak (feldolgozva a *Regio*, 1997/1, Adatok... c. cikke alapján).

A szlovák nemzetiségi élet múltjának és jelenének vizsgálatára irányuló kutatásokat, tudományos-ismeretterjesztő tevékenységet folytat a Békéscsabán működő Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete. Az intézet 1990 óta működik, 15 éves fennállása alatt 29 szakmai kiadványt jelentetett meg, ezek közül itt a *Szlovák nyelvjárások atlaszát* (1993) és a *Magyarországi szlovák népi kultúra atlaszát* (1996) említjük. Mindkét kiadvány kétnyelvű. (A kutatóintézet tevékenységéről további tájékoztatás olvasható a www.saske.sk/cas honlapon, lásd a 2001, 2002, 2003-as, 2004-es évfolyamokat.) 1957 óta jelenik meg a *Ludové noviny* (Népújság; 1945–1956 között címe *Naša sloboda* volt). Jelenleg a Magyar Rádió szegedi stúdiója napi félórás műsort sugároz (országosan fogható). 1983-ban indult Szegeden a Magyar Televízió szlovák adása, címe *Domovina*.²⁷

A **horvát nemzetiségi kultúra** fejlesztésével és támogatásával a budapesti székhelyű Magyarországi Horvátok Szövetsége (1990-ben alakult) és a Croatica Kiadói Központ foglalkozik. A horvát kulturális élet az országos, regionális és helyi szervezetekben, éneklő és néptánccsoportokban zajlik. Említhetjük a Fáklya és a Tamburica budapesti csoportokat, a mohácsi Zorát, a pécsi Baranya és Tanac együtteseket, a muravidéki Morica együttest. A horvát könyvekhez néhány báziskönyvtár révén lehet hozzájutni, Mohácson működik a Kanizsai Dorottya horvát múzeum. 1994 óta működik a Pécsi Horvát Színház. A Horvát Tudományos Kutatók Egyesülete 1995-ben alakult, célja a magyarországi horvátok nyelvének, kultúrájának és hagyományainak a kutatása. A horvát kisebbség mindennapjairól tudósít a *Hrvatski Glasnik* hetilap. Fontos szerepet töltenek be az olyan folyóiratok is, mint a *Riječ* irodalmi folyóirat és a *Zornica* katolikus lap. A szlovákokhoz hasonlóan a horvátok számára is létezik nemzetiségi televíziós adás, a *Hrvatska kronika* adást

²⁷ 1996 óta az etnikai kisebbségek anyanyelvű tájékoztatása és kulturálódása törvényi szinten is garantálva van (lásd az 1993-as kisebbségi törvényt és az 1996. évi 1. számú törvényt a rádiózásról és a televíziózásról).

Pécsről sugározzák, a horvát nyelvű programokat országos és regionális adók is sugároznak.

A **bolgár kulturális élet** a Magyarországi Bolgárok Szervezetében és a bolgár művelődési házakban összpontosul. Közismertek a Martenica, Jantra, Rosica népi együttesek, ezek a bolgár folklórt a legkisebbekhez is eljuttatják. 1992-től jelenik meg a *HAEMUS* kétnyelvű társadalmi-kulturális lap, 1996-ban alakult a Malko Teatro (Kis Színház) bolgár színjátszó csoport, és 1997 óta működik a Bolgár Intézet. 1995-től havonta jelentkezik a televízióban a *Rondó*, a magyarországi bolgárok életéről tudósító hírműsor. 1998 óta a rádióban is van bolgár nyelvű adás. A bolgárok lelki életének gazdagítását szolgálja az 1931-ben önerőből emelt budapesti Szent Cirill és Metód-templom.

A vizsgált kisebbségi kultúrák rövid jellemzése alapján is nyilvánvaló, hogy a nemzetiségek életében a kultúra – akár hagyományos, akár kortárs kultúráról van szó – fontos szerepet játszik. A nemzetiségi kultúra fejlesztése iránti igény és érdeklődés főképp a magyarországi rendszerváltozás után (1990) erősödött meg. Ebben a folyamatban főképp az egyes kisebbségi elitiek, az értelmiség vállalt aktív szerepet. Az értelmiség ugyanis a kisebbségi társadalom képviselőjeként leginkább tudatosítja a nemzetiségi kultúrának az adott etnikum további fejlődésében játszott szerepét. A német, szlovák, horvát és bolgár értelmiségnek jelenleg is meghatározó helye van a nemzetiségi életben. Különösen hasznos a jelenlétük a kisebbségi önkormányzatokban, ahol azok megalakulása óta (1993) saját kisebbségük érdekében tevékenykednek. Összességében leszögezhető, hogy a németiség, szlovákság, horvátság és bolgárság ma aránylag kiterjedt és tagolt nemzetiségi kulturális hálózattal rendelkezik. Bizonyos intézményi háttérrel is rendelkeznek, ennek bővítése állandó cél. E tekintetben fontos funkciójuk van az országos és helyi kisebbségi önkormányzatoknak, amelyek sokszor a kisebbségi kultúra támogatójaként és szervezőiként is szerepet vállalnak.²⁸

A magyarországi kisebbségi nemzetiségi kultúrák átörökítésével kapcsolatban szükséges hangsúlyoznunk, hogy különböző nehézségek és problémák kísérik, amelyek lehetetlenné teszik teljes körű kibontakozását (a kisebbségek elképzeléseit és elvárásait alapul véve). A gondok különböző jellegűek, belső (a kisebbséget érintő) és külső (társadalmi) tényezők hatásának következményei. A belső tényezők azzal függenek össze például, hogy a kisebbség földrajzi széttagoltságának és a kultúrának a nagyobb városokba (például Budapest, Békéscsaba) való összpontosulásának következtében a kisebbség egyes tagjai a nemzetiségi kultúrához korlátozottan férnek csak hozzá. A külső tényezők közül a legfontosabbnak az anyagi kérdések tűnnek, azaz a nemzetiségi kultúra minőségi és hatékony működtetésére

²⁸ Jelenleg, a 2002-es önkormányzati választások után 341 német, 115 szlovák, 118 horvát és 31 bolgár kisebbségi önkormányzat működik az országban, ezek tevékenységét az országos kisebbségi önkormányzatok fogják össze, amelyek az említett kisebbségeken belül önálló szervként nemcsak kulturális, hanem oktatási és politikai (közéleti-jogi) szinten is képviselik az adott kisebbség nemzetiségi érdekeit.

(beleértve az intézményhálózat kiépítését) nem jut elegendő költségvetési forrás; további problémaként jelentkezik az, hogy a nem egyértelmű törvényi szabályozás és a vonatkozó jogszabályokban jelentkező következetlenségek miatt nem tisztázott a települési és a kisebbségi önkormányzatok között a kultúráirányítás és -szervezés területén a hatásköri megosztás. E helyen azonban szükséges hangsúlyoznunk, milyen fontos szerepet játszanak e téren a különböző alapítványok (például a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány), ezek pályázati formában és lehetőségeik szerint támogatják anyagilag a kisebbségi kultúrák fejlesztését.

5. A KUTATÁSI PROGRAM

5.1. A KUTATÁS JELLEGE ÉS CÉLKITŰZÉSEI

Vizsgálatunk jellegét tekintve terepkutatás volt, amelyet a Magyar Köztársaság teljes területére kiterjedően azokban a megyékben (településeken) folytattunk le, amelyekben a legnagyobb számban élnek a magyarországi szlovák, német, horvát és bolgár etnikum tagjai. A kutatás tárgyának differenciáltságára tekintettel a kutatás valójában négy, aránylag önálló részkutatásból állt, ezek során minden kisebbség vizsgálatára azonos módszereket alkalmaztunk.

A kutatás fő célja az volt, hogy átfogóan elemezzük a vizsgált kisebbségi családokról szerzett ismereteinket; a folyamat, az állapot és a jövőbeli lehetőségek szempontjából, a rendszerváltozás feltételei között és az etnikai identifikáció etnokulturális tényezőire összpontosítva vizsgáljuk a magyarországi német, horvát, szlovák és bolgár családok etnikai identitásában bekövetkezett változások generációs összefüggéseit. Nyilvánvaló tehát, hogy kutatásunk az adott kisebbségi közösségekben zajló etnikai folyamatokat tágabb összefüggéseiben, komplexebb módon kívánta megközelíteni.

A kutatás tárgyának differenciáltságát figyelembe véve az itt megfogalmazott célkitűzés teljesítéséhez az alábbi részleges célok elérése volt szükséges:

- a) meg kellett ismernünk a szlovák, német, horvát és bolgár családok szociális, gazdasági és demográfiai összetételét;
- b) az előre meghatározott családtipológia szerint (a családok etnikai és korösszetétele, valamint lakóhelye) ki kellett választanunk a megfelelő családokat;
- c) a magyarországi szlovák, német, horvát és bolgár családokra jellemző nyelvi és etnokulturális tényezők segítségével vizsgálnunk kellett az e családokban zajló etnikai folyamatokat (a családtagok és a társadalmi alakulatként, intézményként értelmezett család etnikai identitásának megtartása, átöröklése és meggyengülése; a nyelvi és kulturális asszimiláció kérdései);
- d) generációs összefüggéseiben kellett megragadnunk az etnikai folyamatokban bekövetkezett változásokat – etnikai azonosságtudat, nyelv, kultúra, családi kapcsolatok és kötődések, migráció (mind a vizsgált családokon, mind pedig az egyes kisebbségeken belül);
- e) a vizsgált etnikai, nyelvi és kulturális mutatók (függő változók) és az egyes családtípusok (független változók) között korrelációelemzést kellett végeznünk, és pedig mind a négy kisebbség vonatkozásában.

5.2. A KUTATÁS TÁRGYA ÉS CÉLJA

A kutatás tárgyát a szlovák, német, horvát és bolgár kisebbséghez tartozó személyek alkotta ún. elemi (nukleáris) család képezte.

A kutatási céloknak megfelelően a kutatási objektumot (minden kisebbség tekintetében) **három identifikációs jegy** alapján differenciáltuk:

- a) A család alapvető identifikációs jegyének a házastársak deklarált nemzeti-ségi hovatartozását minősítettük. Az etnikai szempont szerint tehát (minden kisebbség esetében) az alábbi családtípusokat különítettük el: a homogén családban mindkét partner azonos nemzetiségűnek vallotta magát, az etnikailag heterogén (vegyes) családban csak az egyik házastárs vallotta magát a vizsgált kisebbséghez tartozónak. A két típus a vizsgálatban azonos arányban volt képviselve.
- b) A vizsgált mutatókban jelentkező generációs eltérések feltárása érdekében egy további azonosító jegyet, a gyermekek életkorát vezettük be. Eszerint ún. idősebb és fiatalabb családtípust különböztettünk meg. Az előbbiben a gyermekek 15 évnél idősebbek, az utóbbiban 15 évnél fiatalabbak voltak. Mindkét típus gyakorlatilag az elődeiről (az előző nemzedékről), saját magáról és az utódairól (a következő nemzedék) szolgáltatott adatokat. Így tehát négy generáció „véleményét” sikerült rögzítenünk.
- c) Az eredeti etnikai környezethez fűződő etnikai kötődést befolyásoló kisebbségi migrációs folyamatok (elsősorban a nagyobb városokba való költözésének) vizsgálatával kapcsolatban harmadik identifikációs jegyként a lakóhelyi szempontot választottuk, azaz a családokat jelenlegi lakóhelyük szerint differenciáltuk (városi és vidéki/falusi családok).

A kutatási objektum alapján tehát hat német, szlovák, horvát és bolgár családtípust kaptunk, melyek az alábbi három szempont szerint differenciálódtak:

- 1. az etnikai szempont szerint: homogén/vegyes család,**
- 2. a generációs szempont szerint: idősebb/fiatalabb család,**
- 3. a lakóhelyi szempont szerint: városi/falusi család.**

A kutatási objektumnak a fenti kritériumok szerinti differenciálása (tekintettel az arányos mintavételre) egyúttal az így meghatározott identifikációs jegyeken belüli adatok (homogén/vegyes család; idősebb/fiatalabb család, városi/falusi család), illetve az egyes családtípusok összevetésére is lehetőséget nyújtott.

5.3. A MINTAVÉTEL MÓDJA ÉS A MINTA NAGYSÁGA

A vizsgálati mintát 650 adatközlő/családtag alkotta.

Nemzetiségi szempontból a minta négy alcsoportra oszlott: 200 német, 200 szlovák és 200 horvát családra. A bolgár kisebbség kis létszámára való tekintettel a mintába 50 bolgár család került be. A fenti identifikációs jegyek (családtípusok) a minta

kiválasztásának előre meghatározott kritériumai voltak. A cél az egyes mutatókra vonatkozó arányok megtartása volt. Ezt azt jelentette, hogy például a szlovákok esetében a kutatási objektumot típusonként 100-100 család képviselte (a családtípusokról bővebben a 6. fejezetben írunk). Tekintettel arra, hogy a városi és a falusi népesség eloszlása nem arányos, a szlovákok és a horvátok esetében bizonyos elmozdulást feltételeztünk a falusi lakosság, a bolgárok esetében pedig a városi lakosság felé.

Mivel a hivatalos statisztikákból hiányoznak a nemzetiségi családokra vonatkozó olyan adatok, amelyek alapján a minta kiválasztásakor az általunk megadott három szempont érvényesíthető lett volna, a reprezentativitás érdekében minden kisebbség esetében elkülönítettük azokat a helyszíneket (megyéket), ahol az adott kisebbség a legnagyobb létszámban él. A minta kiválasztása az 1990-es magyarországi népszámlálás adatai szerint a nemzetiségihovatartozás-mutató alapján történt, kvótamintás módszerrel. Ez alapján a vizsgálatba bevont németeket hat megyéből (Baranya, Pest, Bács-Kiskun, Zala, Komárom-Esztergom megye) és Budapestről választottuk ki; a szlovákok öt megyében (Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom-Esztergom, Békés, Nógrád megye) és Budapesten, a horvátok hat megyében (Baranya, Pest, Bács-Kiskun, Zala, Vas, Győr-Moson-Sopron megye) és Budapesten élnek. A bolgárokat csak Budapestről és környékéről választottuk ki (minderről bővebben a hatodik fejezetben).

A települések kiválasztását és a kérdezőbiztosi hálózatot a szlovákok esetében a helyi szlovák önkormányzatok munkatársainak hathatós segítségével a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete biztosította, a németek, horvátok és bolgárok esetében az MTA Kisebbségkutató Intézete az illetékes nemzetiségi szervezetekkel és intézményekkel együttműködve nyújtott segítséget.

A kutatási célokra való tekintettel nem láttuk szükségét annak, hogy a magyar többségből kontrollcsoportot vonjunk be a kutatásba.

5.4. KUTATÁSI MÓDSZEREK ÉS TECHNIKÁK

A kutatás elsősorban kérdőíves módszerrel zajlott: a strukturált kérdőív több tematikus blokkban összesen 58, mindhárom kisebbség esetében azonos tartalmú kérdést tartalmazott.

A német, horvát és a bolgár kisebbség esetében magyar nyelvű kérdőíveket osztottunk ki, a szlovákok számára szlovák változat is készült, s az adatközlő maga választott a magyar és a szlovák nyelvű kérdőív közül. A kérdőívben több kérdés-típus szerepelt, ezekre nominális (kvalitatív), hierarchikus és intervallumos válaszkálát alkalmaztunk (Hirner, 1978; Claus-Ebner, 1988; Bakytová-Ugron-Kontšeková, 1975). A kérdőív szerkezetileg a vizsgált indikátoroknak megfelelő volt, azaz a kérdéseket öt blokkba soroltuk úgy, hogy a lehető legnagyobb mértékben reflektáljanak a vizsgált tényekre: a család szociális-demográfiai jellemzőinek és szerkezetének azonosítására szolgáló kérdések, az etnikai azonosságtudatra, a kisebbségi/családi nyelvhasználatra/kultúrára, a családi kapcsolatokra és kötődésekre, a migrációs folyamatokra irányuló kérdések.

Mivel egyik célunk az volt, hogy rögzítsük a család etnikai identitásában bekövetkezett változások generációs összefüggéseit, minden kisebbség számára kétféle kérdőív készült: egy az idősebb, egy másik pedig a fiatalabb típusú család részére (a kérdőívet lásd a mellékletben).

A vizsgálat során egyéb módszereket is alkalmaztunk, például a korábbi szociológiai, néprajzi, történeti irányultságú empirikus kutatások eredményeinek másodlagos kvantitatív-kvalitatív elemzését, valamint a népszámlálási és a mikrocenzusi adatok elemzését.

5.5. A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT EMPIRIKUS MUTATÓK

A kutatási célok elérése érdekében és a kutatási objektumból kiindulva az alábbi empirikus indikátorokat határoztuk meg:

1. Etnikai, nyelvi, kulturális tényezők, családi kapcsolatok és kötődések, családi migráció

a) A család jellemzői:

- a család lakóhelye (megyék szerint),
- a család demográfiai és szociális-gazdasági szerkezete,
- etnikai paraméterek (anyanyelv és nemzetiség),
- a családi élet (a házastársak viszonya, társadalmi betagozódás, együttélés, foglalkozás, munkahely, lakáskörülmények).

b) A szlovák, német, horvát és bolgár kisebbség/család etnikai azonosságtudata:

- egyéni etnikai azonosulás, azaz az adott kisebbségi közösséghez való tartozás átélése (a nemzetiségi hovatartozás érzékelésének erőssége és tudatosításának mértéke),
- a csoportos etnikai azonosulás, azaz egyes kiválasztott társadalmi alakulatokkal való azonosulás (a kiválasztott társadalmi alakulatokhoz való tartozás érzékelése s ennek generációs összefüggései – az elődök, a kortársak és az utódok vonatkozásában),
- a nemzetiségi hovatartozás hatása a különböző helyzetekben való viselkedésre, magatartásra,
- a nemzetiségi tudat fejlődését gátló és elősegítő feltételekkel kapcsolatos nézetek,
- a család szerepe a családtagok nemzetiségi érzésének megerősítésében.

c) Etnokulturális tevékenység:

- a családi és a nyilvános környezetben zajló nyelvi folyamatok a vizsgált kisebbségek körében (a nyelv szerepe, az anyanyelv és a környezeti nyelv aktív ismerete és használata a különböző nyelvhasználati helyzetekben, a kétnyelvűség, nyelvválasztás),
- a nemzetiségi oktatásügy fejlődése,
- a nemzetiségi kulturális hagyományok megőrzése és fejlesztése a családban.

d) A családon belüli kapcsolatok és generációs kötődések:

- a családtagok közötti nézetazonosság és nézetkülönbség a családi, illetve rokonsági kapcsolatok tekintetében,
- affinitás – házastársak, élettársak, illetve az anya és az apa között,
- filiáció – szülő-gyermek viszony,
- a vegyes házasságok hatása (a kapcsolatokra, a gyermeknevelésre),
- a nemzedékek közötti intenzív kapcsolatok, az ezzel való elégedettség.

e) A családi migráció:

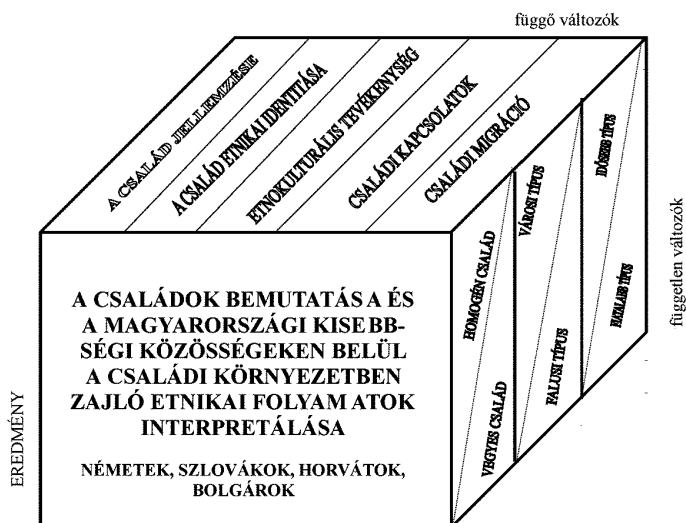
- a migráció okai és gyakorisága,
- a migráció célterületei és körülményei,
- a lokális identitás kérdései (a városhoz és a faluhoz fűződő kapcsolat), lokálpatriotizmus,
- az anyaországgal való kapcsolattartás.

2. A család etnikai és korösszetétele, valamint lakóhelye szerint kialakított családtípusok az alábbiak:

- homogén/vegyes család,
- idősebb/fiatalabb család,
- városi /falusi család.

A probléma megfogalmazása, a kutatási program és az adatok elemzése szempontjából az első csoport a függő, a második pedig a független változókat képviseli.

Az egyes családtípusok, valamint az etnikai, nyelvi és kulturális tényezők közötti összefüggések feltárása érdekében kutatási projektet dolgoztunk ki, amelynek modellje az egyes változók kapcsolatát ábrázolja.

A kutatás grafikus modellje

A kutatás során feltárt tények elemzése révén hozzá kívántunk járulni a kiválasztott kisebbségeken belül a családi környezetben zajló etnikai, nyelvi és kulturális folyamatok kijelöléséhez és pontosításához, valamint az adott témakörre vonatkozó ismeretek gazdagításához.

A választott módszer egyúttal lehetővé tette összevető vizsgálatok elvégzését is: hogyan észlelik az adatközlők az etnicitással kapcsolatos mutatókat, illetve miképpen differenciálódnak a családok az adott kisebbségen belül és a vizsgált kisebbségek között.

5.6. AZ EMPIRIKUS ADATOK FELDOLGOZÁSA ÉS ÉRTELMEZÉSE

A kutatási adatok elemzése az alkalmazott módszereknek megfelelően történt. A kérdőíves módszer esetében a kvalitatív jegyek mérését az adatok kvantifikálásával végeztük. Az egyes kérdéseknek megfelelő alapvető jegyeken túl az adatok feldolgozásakor az egyes családtípusok (homogén/vegyes család, idősebb/fiatalabb család, városi/falusi család) jellemzőit figyelembe véve három mutatót alakítottunk ki.

A kutatási adatokat a STATISTICA'99 programmal, matematikai-statisztikai módszerekkel dolgoztuk fel. Mivel az adatok részben nominális, részben folytonos változó jellegűek, az elemzéskor parametrikus és nem parametrikus statisztikai módszereket is alkalmaztunk (Bakytová–Ugron–Kontšeková, 1975). Az egyes változók közötti kapcsolatok, összefüggések és eltérések jellegének megállapítására egy-, két-, néhány esetben többváltozós elemzést (gyakorisági elemzés), továbbá t-próbát, ANOVA/MANOVA szóráselemzést, Spearman-féle rangkorrelációt alkalmaztunk. A választott elemzési módszernek megfelelően a kapcsolat, összefüggés, különbség szignifikáns vagy nem szignifikáns voltának megállapítására rendszerint χ^2 -próbát, ritkán Student-féle t-próbát és rangkorrelációs együtthatót alkalmaztunk (Hirner, 1978).

A kutatási eredmények bemutatására (az azonosító jegyek szintjén) elsősorban gyakorisági és kontingenciatáblázatokat alkalmazunk, ezek az egyes mutatókon belül az abszolút (n = a válaszadók száma) és relatív számosságot (adott válasz gyakorisága – %) adják meg. Az adatok érdekletesebb bemutatása céljából a többi eredményt rendszerint grafikusán (oszlopdiaagrammal vagy vonaldiagrammal) ábrázoljuk.

Az eredményeket a kapcsolat (függőség, összefüggés, eltérés) megléte szempontjából a már említett χ^2 -próbával teszteltük. Egyúttal az egyes kontextuális mutatók közötti kölcsönös összefüggéseket is vizsgáltuk,¹ így például az egyes családtípusok közötti kapcsolatokat és eltéréseket.

¹ Mivel egyes kontingenciatáblázatokból a vizsgált mutatók közötti okozati összefüggés kimutatható (mi minek az oka, például a család hatása a nyelvismeretre), ilyen esetben – a jobb áttekinthetőség érdekében – a megszokott (és gyakran helytelenül értelmezett) „korreláció” fogalma helyett az „összefüggés”, „függőség” fogalmát használjuk. Ezek ugyanis adekvátabbak, jobban kifejezik a vizsgált mutatók közötti kapcsolatot.

A kutatási eredmények statisztikai szignifikanciáját 5%-os minimális szignifikanciaszinten értelmezzük; ez azt jelenti: ha $p \leq 0,05$, a vizsgált jegyek között fennálló valós összefüggés, illetve eltérés létezésével kapcsolatban megfogalmazott feltételezésünk nagy valószínűséggel helytálló. Ilyenkor a vizsgált mutatók esetében kizárható a véletlenszerű összefüggés. A szövegben az 5%-os szignifikanciaszintet elért vagy az ahhoz közeli eredményeket értelmezzük. Az egyes szignifikanciaszintek megkülönböztetésére az alábbi jelöléseket alkalmazzuk:

$p^* = p \leq 0,05$; $p^{**} = p \leq 0,01$; $p^{***} = p \leq 0,001$; $p^{****} = p \leq 0,0001$; $p^{*****} = p \leq 0,00001$.

A (függő és független) változók közötti kapcsolatok, összefüggések és eltérések elemzésére irányuló korrelációs vizsgálatról lévén szó, az eredmények interpretálását a kutatási célokkal összhangban két síkon, leíró módszerrel végezzük:

- az egyes kisebbségek szerinti bontásban a fő mutatók értelmezésének a síkján (etnikai azonosságtudat, nyelv, kultúra, kapcsolatok, migráció),
- az említett három szempont szerint kialakított családtipológia értelmezésének a síkján, azaz az adott mutatót kisebbségenként három elemzési szinten értelmezzük.

Az adatok bemutatásakor és értelmezésekor a **négy vizsgált kisebbségre vonatkozó empirikus adatokat egyszerre tárgyaljuk** (a már említett két értelmezési síkon haladva). Az anyag feldolgozásakor a tematikus szempontot részesítettük előnyben, azaz az egyes kisebbségekre vonatkozó mutatókat összehasonlítjuk egymással. Ez azonban nem gátol meg bennünket abban, hogy megismerkedjünk a konkrét kisebbségre vonatkozó fontos kutatási adatokkal. Az adatok ilyen átlátható feldolgozásával arra törekedtünk, hogy rámutassunk a kisebbségek közös és eltérő jellemzőire, azaz arra, hogy a vizsgált mutatók vonatkozásában mi köti össze és mi választja el az egyes kisebbségeket. Ha az elemzéseket kisebbségenként haladva végeztük volna el, ezek az összefüggések rejtve maradtak volna, illetve nem lettek volna ennyire szemmel láthatók.

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a vizsgálatba bevont bolgár adatközlők kis száma miatt az e kisebbségre vonatkozó kutatási eredményeket „esettanulmányként” kell kezelni: az adott mutatók vonatkozásában bizonyos tendenciák meglétére utalnak ugyan, általános megállapítások azonban nem vonhatók le belőlük. A többi kisebbség esetében reprezentatív vizsgálatról beszélhetünk, elsősorban ami az egyes kisebbségek kiválasztását és területi elhelyezkedését illeti.

Végezetül az adatközlőknek a vizsgált kérdéskörrel kapcsolatos önreflexióit jellemző főbb tendenciákra, valamint a magyarországi németek, horvátok, szlovákok és bolgárok nemzetiségi életében jelentkező főbb problémákra próbálunk rámutatni. Együttal a kutatásból leszűrhető megállapításokat és ajánlásokat fogalmazunk meg.

EMPIRIKUS RÉSZ

6. A NÉMET, SZLOVÁK, HORVÁT ÉS BOLGÁR CSALÁDOKRA VONATKOZÓ EMPIRIKUS ADATOK BEMUTATÁSA

A kutatás során nyert empirikus adatok elemzését és interpretálását a kutatási objektum jellemzésével kezdjük. Más szóval: milyen családok képviselik az adott kisebbségeket demográfiai, szociális-gazdasági szempontból; milyen etnikai paraméterekkel rendelkeznek a kutatásba bevont családok, ezen belül konkrétan az anyanyelvvel és a nemzetiségi hovatartozással foglalkozunk; továbbá a családi életükre vonatkozó néhány fontos információt közlünk, és nem utolsósorban a módszertani részben már jelzett módon részletes tipológiájukat adjuk – kisebbségenként és a kisebbségek közötti összevetésben.

A bemutatandó elemzést nem tartjuk öncélúnak. Az adatközlőknek a saját kisebbségükkel, az interetnikus kapcsolatokkal, az etnikai identitás (és nyelv) megerősítésével és átörökítésével kapcsolatos nézetei és álláspontja, az olyan jelenségekkel kapcsolatos véleményük, mint az asszimiláció ugyanis szoros kapcsolatban állnak a családok elemzett paramétereivel, továbbá kétségtelen, hogy éppen a közvetlen környezet, a család, a velünk leggyakrabban kapcsolatban lévő emberek azok, akik a leginkább befolyásolják gondolkodásunkat és cselekedeteinket.

A vizsgált négy kisebbségre vonatkozó adatokat az egyes mutatók szerinti bontásban, a jobb összevethetőség érdekében táblázat formájában közöljük. A táblázatokban az *n* az adatközlőknek/a kisebbségi családok képviselőinek a számát jelöli, a százalékos érték pedig az adott kisebbségen belüli arányukat adja meg.

6.1. A KUTATÁSBA BEVONT CSALÁDOK JELLEMZŐI

6.1.1. A vizsgált családok száma és területi elhelyezkedése nemzetiségek szerinti bontásban

A vizsgált kisebbségek földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatban (4.2.2. fejezet) már utaltunk arra, hogy a családokra vonatkozó közelebbi konkrét adatok hiányában éppen ebből az adatból indultunk ki; logikus ugyanis az a feltételezés, hogy éppen ezekben a régiókban a legmagasabb a családi közösségek száma.

A német családokat az alábbi arányok figyelembevételével hat megyéből és Budapestről választottuk ki: Baranya megye – 42,3% (85 család), Pest megye – 13,9% (28 család), Tolna megye – 11,7 % (23 család), Bács-Kiskun megye – 11,2% (22 család), Komárom-Esztergom megye – 10,4% (21 család), Budapest – 10,5% (21 család).

A szlovákok esetében az öt legnagyobb létszámú szlovák népességgel rendelkező megyét választottuk, egyúttal az 1990-es népszámlálási adatok szerinti százalékos eloszlást is figyelembe vettük, eszerint: Békés megye – 37%, Pest megye – 22%, Komárom-Esztergom megye – 13%, Borsod megye – 10% és Nógrád megye – 9%. A kutatást kiterjesztettük Budapestre, ahol a szlovákoknak mintegy 9%-a él. A kutatáshoz 200 család bevonására volt szükségünk, ezek megoszlása a fenti arányokat követte (74, 44, 26, 20, 18 család), Budapestről 18 családot vizsgáltunk.

A horvát családok hat megyéből és Budapestről származnak, célunk az alábbi százalékos arányok megtartása volt: Baranya megye – 35% (70 család), Zala megye – 22% (44 család), Vas megye – 21% (42 család), Győr-Moson-Sopron megye – 7,5% (15 család), Bács-Kiskun megye – 9% (18 család), Pest megye – 3% (6 család), Budapest 2,5% (5 család).

Tekintettel arra, hogy (az 1990-es népszámlálás szerint) a Magyarországon élő bolgárok 57%-a Budapesten él, a teljes minta kiválasztása a fővárosból – III., XI., XIV., XX., XXI. kerület – és környékéről történt.

A 6.1. táblázat alapján a családok tervezett (várt) és valós területi megoszlását vethetjük össze.

6.1. táblázat. Az adatközlők területi megoszlása

Megyék	Nemzetiség									
	Szlovákok		Németek		Horvátok		Bolgárok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1			91	45,5	69	34,5			160	24,6
2	44	22	27	13,5	7	3,5			78	12
3			21	10,5	18	9			39	6
4	11	5,5	19	9,5	7	3,5	50	100	87	13,5
5					45	22,5			45	6,9
6					39	19,5			39	6
7					15	7,5			15	2,3
8	20	10							20	3
9	26	13	21	10,5					47	7,2
10	81	40,5							81	12,5
11	18	9							18	2,8
12			21	10,5					21	3,2
Összesen	200	100	200	100	200	100	50	100	650	100

Magyarázat:

1 – Baranya megye

5 – Zala megye

9 – Komárom-Esztergom megye

2 – Pest megye

6 – Vas megye

10 – Békés megye

3 – Bács-Kiskun megye

7 – Győr-Moson-Sopron megye

11 – Nógrád megye

4 – Budapest

8 – Borsod-Abaúj-Zemplén megye

12 – Tolna megye

A német adatközlői mintában kisebb eltolódás mutatkozott Baranya megye javára, ugyanis itt a megadott határértéknél 6 adatközlővel/családdal volt több. Tekintettel azonban arra, hogy ebben a megyében él a legtöbb német, az eltérés természetesen vehető.

Komárom-Esztergom megye esetében viszont teljes volt az egyezés. A többi megyében 1-2 családnál, tehát minimális eltérés mutatkozott.

A szlovákoknál Békés megye esetében látunk eltérést, ugyanis ezt a megyét 7 családdal több képviseli, mint ahogyan azt vártuk. Ezzel szemben ugyanennyi családdal kevesebb van Budapestről. A tervezetthez viszonyított eltérés elfogadható, tekintettel arra, hogy a legnagyobb szlovák népességű régióról van szó.

A horvátok esetében az eredetileg meghatározott vizsgálati mintától több megyében is eltérés mutatkozik, ez azonban csak 1-3 családot érint, s ezért az eltérést nem minősítjük az eredményt jelentős mértékben befolyásoló különbségnek.

Egészében véve megállapíthatjuk, hogy a kutatásban minden olyan régió képviseltette volt, ahol a vizsgált kisebbségek a legnagyobb számban élnek, és a minta megfelelt a mintavételi módszerben megadottnak. A vizsgálatba bevont családok számának az eredeti tervhez viszonyított kismértékű növekedését csak a német és a szlovák etnikum esetében, az általuk legnagyobb számban lakott megyéknél regisztráltuk, ezt a jelenséget (tekintetbe véve a népszámlálási adatok már nem aktuális jellegét) természetesnek minősíthetjük. A kiválasztott régiók közötti arányok megtartásának az egyéb mutatók megítélése szempontjából kétségtelenül nagy jelentősége van, mégpedig egyrészt a kisebbségeknek mint csoportnak a (regionális szempontot figyelmen kívül hagyó) megítélésével összefüggésben, másrészt pedig a részletes elemzések során a konkrét lokális változások is megfigyelhetők.

6.1.2. A vizsgált kisebbségek demográfiai szerkezete (korcsoportos és nemi megoszlás)

Az etnikai kisebbségek demográfiai fejlődésének helyzetére és jövőbeli kilátásaira utaló fontos indikátor az etnikai közösség korösszetétele. A vizsgált kisebbségek esetében kedvezőtlen demográfiai előrejelzésről beszélhetünk, ezt a tényt a statisztikai adatok (1990) is alátámasztják, ezekből ugyanis a 14 évnél fiatalabb korosztály, a gyermekek számának fokozatos csökkenése olvasható ki: a szlovákok esetében 1990-ben ez a korosztály a teljes szlovák nemzetiségű populáció 6,8%-át alkotta, a németek esetében az arány 12,1%, a horvátoknál 10,6%, a bolgároknál 10,8%. Ezzel ellentétben a 60 éves vagy annál idősebb lakosság, a legidősebb korosztály részaránya a szlovák népességen belül 35%, a németeknél 31,4%, a horvátoknál 26,7%, a bolgároknál 26,7%.¹

A kutatás céljaira a kiválasztott minta teljes felnőtt populációját képviselő négy korcsoportot (fiatalabb, középkorú, idősebb, legidősebb) alakítottunk ki, a fiatalabb kategóriánál 10 éves, a többi kategóriánál 14 éves intervallum szerinti bontást

¹ A budapesti bolgárok esetében (lásd Pejkovszka, 1998:37).

alkalmaztunk. Ebből következően a minta korosztályos bontása nem esett egybe a hivatalos népszámláláskor alkalmazott kategorizációval. Célunk az volt, hogy minden korcsoporton belül elemezzük a kutatásban vizsgált kérdéseket, elsősorban a lehetséges összevetések okán, a kiválasztási kritériumokra való tekintettel azonban bizonyos, főképp a fiatal korosztályra jellemző eltéréseket is feltételeztünk. Az egyes kisebbségek korcsoportos összetételét a 6.2. táblázat mutatja.

6.2. táblázat. Az adatközlők korösszetétele

Nemzetiség	Kor								Összesen	
	18–29		30–44		45–59		60 és több			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	7	3,5	101	50,5	59	29,5	33	16,5	200	100
Németek	12	6	97	48,5	44	22	47	23,5	200	100
Horvátok	5	2,5	119	59,5	60	30	16	8	200	100
Bolgárok	3	6	18	36	19	38	10	20	50	100

A táblázatból kitűnik, hogy a kutatásban a szlovákok, németek és horvátok esetében a 30–44 éves középkorosztály volt túlsúlyban. A szlovákoknál és a németeknél a vizsgált családoknak mintegy felét, a horvátoknál csaknem 60%-át alkották. A bolgárok esetében szinte azonos arányban a középkorú és az idősebb generáció képviseltette magát a legnagyobb mértékben. Mindhárom kisebbség esetében a legkisebb csoportot a fiatal korcsoport képviselte – ez a tény összhangban volt előzetes feltételezéseinkkel. Mivel a kiválasztás egyik feltétele a szülői státus volt, s a családalapítás köztudottan későbbre tolódott (világméreteken 27–30 éves kora), ezt a megoszlást természetesnek tekinthetjük.

Ami a vizsgálatba bevont személyeknek a családtípus szerinti megoszlását illeti, megállapíthatjuk, hogy az egyes kisebbségek között nem voltak (statisztikailag releváns) különbségek sem a család etnikai összetétele, sem pedig a lakóhely típusa szerint, tehát mind a négy családtípusban (homogén/vegyes, városi/vidéki) megközelítőleg azonos számú adatközlő volt. Eltérő helyzet alakult ki a fiatalabb és az idősebb családtípus szerinti bontásnál, amikor is a fiatalabb és a középkorú korcsoportot a fiatalabb, az idősebb és a legidősebb korcsoportot az idősebb típusú családok képviselték – e vonatkozásban mind a négy nemzetiség esetében statisztikailag szignifikáns eltérés mutatkozott.

További fontos demográfiai jellemző a kisebbségek nemek szerinti megoszlása, amely szoros összefüggésben áll a népesség korösszetételével. A 6.3. táblázatban a kutatásba bevont adatközlők körében a férfiak és a nők számát és arányát adjuk meg.

6.3. táblázat. Az adatközlők nem szerinti megoszlása

Nemzetiség	Nem				Összesen	
	Férfi		Nő			
	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	74	37	126	63	200	100
Németek	75	37,5	125	62,5	200	100
Horvátok	73	36,5	127	63,5	200	100
Bolgárok	16	32	34	68	50	100

A vizsgálatba bevont csoportok struktúrája e mutató tekintetében megközelítőleg megfelelt a teljes szlovák, horvát és bolgár népességének, amelyet a nők túlsúlya jellemez. A hivatalos adatokhoz viszonyítva kisebb eltérés mutatkozott a tekintetben, hogy a mintában magasabb volt a nők aránya. A táblázatból kitűnik, hogy a szlovákok, németek és horvátok esetében az adatközlőknek majdnem kétharmada nő volt, a bolgárok esetében a nők aránya meghaladta a kétharmadot. Az empirikus adatok összevetése szempontjából fontos, hogy az általunk kialakított családtípusokon belül a férfiak és a nők megközelítőleg azonos arányban voltak képviselve, ez azt jelenti, hogy a négy kisebbségen belül a három vizsgált családtípus szerinti bontást figyelembe véve a férfi/nő arány között nem volt statisztikailag releváns eltérés.

Mivel a vizsgálat célja a családkutatás volt, kíváncsiak voltunk a család olyan jellemzőjére is, mint a gyermekek és az unokák száma. A vizsgált négy kisebbség adatait a 6.4 és a 6.5 táblázatban mutatjuk be.

6.4. táblázat. Az adatközlők gyermekeinek száma

Nemzetiség	A gyermekek száma								Összesen	
	Egy		Kettő		Három		Négy és több			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	42	21	119	59,5	34	17	5	2,5	200	100
Németek	50	25	118	59	28	14	4	2	200	100
Horvátok	40	20	133	66,5	22	11	5	2,5	200	100
Bolgárok	15	30	29	58	5	10	1	2	50	100

6.5. táblázat. Az adatközlők unokáinak száma

Nemzetiség	Az unokák száma										Összesen	
	Egy		Kettő		Három		Négy és több		Nincs unokája			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	13	12,0	18	16,7	15	13,9	14	13,0	48	44,4	108	100
Németek	15	7,5	13	6,5	15	7,5	22	11	35	17,5	100	100
Horvátok	17	16,5	7	6,8	6	5,8	11	10,7	62	60,2	103	100
Bolgárok	4	14,3	2	7,1	5	17,9	2	7,1	15	53,6	28	100

6.1.3. Társadalmi szerkezet

Az elért iskolai végzettség az etnikum képzettségére utaló mutató, a munkaerőpiacon való érvényesülés feltétele, egyúttal azonban az adott kisebbség általános kulturális színvonalát is jellemzi. A szlovákok, németek, horvátok és bolgárok tekintetében erről a népszámlálás nyújt adatokat, amelyekből azonban nem tűnik ki, milyen nyelven szereztek végzettséget az adatközlők. A 6.6. táblázatban ennél fogva a kutatásba bevont adatközlők végzettségére vonatkozó (alapfokú, középfokú érettségi nélkül és érettségivel, közelebből nem jellemzett felsőfokú) általános adatokat közöljük.²

6.6. táblázat. Az adatközlők végzettsége

Nemzetiség	Elért végzettség								Összesen	
	1		2		3		4			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	33	16,5	21	10,5	67	33,5	79	39,5	200	100
Németek	37	18,5	28	14	65	32,5	70	35	200	100
Horvátok	19	9,5	37	18,5	75	37,5	69	34,5	200	100
Bolgárok	2	4	1	2	27	54	20	40	50	100

Magyarázat:

1 – alapfokú végzettség

2 – középfokú végzettség – érettségi nélkül

3 – teljes középfokú végzettség (érettségivel)

4 – felsőfokú végzettség

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a vizsgálatban mind a négy iskolázottsági szint képviselve volt, a legtöbb adatközlőnek teljes középfokú végzettsége (érettségije) és felsőfokú végzettség volt. Jelentősebb eltérés a bolgároknál jelentkezett, az ő esetükben az első két szint minimálisan volt jelen.

Az iskolai végzettség mint a képzettség feltétele a foglalkozással – amely az ember társadalmi pozícióján belül a legfontosabb összetevő – függ össze. A statisztikai adatok csak általános képet nyújtanak a lakosság szociális összetételéről, azonkívül a kutatásunk alapjául szolgáló népszámlálási adatok a nagy társadalmi változások időszakából származnak. Ennek alapján úgy véljük, hogy az adatközlők szociális összetételére vonatkozó adatok nem tükrözik teljes mértékben valós képet. A népszámlálástól eltelt idő miatt feltételezzük, hogy a szlovák, német, horvát és bolgár népességen belül a lakosság gazdasági aktivitásában jelentős eltérések mutatkoznak.

² Az oktatással kapcsolatos kérdések mélyrehatóbb elemzését lásd a nyelvi kérdéseket tárgyaló 8.3.5. fejezetben, ahol az adott kérdéseket tágabb összefüggéseikben vizsgáljuk. Az említett fejezetben közöljük az oktatási nyelv/oktatott nyelv szerinti iskolatípusokban végzett adatközlők számát.

Mivel vizsgálatunk a családra irányult, a teljes kép kialakításához nemcsak a házastársak gazdasági aktivitása érdekelt (6.7. táblázat), hanem a konkrét szektor is, amelyben dolgoznak (6.8. táblázat).

A táblázatokból kitűnik, hogy a kutatásba bevont házaspárok rendszerint gazdaságilag aktívak voltak, e tekintetben a legmagasabb mutatóval (80%) a horvátok, a legalacsonyabban a németek rendelkeztek (az adatközlők 69,5%-a, a házastárs 60,5%-a). Ami az adatközlőknek gazdasági ágak szerinti megoszlását illeti, a szlovák, német és horvát adatközlők esetében (akikről tudjuk, hogy nők) az egészségügy, az oktatásügy és a kultúra dominált (a szlovákok és horvátok egyharmada, a németek 31%-a dolgozik ezekben a szektorokban). A házastársak a mezőgazdaságban és az iparban dolgoznak. A mezőgazdaság felé való elmozdulás főként a szlovákoknál és a bolgároknál nyilvánvaló, ami e kisebbségek életmódjával, rurális környezetével függ össze. A horvátoknál és németeknél az iparban való foglalkoztatás a jellemzőbb.

6.7. táblázat. Az adatközlőnek és házastársának gazdasági aktivitása

Nemzetiség		Gazdasági aktivitás									
		Adatközlő					Házastársa				
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Szlovákok	n	146	2	46	4	1	127	0	43	5	6
	%	73,4	1,0	23,1	2,0	0,5	70,2	0	23,8	2,8	3,3
Németek	n	139	1	58	1	1	121	7	39	–	7
	%	69,5	0,5	29	0,5	0,5	60,5	3,5	19,5	–	3,5
Horvátok	n	160	4	26	9	1	144	8	24	9	7
	%	80	2	13	4,5	0,5	75	4,2	12,5	4,7	3,6
Bolgárok	n	35	5	8	0	2	33	3	10	0	0
	%	70	10	16	0	4	71,4	6,5	21,7	0	0

Magyarázat:

1 – gazdaságilag aktív (foglalkoztatott);

2 – alkalmilag munkát vállaló

3 – nincs alkalmazásban

4 – munkanélküli

5 – egyéb

6.8. táblázat. Az adatközlőknél és házastársuknál a gazdasági ágazatok szektorok szerinti megoszlása

Nemzetiség	Gazdasági szektor													
	Adatközlő							Házastársa						
	1	2	3	4	5	6	egyéb	1	2	3	4	5	6	egyéb
Szlovákok n	39	22	75	30	15	16	2	47	41	24	32	21	14	2
%	19,6	11,1	37,7	15,1	7,5	8,0	1,0	25,9	22,6	13,3	17,7	11,6	7,7	1,1
Németek n	29	47	62	28	19	9	6	30	43	42	27	36	8	2
%	14,5	23,5	31	14	9,5	4,5	3	15	21,5	21	13,5	18	4	1
Horvátok n	22	34	72	45	7	17	3	29	56	31	43	18	19	4
%	11	17	36	22,5	3,5	8,5	1,5	14,5	28	15,5	21,5	9	9,5	2
Bolgárok n	10	4	10	12	9	3	2	10	1	5	11	15	5	1
%	20	8	20	24	18	6	4	20,8	2,1	10,4	22,9	31,3	10,4	2,1

Magyarázat:

1 – mező- és erdőgazdaság

2 – ipar (például gépipar)

3 – egészségügy, oktatás, kultúra

4 – szolgáltatások (idegenforgalom, posta és telekommunikáció)

5 – kereskedelem, vállalkozások

6 – államigazgatás, önkormányzatok

6.2. AZ ADATKÖZLŐK ANYANYELVE ÉS NEMZETISÉGE

Az etnikai identitás legfontosabb összetevői (jegyei) közé tartozik: az anyanyelv és az etnikai közösséghez (nemzethez, nemzetiséghez) tartozással kapcsolatos (nyilvánosan deklarált) személyes meggyőződés. Leggyakrabban ezek révén azonosul az egyén, a kisebbség tagja az adott kisebbségi közösséggel.

Általános vélemény, hogy egy adott nemzetiséghez való tartozás az etnikai azonosulás elengedhetetlen feltétele, az etnikai önazonosság alapját, alaprégét a csoporthoz tartozás tudata alkotja (Hernová, 1997).

Az etnikai önazonossággal kapcsolatban szükségesnek tartjuk két tényre felhívni a figyelmet.

Elsősorban az empirikus kutatások (például Bačová–Šutaj, 1993) bizonyítják, hogy az etnikai identitás belső átélése és külső jegyei között – ez utóbbihoz sorolva az etnikai hovatartozás hivatalos manifestálását is – ellentét jelentkezhetsz. A nemzet kultúrnemzeti értelmezése esetében ezt az ellentétet tovább fokozza az a tény is, hogy az etnikai hovatartozás értelmezhető egyrészt állampolgárságként, másrészt „törzsi hovatartozásként” (amely objektíve, például a származás okán adott) vagy etnikai azonosságtudatként, ez esetben az egyénnek azonosuláson alapuló személyes meggyőződése, hogy egy adott közösséghez tartozik, függetlenül attól, kik voltak az ősei (Bačová–Šutaj, i. m.). Véleményünk szerint az etnikai hovatartozás fenti ellentmondásos értelmezése a vizsgált magyarországi kisebbségeket is jellemezheti. E vélemények megalapozottságának empirikus igazolása mindeddig nem történt meg.

Másodsorban: az identitás konstruktivista értelmezéséből kiindulva (például Bačová 1997a) arra is figyelemmel kell lenni, hogy az etnicitás nem velünk született; egy adott etnikumhoz fűződő viszony a nevelés következménye, az élethosszig tartó szocializációs folyamat produktuma, így az élet során változhat (s rendszerint változik is) mind tartalmát, mind pedig intenzitását tekintve. Egyáltalában nem szokatlan az, ha az ember élete során nemzetiséget vált. A nemzetiségváltásnak nem társadalmi-gazdasági és politikai tényezőire gondolunk, hanem inkább az egyén kulturális és nyelvi orientációjának megváltozásáról van szó, amely egy adott nemzetiséggel való belső azonosulás megváltozásához vezet (bővebben lásd Parkovát, 1999: 194–204). Sőt, az empirikus kutatások azt bizonyítják, hogy életünk során változhat az etnikai hovatartozásnak az értékrendszeren belüli helyzete is (Hernová, 2000). A magyarországi szlovákok, németek, horvátok és bolgárok esetében mindeddig még nem vizsgálták közelebbről az etnikai hovatartozás értékelését.

Az etnikai homogámia és heterogámia kérdéseivel és azok generációs összefüggéseivel kapcsolatban a kutatás során az érdekelt bennünket, milyen az eredeti család (apa, anya) és a jelenlegi család (gyermek, unokák) nemzetiségi összetétele.³ A vonatkozó adatokat a 6.9. táblázatban közöljük.

6.9. táblázat. Az adatközlő családtagjainak nemzetiségi hovatartozása

Nemzetiség	Családtagok nemzetiségi hovatartozása														
	Apa				Anya			Első gyermek				Első unoka			
	1	5	8	9	1	5	9	1	5	8	9	1	5	9	10
Szlovákok	80,8	16,2	2	1	88,9	10,6	0,5	38	51	0,5	10,5	4,2	55,3	2	38,5
Németek	96	2,5	3		91,5	8	1	47,5	47,5		10	12	18,5	1,5	17,5
Horvátok	89	10	1		89,5	10	0,5	65	29,5	2	3,5	18,5	13,6	3,9	64
Bolgárok	92	8			90	8	2	40	50		10	25	14,3	7,1	53,6

Magyarázat:

1 – szlovák, horvát, bolgár nemzetiség

5 – magyar nemzetiség

8 – egyéb

9 – kevert nemzetiség (például szlovák–magyar)

10 – nincs unokája

Az adatok mind a négy kisebbség esetében teljes mértékben igazolják az elméleti alapvetésünkben megfogalmazott tendenciákat, hogy ti. generációnként csökken a magukat az adott nemzetiséghez tartozónak vallók száma. A nagyszülők (az adatközlő apja és anyja) körében magas a saját kisebbséghez tartozást vallók aránya, az unokák (az adatközlők gyermekei) körében ez kevésbé jellemző (a szlovákok és a bolgárok esetében 40%, a németeknél a gyermekek fele, a horvátoknál a gyermekek mintegy háromnegyede), a dédunokáknál (az adatközlők unokái) pedig még kisebb arányú (a szlovákoknál csak 4,2%). A négygenerációs összevetésben a ma-

³ Az adatközlőkre és partnereikre vonatkozó adatokat az etnikailag homogén és vegyes családok szerinti bontás biztosította.

gyar nemzetiséggel való azonosulás és az afelé való elmozdulás nyilvánvaló és erősödő tendenciájú.

A nyelvi kérdések kapcsán vizsgáltuk, mit tartanak anyanyelvüknek az adatközlők (a családtípus szerinti anyanyelv választást a 8.2. fejezetben tárgyalom). Főként az érdekelt bennünket, milyen arányban tartották a szlovákok, horvátok és bolgárok anyanyelvüknek a kisebbségi nyelvet, a kisebbségi nyelv nyelvjárási változatát, a többségi (magyar) nyelvet, esetleg két (szlovák és magyar) nyelvet. Az eredményeket a 6.10. táblázatban mutatjuk be.

6.10. táblázat. Az adatközlő anyanyelve

Nemzetiség	Az adatközlő anyanyelve								Összesen	
	Kisebbségi nyelv		Magyar		Magyarpárú vegyes		Nyelvjárási változat			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	138	69,0	50	25,0	12	6,0			200	100
Németek	46	23	80	40	1	0,5	73	36,5	200	100
Horvátok	96	48	38	19			66	33	200	100
Bolgárok	42	84	4	8	4	8			50	100

Anyanyelvként a kisebbségi nyelvtől eltérő más nyelvet (a magyart) leginkább a németek (40%), kisebb mértékben a szlovákok (25%) és a horvátok (19%), a legritkábban pedig a bolgárok (8%) adtak meg. Vegyes (kettős) anyanyelvet csak kevés szlovák és bolgár adatközlő adott meg (6%, 8%). A horvátoknál és a németeknél szembevető a kisebbségi nyelv nyelvjárási változata felé fordulás: a sztenderd német/horvát nyelv mellett (a németeknek mintegy az egynegyede, a horvátoknak a fele) anyanyelvként a nyelvjárást is feltüntették (a horvátok egyharmada, a németeknek majdnem az egyharmada). Egészében véve anyanyelvükkel leginkább a bolgárok (84%) és a horvátok azonosulnak (az utóbbiak 81%-a valamelyik horvát nyelvváltozatot választotta).

A családtípus szerint vizsgálva ezt a kérdést, statisztikailag jelentős eltérések az idősebb és a fiatalabb szlovák, német és bolgár családoknál mutatkoztak (németek: p^{****} ; $\chi^2 = 32,1$; szlovákok és bolgárok: p^* ; $\chi^2 = 7,7$). Ezt azt jelenti, hogy az idősebb családban élő adatközlők nagyobb mértékben jelölték meg anyanyelvüként a német, szlovák, illetve a bolgár nyelvet, mint a magyart. Mind a három kisebbség esetén megfigyelhető (bár statisztikailag nem szignifikáns) az a tendencia, hogy az etnikailag homogén házasságban élő adatközlők nagyobb mértékben választották anyanyelvként a kisebbségi nyelvet. A horvátoknál a családtípus szerint az anyanyelvi mutató tekintetében ilyen eltérés nem volt kimutatható.

6.3. CSALÁDI ÁLLAPOT, CSALÁDSZERKEZET

A kutatásba bevont adatközlők családi életét meghatározó körülmények jobb megismerése érdekében és egyúttal a kutatás során alkalmazott kontrollmutatók ellenőrzésére az alábbi jellemzőket is vizsgáltuk: a homogén/vegyes családtípus mutató révén az adatközlő családi állapotát, az idősebb/fiatalabb családtípus mutató révén az együttélés módját, a városi/falusi típusú családmutató révén pedig a lakóhely jellegét vizsgáltuk.

Az idevonatkozó adatokat a 6.11., 6.12., 6.13. táblázatban közöljük, mégpedig az egyes családtípusok szerinti bontásban. A táblázat egyúttal általános áttekintést nyújt az egyes kisebbségekről is.

Mind a négy vizsgált kisebbség esetében az adatközlők – a család homogén vagy vegyes etnikai összetételének szempontjából – házastársi kapcsolatban, házaspár családformában élnek (az idősebb típusú család esetében éltek), a fiatalabb típusú család esetében minden csoportban jelentkezik a szülőktől való különélés (rendszerint egy háztartásban élnek); a lakóhely szerint rurális környezetben, azaz falvakban leginkább családi házban, városi lakóhely esetében a szlovákok, németek és a horvátok többnyire családi házban, kevésbé többlakásos lakóházban laknak; a bolgároknál a családi házban és a saját tulajdonú lakásban élők aránya kiemelten magas volt.

A vizsgált mutatókra vonatkozó adatok igazolják, hogy a vizsgált kisebbségi csoportok életmódja összhangban van feltételezéseinkkel, és az egyes családtípusok szerint eltérőek.

6.11. táblázat. Az adatközlő családi állapota a család típusa szerint

A kisebbség és a család típusa		Családi állapot						Összesen	
		Nős		Elvált		Özvegy			
		n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovák	H	85	85	6	6	9	9	100	50
	V	84	84	8	8	8	8	100	50
Összesen		169	84,5	14	7,0	17	8,5	200	100
Németek	H	80	80	7	7	13	13	100	50
	V	88	88	5	5	7	7	100	50
Összesen		168	84	12	6	20	10	200	100
Horvátok	H	91	91	0	0	9	9	100	50
	V	91	91	6	6	3	3	100	50
Összesen		182	91	6	3	12	6	200	100
Bolgárok	H	22	84,6	3	11,5	1	3,9	26	52
	V	21	87,5	2	8,3	1	4,2	24	48
Összesen		43	86	5	10	2	4	50	100

Magyarázat:

H/V – homogén/vegyes család

6.12. táblázat. Az együttélés módja a család típusa szerint

A kisebbség és a család típusa		Az együttélés módja								Összesen	
		1		2		3		4			
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	I	33	33	36	36	28	28	3	3	100	50
	F	92	92	5	5	3	3	0	0	100	50
Összesen		125	62,5	41	20,5	31	15,5	3	1,5	200	100
Németek	I	28	28	34	33	33	33	5	5	100	50
	F	98	98	2	2	0	0	0	0	100	50
Összesen		126	63	36	18	33	16,5	5	2,5	200	100
Horvátok	I	47	47	15	15	36	36	2	2	100	50
	F	97	97	2	2	1	1	0	0	100	50
Összesen		144	72	17	8,5	37	18,5	2	1	200	100
Bolgárok	I	10	35,7	8	28,6	7	25	3	10,7	28	56
	F	20	90,9	2	9,1	0	0	0	0	22	44
Összesen		30	60	10	20	7	14	3	6	50	100

Magyarázat:

- 1 – egy háztartásban, közösen
- 2 – több háztartásban (külön) egy településen
- 3 – Magyarországon különböző településeken
- 4 – Magyarországon különböző településeken és külföldön
- I/F – idősebb/ fiatalabb típusú család

Statisztikai szignifikancia:

- Szlovákok: $p < 0,00001$; $\chi^2 = 74,44$
- Németek: $p < 0,00001$; $\chi^2 = 105,3$
- Horvátok: $p < 0,00001$; $\chi^2 = 62,41$
- Bolgárok: $p = 0,001$; $\chi^2 = 16,45$

6.13. táblázat. A lakás, lakóhely jellege a család típusa szerint

Kisebbség és a család típusa		A lakás, lakóhely jellege								Összesen	
		1		2		3		4			
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Szlovákok	V	53	65,4	24	29,6	3	3,7	1	1,2	81	40,5
	F	102	85,7	14	11,8	3	2,5	0	0	119	59,5
Összesen		155	77,5	38	19	6	3	1	0,5	200	100
Németek	V	57	58,2	27	27,5	8	8,2	6	6,1	98	49
	F	98	98	4	4	0	0	0	0	102	51
Összesen		155	77,5	31	15,5	8	4	6	3	200	100
Horvátok	V	49	52,7	36	38,7	3	3,2	5	5,4	93	46,5
	F	101	94,4	3	2,8	2	1,9	1	0,9	107	53,5
Összesen		150	75	39	19,5	5	2,5	6	3	200	100
Bolgárok	V	16	44,4	16	44,4	2	5,6	2	5,6	36	72
	F	11	78,6	3	21,4	0	0	0	0	14	28
Összesen		27	54	19	38	1	2	3	6	50	100

Magyarázat:

- 1 – családi házban
- 2 – saját tulajdonú lakásban
- 3 – nem saját tulajdonú lakásban
- 4 – albérletben
- V/F – városi/vidéki család

Statisztikai szignifikancia:

- Szlovákok: $p = 0,006$; $\chi^2 = 12,3$
- Németek: $p < 0,0001$; $\chi^2 = 41,8$
- Horvátok: $p < 0,0001$; $\chi^2 = 48,1$

6.4. A CSALÁDOK TÍPUSAI

A kutatás módszertanát bemutató részben már jeleztük, hogy kutatási céljainkkal összhangban a kutatás tárgyát (minden kisebbség esetében) három identifikációs jegy alapján differenciáltuk:

- a család etnikai jellege (homogén/vegyes család),
- a család „kora” (idősebb/fiatalabb család),
- lakóhely (városi/vidéki család).

A fenti jegyek közötti aránybeli összefüggések bemutatása céljából az alábbi kontingenciátáblázatot közöljük (6.14.), amely a vizsgálatba bevont kisebbségek adatait a három említett jegy szerinti bontás szerint mutatja be.

6.14. táblázat. A minta összetétele családtípus szerint (n)

Nemzetiség	A család típusa				Összes V/F	Összes H/V
			Idős család	Fiatal család		
Szlovákok	Homogén	város	18	18	36	100
		vidék	32	32	64	
	Vegyes	város	22	23	45	100
		vidék	28	27	55	
Összesen			100	100	81/119	100/100
Németek	Homogén	város	24	25	49	100
		vidék	26	25	51	
	Vegyes	város	24	25	49	100
		vidék	26	25	51	
Összesen			100	100	98/102	200
Horvátok	Homogén	város	18	25	43	100
		vidék	32	25	57	
	Vegyes	város	25	25	50	100
		vidék	25	25	50	
Összesen			100	100	93/107	100/100
Bolgárok	Homogén	város	11	6	17	26
		vidék	6	3	9	
	Vegyes	város	8	11	19	24
		vidék	3	2	5	
Összesen			28	22	36/14	26/24

Magyarázat:

I/F – idős/ fiatal család

V/F – városi/vidéki család

H/V – homogén/vegyes család

A táblázatból kitűnik, hogy egyes jegyek összefüggenek egymással. A szlovákok, németek és a horvátok esetében az etnikai összetétel és a nemzedéki hovatartozás (a család kora) teljes mértékben fedi egymást, ugyanis a 100 homogén családon belül 50 tartozott az idősebb, 50 pedig a fiatalabb családtípusba, s ugyanez volt

a helyzet a vegyes családok esetében is. A bolgároknál viszont enyhe elmozdulás mutatkozik a jegyek tekintetében, éspedig a homogén és idősebb családok irányába (a 26 homogén családból 17 tartozik az idősebb típusba, a 24 vegyes családból pedig 11). Mind a négy kisebbség esetében a mintán belül kisebb eltérés mutatható ki a harmadik jegyben (a lakóhely típusa), ugyanis a főleg urbánus jellegű településeken (elsősorban Budapesten lakó) bolgárokat kivéve a szlovákok, németek és horvátok csoportján belül magasabb a rurális jellegű településen élők aránya; ez a tény érthető is, tekintetbe véve területi elhelyezkedésüket. A különbségek azonban nem annyira jelentősek, hogy ennek az identifikáló jegynek a szempontjából ne lehetne összehasonlító elemzéseket végezni.

7. A NÉMET, SZLOVÁK, HORVÁT ÉS BOLGÁR KISEBBSÉGI CSALÁD ETNIKAI AZONOSSÁGA

Amint már említettük, az etnikai identitás vizsgálati módszerének kidolgozásakor a társadalmiidentitás-elméletből (Social Identity Theory) indultunk ki. Ez az elmélet személyes (egyéni etnikai önazonosság) és szociális (csoportos etnikai azonosság) identitást különböztet meg. E két identitásszintre a kölcsönös kapcsolat és meghatározottság jellemző, mivel az egyénnek az őt körülvevő társadalmi környezettel való azonosulása jelentős mértékben elősegíti az önazonosság kialakulásának folyamatát. E kutatásunk keretében mindkét szint, azaz az egyéni és a csoportos etnikai identifikáció néhány aspektusát kívántuk elemezni.

A kutatás során tehát olyan empirikus indikátorokat határoztunk meg, amelyekkel célunk az etnikai identitással kapcsolatos emocionális-értékelő adatközlői álláspont megragadása volt. E célkitűzéssel összhangban fogalmaztuk meg a kérdőívnek azokat a kérdéseit, amelyek a saját kisebbséghez és a más kiválasztott társadalmi alakulatokhoz fűződő viszony átélésének (a hovatartozás érzékelésének erőssége és a tudatosítás mértéke) feltárását célozták. Ezzel kapcsolatban az is érdeklődésünk tárgyát képezte, hogy a vizsgált kisebbségeknek a környezetükhöz való viszonyulását, viselkedését, konkrétan az egyénnek a más emberekkel kapcsolatos magatartását, illetve másoknak vele kapcsolatos magatartását befolyásolja-e a nemzetiségi hovatartozás, vagy sem. Véleményünk szerint érdekes annak feltárása is, hogyan oszlanak meg az etnikai identitás fejlődésének általános feltételeivel, illetve az azt gátló tényezőkkel kapcsolatos adatközlői vélemények.

Úgy véljük, hogy az etnikai közösségekben zajló etnikai folyamatok vizsgálatakor az ilyen irányú elemzések nagyon fontosak és elkerülhetetlenek. Ismernünk kell az etnikai hovatartozás érzésének intenzitását (mind az egyéni hovatartozásra, mind az etnikai hovatartozást erősítő, illetve gyengítő társadalmi csoportokhoz való tartozásra gondolva) és ebből következően a környezettel szembeni magatartást, enélkül ugyanis nem elemezhetők például a nyelvi és a kulturális folyamatok. A nyelvi és kulturális folyamatokban egyrészt a csoporttudat és a környezettel szembeni magatartás tükröződik, illetve a csoporttudat és a környezethez viszonyulás vagy támogatja, vagy pedig gátolja a nyelvi és kulturális folyamatokat. A vizsgálati eredményeknek tehát a fenti gondolatmenet szerint igazolniuk kellene a saját etnikai hovatartozás tudatosulásának mértéke és érzékelésének intenzitása közötti kapcsolatot.

7.1. A KISEBBSÉGI KÖZÖSSÉGHEZ TARTOZÁS ÁTÉLÉSE (AZ EGYÉNI ETNIKAI IDENTIFIKÁCIÓ)

Élete során az ember különböző társadalmi közösségek részévé válik. Számos esetben nem is tudatosítjuk, hogy bizonyos csoportokhoz tartozunk, más csoportokhoz való tartozás ellenben társadalmi identitásunk alapját képezi. Ebből következik, hogy bizonyos közösségekhez (társadalmi csoportosulásokhoz) tartozást jobban tudatosítunk, nagyobb jelentőséget és pozitív emóciókat tulajdonítunk neki. Kétségtelen, hogy egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás az egyént bizonyos mértékig megjelöli, a tudatos azonosulás ugyanis befolyásolhatja gondolkodásmódját, érzelmeit, tetteit (természetesen másoknak a vele szembeni gondolkodásmódját, érzéseit és cselekedeteit is).

Ugyanez a helyzet az etnikai alapon definiált közösségekhez való tartozás esetében is. Akár tudatosítja az egyén, akár nem, beletartozik egy bizonyos ilyen közösségbe, amelynek nyelve, kultúrája, hagyományai, életmódja hatnak rá. Az adott közösséghez való tartozást azonban egyénileg különböző intenzitással (erővel) élheti meg.

7.1.1. A saját nemzetiségi hovatartozás érzékelésének erőssége és tudatosításának mértéke

A saját nemzetiségi hovatartozás tudatosításának mértékére és átélésének erősségére vonatkozó adatközlői önreflexiókat vizsgálva egyrészt az érdekelt bennünket, hogyan, milyen adatokkal jellemezhető általánosan e két mutató a szlovákoknál, németeknél, horvátoknál és bolgároknál, egyúttal azt is megnéztük, milyen összefüggések mutatkoznak az adott mutatók és az egyes családtípusok között, vagyis hogy a családtípus differenciáló tényezőként jelentkezik-e az etnikai hovatartozás átélésében.

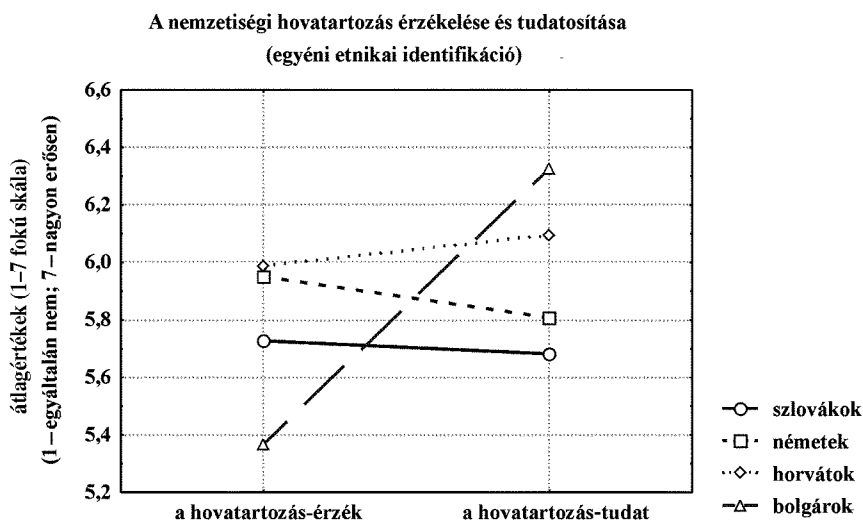
A saját nemzetiségi hovatartozás érzékelésének erőssége (intenzitása) kapcsán azt vizsgáltuk, milyen mértékben érzi magát az adatközlő a szlovák, a német, a horvát, a bolgár kisebbséghez tartozónak, illetve mennyire erősen tudatosítja, hogy ő szlovák, német, horvát, bolgár. Az intenzitást 1–7 fokú numerikus skálán mértük, ahol az 1 a „nem” választ, (a tudatosítás, érzékelés hiánya), a 7 pedig a „nagyon erősen” (erős tudatosítás, érzékelés) választ jelentette.

A saját etnikai hovatartozás érzékelésének intenzitására vonatkozó adatokat a hovatartozás tudatosításának mértékére vonatkozó adat egészítette ki. A nemzetiségi hovatartozás tudatosításának mértékét az alábbi kérdéssel vizsgáltuk: „Úgy gondolja-e, hogy nagyon egyértelműen tudatosítja nemzetiségi hovatartozását?” Ezt az értéket egy hétfokú intervallumskálán mértük (1 – határozottan nem, 2 – nem, 3 – inkább nem, 4 – nem tudom, 5 – inkább igen, 6 – igen, 7 – határozottan igen). Az 1–3 értékek tehát az elutasítás, az 5–7 értékek az egyetértés mértékét fejezték ki, a 4-es érték pedig az ambivalens álláspontra utalt. A kapott adatok feldolgozását gyakorisági elemzéssel és egyszerű szóráselemzéssel végeztük el.

Az adatok gyakorisági elemzéséből kitűnt, hogy mind a négy kisebbség esetében az adatközlők legnagyobb számban a legmagasabb szinten (tehát nagyon erősen) értékelték saját nemzetiségi hovatartozásukat. Ilyen választ adott a szlovákoknak több mint az egyharmada (35,7%), a németeknek csaknem a fele (46%), a horvátoknak a fele (50,3%) és a bolgároknak majdnem az egyharmada (32,7%). Ha a skálán összevonnuk a kisebbséghez tartozás erős átélését jelölő két értéket (a numerikus skála 6. és 7. pontját), megállapíthatjuk, hogy a szlovákoknak több mint a kétharmada (67,8%), a németeknek csaknem a háromnegyede (73%), a horvátoknak a háromnegyede (76,4%) és a bolgároknak mintegy a fele (49%) emocionálisan erősen kötődik saját kisebbségéhez.

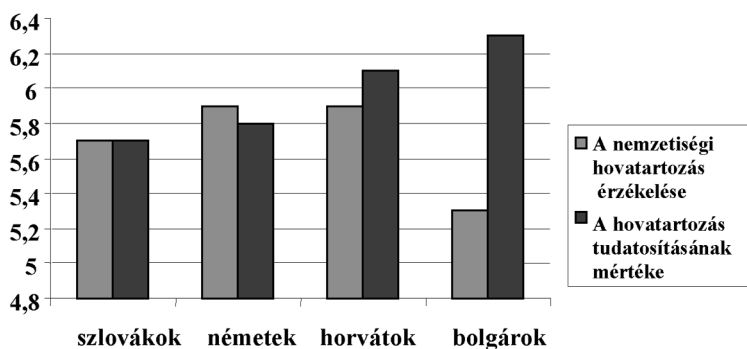
A nemzetiségi hovatartozás tudatosításának mértékét vizsgálva a németek, a horvátok és a bolgárok esetében az értékelési skálán leggyakrabban megjelölt válasz a „határozottan igen” volt. Ilyen választ adott a németek 37,5%-a, a horvátok 42%-a és a bolgárok 56%-a. A szlovákok a legnagyobb számban pozitív választ adtak ugyan (az „igen” válaszok aránya 33,7%), ám kisebb számban választották az egyértelműbb változatot („határozottan igen” válasz). A két pozitív válaszlehetőség („határozottan igen” és „igen”) összevonása révén megállapítható, hogy a szlovákokban, németekben, horvátokban, bolgároknak nagymértékben tudatosul saját etnikai hovatartozásuk (62,8%, 62,5%, 80%, 78%), s ez összhangban van az etnikai hovatartozás erős érzésével és átélésével. Egyúttal a kisebbséghez való tartozást leginkább egyértelműen a horvátok élik át, és ők azok, akikben ez a tény leginkább tudatosul.

A jobb áttekinthetőség kedvéért az eredményeket két szempontból (a kisebbség és az említett két mutató szempontjából) mutatjuk be a 7.1 és a 7.2 grafikonon, amelyek a szórásElemzés eredményét (az átlagértékeket) jelenítik meg.

7.1. grafikon

A nemzetiségi hovatartozás érzékelése és tudatosítása

7.2. grafikon

Az említett két mutatóra vonatkozó eredményeket összefoglalva rögzíthetjük, hogy az adatközlőkben egyértelműen tudatosul a saját kisebbségükhöz való tartozás, s ugyanígy azt is kinyilvánították, hogy aránylag erősen átélik nemzetiségi hovatartozásukat. Megjegyzendő, hogy mindkét mutató esetében a válaszok a skála egyik felében összpontosulnak: a hovatartozás tudatosításának mértéke esetében a válaszok a skála pozitív (az egyetértés mértékét kifejező) pontjain, a hovatartozás érzésének intenzitása esetében pedig a saját hovatartozás átlagos átérzésétől az erős átérzést kifejező értéktartományban helyezkednek el – különböző mértékben ugyan, de mind e négy kisebbségre érvényesen.

A két mutató összevetéséből kitűnik, hogy a szlovákok, a németek és a horvátok esetében nincs eltérés saját nemzetiségi hovatartozásuk érzékelésének erősségében és tudatosításának mértékében, a bolgárok ezzel szemben nagyobb mértékben tudatosítják etnikai hovatartozásukat, mint amilyen értékben azt át is érzik (p^{****}). Együttal az egyes kisebbségek közötti különbségek is érzékelhetők, bár az átlagértékek mind a négy kisebbség esetében a pozitív értéktartományban mozognak. Ha azt vizsgáljuk, hogyan értékelték saját etnikai hovatartozásuk érzékelésének intenzitását az adatközlők, akkor lényeges eltérés mutatkozik a németek és a bolgárok (p^*), valamint a horvátok és bolgárok (p^*) között, az etnikai hovatartozás tudatosítása tekintetében pedig a szlovákok és a horvátok (p^{**}), a szlovákok és a bolgárok (p^{**}), valamint a németek és a horvátok (p^*) között.

7.1.2. Az etnikai hovatartozás érzékelése és tudatosítása a családtípus függvényében

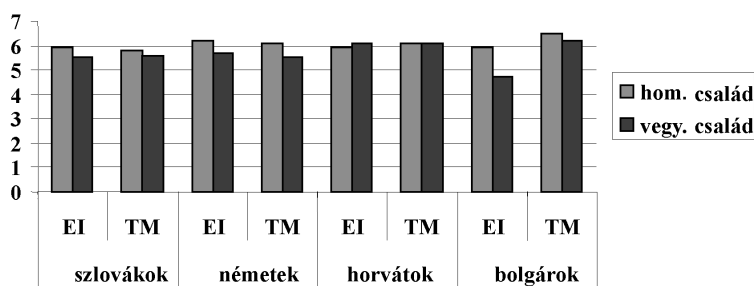
További vizsgálódásunk annak megállapítására irányult, befolyásolja-e az etnikai tudat mértékét és erősségét a család típusa, más megfogalmazásban: szerepet játszik-e a család típusa a nemzetiségi hovatartozás tudatosításában és emocionális átélésében, és ha igen, akkor milyen szerepe van. Az ily módon megtervezett elem-

zés keretét tehát az etnikai azonosulás mértékének és intenzitásának családtípustól függő értékelése jelölte ki.

A családtípológiai szempontú elemzés érdekes tényekre világított rá (7.3., 7.4. és 7.5. grafikon). A család etnikai jellege alapján az etnikai hovatartozás intenzitásának értékelése tekintetében különbségek mutathatók ki a szlovákok (p*), a németek (p*) és a bolgárok (p*) esetében, ugyanis a homogén családban élő adatközlők intenzívebben élik meg nemzetiségi hovatartozásukat.

A homogén családokban élő adatközlőknél a fenti tény nyilván a házastársak azonos nemzetiségi hovatartozásából adódik, egy adott kisebbséghez tartozó, homogén családból származó személy erősebben kötődik „saját közösségéhez”, nagyobb jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy e csoport tagja, egyúttal (másoktól) erőteljesebb elhatárolódást is érez. Az etnikailag heterogén családban élő adatközlő viszont – nyilván az etnikai különbözőség hatása miatt is – nem ér-

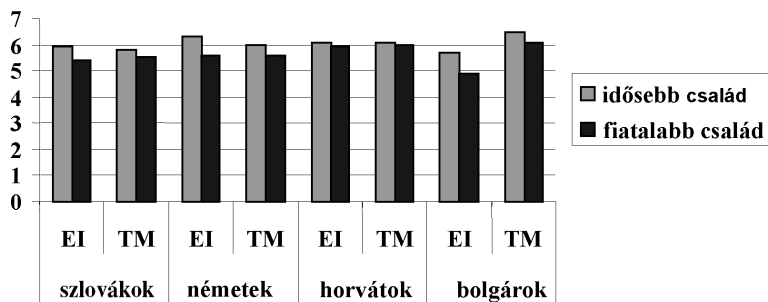
A nemzetiségi hovatartozás érzékelése és tudatosítása a család etnikai összetételének függvényében

Magyarázat: EI – az érzékelés intenzitása
TM – a tudatosítás mértéke

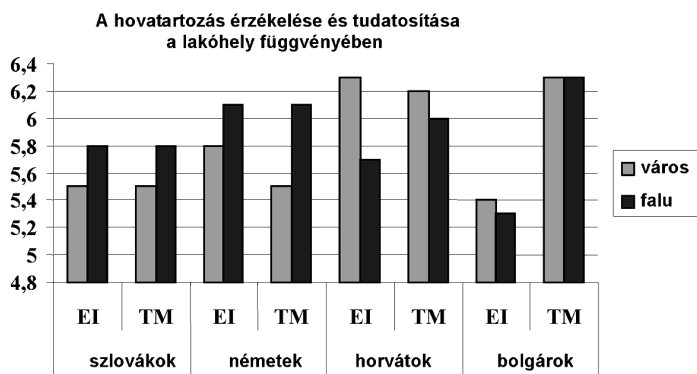
7.3. grafikon

A nemzetiségi hovatartozás érzékelése és tudatosítása a család korösszetételének függvényében

Magyarázat: EI – az érzékelés intenzitása
TM – a tudatosítás mértéke

7.4. grafikon

Magyarázat: EI – az érzékelés intenzitása
TM – a tudatosítás mértéke

7.5. grafikon

zékeli és nem éli át a családban ennyire intenzíven a saját kisebbségi közösségéhez való tartozást.

Hasonló a helyzet a család nemzedéki hovatartozásával is: a fenti mutató tekintetében ugyanis az idősebb családoknál magasabb értékeket mértünk, ez a szlovákokra (p^*), németekre (p^{**}) és a bolgárookra (p^x) érvényes. A nemzetiségi hovatartozásnak az idősebb családoknál jelentkező nagyobb mértékű és erőteljesebb átélése feltételezésünk szerint azzal magyarázható, hogy e családokban erősebb az etnikai tudat és az annak átörökítésére való törekvés, ezzel szemben a fiatalabb generációnál az etnikai tudat fokozatos gyengülése jelentkezik, természetes asszimilálódás következik be.

A család lakóhelye szerinti differenciálás esetében nyilvánvaló különbség a horvátoknál (p^*) mutatkozik, meglepetésünkre e kisebbség esetében a városi lakosság erőteljesebben kötődik a kisebbségi közösséghez. Ezzel szemben a szlovákok és a németek esetében a vidéken lakó személyeknél volt megfigyelhető a nemzetiségi hovatartozás intenzívebb átélése (bár a különbségek nem voltak statisztikailag szignifikánsak). Ennek oka az lehet, hogy a rurális környezetben nagyobb a népesség koncentrációja, több lehetőség nyílik a szorosabb személyes kapcsolattartásra, és kétségtelenül hatásuk van a nyelvi és kulturális kötődéseknek is.

Az etnikai hovatartozás tudatosításának mértékét vizsgálva csak a németek esetében állapítottunk meg jelentős eltéréseket, mégpedig a család etnikai összetétele (p^*), nemzedéki hovatartozása (p^x) és lakóhelye (p^{***}) szempontjából, ugyanis a vidéken élő idősebb, homogén családtípus magasabb arányt képviselt. A vizsgált kisebbségeket értékelve tehát megállapíthatjuk, hogy a családtípus szerinti differenciálás szempontjából mindkét mutató (az etnikai hovatartozás tudatosításának mértéke és átélésének intenzitása) tekintetében a legnagyobb eltérések a német kisebbség esetében mutatkoztak.

Az egyéni etnikai identifikációnak, tehát a saját személyes identitás érzékelésének elemzése, az itt közölt eredmények azt mutatják, hogy az adatközlőkben

nagymértékben és egyértelműen tudatosul a saját nemzetiségükhöz való tartozás, és ezt aránylag intenzíven át is érzik. Ez a tény – az etnikai identitás megerősödésével együtt – pozitívan hathat a szlovák, a német, a horvát és bolgár közösség további fejlődésére és létére. Az itt bemutatott eredmények egyúttal arra is utalnak, hogy az etnikai azonosulás mértékét és erősségét bizonyos mértékben a családtípus is meghatározza (a családtípust a vizsgálati módszer szerint értelmezve). A vidéken, homogén házasságban és az idősebb típusú családban élő adatközlők esetében megfigyelhető az a tendencia, hogy saját nemzetiségi hovatartozásuk tudatosításának mértékét és erősségét magasabbra értékeljék. Véleményem szerint ezt a tényt a nemzetiségi, generációs és szituációs tényezők bonyolult összefüggései determinálják.

7.2. A SZOCIÁLIS IDENTITÁS ÉRZÉKELÉSE ÉS ÉRTÉKELÉSE (CSOPORTOS ETNIKAI IDENTITÁS)

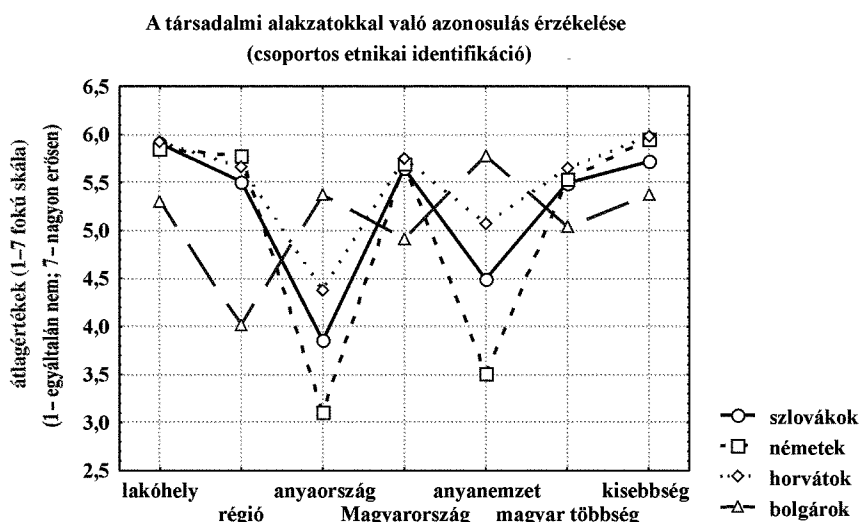
Empirikus vizsgálatunk során az is érdekelt bennünket, hogyan értékeli az adatközlők a kiválasztott nagy társadalmi (szociális) alakulatokhoz való tartozásukat, és milyen jelentőséget tulajdonítanak etnikai és regionális csoporttagságuknak. Célunk tehát annak megállapítása volt, milyen fontosságot tulajdonítanak az adatközlők személy szerint adott makroszociális alakulatokhoz való tartozásnak. Figyelemmel kísértük azt is, milyen generációs összefüggések jelentkeznek a szociális identitás e területén belül. Az alkalmazott módszerek lehetőséget nyújtottak arra, hogy a családtípus szempontjait is figyelembe véve adatokat nyerjünk, és ezeket egymással összevegyük.

Vizsgálatunk eredményeit adatközlőinknek, azaz a magyarországi szlovák, német, horvát és bolgár kisebbség képviselőinek a nézőpontjából mutatjuk be, mégpedig három síkon, azaz elemezzük:

- az adott társadalmi alakulatokhoz való tartozás érzékelését,
- a szociális identitás érzékelésének generációs összefüggéseit,
- a családnak a szociális identitás érzékelésére gyakorolt hatását (saját hovatartozás, nemzedéki összefüggés reflektálása).

7.2.1. Adott szociális alakulatokhoz való tartozás érzékelése

A csoportos etnikai identifikáció kapcsán arra mutatunk rá, milyen jelentőséget tulajdonít az adott kisebbség tagjaként az adatközlő az egyes kiválasztott társadalmi alakulatoknak. A kutatás céljával és tárgyával összhangban vizsgáltuk azt, milyen mértékben azonosulnak bizonyos kiválasztott makroszociális alakulatokkal (lakóhely, régió, kisebbség, többség, anyanemzet, állam – Magyarország, Szlovákia, Németország, Horvátország, Bulgária), a kapott adatokat a nemzetiség és a családtípus szerint elemeztük. A szociális identitást tehát hét kiválasztott területen, szinten vizsgáltuk.

7.6. grafikon

Az adatközlők az adott szociális alakulatokhoz való tartozásukat egy hétfokozatú numerikus skálán (1 – egyáltalán nem, 7 – nagyon erősen) értékelték (külön-külön). Így a szlovákok az alábbi kérdésre válaszoltak: „Kérjük, jelölje meg, személy szerint Ön milyen erősen kötődik a magyarországi szlovák kisebbséghez, a szlovák nemzethez, a Szlovák Köztársasághoz, a Magyar Köztársasághoz, a magyar nemzethez.” A többi kisebbség esetében a válaszlehetőségeket az adott közösséghez alkalmazva fogalmaztuk meg. A kapott adatok feldolgozása szórás- és faktoranalízissel történt; a négy kisebbségre vonatkozó eredményeket együtt, egy grafikonon ábrázoljuk (7.6. grafikon).

A grafikonból két dolog következik. Elsősorban: jól látható, hogy általában véve az adatközlők az adott szociális alakulatokhoz való kötődést az egyes alakulatok szintjén és a nemzetiségi hovatartozástól függően differenciáltan érzékelik. Ezt azt jelenti, hogy az adatközlők a nemzetiségi csoportokon belül és nemzetiség szerint is eltérő mértékben és intenzitással érzékelik az egyes társadalmi alakulatokhoz és a kisebbséghez való kötődésüket.

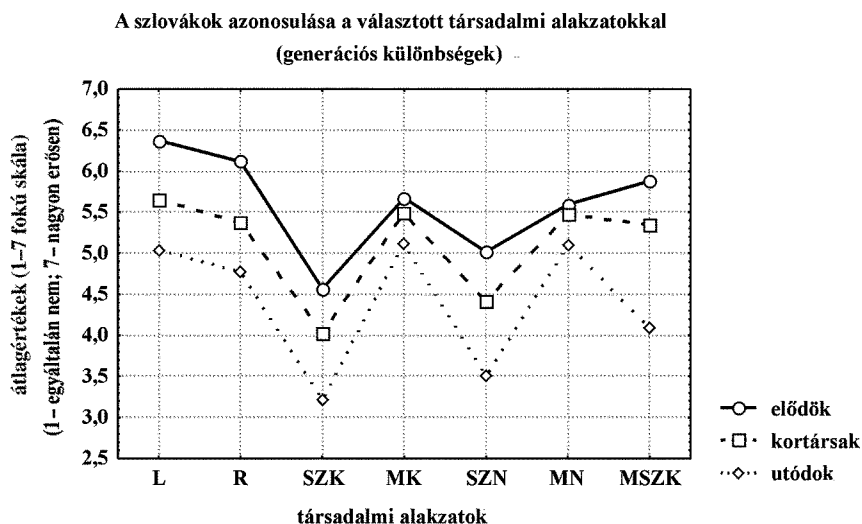
A nemzetiség szerinti elemzés azt mutatja, hogy a szlovákok a legerősebben falujukhoz/városukhoz kötődnek ($\bar{x} = 5,9$), a második helyet a saját kisebbség foglalja el ($\bar{x} = 5,7$). A németek a legerősebben és csaknem azonos mértékben azonosultak saját kisebbségi közösségükkel ($\bar{x} = 5,95$) és lakóhelyükkel ($\bar{x} = 5,9$). Hasonlóképp a horvátok is a legnagyobb jelentőséget saját kisebbségüknek tulajdonítják, közvetlenül utána következik a lakóhely (sorrendben: $\bar{x} = 6,0$; $5,92$). A bolgárok a lehetséges alakulatok közül egyértelműen anyanemzetüket preferálták ($\bar{x} = 5,78$), ez arról tanúskodik, hogy továbbra is kötődnek anyanemzetükhöz, és azonosulnak is vele.

Másrészt viszont a leggyengébben (kisebb eltérésekkel) az anyaállamhoz kötődnek az adatközlők, elsősorban a németek ($\bar{x} = 3,1$), majd a szlovákok ($\bar{x} = 3,8$), végül a horvátok ($\bar{x} = 4,37$). Ez valószínűleg azzal a ténnyel függ össze, hogy ezek a kisebbségek már régen az anyaállamtól különválva élnek, de véleményünk szerint oka lehet a kapcsolattartás hiánya is – mind a kisebbség, mind pedig a többségi társadalom (anyaállam) részéről. A bolgárok a legkisebb jelentőséget a régiónak tulajdonítják, amelyhez inkább ambivalensen kötődnek ($\bar{x} = 4,0$). Tekintettel arra, hogy a kutatásban a vidéki lakosság kis számban volt képviselve, ez az eredmény nem mondható meglepőnek.

Másodsorban: az egyes kisebbségek összevetése révén kapott eredmények arra utalnak, hogy a németek, szlovákok és horvátok összességében egyforma módon ítélik meg a vizsgált alakulatokat. Más megfogalmazásban: esetükben jellegzetes és megközelítőleg azonos tendencia figyelhető meg, mégpedig négyirányú kötődésüket tekintve: 1. a lakóhelyükhöz; 2. Magyarországhoz és a magyar nemzethez, 3. az anyanemzethez és az anyaállamhoz, 4. saját kisebbségi közösségükhöz. Az adatközlőknél mért átlagértékek arra utalnak, hogy kötődésük Magyarországhoz és a magyar nemzethez sokkal erősebb, mint anyanemzetükhöz és anyaállamukhoz. Véleményünk szerint az azzal az országgal való erős azonosulást, ahol a szlovák, a német és a horvát kisebbség él, a több évszázadig tartó együttélés következtében az adott államalakulat és nemzet irányában kialakult emocionális és kulturális kötődés determinálja (a szlovákok esetében ezt tovább erősíti az a tény, hogy etnikumként mindig is Magyarország területén, tehát magyar környezetben éltek). Eltérő a helyzet a bolgároknál, akik erősebben kötődnek a bolgár nemzethez és Bulgáriához, mint Magyarországhoz és a magyar nemzethez.

Ezért a további elemzésekben arra összpontosítottuk figyelmünket, mennyire konzisztensek, illetve inkonzisztensek a válaszok a nemzetiség függvényében. Az érdekelt bennünket, milyen a kapcsolat az adatközlők válaszai között, hány és milyen faktor tölti ki őket. A faktorelemzésből kitűnt, hogy az adatközlői válaszokat mind a négy kisebbség esetében két – kisebbségenként eltérő – faktor határozza meg. A szlovákok és a németek esetében az egyik faktor elemei a lakóhely, a régió, a Magyar Köztársaság, a magyar nemzet és a saját kisebbségi közösség mint alakulatok (a szlovákok esetében a teljes szórás 52%-a, a németek esetében 43,5%), a másik faktoréi pedig az anyaállam és az anyanemzet (szlovákok 71%, németek 67,2%). A horvátok esetében az egyik faktor elemeit a lakóhely és a Magyar Köztársaság (44%), a másik faktoréit az anyaállam és az anyanemzet (63%) alkotják. A bolgárok esetében az egyik faktorhoz négy alakulat tartozik: az anyaállam, az anyanemzet, Magyarország, a magyar nemzet (47%), a másik faktorhoz pedig a lakóhely és a régió (65%).

Az eredmények tehát mind a négy kisebbség esetében a válaszok inkonzisztens jellegét támasztották alá: az adatközlők másként érzékelik az egyik alakulatsoportot (amelyet egy faktor határoz meg) és másképp a másik alakulatsoportot (amelyet a másik faktor határoz meg).

Magyarázat: L (lakóhely); R (régió); SZK (Szlovák Köztársaság); MK (Magyar Köztársaság); SZN (szlovák nemzet); MN (magyar nemzet); MSZK (magyarországi szlovák kisebbség)

7.7. grafikon

7.2.2. A szociális identitás érzékelésének intergenerációs összefüggései

A szociális identitás érzékelésének intergenerációs összefüggésein azokat az etnikai identitásbeli különbségeket értjük, amelyek az értékelés tárgyaként meghatározott három nemzedék között, azaz a kortárs csoport (S – az adott kisebbség), az elődök generációja (P – az adatközlőknél 20-30 évvel idősebbek) és az utódok generációja (N – az adatközlőktől 20-30 évvel fiatalabbak) között jelentkeznek. Érdeklődésünk tehát arra irányult, hogyan érzékelik az adott makroszociális alakulatokhoz való tartozásukat a most élő magyarországi szlovákok, németek, horvátok és bolgárok, és milyen kötődést feltételeznek az elődök, illetve az utódok generációja esetében (az értékelés tárgyat képező három csoport értékelését az adatközlők végezték). Ily módon közvetetten azt vizsgáltuk, hogyan vélekednek adatközlőink azokról a társadalmi fejlődési tendenciákról, amelyek alapján a kisebbségek bizonyos szociális identitást tulajdonítanak (az általuk természetesen nem ismert) elődök és utódok nemzedékének. Az esetlegesen kimutatott különbségek annak jeleként értelmezhetők, hogy az értékelés tárgya befolyással van a szociális identitásra.

A kiválasztott társadalmi szociális alakulatokhoz való tartozás mértékét, illetve erősségét (az értékelés tárgyat képező mindhárom generáció esetében) hétfokú numerikus skálán mértük, ahol az 1-es az azonosulás hiányát (válasz: egyáltalán nem), a 7-es pedig a nagyon erős azonosulást (válasz: nagyon erősen) jelentette.

A referenciakeretet kétfaktoros elemzés (3x7) képezte, azaz az értékelés tárgyat három szinten (a kortársak értékelése, az elődök és az utódok nemzedékéről kiala-

kított elképzelések), a makroszociális alakulatokat hét szinten vizsgáltuk. Az elemzéseket először az egyes kisebbségek szerinti bontásban mutatjuk be (a 7.7., 7.8., 7.9., 7.10. számú grafikonok), majd pedig az összehasonlítást közös grafikonon (7.11. grafikon) közöljük, ez utóbbit a háromfaktoros elemzés eredményét mutatjuk be (4x3x7), vagyis: négy kisebbség, három nemzedék és hét szociális alakulat.

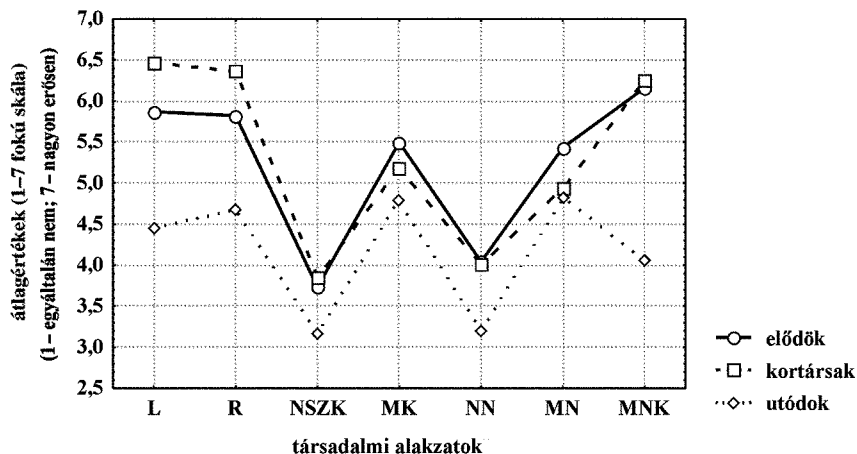
Hipotézisünk az volt, hogy a vizsgált mutatók tekintetében mind az egyes társadalmi alakulatok, mind pedig a vizsgált kisebbségek szintjén különbségek mutatkoznak majd a jelenlegi és a múltbeli, valamint a várt jövőbeli folyamatok értelmezése között.

Hipotézisünk ellenőrzését szóráselemzéssel végeztük (ANOVA/MANOVA módszer, amelyben a független változót a négy vizsgált kisebbség, a függő változót pedig – ismételten mérésekkel – az értékelés tárgyát képező nemzedékek és a szociális alakulatok képezték).

A szlovák adatközlők válaszait ábrázoló 7.7. számú grafikonból kitűnik, hogy adatközlőink általában minden szociális alakulat esetében a legnagyobb mértékű azonosulást az elődök nemzedékénél tételezték, ezt követte a kortársak nemzedéke. Az adatközlők nézete szerint a felsorolt szociális alakulatokkal az utódok az adatközlők nemzedékénél kisebb mértékben fognak azonosulni (ezt igazolják a kiegészítő mutatóként értelmezett összesített átlagértékek is: P: 5,6, S: 5,1, N: 4,4). A múltból a jelenen át a jövőbe ívelő időtávlatból szemlélve a vizsgált szociális alakulatok esetében a magyarországi szlovákoknál csökkenő mértékű azonosulást mértünk, egyúttal az is figyelemre méltó, hogy az eltérések statisztikailag erősen szignifikánsak (p^{***}). Ebben az összefüggésben különösen figyelemreméltók az utódok nemzedékénél jelentkező eltérések: e nemzedékénél elsősorban a „szlovák” jellegű szociális alakulatokkal (a Szlovák Köztársaság, a szlovák nemzet, a magyarországi szlovák kisebbség) való azonosulás mértéke csökken erőteljesen. A jövőre nézve adatközlőink tehát erősen szkeptikus értékeléseket fogalmaztak meg: úgy vélik, hogy a magyarországi szlovákságon belül a jövő nemzedékei ezekhez az alakulatokhoz gyengébben kötődnek majd. Meg kell említenünk azt is, hogy az utódok nemzedékénél a „szlovák” jellegű és a „magyar” jellegű alakulatokhoz való kötődés mértéke közötti eltérések statisztikailag erősen szignifikánsak (p^{****}).

A német adatközlői csoportban az értékelés tárgyát képező generációk megítélése nem olyan egyértelmű, amint az a szlovákok esetében volt (lásd a 7.8. számú grafikon). Adatközlőink mind az elődök, mind a kortársak nemzedékénél hozzávetőleg azonosan értékelték a vizsgált szociális alakulatokhoz való kötődés mértékét, különbség a lakóhely és a régió szintjén mutatkozott, mivel az adatközlők a kortársak esetében magasabb értékeket adtak meg, mint az elődök esetében. Ami az utódok nemzedékét illeti: az adatközlők minden alakulat tekintetében kisebb mértékű azonosulást feltételeznek, a leggyengébb kötődést Németország és a német nemzet esetében várják (az átlagérték mindkét alakulat esetében 3,2 körül alakult). Figyelemre méltó a saját kisebbséggel való azonosulás feltételezett erőteljes gyengülése: az adatközlők mind az elődök, mind a kortársak nemzedékénél a saját kisebbséghez való erős kötődést feltételezik, az utánuk következő nemzedékekénél viszont ez az érték az átlagos szintre esik vissza. Hasonlóan feltételezik, hogy

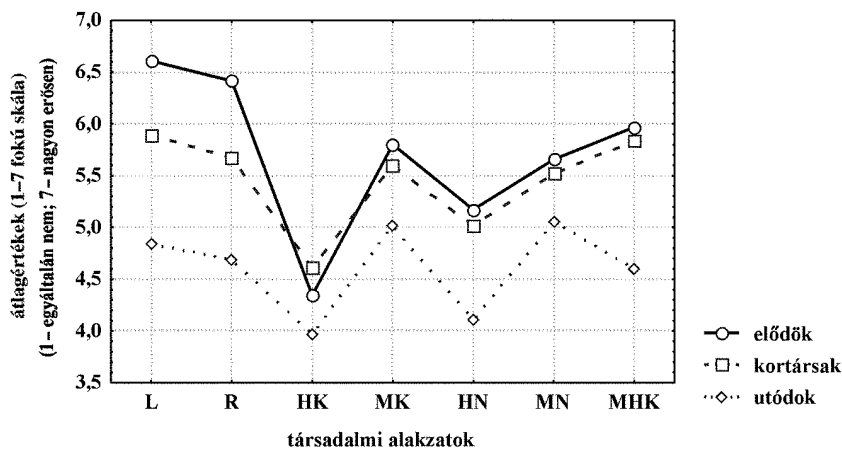
**A németek azonosulása a választott társadalmi alakzatokkal
(generációs különbségek)**

Magyarázat: L (lakóhely); R (régió); NSZK (Német Szövetségi Köztársaság); MK (Magyar Köztársaság); NN (német nemzet); MN (magyar nemzet); MNK (magyarországi német kisebbség)

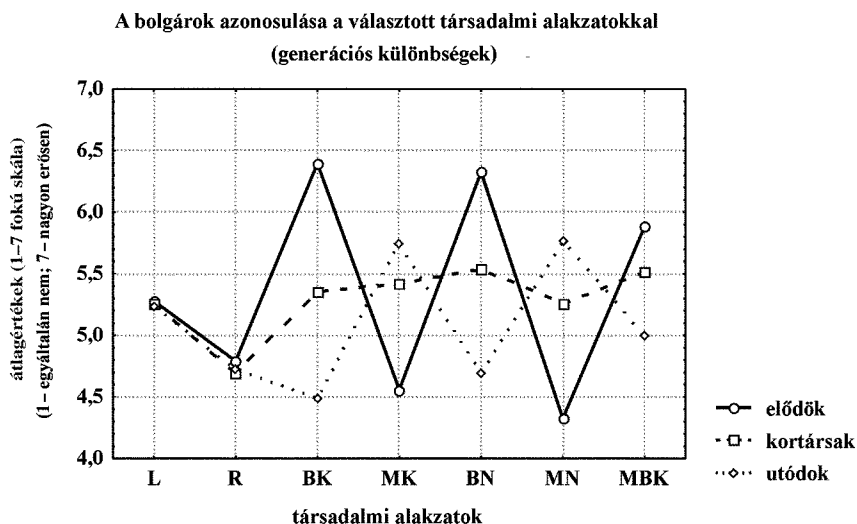
7.8. grafikon

**A horvátok azonosulása a választott társadalmi alakzatokkal
(generációs különbségek)**

Magyarázat: L (lakóhely); R (régió); HK (Horvát Köztársaság); MK (Magyar Köztársaság); HN (horvát nemzet); MN (magyar nemzet); MHK (magyarországi horvát kisebbség)

7.9. grafikon

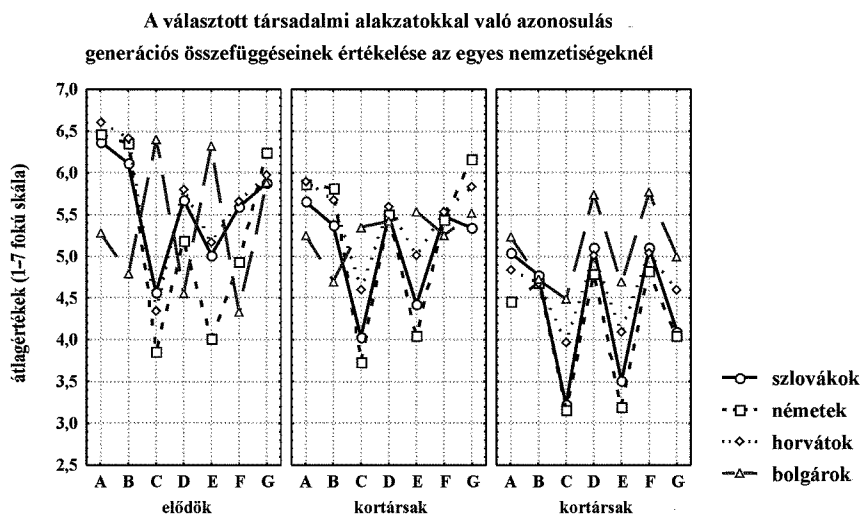
Magyarázat: L (lakóhely); R (régió); BK (Bolgár Köztársaság); MK (Magyar Köztársaság); BN (bolgár nemzet); MN (magyar nemzet); MBK (magyarországi bolgár kisebbség)

7.10. grafikon

csökken a lokális identifikáció (a lakóhellyel és a régióval való azonosulás) erőssége is. Az összesített átlagértékek az előző és a kortárs nemzedéknél szinte azonosak (P: 5,2; S: 5,3), az utódoknál átlagos szintre süllyedtek (N: 4,2). Mindezek alapján az elődök és az utódok, valamint a kortársak és az utódok nemzedéke közötti különbségek statisztikailag erősen szignifikánsak (mindkét esetben p^{****}).

Az elődök, a kortársak és az utódok nemzedékének értékelése tekintetében a a horvátoknál (7.9. számú grafikon) hasonló tendenciák figyelhetők meg, mint a németeknél. Az adatközlők véleménye szerint a Horvátországhoz való kötődés erőssége az idő múlásával nem változik jelentős mértékben (az átlagértékek 4–4,6 között mozogtak, ezek átlagos erősségű kötődést jeleznek). A horvát nemzethez és a saját kisebbséghez való kötődés erőssége tekintetében az utódok generációjának megítélésében a horvátok kevésbé borúlátóak, mint a németek. Tény, hogy az értékelés tárgyát képező három generáció közötti eltérések nyilvánvalóak, az elődök és a kortárs generáció közötti eltérés statisztikailag alacsonyabb szinten szignifikáns (p^*), mint az elődök és az utódok között, illetve a kortársak és az utódok között mért eltérések (mindkét esetben p^{***}). A horvát adatközlőknél mért összesített átlagértékek mindhárom generáció tekintetében magasabbak (P: 5,7; S: 5,45; N: 4,6), mint akár a szlovákoknál, akár a németeknél.

A bolgárok véleménye a vizsgált kérdésben jelentősen eltér a szlovákokétól, németekétől és a horvátokétól (7.10. grafikon). Különösen nagy eltérés mutatkozik az elődök generációjának értékelésében; az adatközlők feltételezik ugyanis, hogy ez a generáció jóval erősebben kötődött a Bolgár Köztársasághoz és a bolgár nemzet-

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.11. grafikon

hez, mint a kortárs generáció kötődik, illetve ahogyan az utódok generációja fog kötődni. További figyelemre méltó eredmény, hogy az adatközlők véleménye szerint a Magyarországhoz és a magyar nemzethez való kötődés távlatilag erősödni fog. Az adatközlők véleménye szerint az elkövetkező mintegy ötven évben a bolgárok esetében a lakóhelyhez, régióhoz való kötődés mértékében nem jelentkeznek különbségek. Az összesített átlagértékek mindhárom generáció tekintetében kiegyenlítettebbek (P: 5,37; S: 5,3; N: 5,1), mint a szlovákoknál, németeknél és horvátoknál. Ezek az eredmények is arra utalnak, hogy a korábban említett történelmi és társadalmi-gazdasági körülményekre való tekintettel a bolgárok a múlt és a jelen dimenziójában a többi nemzetiségtől eltérően értékeli az adott szociális alakulatokhoz való viszonyukat. A jövőbeli tendenciák megítélésében azonban ezek az eltérések kiegyenlítődnak, és eltérő mértékben bár, de alapjában véve a bolgárok a szlovákokhoz, németekhez és horvátokhoz hasonlóan értékeli első sorban is az „állami és nemzeti” alakulatokhoz való kötődés erősségét.

A már felvázolt tendenciákat a 7.11. számú grafikonon összevontan, összehasonlítható módon ábrázoljuk. Az elődök és a kortársak megítélésében minden szociális alakulat tekintetében azonos vélemény jellemzi a szlovák, a német és a horvát adatközlőket, az utódok esetében viszont már mind a négy kisebbség tagjai azonosan vélekednek. A kötődés erősségének megítélése viszont szociális alakulatokként eltérő. Az egyes kisebbségekhez tartozó adatközlők adatait összevetve nyilvánvaló, hogy saját kisebbségükkel jelenleg erősen azonosulnak, a kapott értékek magasán az átlag felett mozognak, egyúttal a legerősebb kötődés a németeknél, a leggyen-

gébb a szlovákoknál jelentkezik (a skálán 1 fokos eltérés). Ellenkezőleg: a németeknél mértük az anyaállamhoz és az anyanemzethez való kötődés legalacsonyabb (átlagon aluli) értékeit. Minden adatközlő úgy vélekedik, hogy ez a kötődés a jövőben tovább gyengül majd – leginkább a németek és a szlovákok vélekednek így (az átlagértékek 3–3,5 között mozognak). Hasonlóképp mind a négy kisebbség tagjai feltételezik, hogy a jelenlegi helyzethez viszonyítva a jövőben meggyengül a saját kisebbséghez való kötődés is. A visszaesés leginkább a németeknél (több mint 2 fokos különbség) és a szlovákoknál (1,5 pontos eltérés) figyelhető meg, ezek az adatközlők úgy vélik, hogy az utódok nemzedéke „átlagos mértékben” kötődik majd saját kisebbségi közösségéhez. Mind a bolgárok, mind a horvátok a jelenlegi helyzethez képest a jövőben e tekintetben visszaesést várnak, egyúttal azonban feltételezik, hogy utódaik a saját kisebbségi közösségükhöz az átlagosnál erősebben kötődnek majd (ez intenzívebben jelentkezik a bolgároknál). A többségi alakulatokhoz (a magyar államhoz és nemzethez) való jövőbeli kötődést tekintve a bolgárok azok, akik utódaiknál a legerősebb kötődést valószínűsítik, ugyanis ők értékelték ezeket az alakulatokat a legmagasabb értékekkel. A jövőre vonatkozóan ezeknek az alakulatoknak a többi kisebbség is nagy – még a saját kisebbségnél is nagyobb – jelentőséget tulajdonít.

A vizsgált kisebbségi adatközlők véleménye megegyezik abban, hogy a saját kisebbségi közösséggel való etnikai azonosulás mértéke a jövőben csökkenő tendenciájú lesz. Figyelembe véve az anyaállammal és az anyanemzettel való feltételezett jövőbeli gyengébb azonosulást, mindez arra utal, hogy e közösségek nemcsak úgy általában szkeptikusak a jövőt illetően, hanem a saját kisebbséghez való kötődés tekintetében is kedvezőtlen fejlődést vetít elő. Úgy véljük, az etnikai identitás további fejlődése érdekében (a szupranacionális struktúrákon belüli folyamatokat is figyelembe véve) ezt a tényt nemcsak a kisebbségi önkormányzati szerveknek, művelődési-oktatási intézményeknek és szervezeteknek kellene figyelembe venniük, hanem az anyaállamoknak és -nemzeteknek is, amelyek ez irányú kezdeményezései és támogatása az etnikai identitás erősödésére ösztönzően ható tényezők lehetnek.

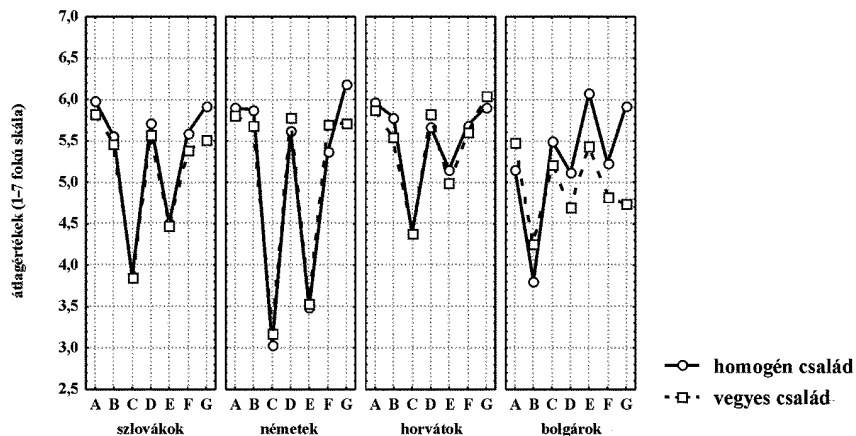
7.2.3. A szociális identitás értékelése a családtípus függvényében

Ebben a részben figyelmünket annak vizsgálatára irányítjuk, milyen hatása van a családtípusnak a kiválasztott szociális alakulatokkal való azonosulásra, illetve hogy a családtípus befolyásolja-e a kiválasztott szociális alakulatok generációs értékelését.

7.2.3.1. A család típusa és a vizsgált szociális alakzatokkal való azonosulás

A szociális alakulatokhoz való kötődésnek a családtípusokat figyelembe vevő elemzése minden kisebbség esetében igazolta a feltételezett, az egyes szociális alakzatok szerint eltérő mértékű különbségeket, amint az a 7.12., 7.13. és 7.14.

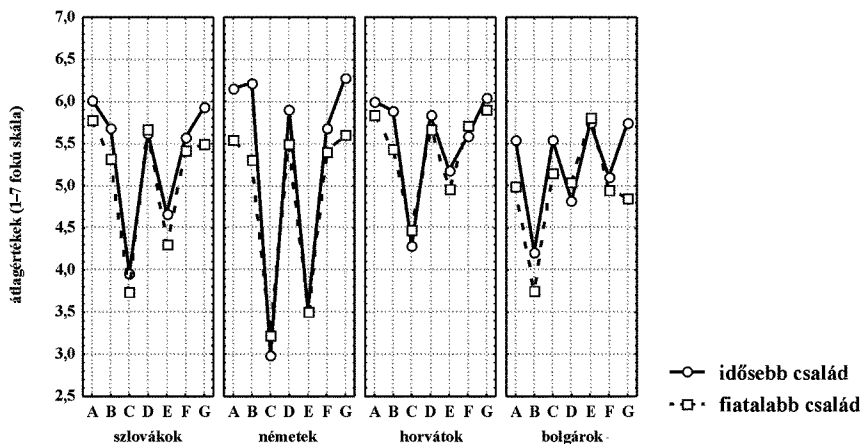
**A makrotársadalmi alakzatokkal való azonosulás értékelése
a család etnikai összetételének függvényében**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.12. grafikon

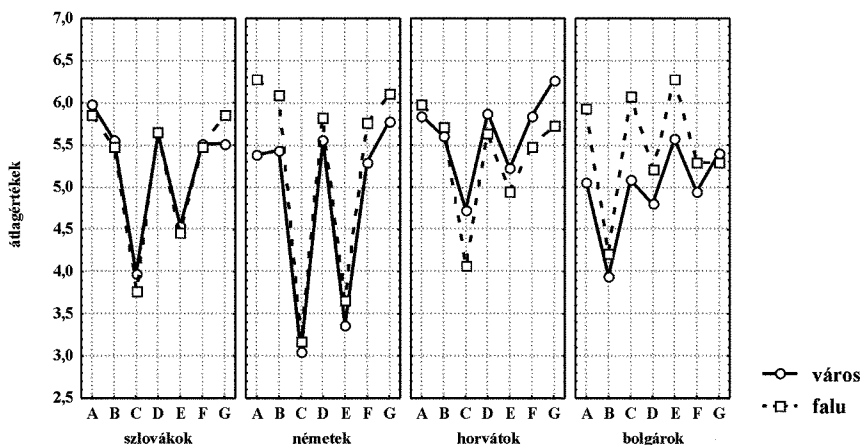
**A makrotársadalmi alakzatokkal való azonosulás értékelése
a család korösszetételének függvényében**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.13. grafikon

**A makrotársadalmi alakzatokkal való azonosulás értékelése
a lakóhely függvényében**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.14. grafikon

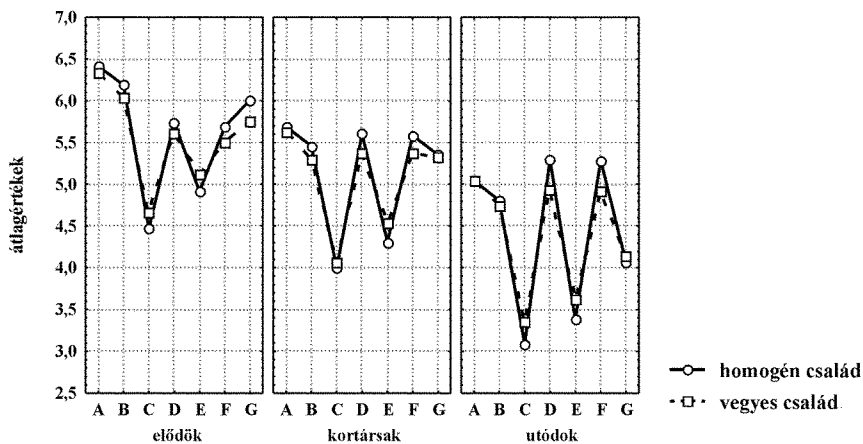
számú grafikonokon jól látható. A továbbiakban csak a statisztikailag releváns eltérések értelmezésére térünk ki.

Az etnikailag homogén és a vegyes családok között statisztikailag releváns eltérések három kisebbség – szlovákok, németek, bolgárok – esetében és konkrétan a saját kisebbséghez való kötődés megítélésében jelentkeztek: a homogén családban élő adatközlők a saját kisebbségükkel erősebben azonosultak. A különbségek a leginkább nyilvánvalóak a bolgároknál ($\bar{x} = 5,9 : 4,7$; p^*) és a szlovákoknál ($\bar{x} = 5,9 : 5,5$; p^*); a németeknél ($\bar{x} = 6,2 : 5,7$; p^*) kevésbé.

Egyes alakulatok eltérő értékelése figyelhető meg az idősebb és a fiatalabb családban élő adatközlők között is. A szlovákoknál különbségek mutatkoztak a régióhoz ($\bar{x} = 5,7 : 5,3$; p^*), az anyanemzethez ($\bar{x} = 4,7 : 4,3$; p^*) és a saját kisebbségi közösséghez ($\bar{x} = 5,9 : 5,4$; p^*) való kötődés eltérő értékelésében, az idősebb típusú család ezekhez az alakulatokhoz erősebben kötődik, mint a fiatalabb típusú. Az idősebb típusú német családok magasabbra értékelték elsősorban is a lakóhelyet ($\bar{x} = 6,2 : 5,5$; p^*), a régiót ($\bar{x} = 6,2 : 5,3$; p^{***}), Magyarországot ($\bar{x} = 5,9 : 5,5$; p^*) és saját kisebbségüket ($\bar{x} = 6,3 : 5,6$). A horvátoknál különbség csak a régió ($\bar{x} = 6,3 : 5,6$) tekintetében mutatkozott, ehhez jobban kötődnek az idősebb családban élő adatközlők. A bolgárok elsősorban saját közösségükhöz való kötődésüket értékelték eltérően (p^*), az idősebb család erősebben ($\bar{x} = 5,7$), a fiatalabb pedig inkább átlagos mértékben ($\bar{x} = 4,8$) azonosul vele.

A szociális alakulatokhoz való tartozásnak a családtípus szerinti eltérő értékelése a szlovákok, németek, horvátok esetében volt statisztikailag szignifikáns, a bol-

Az egyes generációk értékelése a szlovákoknál
a család etnikai összetételének függvényében

Magyarázat: A (lakóhely); B (régión); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.15. grafikon

gárok nál az eltérések csak egyes alakulatok esetében voltak megfigyelhetők. Elsősorban a saját kisebbséghez való tartozás értékelése esetében jelentkezett a család típusa differenciáló tényezőként.

7.2.3.2. A családtípus és a szociális alakzatok értékelésének generációs összefüggései

Az egyes szociális alakulatokhoz való kötődés generációs szempontú vizsgálatában a családtípus hatásának tulajdonítottunk jelentős differenciáló erőt.

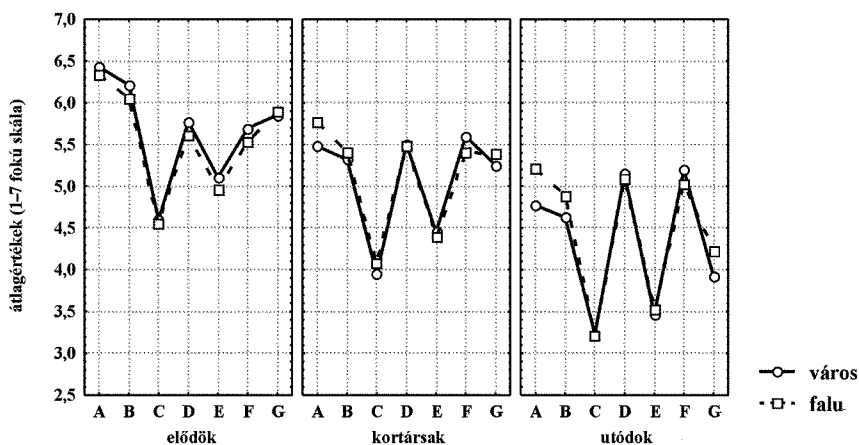
A referenciakeretet háromfaktoros elemzés (2x3x7) képezte: azaz a család típusa (homogén/vegyes; idősebb/fiatalabb; városi/falusi – külön-külön elemezve), az értékelés tárgyát képező három generáció (elődök, kortársak, utódok) és a hét szinten értelmezett makroszociális alakulatok. Az elemzéseket minden kisebbség esetében külön-külön elvégeztük. Hipotézisünk az volt, hogy a vizsgált mutatók tekintetében kimutatható lesz a családtípus hatása.

Hipotézisünk ellenőrzését szórásanalízissel végeztük (ANOVA/MANOVA-módszer, amelyben a független változót a család típusa, a függő változót pedig – ismételt mérésekkel – az értékelés tárgyát képező nemzedékek és a szociális alakulatok képezték).

Hipotézisünk csak bizonyos esetekben igazolódott.

A szlovákoknál (7.15. grafikon) statisztikailag releváns eltérés a homogén és a vegyes családban élő adatközlők esetében és az utódok kötődésének értékelésé-

Az egyes generációk értékelése a szlovákoknál
(a család korösszetétele szerint)

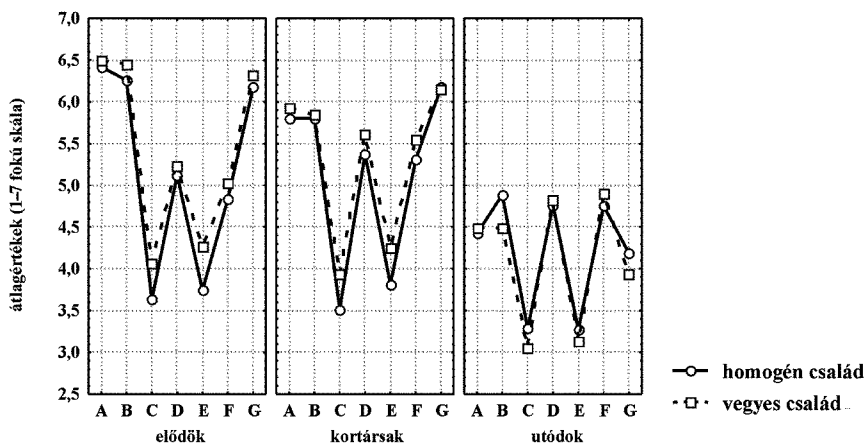
Magyarázat: A (lakóhely); B (régio); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.16. grafikon

ben mutatkozott, ugyanis a homogén családban élő adatközlők vélekedése szerint az utódok generációja erősebben kötődik majd Magyarországhoz (p^*) és a magyar nemzethez (p^*). A másik különbség a falusi szlovák népességnél volt kimutatható (7.16. grafikon): ezek az adatközlők a városi adatközlőknél nagyobb mértékben valószínűsítik, hogy utódaik erősebben kötődnek mai lakóhelyükhöz (p^*), régiójukhoz.

A német családok etnikai összetétele az egyes generációk értékelése tekintetében nem minősült statisztikailag is releváns differenciáló tényezőnek, bár a homogén családban élő adatközlők esetében tendenciaként jelentkezett, hogy az utódok generációjánál erőteljesebb azonosulást valószínűsítettek a régióval ($\bar{x} = 4,9 : 4,5$, 7.17. grafikon). Statisztikailag releváns eltérés volt kimutatható az idősebb családokban élő adatközlőknél, ők ugyanis a fiatalabb családban élő adatközlőknél nagyobb mértékben valószínűsítették, hogy az utódok generációja erősebben kötődik majd saját régiójához (p^*) és saját kisebbségéhez (p^*) (7.18. grafikon). A grafikonból egy további érdekes tény is kiolvasható: az idősebb családban élő adatközlők vélekedése szerint az elődök generációja kevésbé intenzíven kötődött az anyaországhoz és az anyanemzethez (a skálán átlagon aluli értékek mutatkoznak), a fiatalabb családban élő adatközlők ezzel kapcsolatban magasabb értékeket adtak meg. A németek csoportjában a legnagyobb eltérések az adatközlő lakóhelye szerint voltak kimutathatók (7.19. grafikon). A vidéken, falun élő német adatközlők a kiválasztott szociális alakulatokhoz való kötődés mértékét értékelve mindhárom generációt, azaz elődöket, a kortársakat és az utódokat is magasabb pontszámokkal

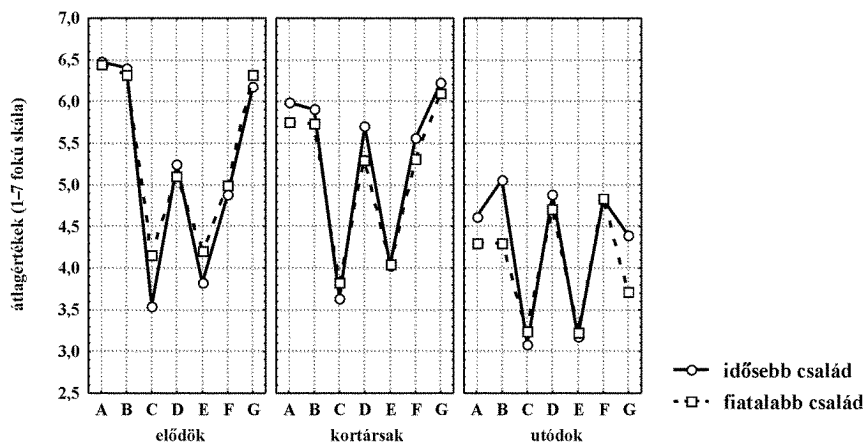
**Az egyes generációk értékelése a németeknél
a család etnikai összetételének függvényében**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.17. grafikon

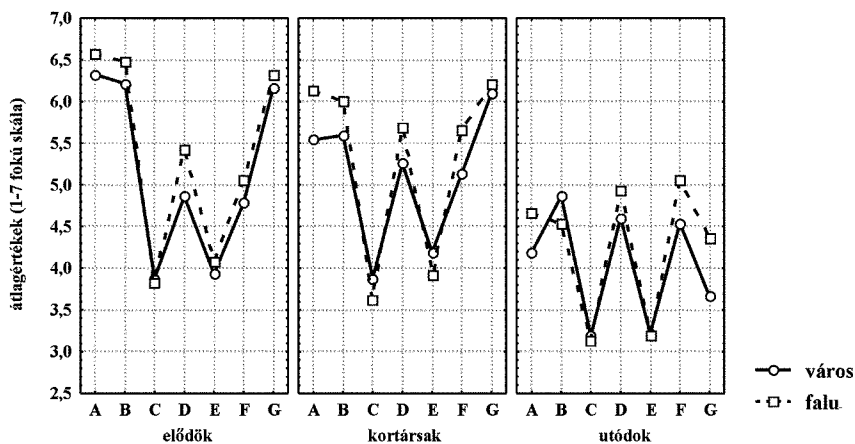
**Az egyes generációk értékelése a németeknél
a család korösszetételének függvényében**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.18. grafikon

**Az egyes generációk értékelése a németeknél
a család lakóhelyének függvényében**

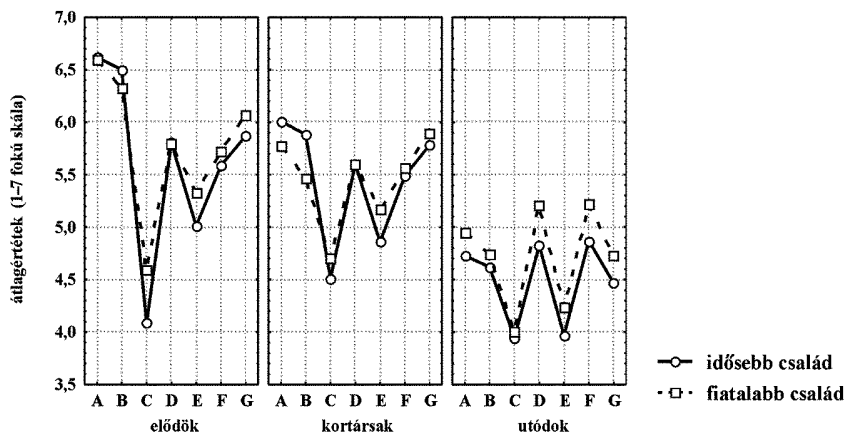
Magyarázat: A (lakóhely); B (régión); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet); F (magyar többség); G (kisebbség)

7.19. grafikon

értékeltek, mint a városban élő adatközlők, ez a tendencia nemcsak az „etnikai”, hanem a „többségi” jellegű alakulatokra is érvényes volt. Ez a vélemény érthető is, tekintettel arra, hogy vidéki környezetben szorosabbak nemcsak a kisebbség tagjai közötti, hanem a többségi lakossághoz fűződő kapcsolatok is. Elgondolkodtató viszont, hogy adatközlőink vélekedése szerint az utódaik erősebben kötődnek majd a magyar államhoz és a magyar nemzethez.

A horvátok esetében eltérő vélemény jellemezte az idősebb és a fiatalabb családok tagjait (7.20. grafikon) – éspedig az elődök, a kortársak és az utódok értékelésében. Az elődök generációjának értékelésekor csak egy alakulat – a horvát nemzet – esetében feltételezett a fiatalabb generáció erősebb kötődést (p^*), bár a többi állami és nemzeti alakulat kapcsán is nyilvánvalóak a tendenciák. A kortárs generáció esetében a lakóhely és a régió alakulatoknál tételeztek erősebb kötődést az idősebb családok. Az utódok kötődéseit értékelve egyértelműen erősebb azonosulás tulajdonítása jellemzi a fiatalabb generációt, bár a különbségek e tekintetben statisztikailag nem relevánsak. A 7.21. számú grafikonból kitűnik, hogy a városban élő horvát lakosság a kortársak (Magyarország és a magyar nemzet esetében p^*), de főleg az utódok nemzedékével kapcsolatban vélekedik úgy, hogy a vizsgált szociális alakulatokkal való azonosulás mértéke erősödni fog (a saját kisebbséggel való azonosulás esetében p^{**} , a többi alakulatnál p^*). A homogén és a vegyes családok között a vizsgált változók tekintetében nem voltak eltérések, mindhárom generáció kötődéseit megközelítőleg azonosan ítélték meg.

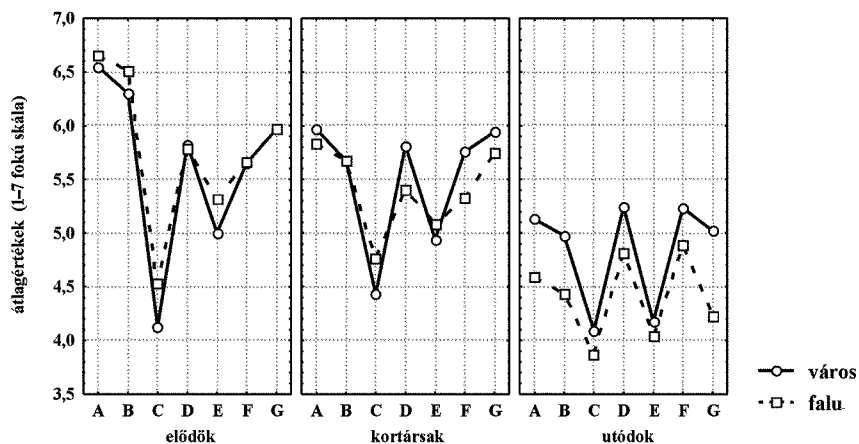
**Az egyes generációk értékelése a horvátoknál
(a család korösszetétele szerint)**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet);
F (magyar többség); G (kisebbség)

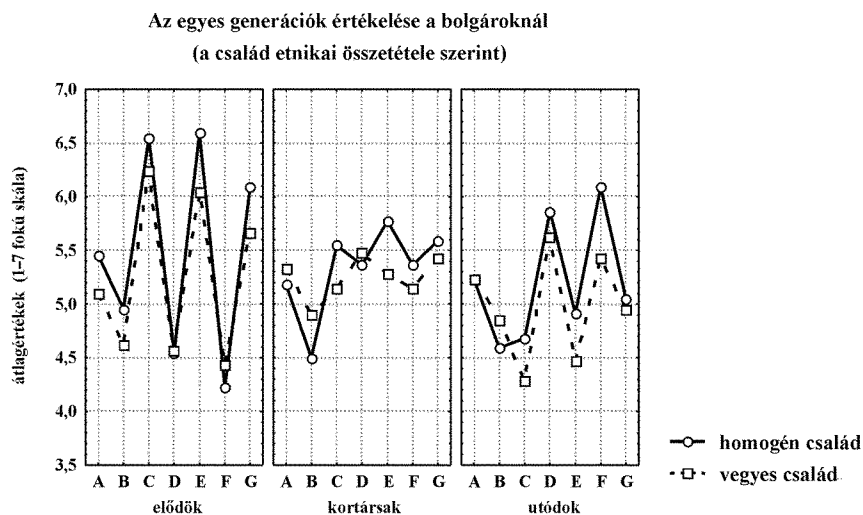
7.20. grafikon

**Az egyes generációk értékelése a horvátoknál
(a család lakóhelye szerint)**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet);
F (magyar többség); G (kisebbség)

7.21. grafikon

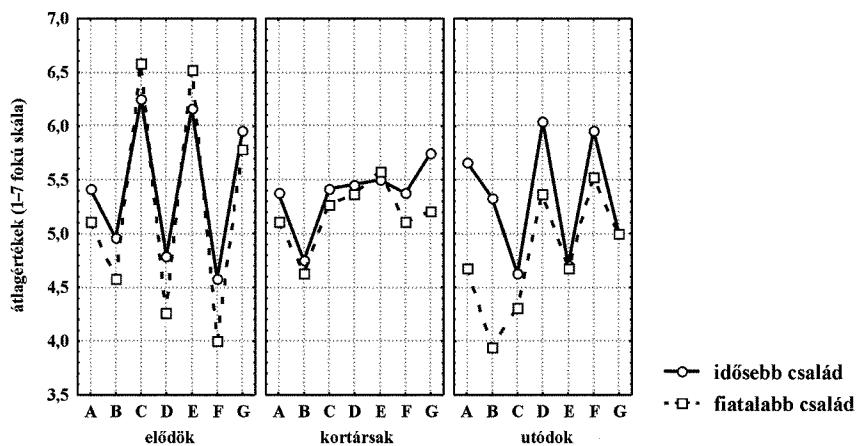

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet);
F (magyar többség); G (kisebbség)

7.22. grafikon

A bolgár adatközlők válaszait ábrázoló 7.22. grafikonból kitűnik, hogy a szinten azonosan alakuló értékelések ellenére a homogén és a vegyes családok között érzékelhető eltérések léteznek. A homogén családban élő adatközlők az elődök, a kortársak és az utódok generációjának kötődéseit értékelve mind a két állami és nemzeti alakulat esetében nagyobb mértékű azonosulást tételeznek fel. A homogén és a vegyes családban élő adatközlők válaszai között jelentős eltérések voltak kimutathatók az elődöknek a bolgár nemzethez (p^x) való kötődése tekintetében: a család homogén volta a saját nemzeti közösséghez való tartozás erősebb átélését kifejező tényező. Az utódok generációjával kapcsolatban ugyanez az adatközlői csoport vélekedik inkább úgy, hogy a magyar nemzethez való kötődés érzése erősödni fog (p^x), bár az elődökkel összevetve ennek mértéke csökkenő tendenciájú. Az idősebb és a fiatalabb család között csak az utódok megítélésében mutatkozott különbség (lásd 7.23. grafikon). Elsősorban a lakóhely (p^x), a régió (p^*) és Magyarország (p^x) voltak azok az alakulatok, amelyek esetében az adatközlők erőteljesebb kötődést tételeztek fel. Ha az adatközlők válaszait a család lakóhelye szerinti bontásban vizsgáljuk (7.24. grafikon), összességében a vidéki típusú családok mindhárom generációnál magasabb értékeket adtak meg, mint a városi családokban élő adatközlők. A városban és a falvakban lakó bolgár adatközlők válaszai között statisztikailag szignifikáns eltérés mutatkozik a tekintetben, hogyan értékelik az elődöknek a saját nemzeti és állami alakulathoz (a bolgár nemzethez és államhoz – mindkét esetben p^x) való kötődését; a másik eltérés az utódoknak a lakóhelyhez való kötődésének (p^x) értékelésével kapcsolatos, a falusi adatközlők

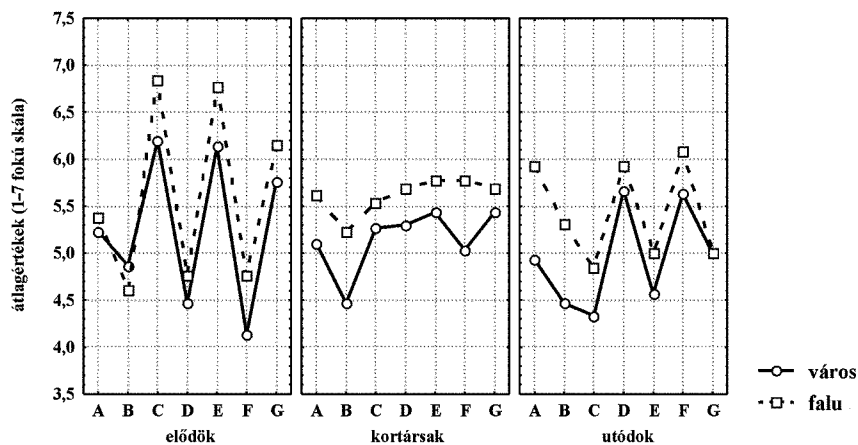
**Az egyes generációk értékelése a bolgároknál
(a család korösszetétele szerint)**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet);
F (magyar többség); G (kisebbség)

7.23. grafikon

**Az egyes generációk értékelése a bolgároknál
(a család lakóhelye szerint)**

Magyarázat: A (lakóhely); B (régió); C (anyaország); D (Magyarország); E (anyanemzet);
F (magyar többség); G (kisebbség)

7.24. grafikon

mindkét esetben magasabb pontokkal értékelték az elődöknek, illetve az utódoknak az említett alakulatokkal való azonosulását.

Az egyéni etnikai identifikációval kapcsolatos elemzések eredménye azt mutatja, hogy minden vizsgált kisebbség esetében az adatközlők nagymértékben és erőteljesen érzékelik a saját közösséghez való tartozást. Az etnikai identitás megerősödésével kapcsolatban ez a tény pozitív hatást gyakorolhat a vizsgált etnikai közösségek további sorsára. Egyúttal az is bebizonyosodott, hogy az etnikailag homogén család hatással van a családtagok etnikai tudatának megerősödésére, ez az adott összefüggésben az etnikailag homogén házasságok jelentőségét bizonyítja.

A csoportos etnikai identifikációval kapcsolatos kutatási eredmények arra utalnak, hogy az egyes kisebbségeken belül eltérések mutatkoznak a vizsgált szociális alakulatokkal való azonosulás mértékének és az érzés erősségének tekintetében is. Egyúttal a szlovákok, németek és horvátok esetében megfigyelhető az a tendencia, hogy a vizsgált alakulatokat azonosan ítélik meg, legyen szó a „mikroregionális” vagy az „etnikai” alakulatokról (anyanemzet, anyaország, saját kisebbség), illetve a „többségi” alakulatokról (Magyarország, a magyar nemzet). A szlovákok, németek, horvátok és a bolgárok a saját kisebbséggel való nagymértékű azonosulásra utaló válaszokat adtak, ezek az eredmények összhangban vannak az egyéni etnikai identifikációval. Mindez az egyéni és a csoportos identifikáció kölcsönös meghatározottságát és összefüggését bizonyítja. Másrészt viszont az eredmények a magyar nemzettel és a Magyarországgal való nagyfokú azonosulást jelzik, ez elsősorban a szlovákokra, a németekre és a horvátokra jellemző. Ez a tény arra utal, hogy a kisebbségek tagjai erősen kötődnek ahhoz az országhoz, amelyben élnek. A generációs összefüggések feltárására irányuló elemzések azt mutatták, hogy az adott szociális alakulatokhoz való kötődés mértékét nagyban meghatározta az a tény, hogy az adatközlők a saját generációjukat, illetve az elődöket és az utódokat értékelték-e. Az adott alakulatokkal való azonosulás mértékének megítélésében csökkenő tendencia figyelhető meg a múltból a jövő felé haladva. Ha azt vizsgáljuk, hogyan hat a család típusa a szociális identitás generációs összefüggéseinek appercepiálására, statisztikailag releváns eltérések a lakóhellyel és a saját kisebbségi közösséggel való azonosulás megítélésében mutatkoztak. Mind a négy kisebbség esetében úgy tűnik, hogy a homogén, idősebb, falusi családokból származó adatközlők az adott kérdéseket a többiekétől eltérő módon közelítik meg.

7.3. A NEMZETISÉGHEZ VALÓ TARTOZÁS HATÁSA A VISELKEDÉSRE

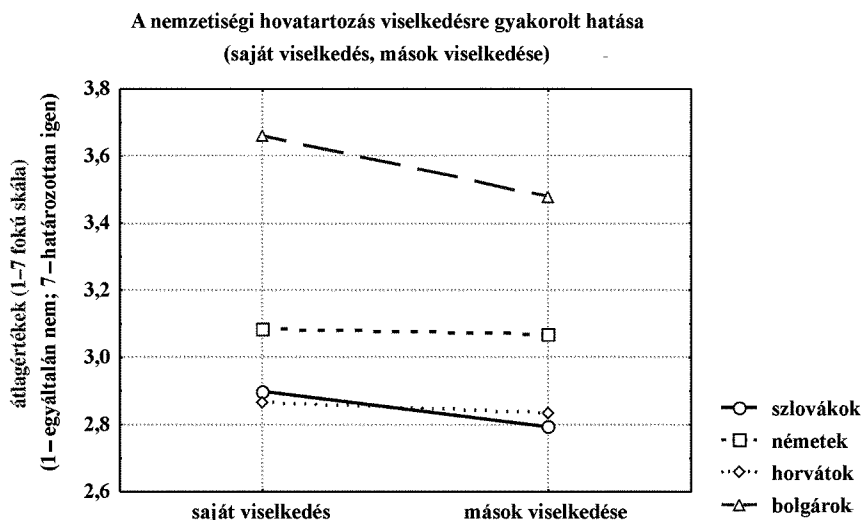
Az etnikai hovatartozás tudata, átélése szoros kapcsolatban áll azzal a magatartással, amelyet az egyén mint egy adott kisebbség tagja általában tanúsít a környezetével szemben, függetlenül attól, hogy ez a tény tudatosul-e benne, vagy nem. Jelen vizsgálatban – az etnikai hovatartozás mint jelenség mélyebb elemzése céljából – az is érdekelt bennünket, mennyiben befolyásolja a nemzetiségi hovatartozás a vizsgált kisebbségi adatközlőknek a környezettel szembeni magatartását, tehát egyrészt a

másokkal szembeni viselkedésüket, másrészt pedig azt, ahogyan mások viselkednek velük szemben. Erre vonatkozóan két kérdést iktattunk be a kérdőívbe: 1. „Úgy véli-e, hogy az önnek más emberekkel szembeni viselkedését befolyásolja nemzetiségi hovatartozása?” 2. „Úgy véli-e, hogy más embereknek az önnel szembeni viselkedését befolyásolja az ön nemzetiségi hovatartozása?” A kérdések általános megfogalmazásúak voltak, sem a helyzetet, sem „más” embereket nem jellemeztük közelebbről. Az adatközlők egy hétfokozatú skálán megadott válaszok közül jelölhettek meg egyet (1 – bizonyosan nem; 7 – bizonyosan igen), ily módon a gyakorisági elemzésen túl szóráselemzést is végezhattünk, és meghatározhattuk az átlagértékeket.

A gyakorisági elemzésből kitűnt, hogy adatközlőink – bármely kisebbséghez tartoztak is – nem látnak különbséget a tekintetben, ahogyan ők viselkednek másokkal szemben, illetve ahogyan mások viselkednek velük szemben. A nemzetiségi hovatartozás a magatartás/viselkedés tekintetében nem differenciáló tényező. Az egyes válaszok gyakorisági eloszlását tekintve adatközlőink legtöbb válasza két válaszlehetőséghez tartozott: bizonyosan nem, illetve nem. Adatközlőink tehát nagymértékben vélik úgy, hogy nemzeti hovatartozásuk nem befolyásolja a magatartásukat. Ilyen értelemben minősítette saját viselkedését a szlovákok 56,3%-a (a két említett válaszlehetőség együtt), mások viselkedését 54%-ban. A többi nemzetiség esetében a megfelelő arányok az alábbiak voltak: németek 47% és 46,2%, horvátok 63% és 63%, bolgárok 44% és 42%. A németek és a bolgárok esetében az alacsonyabb százalékos értékek a vélemények differenciáltságára utalnak. A németek csoportjában a saját magatartás értékelésekor minden ötödik (20,5%) adatközlő, mások magatartásának értékelésekor minden negyedik (27%) adatközlő inkább ambivalens választ adott, semmint pozitív vagy negatív álláspontra helyezkedett volna. Egyedül a bolgár kisebbség esetében tapasztaltuk a pozitív válaszok nagyobb arányát, ugyanis az adatközlőknek csaknem a negyede (24%) vélekedik úgy, hogy viselkedésüket etnikai hovatartozásuk befolyásolja („igen” válaszok), és mintegy ötödük gondolta ugyanezt a mások viselkedéséről. A kérdésben nem szerepelt a viselkedés értékelése, tehát hogy pozitív vagy negatív jellegű-e, a kérdés csak az adott mutató kiváltotta magatartásbeli változásoknak az azonosítására irányult. Az eredmények arra utalnak, hogy adatközlőink közül a németek és a bolgárok azok, akik leginkább értékelik a saját viselkedésükben, illetve a környezetük viselkedésében beálló változást. Ilyen jellegű választ a szlovákoknak kevesebb mint a fele, a horvátoknak pedig csak a harmada adott.

A magatartásra utaló kérdéssel kapcsolatos eredményeket (saját viselkedés, mások viselkedése) összesítve mutatjuk be a 7.25. grafikonon. Ezen jól követhető a már említett két tendencia: a saját viselkedésnek és mások viselkedésének értékelésében egyik kisebbség esetében sincs jelentősebb eltérés; egyúttal a bolgárok és a németek a szlovákoknál és a horvátoknál nagyobb mértékben figyelnek fel a magatartásbeli változásokra.

Az adott kérdést az általunk alkalmazott családtipológia szempontjából megvizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a fenti vélemény adatközlőinket a család etnikai és generációs összetételétől, illetve lakóhelyének jellegétől függetlenül jellemzi. Ebben az esetben a család típusa nem jelentkezik differenciáló tényezőként.

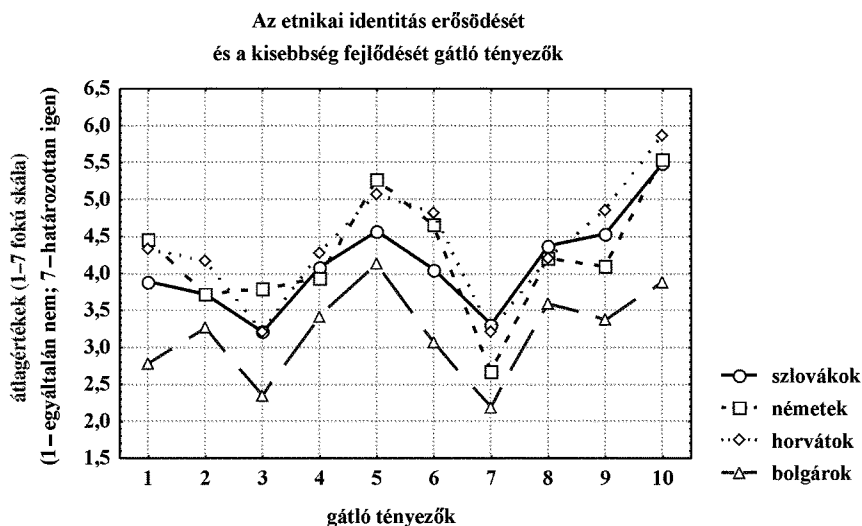

7.25. grafikon

7.4. A NEMZETISÉGI IDENTITÁS FEJLŐDÉSÉNEK FELTÉTELEI

7.4.1. A nemzeti identitás erősödését gátló tényezők

Az etnikai tudat erősödésével kapcsolatban az is érdekelt bennünket, miben látják adatközlőink ennek gátját, melyek azok a tényezők, amelyek véleményük szerint az etnikai tudat erősödését, fejlődését akadályozzák. Összesen 10 gátló tényezőt választottunk ki (lásd a kérdőív 43. kérdését), ezekről kellett adatközlőinknek véleményt nyilvánítaniuk. Az adatközlők minden tényezőt a már ismert hétfokozatú skála szerint (1 – bizonyosan nem, 7 – bizonyosan igen) külön-külön értékelték. A szórás-lemzés eredményét mutatjuk be a 7.26. grafikonon. Ebből már az első pillantásra megállapítható, hogy a szlovákok, németek és horvátok véleménye egyező. Ezek az adatközlők kisebb eltérésekkel szinte azonosan ítélik meg és választják ki az egyes akadályozó tényezőket. Adatközlőink szerint a leginkább gátló tényező (5,5–6 pontos válaszok) az, hogy a kisebbség tagjai nem használják anyanyelvüket, a második helyen áll a nemzetiségi oktatás és kultúra nem megfelelő finanszírozása, a németek és horvátok esetében ezeket szorosan követi a nem elegendő számú nemzetiségi iskola. Tekintettel arra, hogy ezek az etnikai identitás erősödése szempontjából alapvető etnoidentifikációs tényezőnek minősülnek, kiválasztásuk természetes. A többiekkel ellentétben a bolgárok az előbb említett tényezők egyikét sem tartották az etnikai identitás fejlődését gátló tényezőnek. A nemzetiségi oktatás és kultúra nem kielégítő finanszírozásával összefüggésben kapott ambivalens reakciójuk azonban arra utal, hogy bizonyos fokig elégedetlenek a nemzetiségi oktatásügy és kultúra finanszíro-

Magyarázat:

1 – helytelen nemzetiségi politika az állami szervek részéről;
 2 – a kisebbség érdekeinek helytelen átültetése a kisebbség képviselői részéről;
 3 – magyar nacionalizmus;
 4 – vegyes házasságok;
 5 – a nemzetiségi oktatás és a kultúra nem megfelelő szintű anyagi támogatása;

6 – nincs elegendő nemzetiségi iskola;
 7 – a térség kisebbségi lakosságának elmaradottsága;
 8 – családi kapcsolatok meglazulása;
 9 – a kisebbségi családok tagjainak érdektelensége;
 10 – a nemzetiségi nyelv használatának hiánya

7.26. grafikon

zásával, egyúttal azonban ezt nem tartják akadályozó tényezőnek. A bolgárok véleményére valószínűleg erősebb azonosságtudatuk is hat, ahogyan ezt a korábban már bemutatott kutatási eredmények is alátámasztották. Ez lehet az egyik oka annak, miért nem „aggódnak” etnikai identitásuk veszélyeztetése miatt, és a többiekkel ellentétben miért nem minősítik korlátozó jellegűnek a kérdőívben felsorolt akadályozó tényezőket.

A családi közösség vizsgálata szempontjából figyelemre méltó, hogy a szlovákok, horvátok és németek a családi egység hiányát, a család megosztottságát és a családtagoknak az etnikai azonosságtudat fejlődése iránti közömbös magatartását meglehetősen negatív jelenségként értékelték, ugyanis az akadályok egyikeként jelölték meg ezt a faktort (bár a pozitív válaszokon belül a legenyhébb változatot választották: inkább igen).

A magyar állami szervek helytelen nemzetiségi politikáját főleg a németek és a horvátok minősítik az etnikai azonosságtudat fejlődését valamelyest akadályozó tényezőnek, ugyanis ezt a tényezőt átlagban 4,5 ponttal értékelték (ez az ambivalens és az inkább igen válasz közötti érték).

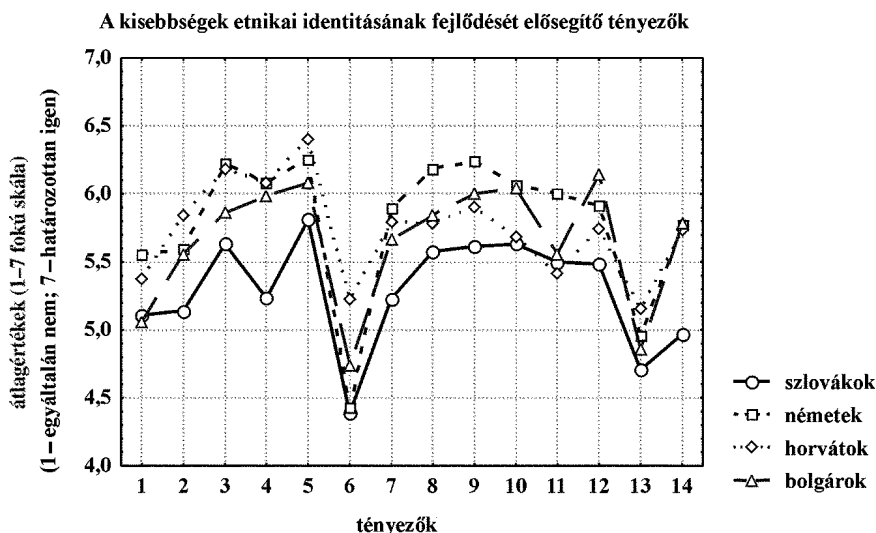
Végezetül megjegyezzük, hogy mind a négy vizsgált nemzetiség a legkevésbé gátló tényezőnek az adott régióban élő kisebbségi lakosság kulturális elmaradottsá-

gát és – meglepő módon – a vegyes házasságokat tartották. Egyöntetű véleményük szerint tehát nemzetiségi kultúrájuk megfelelően fejlett, a vegyes házasságot pedig nem tartják az etnikai identitás fejlődését korlátozó tényezőnek.

7.4.2. A kisebbségi etnikai identitás fejlődését elősegítő tényezők

Ha az előzőekben meghatároztuk a magasabb szintű nemzetiségi tudat kialakulását akadályozó tényezőket, akkor egyúttal szükségesnek tartottuk a nemzetiségi tudatot erősítő tényezők feltárását is. A következő kérdésben (44. számú kérdés) ezért 14 lehetséges tényezőt (feltételt) soroltunk fel, amelyekről az adatközlők – az előző pontban már leírt módon – az adott skála alapján véleményt mondhattak.

Az eredményeket a 7.27. grafikonon mutatjuk be, ebből az alábbi tények állapíthatók meg. Mind a négy kisebbség esetében az adatközlők a felsorolt feltételek mindegyikét olyan tényezőként jelölték meg, amely többé-kevésbé meghatározza a kisebbségi etnikai identitást, ugyanis a válaszokban mind a három pozitív vá-

Magyarázat:

- 1 – állami szervek/kormány, parlament, a Magyar Köztársaság elnöke;
- 2 – a nemzetiségi család nagyobb egységessége;
- 3 – a kulturális hagyományok elterjesztése a családban;
- 4 – a nemzetiségi iskolák fejlődése;
- 5 – a nemzetiségi nyelv használata a családban;
- 6 – endogám házasságok;
- 7 – a nemzetiségi intézmények aktívabb tevékenysége;

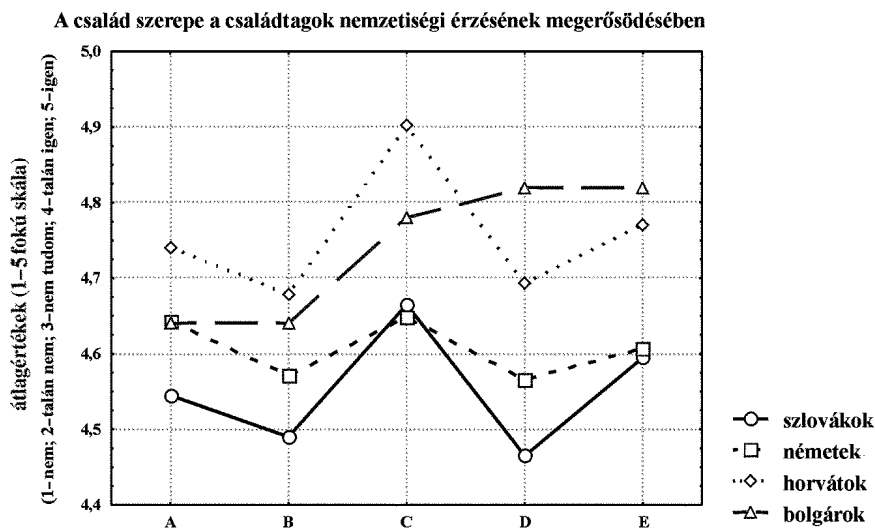
- 8 – nemzetiségi sajtó, rádió, televízió;
- 9 – a nemzetiségi kultúra jobb finanszírozása;
- 10 – az anyaországgal, saját nemzetiségű családokkal való kapcsolatok;
- 11 – támogatás az anyaország részéről;
- 12 – saját nemzetiségi könyvek olvasása;
- 13 – többgenerációs család együttélése;
- 14 – vallási szertartások nemzetiségi nyelven

7.27. grafikon

lasztípus szerepelt. A legnagyobb mértékű hatást e tényezőknek – és szinte mind-egyiknek – a németek, a legkisebbet a szlovákok tulajdonítják. A legjelentősebb tényezőként egyöntetűen a kisebbségi nyelv családi használatát jelölték meg adatközlőink: a legmagasabb értéket a horvátok tulajdonítanak ennek ($\bar{x} = 6,4$), aztán következnek a németek ($\bar{x} = 6,3$), a bolgárok ($\bar{x} = 6,1$) és a szlovákok ($\bar{x} = 5,8$). Magas átlagértékeket kaptak még az alábbi tényezők: a németek és a horvátok esetében ($\bar{x} = 6,2$) a kulturális tradíciók családon belüli átöröklése, a nemzetiségi tömegtájékoztató eszközök hatása és a nemzetiségi kultúra anyagi támogatása (leginkább a németek esetében). Ezekre a tényezőkre adatközlőink egyértelműen a pozitív válaszokkal reagáltak (6–7 pont, azaz az *igen* és a *bizonyosan igen* válaszok között). A kiválasztott tényezők teljes mértékben összhangban vannak az előző részben már megjelölt akadályozó tényezőkkel, ez az adatközlői vélemények konzisztens voltát jelenti. Egyúttal ebből a szempontból is bebizonyosodott, hogy a többi tényezővel összevetve az etnikailag homogén házasságokat adatközlőink az etnikai identitás fejlődése szempontjából a leggyengébb hatású tényezőnek tartják. A szlovákok, németek és bolgárok ezzel kapcsolatban az ambivalens és a leggyengébb pozitív válasz közötti lehetőségeket jelölték meg (szlovákok, németek, bolgárok: = 4,4; 4,4; 4,7). A horvátok a homogén házasságok jelentőségét magasabbra értékelték ($\bar{x} = 5,2$).

Az adott témával összefüggésben figyelemre méltók a család szerepével kapcsolatos az adatközlői vélemények: azaz milyen szerepet játszik a család a családtagok nemzetiségi érzésének megerősödésében. Öt olyan területet választottunk ki, amelyben véleményünk szerint a család hozzájárul a családtagok etnikai identitásának elmélyüléséhez. Ezek az alábbiak voltak: a nemzeti hagyományok és történelem ápolása, a kisebbségi kultúra fejlesztése, az anyanyelv megtartása, a gyermekek anyanyelvű oktatásának biztosítása, a családi kapcsolatok és kötődések fenntartása. Az adatközlők ezeken túl további olyan területeket is feltüntethettek, amelyek esetében véleményük szerint a családnak nagy szerepe van. Minden terület értékelése azonos skálán történt (1 – nem, 2 – talán nem, 3 – nem tudom, 4 – talán igen, 5 – igen). A válaszokból kitűnt (lásd a 7.28. grafikont), hogy adatközlőink a család szerepét a legfontosabbnak az anyanyelv megtartásában látják (horvátok = 4,9; bolgárok = 4,8; szlovákok és németek = 4,6). Ezek az adatok összhangban vannak azokkal a már említett vizsgálati eredményekkel, melyek szerint az adatközlők minden kisebbség esetében a családi anyanyelvhasználatot jelölték meg az etnikai identitás fejlődését leginkább meghatározó tényezőként. A bolgárok esetében fel szeretnénk hívni a figyelmet arra a tényre, hogy a bolgár adatközlők az anyanyelv-megtartással azonos mértékben tartották fontosnak a gyermekek anyanyelvű oktatását és a családi kapcsolatok ápolását.

Az etnikai identitás erősödését gátló és támogató tényezőkkel kapcsolatos válaszokat összességében értékelve megállapíthatjuk, hogy nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül adatközlőinknél mind a két esetben az anyanyelvhasználat dominált: ezt (ennek hiányát) jelölték meg a négy nemzetiség képviselői az etnikai identitást leginkább akadályozó tényezőként, és egyúttal ezt tartják az etnikai tudat elmélyítése szempontjából a legjelentősebb faktornak. Mindebből követ-

Magyarázat: A – a nemzeti hagyományok és történelem ápolása, B – a kisebbségi kultúra fejlesztése, C – az anyanyelv megtartása, D – a gyermekek anyanyelvű oktatásának biztosítása, E – a családi kapcsolatok és kötések fenntartása

7.28. grafikon

kezik, hogy adatközlőink a kisebbségi közösséghez tartozás tudatának erősödése szempontjából a legfontosabb és meghatározó tényezőnek az anyanyelv-megtartást minősítik, egyúttal azonban azt is tudatosítják, hogy a valós életben az anyanyelv-használat korlátozott mértékű, ezt a tényt az etnikai tudat fejlődését gátló legnagyobb akadállyal tartják.

Adatközlőink véleménye szerint éppen a családnak kell szerepet vállalnia az anyanyelv (kisebbségi nyelv) átörökítésében, ennek ellenére a vegyes házasságot nem tartják az anyanyelv-megtartást akadályozó tényezőnek, sőt a többi tényezővel összevetve a homogámiát az etnikai identitás fejlődésére legkevésbé ható tényezőként jelölték meg. Adatközlőink a család etnikai összetételének kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint amilyen jelentősége annak a valóságban van, illetve amelyet a már bemutatott (és bemutatandó) empirikus kutatási eredmények alapján neki tulajdoníthatunk. Az adatközlői véleményeket nyilván meghatározza a valós helyzet, a vegyes házasságok általános elfogadottsága, amely az etnikailag heterogén környezet következménye.

8. A CSALÁDI ÉS NYILVÁNOS KÖRNYEZETBEN ZAJLÓ NYELVI FOLYAMATOK

Amint arra az elméleti és módszertani fejezetekben már utaltunk, a kisebbségi közösségeken belül zajló etnikai folyamatok vizsgálatában központi helyet foglalt el a nyelvi kérdés. Igen tág problémakörrel lévén szó, figyelmünket az alábbi kérdésekre összpontosítottuk: a nyelv jelentősége az adatközlők számára, a nyelvi orientáció, a vizsgált kisebbségi adatközlők nyelvismerete és nyelvhasználati szokásai konkrét kommunikációs helyzetekben, azaz a családi (informális) és nyilvános (formális) környezetben. A kommunikációban használt nyelv/nyelvek esetében annak tisztázására törekedtünk, mely esetben problémamentes és mikor okoz nehézséget a kommunikáció. Célunk annak feltárása is volt, hogy a felkínált öt lehetőség közül melyiket választják a leggyakrabban adatközlőink. Az öt lehetőség az alábbi volt: kizárólag az anyanyelv használata, kizárólag a többségi (magyar) nyelv használata, illetve a kétnyelvű kommunikáció lehetséges típusai, azaz a kisebbségi vagy a többségi nyelv dominanciájával zajló aszimmetrikus kétnyelvű kommunikáció, illetve a kisebbségi és a többségi nyelv megközelítőleg azonos mértékű használatával jellemezhető kiegyenlített kétnyelvű kommunikáció.

Továbbá megfelelő figyelmet fordítottunk a nemzetiségi oktatásügy fejlődésével kapcsolatos kérdésekre, ugyanis a nyelvvel, a nyelvhasználattal kétségtelenül szoros kapcsolatban álló témáról van szó. Ezzel kapcsolatban elsősorban az érdekelt bennünket, milyen az egyes típusú iskolák látogatottsága, milyen okokból járnak magyar iskolába a kisebbségi családból származó gyermekek, és nem utolsósorban arra is kíváncsiak voltunk, mi a véleményük adatközlőinknek azokról a tényezőkről, amelyek befolyással vannak arra, hogy nemzetiségi iskolába járnak-e a kisebbségi gyermekek.

A jelzett problémaköröket csak a korábban meghatározott módszertani keretekben elemeztük, vagyis nem volt lehetőségünk a szükséges szociális és nyelvi összefüggések vizsgálatára (ilyenek például a nyelvi változók vagy a társadalmi dialektusok vizsgálata, lásd például Lanstyák 2002), a nyelvismeret (a nyelvi és kommunikációs kompetencia) minőségének és szintjének megfelelően megalapozott értékelésére, illetve megfelelő felkészültség és képzettség hiányában arra sem, hogy a kisebbségi nyelvi (nyelvváltozati) normát értékeljük. Munkánkban a kisebbségi nyelv használatát a vizsgált kisebbségi közösségekben zajló nyelvi-asszimilációs etnikai folyamatok tágabb kontextusába helyezve mutatjuk be, ami nem teszi lehetővé a nyelvi kérdések mélyreható elemzését. Ehhez olyan átfogó

nyelvészeti és szociolingvisztikai kutatásra volna szükség, amely a vázolt nyelvnyelvhasználati kérdéseket részletekbe menően tárná fel.¹

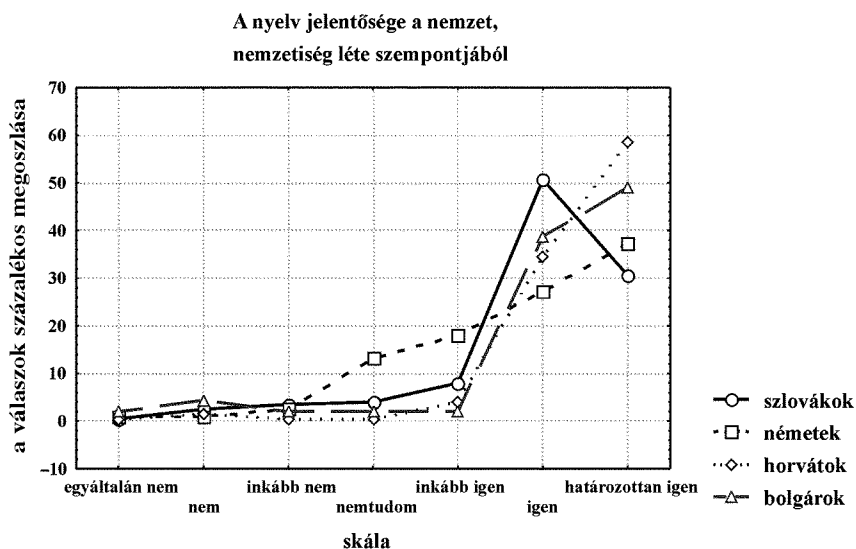
A kutatási eredmények elemzését néhány alapvető témakörbe csoportosítottuk. Bevezetésképpen azt mutatjuk be, milyen jelentőséget tulajdonítanak adatközlőink a nyelvnek. Azután az egyes generációk nyelvi orientációja és preferenciája áll elemzésünk középpontjában. A nyelvismeret az adatközlők önértékelése alapján elemezzük, ennek során egyes kiválasztott nyelvek, nyelvváltozatok ismeretének szintjét és használatát értékelték adatközlőink. Nem utolsósorban az adatközlő családi és a családon kívüli kommunikációs szokásait is bemutatjuk. A választott módszertani megközelítéssel összhangban azokra a szignifikáns összefüggésekre is rámutatunk, amelyek a nyelvismeret, a végzettség, a nyelvhasználat és az egyes családtípusok között fennállnak.

8.1. A NYELV JELENTŐSÉGE

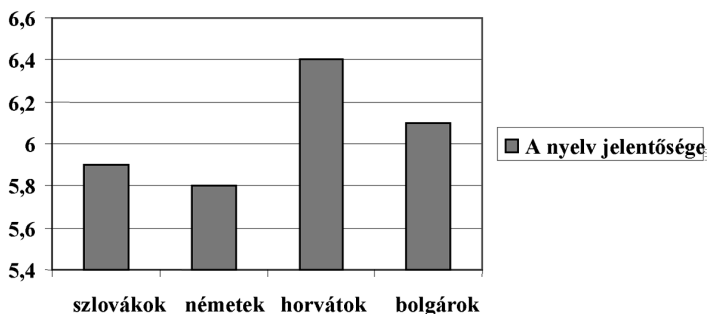
A nyelv kétfajta, azaz primordiális és konstruktivista megközelítésével összhangban elsősorban az érdekelt bennünket, hogy a nemzet, nemzetiség léte szempontjából milyen jelentőséget tulajdonítanak a nyelvnek adatközlőink. Vajon azt a nézetet képviselik-e, hogy a nyelv a nemzet, nemzetiség létezésének nélkülözhetetlen fundamentuma, vagy sem? Az adatközlők válaszukat egy hétfokozatú numerikus skálán adhatták meg, amelyen az 1 a leginkább tagadó álláspontot (bizonyosan nem), a 7 pedig a leginkább pozitív véleményt (bizonyosan igen) képviselte; a 4-es fokozat a pozitív és a negatív nézet közötti bizonytalan választ jelezte. Az egyes válaszok gyakorisági megoszlását, tehát a vizsgált kisebbségek véleményét a 8.1. számú grafikonon mutatjuk be.

A grafikonból kiolvasható, hogy a szlovákok 89,5%-a véli úgy, hogy a nyelv fontos a nemzet és a nemzetiség léte szempontjából (az 5 + 6 + 7 pozitív válaszok összege alapján), a statisztikai középérték (50%) a pozitív (igen) tartományban található. A horvátok 97%-a ugyanezen a véleményen van, a leggyakoribb válasz a bizonyosan igen (58,5%) volt. A németeknél a pozitív választ adók aránya 82,4% volt, a módusz a legmagasabb értékű pozitív válaszra esett (bizonyosan igen, 37,2%). A bolgárok is nagymértékben azonosulnak ezzel a véleménnyel (az adatközlők 89,5%-a), az adatközlőknek majdnem a fele (49%) erőteljesen pozitív véleményt fogalmazott meg. Mindebből az az egyértelmű következtetés vonható le, hogy a vizsgált kisebbségek a nyelvnek mint az etnikai azonosságtudat fenntartásában szerepet játszó jelenségnek nagyon nagy fontosságot tulajdonítanak. E kérdéskör kapcsán is bebizonyosodtak tehát az előző fejezetben megfogalmazott állítások. Az egyes kisebbségek nézeteinek összehasonlítására a vizsgált mutató kapcsán kapott átlagértékeket is közlöm (8.2. grafikon), ebből látható, hogy a legmagasabb értékek a horvátokat jellemzik.

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének vezetésével éppen most folyik egy ilyen vizsgálat a magyarországi kisebbségek körében.

8.1. grafikon

A nyelv jelentősége (átlagértékek; 1–7 fokú skála)

8.2. grafikon

8.2. AZ ADATKÖZLŐ CSALÁDTAGJAINAK NYELVI ORIENTÁCIÓJA NÉGYGENERÁCIÓS ÖSSZEVETÉSBEN

A nyelvhasználat megítélése kapcsán nagyon fontos annak megismerése, milyen az adatközlő szűkebb családjának a nyelvi orientációja, illetve mely nyelvet vallják vagy vallották anyanyelvüknek. Az elemzések során tehát a kérdés fontosságának megfelelő figyelmet fordítottam arra, hogy feltárjam az adatközlők családján belül négy generáció anyanyelvét. Az eredményeket a 8.1. számú táblázatban mutatom be.

8.1. táblázat. Az anyanyelvi identifikáció négygenerációs összevetésben: az adatközlő, az adatközlő szülei, gyermeke(i), unoká(i) (nemzetiség és családtag szerint, százalékos megoszlásban)

Nemzetiség	Anyanyelv (%)																
	Apa				Anya			Adatközlő				Első gyermek			Első unoka		
	1	5	8	9	1	5	9	1	5	8	9	1	5	9	1	5	10
Szlovákok	71	25,5	2,5	1	80	19	1	68,5	25		6,5	15,1	79,4	5,5	2,1	59,4	38,5
Németek	44 47,5	6	1,5	1	41,5 46	11	3	23 36,5	40		1	13,5 9	70,5	7	3 3,5	25	18
Horvátok	62,8 25,1	11,1	0,5	0,5	64 24,5	11	0,5	48 33	19			38 16,5	40	5,5	10,8 5,0	18,8	63,2
Bolgárok	92	8			90	8	2	84	8		8	60	30	10	14,3	25	53,6

Magyarázat:

1 – szlovák/német/horvát/bolgár nyelv

5 – magyar nyelv

8 – más nyelv

9 – kevert nyelv (például szlovák/magyar)

10 – nincs unokája

A németek és horvátok esetében az első sorban a német/horvát sztenderd nyelvváltozatot, a második sorban a német/horvát nyelvjárást tüntetjük fel. A 100% alatti értékeknél egyes adatközlők a feltüntetetten kívül más anyanyelvet adtak meg.

A táblázatból kitűnik, hogy a legidősebb generációtól a legfiatalabb felé haladva nyilvánvaló jelei mutatkoznak a nyelvi asszimilációra utaló tendenciáknak,² amelyek változó mértékben bár, de minden vizsgált kisebbségnél kimutathatók. A legkomolyabb a helyzet a szlovákoknál, ahol is a legfiatalabb nemzedék felé haladva a szlováknak mint anyanyelvnek a választása csak szórványos. A bolgárok e tekintetben jóval stabilabb képet mutatnak: bár az ő esetükben is érzékelhető a folyamatban lévő nyelvi asszimiláció, a gyakorisági adatok – a legidősebb nemzedéktől a legfiatalabbig bezárólag – azt mutatják, hogy e közösség esetében gyakoribb a bolgár anyanyelv választása, mint a szlovákok esetében a szlováké volt.

A németeknél és a horvátoknál (a másik két kisebbséggel szemben) érdekes jelenséggel találkozunk: ugyanis a német/horvát nyelv választása az ő esetükben nagy százalékban e nyelvek nyelvjárási változatának a választását jelenti. Természetesen feltehetjük a kérdést, hogy a szlovák és bolgár adatközlők anyanyelven

² Ebben az esetben a statisztikai asszimilációra gondolunk, amely Š. Šutaj (1992) szerint a Közép-Európában jelentkező asszimilációtípusok egyike, és amely annak az elvnek az érvényesüléséből következik, hogy a nemzetiség- és anyanyelvváltás gazdasági és politikai előnyökkel jár. Nem a szó valódi értelmében vett asszimilációról van tehát szó, ugyanis a statisztikai mutatók változásában nyilvánul meg, például abban, milyen anyanyelvet és nemzetiséget deklarál népszámláláskor egy-egy személy. Feltételezhető viszont, hogy idővel, a későbbi generációknál az eredetileg statisztikai asszimiláció valódi etnikai asszimilációba válhat át.

valóban csak nyelvük irodalmi, azaz sztenderd változatát értették-e, tény viszont, hogy anyanyelvként nem jelölték meg a nyelvjárást (ahogyan azt a németek és a horvátok tették), holott ezt a lehetőséget is felkínáltuk számukra. A táblázatból kitűnik, hogy a németek esetében e két nyelvváltozat aránya kiegyenlített, az első és a második generációnál a nyelvjárás enyhe túlsúlya figyelhető meg. A horvátoknál a két nyelvváltozat választása generációként kevésbé kiegyenlített, ugyanis a németekkel ellentétben e közösség esetében a sztenderd nyelvváltozat a domináns: az első és második nemzedéknél a túlsúlya kétharmados, a harmadik és a negyedik generációnál pedig mintegy 50%-os arányban van képviselve. Ezek az adatok arra utalnak, hogy e két kisebbség esetében a nyelv nyelvjárási változatának mint identifikáló jegynek a pozíciója stabilabb. E tények alapján egyúttal azt is feltételezhetjük, hogy a németek/horvátok esetében nyelvhasználati színtereken a német/horvát dialektus jelentős szerepet játszik. Ha a fenti adatok alapján generációs szempontból kívánjuk jellemezni a vizsgált kisebbségi közösségekben zajló nyelvi-asszimilációs folyamatok mértékét és intenzitását, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a vázolt folyamatok a szlovákok esetében a legintenzívebbek, őket követik a németek (amennyiben mindkét nyelvváltozatot figyelembe vesszük), a leginkább lassú lefolyású a nyelvi asszimiláció a horvátok és a bolgárok esetében, e közösségeknél a gyakorisági adatok megközelítőleg azonosak.

További elemzéseink annak feltárására irányultak, hatnak-e az egyes családtípusok az adatközlő gyermekének anyanyelvválasztására. Az eredményeket közös táblázatban, háromgenerációs összevetésben mutatjuk be, azaz az adatközlőnek, valamint az adatközlő gyermekének és unokájának anyanyelvét tüntetjük fel (8.2. táblázat).

A 8.2 táblázatból leolvasható, hogy az adatközlők utódainál az anyanyelvválasztásra legnagyobb (statisztikailag szignifikáns) hatással az etnikai homogámia, illetve heterogámia szerint differenciált család van, és ez minden vizsgált kisebbségre érvényes. A németeknél, horvátoknál és bolgároknál a kisebbségi nyelvet anyanyelvként megjelölő gyermekek közül a homogén családból származók száma mintegy kétszerese a vegyes házasságból származókéknak, a szlovákok esetében azonban a kilencszerese. Mindebből az következik, hogy bár a szlovákok esetében a nyelvi szempontból erőteljesebb asszimilációs tendencia figyelhető meg, mint a német, bolgár és horvát adatközlők gyermekeinél, a szlovákoknál a homogén család hatása intenzívebb.

Az idősebb és a fiatalabb család közötti jelentősebb eltérés elsősorban a németeknél látható, ugyanis már az adatközlők csoportjában is különbségek figyelhetők meg: a fiatalabb családban élő adatközlők mintegy 50%-ban kisebb mértékben jelölték meg anyanyelvként a német nyelvet, mint az idősebb családban élők. Egyúttal gyermekeik négyszer ritkábban választották anyanyelvként a németet. A fiatalabb szlovák családok gyermekei esetében (az idősebb családok gyermekeivel összevetve) szintén megfigyelhető az asszimilációs tendencia, de a százalékos különbségek nem olyan kiugróak, mint a németek esetében. Érdekes kép rajzolódik ki a bolgár csoportban: az adatközlők gyermekeinél az asszimiláció kisebb mértékűnek tűnik, mint az adatközlőknél (az adatközlőkre jellemző generációs kü-

8.2. táblázat. Az anyanyelvi identifikáció háromgenerációs összevetésben (az adatközlő, az adatközlő gyermeke és unokája) a családtípusok szerinti bontásban (százalékos megoszlás)

A család típusa	Anyanyelvválasztás											
	Szlovák anyanyelv			Német anyanyelv			Horvát anyanyelv			Bolgár anyanyelv		
	A	Gy	U	A	Gy	U	A	Gy	U	A	Gy	U
Homogén	76	27,3	2	25 43	20 11	6 4	51 35	48 25	18 4	84,6	80,8	23,5
Vegyes	62	3	2,3	21 30	7 7	6	45 31	28 8	2 6	83,3	37,5	0
Idősebb	78	17	2,2	32 47	19 17	6 2	52 33	40 17	10,3 5,2	96,4	67,8	14,3
Fiatalabb	60	14	0	14 26	8 1		44 33	36 16	0	68,2	50	0
Város	70,4	10	2,7	18,4 34,7	16,3 6,1	10,4 4,2	49,5 27,9	37,6 16,1	9,1 2,3	86,1	61,1	10,5
Falu	68,2	18,5	1,7	27,4 38,2	10,8 11,8	2	46,7 37,4	28,3 16,8	10,5 7	78,6	57,1	22,2

Magyarázat:

A – adatközlő; Gy – az adatközlő gyermeke; U – az adatközlő unokája

A németek és horvátok esetében az első sorban a német/horvát sztenderd nyelvváltozatot, a második sorban a német/horvát nyelvjárást tüntetjük fel. A 100% alatti értékeknél egyes adatközlők a feltüntetetteken kívül más anyanyelvet adtak meg.

Relevancia:

Szlovákok: A – idősebb/fiatalabb cs. – p^x

Gy – hom./vegyes cs. – p^{***}

U – idősebb/fiatalabb cs. – p^x

Horvátok: Gy – hom./vegyes cs. – p^{****}

Bolgárok: A – idősebb/fiatalabb cs. – p^x

Gy – hom./vegyes cs. – p^{*}

Németek: A – idősebb/fiatalabb cs. – p^{****}

Gy – hom./vegyes cs. – p^{*}

– idősebb/fiatalabb cs. – p^{***}

lönbség mintegy 30%, a gyermekeiknél viszont csak 18%). Összegezeként tehát elmondhatjuk, hogy e differenciáló tényező szerint vizsgálva a családokat, a nyelvi asszimiláció generációként a legintenzívebb a németeknél. A többi kisebbség esetében az idősebb típusú család hatása kevésbé nyilvánvaló, bár ezeknél a családoknál is megfigyelhető, hogy a fiatalabb generációknál az asszimiláció erőteljesebb (ez leginkább az unokákra jellemző).

A családok lakóhelye mint differenciáló tényező szerinti vizsgálat nem mutatott ki statisztikailag releváns eltéréseket. A városokban és a falvakban lakó németek gyermekeinél az anyanyelvválasztás százalékos adatai szinte azonosak. A horvátok és a bolgárok esetében a vidéki jellegű településeken az utódoknál kisebb arányban jelenik meg a kisebbségi anyanyelv, a szlovákoknál viszont a helyzet éppen ellenkező: az eltérés majdnem kétszeres a falusiak javára. Mindezek alapján úgy

vélhetjük, hogy e kisebbség esetében a lakóhely jellege olyan pozitív tényezőként hat, amely gátolja a nyelvi-asszimilációs folyamatokat. Érdekes jelenség figyelhető meg a horvátoknál és a bolgároknál, ugyanis a falusi adatközlők unokáinál – az adatközlők gyermekeivel ellentétben – az etnikai-nyelvi identifikációban fordulat észlelhető. Ezt a tényt bizonyos mértékben a helyi szinten működő kisebbségi önkormányzatoknak és a vidéki civil szerveződéseknek mostanában megfigyelhető aktivizációs törekvései is befolyásolhatják. A szlovákok esetében a vidéki család-típus erőteljesebben határozta meg az adatközlők gyermekeinek anyanyelv-választását, a többi generáció esetében a különbségek kiegyenlítődnek.

8.3. AZ ADATKÖZLŐK NYELVI-KOMMUNIKÁCIÓS KÉPESSÉGEI

A nyelvismeret szintje befolyásolja adott nyelv választását – és annak előfeltétele is – és bizonyos kommunikatív szituációkban való használatát. A nyelvi orientáció egyúttal az ún. nyelvi tudatra is hatással van, jelentős szerepe van annak kialakulásában és az azt módosító folyamatokban. A nemzetiségileg vegyes környezet – ideértve a családi környezetet is – mellett a nyelvi orientáció alapvetően hat a nyelvi összetartozás tudatára, tehát az anyanyelvi tudatra is (Sokolová, 1997: 78).

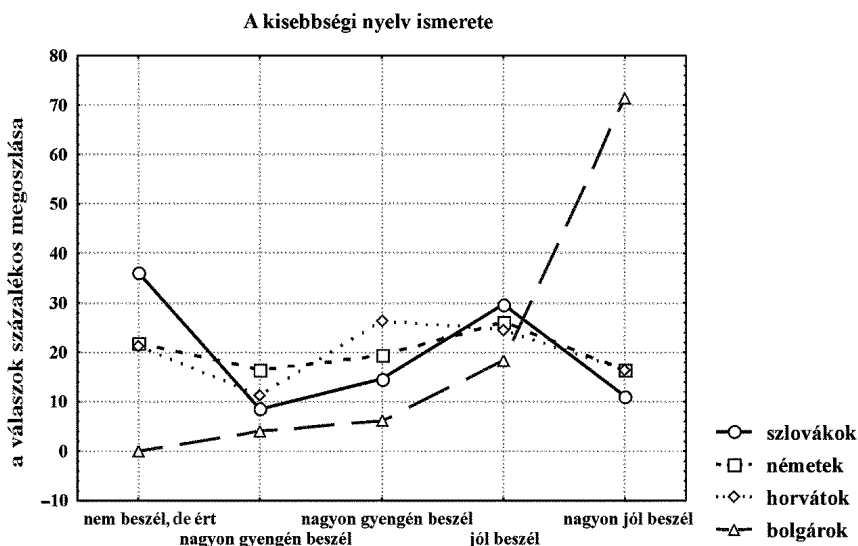
A szlováknyelv-ismeret szintjét az alábbi kérdés segítségével kívántuk megállapítani: „Saját véleménye szerint milyen szinten beszéli az adott nyelvet?” A kérdésben három nyelvre/nyelvváltozatra kérdeztünk rá: a kisebbségi nyelv sztenderd (irodalmi nyelvi) változata, a kisebbségi nyelv nyelvjárási változata (anélkül, hogy a két nyelvváltozat közötti különbséget konkretizáltuk volna) és a magyar nyelv. Kérdésünk a feltüntetett nyelvek kommunikációs szintű ismeretének értékelésére irányult, úgy, ahogyan azt adatközlőink érzékelik. Ennek megfelelően adtuk meg a válaszlehetőségeket is: 1 – nem beszélek, de értek; 2 – nagyon gyengén beszélek; 3 – gyengén beszélek; 4 – jól beszélek; 5 – nagyon jól beszélek.

A kérdés kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy vizsgálati módszerünk értelmében a nyelvészek és nyelvjáráskutatók kutatási területébe tartozó interdiálektus funkciójának kérdését közelebről nem vizsgáltuk. Egyúttal azonban azt is tudatosítottuk, hogy egyes kisebbségi közösségekben (a szlovákoknál, a németeknél és a horvátoknál is), főként az idősebb generáció tagjainak körében még ma is a nyelvjárás a fő kommunikációs eszköz. Célunk az volt, hogy általános képet kapjunk arról, saját bevallásuk szerint milyen szinten beszélnek az egyes kisebbségek képviselői a kisebbségi nyelv nyelvjárási és sztenderd változatát, illetve a magyar nyelvet. A nyelvismeret szintje alapján természetesen előrevetíthető, hogyan használják őket az adatközlők az egyes konkrét szituációkban. Érdeklődésünk elsősorban arra irányult, milyen mértékű a monolingvális és a bilingvális kommunikáció, azaz a kisebbségi nyelv (ideértve a nyelvjárást is) és a többségi nyelv használata, ezért nincsenek adataink a kisebbségi nyelv nyelvjárási és sztenderd változatának tényleges használatáról, a köztük lévő korrelációkról. Úgy véljük, kétségtelenül nagyon hasznos volna ilyen irányú szociolingvisztikai vizsgálatot is végezni, amely arra mutathatna rá, milyen szerepet játszanak az egyes nyelvváltozatok az etnikai kisebbségek életében.

A kiválasztott nyelvek/nyelvváltozatok kommunikatív szintű ismeretére adott válaszok gyakorisági megoszlását a 8.3., 8.4. és 8.5. grafikonon mutatjuk be, mégpedig mind a négy kisebbség adatait összesítve ábrázoljuk.

8.3.1. A kisebbségi nyelv (német, szlovák, horvát, bolgár) sztenderd változatának ismerete

A kisebbségi nyelvek sztenderd változatának ismeretére vonatkozó, önértékelő adatközlői válaszokat a 8.3. grafikonon mutatjuk be. Ebből kitűnik, hogy az egyes válaszlehetőségek választása minimális eltérésekkel megközelítőleg azonos a németek és a horvátok esetében: mintegy ötödük állította azt, hogy ezt a nyelvváltozatot nem beszélik, csak értik, több mint egyharmaduk szerint (németek: 35,7%, horvátok: 37,7%) nem kielégítő a nyelvtudásuk (azaz gyengén és nagyon gyengén beszélik a nyelvváltozatot). A szlovákoknak csaknem egyharmada egyáltalán nem beszél (csak ért) szlovákul, valamivel több mint 20%-uk (22%) gyengén vagy nagyon gyengén beszéli ezt a nyelvváltozatot. A pozitív válaszok arányát tekintve a szlovákok, németek és horvátok szinte egyforma arányban válaszolták azt, hogy anyanyelvük sztenderd változatát jól vagy nagyon jól beszélik (szlovákok: 40,7%, németek: 42,3%, horvátok: 40,8%). A válaszok másfajta eloszlása jellemezte a bolgárokat, ugyanis 89,8%-uk saját bolgárnyelv-tudását magas szintűnek értékelte (71,4%-uk nagyon jól, 18,4%-uk jól beszél bolgárul).

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a legkedvezőtlenebb a helyzet a szlovákoknál, ugyanis a legnagyobb arányban jelölték meg a nyelvismeret hiányára utaló választ, és náluk a legalacsonyabb szintű a kisebbségi nyelv ismerete is. Ezzel ellentétben a legkedvezőbb helyzetben a bolgárok vannak: a nyelvismeret hiánya nulla szintű, a sztenderd nyelvváltozat ismerete a legmagasabb szintű. A németek és a horvátok a kínált válaszlehetőségeket hozzávetőleg azonos arányban választották, ez arra utal, hogy nyelvismeretük változó.

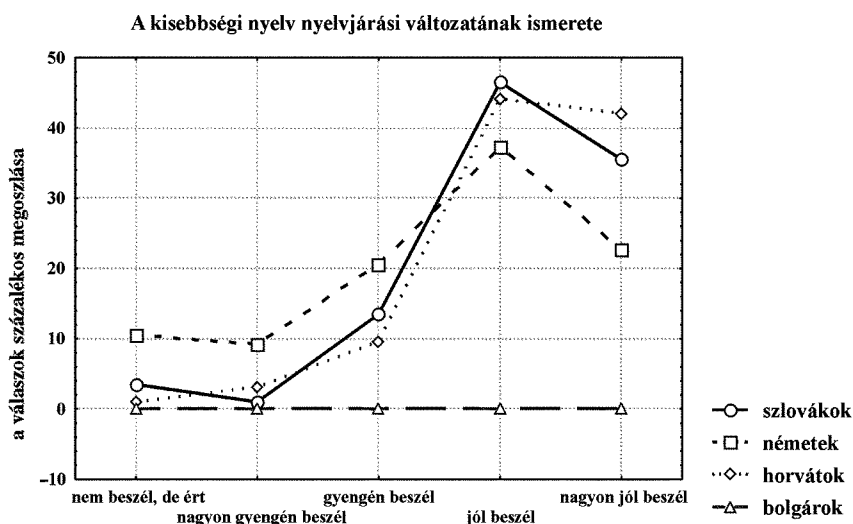
A további vizsgálati eredményekből az derült ki, hogy az adatközlő életkora részben összefügg a kisebbségi nyelv sztenderd nyelvváltozatának ismeretével. Bár az eredmények statisztikailag nem szignifikánsak, nyilvánvaló azonban, hogy a szlovákok, németek és horvátok esetében az idősebb és a legidősebb generáció a sztenderd nyelvváltozat jó és nagyon jó szintű ismerete tekintetében (4–5. válaszlehetőség) alacsonyabbra értékeli saját magát, a bolgároknál viszont mind a négy korcsoportban kiegyenlített a sztenderd nyelvváltozat ismerete. Úgy vélem, hogy ezt a tényt az adatközlők végzettségi szintje, és nem utolsósorban a látogatott iskola típusa is meghatározza (az iskolában oktatták-e az adott kisebbségi nyelv sztenderd változatát).

8.3.2. A német, szlovák és horvát nyelv nyelvjárási változatának ismerete

Az adatközlőink nyelvi orientációjáról szerzett korábbi adataink alapján feltételeztük, hogy elsősorban a német, horvát és szlovák adatközlőknél a nyelvismeret valójában két kisebbségi nyelvváltozat ismeretét jelenti: az egyik a sztenderd nyelvváltozat, a másik a nyelvjárás. Hipotézisünk mind a három kisebbség esetében bebizonyosodott: válaszaik kölcsönösen konzisztensnek mutatkoztak (lásd a 8.4. grafikont). A kisebbségi nyelv nyelvjárási változatát magas szinten (jól és nagyon jól) beszélik a szlovákok (az adatközlők 82%-a) és a horvátok (az adatközlők 86,3%-a). A németek az előző két kisebbség tagjainál kisebb mértékű nyelvjárási ismeretről számoltak be, ugyanis nem egész kétharmaduk (59,8%) állította azt, hogy jól vagy nagyon jól beszéli ezt a nyelvváltozatot. Az elemzés e fázisában azonban azt nem tudjuk megítélni, milyen mértékben használják ezt a nyelvváltozatot adatközlőink. Azt azonban mindenesetre feltételezhetjük, hogy e kisebbségek esetében a nyelvjárás minden kommunikációs szintén többé-kevésbé jelen van.³

Mind a három kisebbség esetében statisztikailag szignifikáns módon igazolódott az életkornak a nyelvismeretre gyakorolt hatása. A legfiatalabb korosztálytól a legidősebbig haladva jól követhető a nyelvjárás nagyon jó ismeretét (5. válaszlehetőség) megjelölő adatközlők növekedő aránya: a szlovákok esetében: 0%, 26,7%, 42,4%, 57,6% (p^{***}), a németek esetében: 8,3%, 14,6%, 20,5%, 44,7 (p^{**}), a horvátoknál: 20%, 36,4%, 51,7%, 56,3% (p^*). Nyilvánvaló, hogy az idősebb generá-

³ A bolgár kisebbség esetében nem regisztráltunk a bolgár nyelvjárás ismeretére vonatkozó választ.

8.4. grafikon

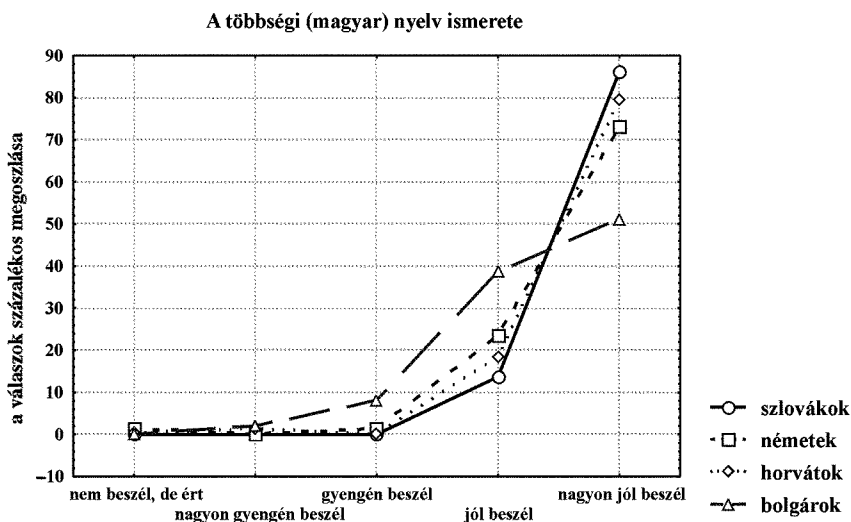
ció nyelvismerete jobb, a fiatalabb generációk felé haladva a nyelvismeret fokozatosan gyengül.

Eredményeink tehát igazolták azt a hipotézist, hogy a kisebbségi nyelv nyelvjárási változata elsősorban a szlovákok és a horvátok esetében játszik fontos szerepet, ugyanis adatközlőink közül kétszer annyian (elsősorban az idősebb generációhoz tartozók) vélték úgy, hogy jól vagy nagyon jól beszélik a kisebbségi nyelv nyelvjárási változatát, mint ahányan a sztenderd nyelvváltozat ismeretéről állították ugyanazt: a szlovákok esetében 82% 40,7%-kal szemben, a horvátoknál 86,3% 40,8%-kal szemben). A németeknél a nyelvjárás és a sztenderd nyelvváltozat ismerete között nincs ilyen jelentős különbség (59,8% és 42,3%), de ennél a csoportnál is dominál a nyelvjárás magasabb szintű ismerete.

8.3.3. A magyarnyelv-ismeret

A 8.5. számú grafikon adatai a vizsgált kisebbségek magas fokú magyarnyelv-tudását igazolják. A grafikonból kitűnik, hogy a szlovákok 86,3%-a, a németek 73,5%-a, a horvátok 79,6%-a és bolgárok fele (51%) beszél nagyon jól magyarul.

A más szempontú elemzések eredményei is azt támasztják alá, hogy az említett kisebbségek tagjainál a magyarnyelv-ismeret problémamentes kommunikációt eredményez. A 8.6. grafikonon bemutatjuk, hogyan értékelték az egyes nyelvek/nyelvváltozatok vonatkozásában nyelvismeretüket adatközlőink. A szlovákok, németek és a horvátok saját bevallásuk szerint a legmagasabbra magyarnyelv-isme-

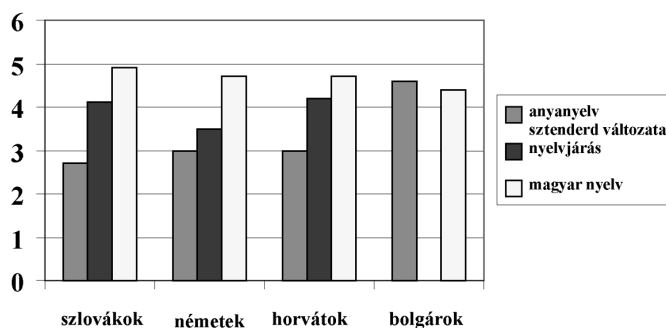

8.5. grafikon

retüket értékelték, a bolgárok szerint magyar nyelv-ismeretük körülbelül a saját kisebbségi nyelvük ismeretének szintjén van.

Az életkor tekintetében a horvátoknál semmiféle különbséget nem tapasztaltunk: e kisebbség esetében minden korcsoport tagjai a magyar nyelv nagyon jó ismeretéről számoltak be (77–100% között). Mindez e kisebbség nyelvi-adaptációs képességeinek a bizonyítéka, amelynek egyik előfeltétele volt a magyar etnikummal való évszázados együttélés. Hasonlóképpen nagyon jó nyelvismeret jellemzi a szlovákokat is, főleg az első három korcsoport esetében (83–97%), ezzel szemben a legidősebb generációhoz tartozó adatközlők önértékelésükben valamivel óvatosabbak voltak: 60,6%-uk állította, hogy nagyon jól beszél magyarul (p^{****}), és „csak” 39,4%-uk azt, hogy jól beszél (4. válaszlehetőség). A bolgárok esetében az életkor szerint részben differenciálódnak az adatközlők, ugyanis a fiatal és a középgeneráció jóval nagyobb arányban beszéli nagyon jól a magyar nyelvet (66,6% és 76,5 %), mint az idősebb és a legidősebb generáció (36,8% és 30%). Ennek oka lehet a magyarországi tartózkodás hossza, de az idősebb generáció végzettségi szintje is. Statisztikailag szignifikáns eltéréseket (p^*) a németeknél tapasztaltunk: e kisebbség esetében a középgeneráció számolt be a legmagasabb szintű nyelvtudásról (82,3%), ezután következik az idősebb generáció (75%), majd pedig kétharmados arányban a legfiatalabb nemzedék (66,7%), a legalacsonyabb értékek a legidősebb generációnál mutatkoztak: csak az adatközlőknek a fele adott ilyen választ. E kisebbség esetében tehát az adatközlő életkora szignifikáns mértékben meghatározza a többségi nyelv ismeretét, egyúttal figyelemre méltó, hogy a fiatalabb nemzedék alacsonyabb szintű magyar nyelv-ismeretről számolt be. Nem igazolódott azonban az a feltételezésünk, hogy a társadalmi változások és Magyar-

Az egyes nyelvek/nyelvváltozatok ismeretének szintje
(1–5 fokú skála: 1 – egyáltalán nem, 5 – nagyon jól)

8.6. grafikon

ország integrációs törekvései befolyásolják a német mint „világnyelv” felé való orientálódást, ugyanis az életkor és a sztenderd német nyelvváltozat ismerete közötti összefüggésre irányuló elemzéseink nem igazolták, hogy a fiatalabb generációk esetében magasabb volna ennek a nyelvváltozatnak az ismerete (jól beszél 33%, nagyon jól beszél 0%).

Ezek az adatok egyrészt etnikai hovatartozástól függetlenül a kétnyelvűség jelenségét igazolják, másrészt – abból a feltételezésből kiindulva, hogy az emberek hajlamosabbak az általuk legjobban beszélt nyelvet használni – arra utalnak, hogy főként a szlovákok, németek és horvátok nyelvhasználatát a magyar nyelv dominanciája jellemzi.

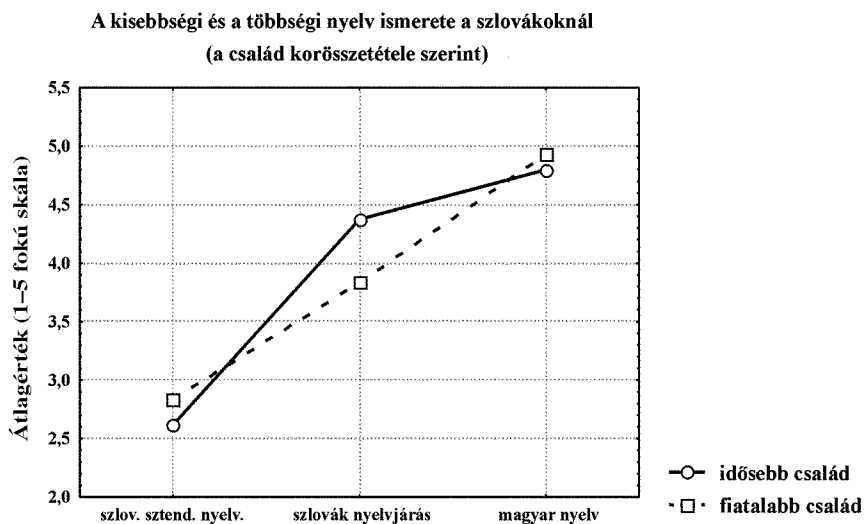
A további elemzések során (8.4. fejezet) éppen ezért arra irányítottuk figyelmünket, milyen e nyelvek/nyelvváltozatok státusa a vizsgált kisebbségeknél a konkrét kommunikációs szituációkban, hat-e a konkrét nyelvhasználati szintér a nyelvvelasztásra, és ha igen, akkor milyen mértékű ez a hatás.

8.3.4. Az egyes nyelvek/nyelvváltozatok ismerete a családtípus függvényében

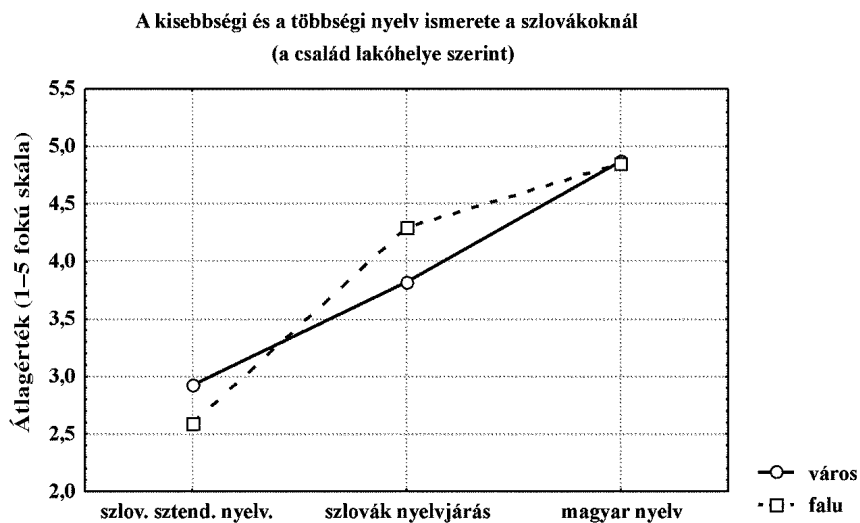
Az egyes nyelvek/nyelvváltozatok ismeretét az adatközlő családjának jellege szerint vizsgálva megállapítottuk, hogy a szlovákoknál és a horvátoknál a generációs és a lakóhely szerinti, a bolgároknál az etnikai és a generációs szempont alapján differenciálódott az adatközlők nyelvismerete, a németeknél mindhárom szempont (etnikai, generációs, lakóhely szerinti) hatással volt a nyelvismeretre.

Amint azt a 8.7 és 8.8. grafikon ábrázolja, a vidéken lakó és idősebb családban élő adatközlők azok, akik saját bevallásuk szerint jobban beszélnek a szlovák nyelvjárást (mindkét esetben p^{**}), a skálán mért eltérés mindkét esetben fél pont.

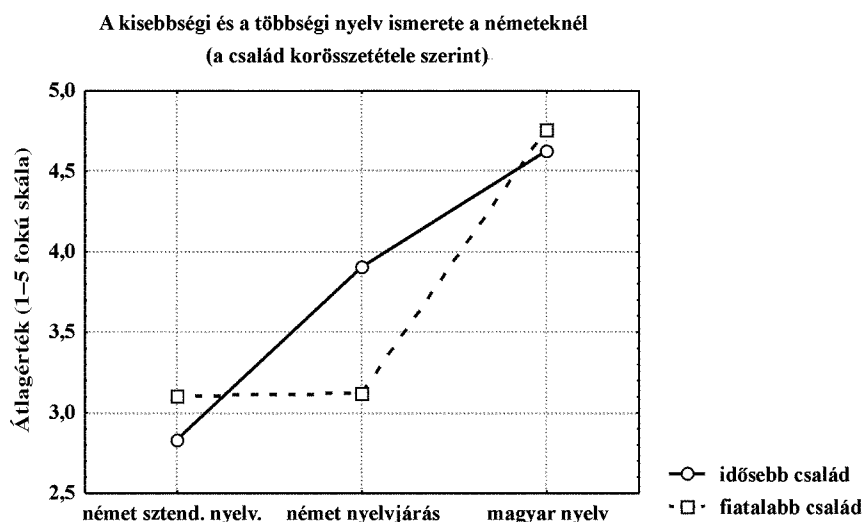
A németek esetében mindhárom családtípus differenciáló tényezőnek mutatkozott, de csak a német nyelvjárási tudás esetében. A legjelentősebb eltérés a család

8.7. grafikon

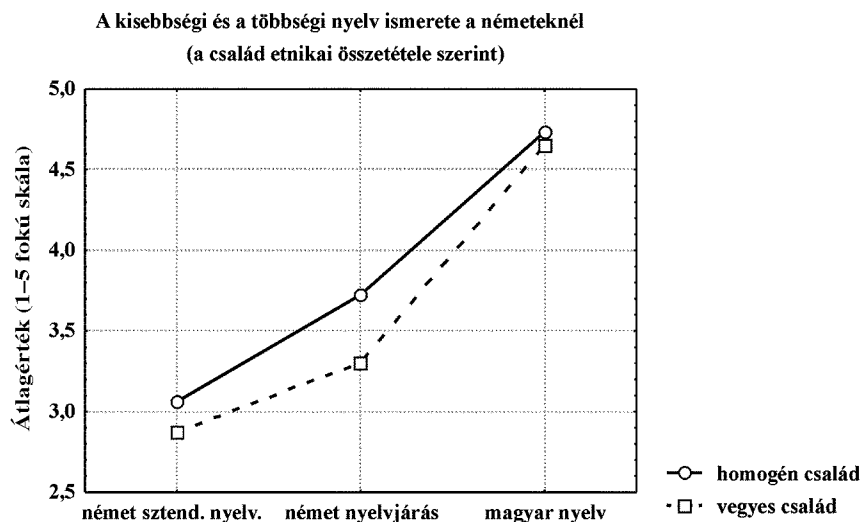

8.8. grafikon

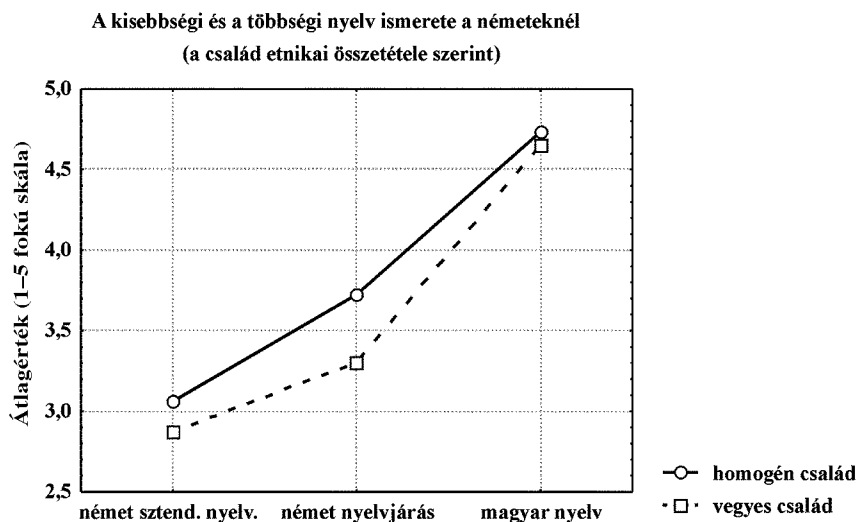

8.9. grafikon

nemzedéki hovatartozása szerint mutatkozott (8.9. grafikon), ugyanis az idősebb családokban élő adatközlők sokkal magasabb szintű nyelvjárasi ismeretet adtak meg, mint a fiatalabb családban élők (p^{***}). A család etnikai összetétele szempontjából a homogén családnak (p^* ; 8.10. számú grafikon), a lakóhely szempont-

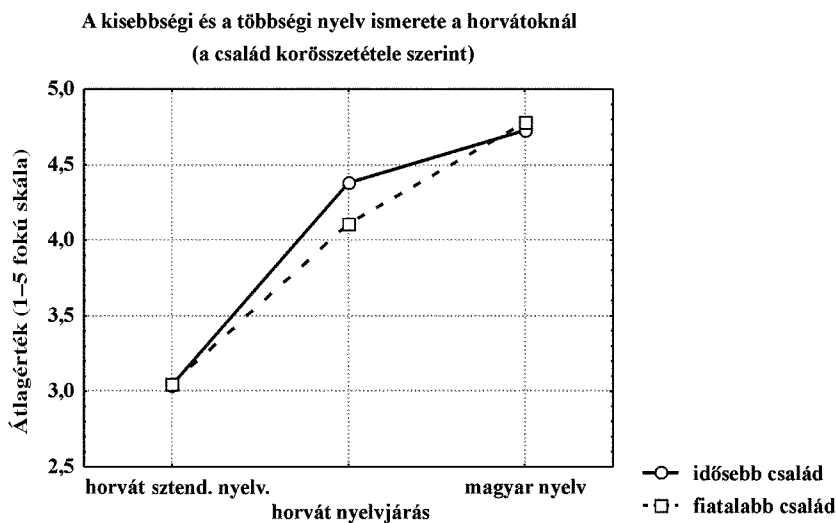
8.10. grafikon

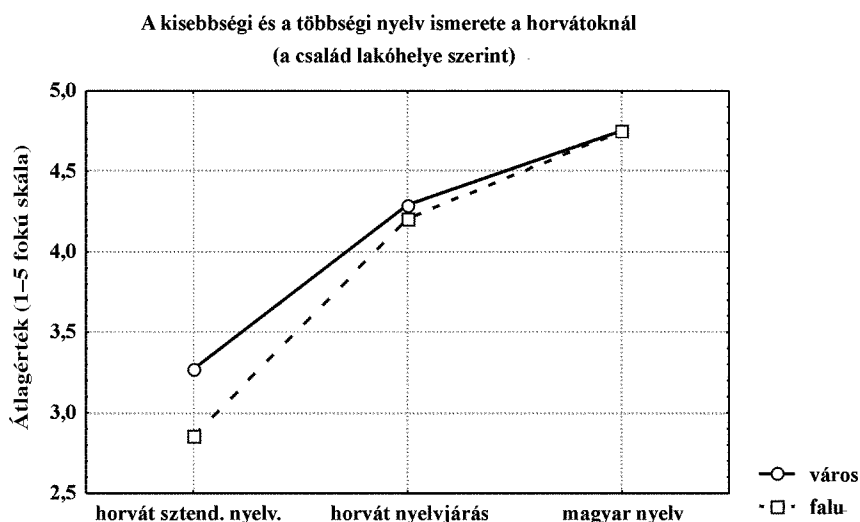
8.11. grafikon

jából a falusi családnak (p^* , 8.11. grafikon) van kimutatható hatása. E kisebbség esetében tehát igazolódott az a feltételezésünk, hogy a családtípus befolyásolja a nyelvjárás ismeretét, ugyanis a falun élő idősebb és homogén családoknál magasabb értékeket mértünk.

Ami a nyelvjárás ismeretét illeti, az előzőekhez hasonlóan a horvát család is differenciálódott generációs szempontból: az idősebb családok magasabb értékeket

8.12. grafikon

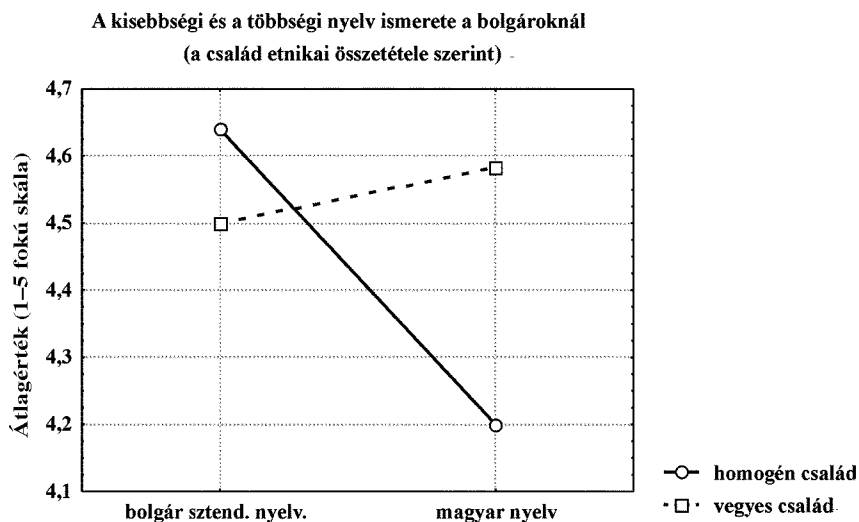
8.13. grafikon

adtak meg (p^* , 8.12. grafikon). A horvátok esetében a lakóhely a sztenderd nyelv-változat ismeretét befolyásoló tényezőnek bizonyult, ugyanis a városi típusú családra ennek a nyelvváltozatnak a jobb ismerete a jellemző (p^* , 8.13. grafikon). Ez a tény nyilván a városi környezetre jellemző jobb művelődési lehetőségeknek és jobb nevelési-oktatási feltételeknek a következménye.

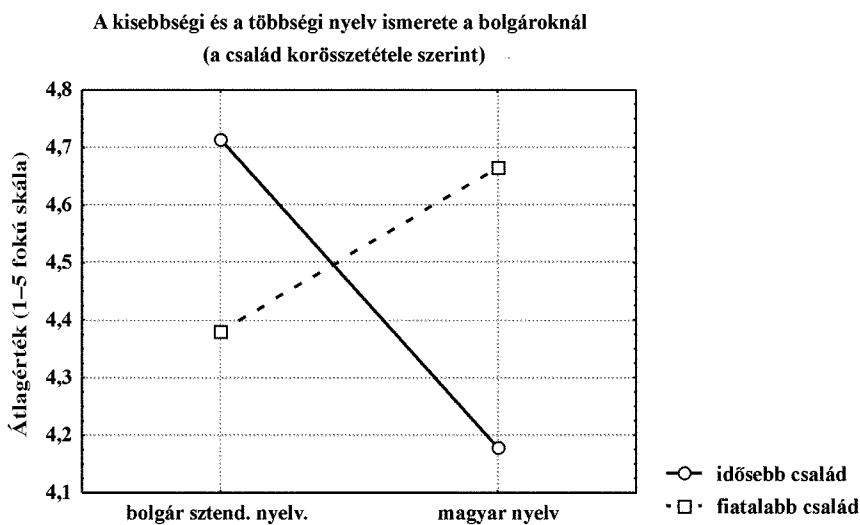
A bolgár családban a magyar nyelv-ismeret szintjében mutatkoztak különbségek: elsősorban is a vegyes családban élő fiatalabb adatközlők voltak azok, akik sokkal jobban beszélik a magyar nyelvet (p^* , 8.14. és 8.15. grafikon). A bolgár nyelv sztenderd változatának ismeretét tekintve a feleletek a családtípus szerint jelentős mértékben nem különböztek.

Az egyes nyelvek/nyelvváltozatok kommunikációs szintű ismeretére vonatkozó kutatási eredményeink a következőképpen foglalhatók össze:

- Az adatközlők mind a három vizsgált nyelvet/nyelvváltozatot beszélik, de eltérő szinten: a szlovákok, németek és horvátok saját bevallásuk szerint a legjobban magyarul tudnak, a második helyen a kisebbségi nyelv nyelvjárási változata áll, és csak harmadik a kisebbségi nyelv sztenderd változata. A bolgárok esetében a helyzet ezzel ellentétes: az első helyen a bolgár nyelv sztenderd nyelvváltozata van, s csak ezután következik a magyar nyelv.
- Az adatközlő kora bizonyos mértékben befolyásolja a kisebbségi nyelv sztenderd nyelvváltozatának ismeretét (főként a szlovákok, németek és horvátok esetében), és alapvető hatással van (mind a három említett kisebbségnél) a nyelvjárási változat ismeretére; a magyar nyelv-tudás szempontjából az adatközlő életkora egyetlen kisebbségnél sem differenciáló tényező.

8.14. grafikon

8.15. grafikon

- Csak a németek esetében igazolódott be teljes mértékben az az előfeltevésünk, hogy a vidéki, idősebb és etnikailag homogén családban élő adatközlőknél a kisebbségi nyelv nyelvjárási változatának ismerete nyilvánvalóbb lesz. Ennek a feltevésnek részben megfelelnek a szlovákok eredményei, mégpedig két szinten (idősebb/fiatalabb család és homogén/vegyes család), valamint egy szinten (idősebb/fiatalabb család) a horvátok eredményei.
- A kisebbségi nyelv sztenderd változatának ismeretét tekintve a család típusa csaka horvátoknál játszott szerepet, mégpedig egy szinten (városi/falusi család).
- A család típusa két szinten (homogén/vegyes, idősebb/fiatalabb család) befolyásolja a bolgárok maganyelv-ismeretét.

Az anyanyelvtudással (a kisebbségi nyelv ismeretével) összefüggésben értelem-szerűen irreális volna azt feltételezni, hogy a kisebbség minden tagja jól beszéli az anyanyelvét. Ez az állapot még nemzetiségileg homogén környezetben sem következik be (vagy csak igen ritkán következik be), éppen ezért nem várhatjuk el ezt egy nemzetiségileg vegyes környezetben, nagyfokú etnikai heterogámia mellett, amely a hivatalos adatok szerint (1990) főleg a magyarországi szlovákoknál és horvátoknál nyilvánvaló. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a kisebbségek anyanyelvismeretére fokozott figyelmet kell fordítanunk. A nyelvismeret ugyanis nagymértékben hat a nemzetiségi és a nyelvi öntudatra, és előfeltétele a kisebbségi nyelv családon belüli és azon kívüli aktív használatának.

Úgy véljük, hogy e területen jelentős a szerepük elsősorban az oktatási intézményeknek, amelyben kisebbségi tanulók a nyelvet megtanulják, nyelvtudásukat tökéletesítik és bővítik, de a családi környezetnek is, amelynek aktivizálása hatásos eszköz lehetne a nyelvi akadályok leküzdésében (közelebbről lásd Sokolová 1997: 91).

8.3.5. Nyelvhasználat a különböző kommunikációs helyzetekben

Az adatközlő nyelvi fejlődésének megismerése szempontjából alapvető jelentőségűek azok az adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogyan kezelik adatközlőink a kommunikációs helyzeteket a nemzetiségileg vegyes környezetben. Elsősorban a családon belüli kommunikációs helyzeteket érinti ez a kérdés, hatása megmutatkozik a fiatalabb generációk nevelésében és a többi családtagnál is. A család fontos szerepet tölt be a nyelvi ismeretek átadásában, de a gyermekek nyelvi orientációjának (tudatának) formálásában is.

Amint már említettük, kutatási módszerünk értelmében két alapvető fontosságú nyelvhasználati szférát különítettünk el: privát (családi) és nyilvános (közélet), illetve informális (családi) és formális (nyilvános) nyelvhasználati színtér. Együttal W. Labov nyomán úgy véljük, hogy a családi (informális) színteret a nagyobb koherencia és a kisebb tudatosság jellemzi, mint a formálisat (nyilvánosat).

Az adatközlők családi nyelvhasználatának vizsgálatával kapcsolatban azt vizsgáltuk, hogyan beszél az adatközlő hat partnerrel: nagyszülők, szülők, házastárs,

gyermekek, unokák, barátok és ismerősök. A nyilvános környezetben négy kommunikációs helyszínt választottunk ki: munkahely, hivatal, közterület és üzletek.

Minden kommunikációs helyzetben választani lehetett a használt nyelv/nyelvek között, mégpedig ötféle lehetőség közül választhattak adatközlőink, ezeket úgy foglalmaztuk meg, hogy a szórásелеmzés módszerét is alkalmazhassuk. Így a szlovákok esetében az alábbi lehetőségek közül lehetett választani: 1 – csak szlovákul, 2 – inkább szlovákul, kevésbé magyarul, 3 – szlovákul és magyarul egyformán, 4 – inkább magyarul, mint szlovákul, 5 – csak magyarul kommunikál. A többi kisebbség esetében a válaszok természetesen az adott kisebbségi nyelv megnevezését tartalmazták. Az adatközlő minden vizsgált nyelvhasználati szituációban a fenti lehetőségek közül egyet választhatott.

Ezzel kapcsolatban fontosnak tartjuk, hogy rámutassunk két dologra. Amint már említettük, a kisebbségi nyelv használatának mértékét vizsgálva nem tettünk különbséget az egyes kisebbségi nyelvváltozatok között (sztenderd nyelvváltozat és nyelvjárás), bár az előző elemzések alapján lehet arra következtetni, melyik nyelvváltozat használata felé hajlanak egy-egy kisebbség esetében adatközlőink. Másrészt azt is tudatosítjuk, hogy a nyelvválasztást nemcsak a kommunikációs helyzet és a résztvevők alakítják, hanem a téma is. Koncepciónkra és az annak megfelelő kutatási módszertanra való tekintettel nem volt lehetőség ebben az irányban is vizsgálatokat végezni. Mindez azzal járt volna ugyanis, hogy a szociolingvisztikai-lag orientált részben elemzett mutatók számát még továbbiakkal bővítjük.

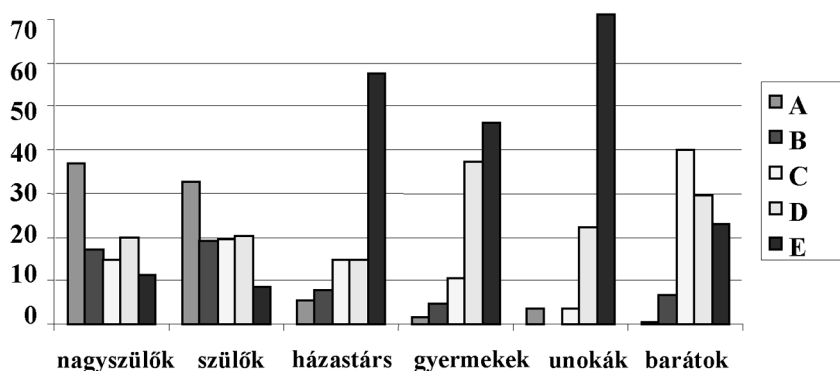
8.3.6. Nyelvhasználat családi és baráti körben

A vázolt területre vonatkozó eredményeket két elemzési szempontból interpretáljuk: egyrészt gyakorisági szempontból, másrészt pedig szórásелеmzést végzünk. A vonatkozó kérdés az alábbi volt: „Milyen nyelven beszél jelenleg leggyakrabban, illetve beszélt a múltban leggyakrabban az alábbi személyekkel.” A múlt idő a már esetleg elhunyt nagyszülőkre vonatkozott.

A gyakorisági elemzés célja a leggyakrabban választott nyelv/nyelvek azonosítása: először minden kisebbség esetében külön-külön megvizsgáljuk, milyen nyelven beszélnek adatközlőink családjuk egy konkrét tagjával, majd pedig az egyes kisebbségek közötti különbségekre mutatunk rá. A relatív gyakorisági értékeket a 8.16., 8.17., 8.18. és 8.19. grafikonokon mutatjuk be, kisebbségek szerinti bontásban.

Feltételezésünk szerint a kisebbségi nyelvű kommunikáció az idősebb nemzedék (az adatközlő nagyszülei és szülei) esetében lesz a legnagyobb mértékű, majd a gyermekek és unokák generációjánál fokozatosan visszaesik. Ennek az elgondolásnak a háttérében a vizsgált kisebbségek általánosan ismert nyelvi jellemzői (kétnyelvűség, a többségi és a kisebbségi nyelv nem egyforma ismerete), valamint a természetes nyelvi asszimiláció ténye áll. Ezzel kapcsolatban az érdekelt bennünket, milyen százalékban választják adatközlőink egyik vagy másik nyelvet egy adott családtaggal való beszélgetés során, s így négygenerációs összevetés válik lehetővé.

**Nyelvhasználat a családtagokkal és barátokkal való kommunikáció során
a szlovákok körében (százalékos megoszlásban)**

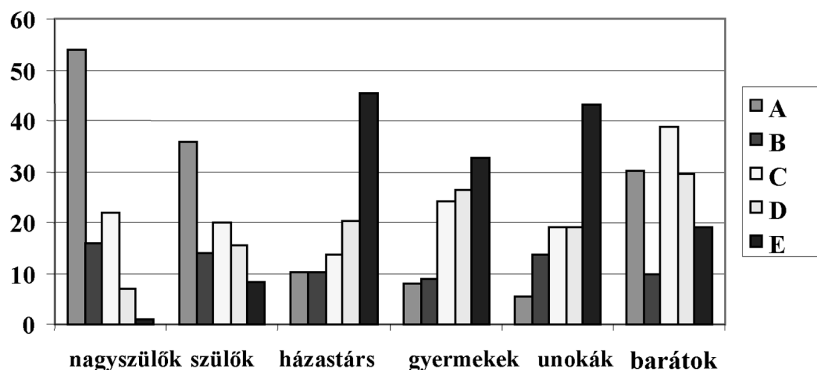
Magyarázat: A – csak kisebbségi nyelven; B – többnyire kisebbségi nyelven; C – egyformán;
D – többnyire magyarul; E – csak magyarul

8.16. grafikon

A 8.16. számú grafikonból kitűnik, hogy a szlovák adatközlők nagyszüleikkel és szüleikkel leggyakrabban szlovákul vagy magyarul beszélnek/beszéltek, mégpedig majdnem azonos mértékben. Százalékos arányuk nem olyan magas, mint az várható volna, ilyen választ adatközlőinknek körülbelül az egyharmada adott (a nagyszülőkkel 37%, a szülőkkel 32,7%). Az adatközlők válaszaiban a többi lehetőség esetében a kisebbségi nyelvű kommunikáció enyhe túlsúlya jelentkezik. A partnerek, a gyermekek és az unokák esetében viszont már nyilvánvaló tendenciaként jelentkezik a csak magyar nyelvű kommunikáció – leggyakrabban ez az unokákra jellemző, az adatközlők 71,2%-a adott ilyen választ. Érdekesek az adatközlőnek a barátaival és az ismerőseivel folytatott kommunikációjára vonatkozó eredmények. E partnerek esetében a kétnyelvű kommunikáció van túlsúlyban (40,2%), mégpedig az adatközlők véleménye szerint megközelítőleg azonos mértékben beszélnek szlovákul és magyarul. Bár meglehetősen gyakoriak a „magyar” orientációjú kommunikációs változatok, ezeknél az adatközlőknél bebizonyosodott, hogy a baráti kör kétoldali kommunikációt „hív elő” (lásd Homišinová, 2003; Uhrinová, 2004). Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy adatközlőink barátaik és ismerőseik közé az azonos kisebbségi területen dolgozó munkatársaikat is besorolhatták (például pedagógusok, közművelődési dolgozók, a kisebbségi önkormányzatok munkatársai), s ez a tény önmagában is meghatározza a kisebbségi nyelv használatát.

A szlovákok válaszait a címzett szerint vizsgálva a leggyakrabban választott nyelv/nyelvek szempontjából három csoport körvonalazódik előttünk: az első csoportba az idősebb generáció (az adatközlő nagyszülei és szülei) tartozik, itt a kisebbségi nyelv használata dominál, bár az eltérés kisebb mértékű, mint a két másik csoport esetében; a másik csoportot a jelenlegi család tagjai alkotják (házastárs,

Nyelvhasználat a családtagokkal és barátokkal való kommunikáció során a horvátok körében (százalékos megoszlásban)

Magyarázat: A – csak kisebbségi nyelven; B – többnyire kisebbségi nyelven; C – egyformán;
D – többnyire magyarul; E – csak magyarul

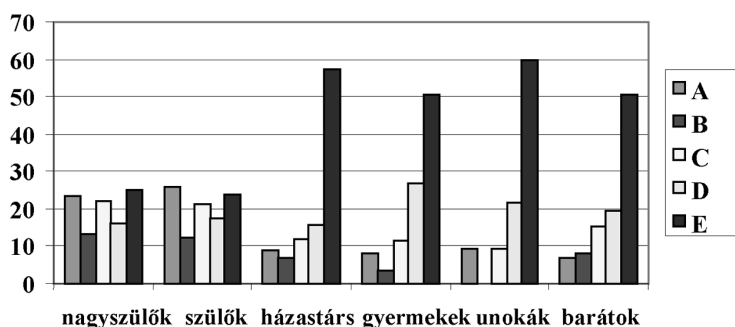
8.17. grafikon

gyermek, unokák), ezt a csoportot a magyar nyelvű kommunikáció nagymértékű túlsúlya jellemzi, a harmadik csoport pedig a barátok és az ismerősök köre, amelyben aránylag magas a kiegyenlített kétnyelvű kommunikáció aránya.

Ugyanezt a három csoportot figyelhetjük meg a horvátok esetében is (8.17. grafikon), azzal a különbséggel, hogy az első csoport esetében a szlovákoknál nagyobb mértékben választották a kisebbségi nyelvet (a nagyszülőkkel 54%, a szülőkkel 35,9%), a másik csoportban pedig a kommunikáció ugyan túlnyomórészt magyar nyelvű, a gyakorisági arányok azonban alacsonyabbak, mint a szlovákoknál. A barátaikkal és az ismerőseikkel a horvátok is leggyakrabban kétnyelvű kommunikációt folytatnak, viszont elég jelentős arányban megjelenik a csak horvát nyelvű kommunikáció is (az adatközlőknek mintegy az egyharmadánál). Az egyes nyelvváltozatok ismeretéről kapott eredményeink alapján feltételezhető, hogy ezekben az esetekben inkább a nyelvjárási formát használják.

A németek és a bolgárok családi nyelvhasználatára (lásd a 8.18. és a 8.19. grafikonokat) alapvetően eltér a szlovákokétól és a horvátokétól. Elsősorban e kisebbségeknél nem különíthető el a három említett partneri csoport, mivel a nyelvválasztás szempontjából adatközlőink beszélgetőpartnerei két csoportba sorolhatók, ezek azonban a nyelvhasználat szempontjából e két kisebbségnél eltérőek. A németeknél az első csoportot (a szlovákokhoz és a horvátokhoz hasonlóan) a szülők és a nagyszülők alkotják, a kisebbségi nyelvet viszont az előző két kisebbséggel összevetve jóval kisebb mértékben választják adatközlőink (a nagyszülőkkel 23,2%-ban, a szülőkkel 25,8%-ban). A bolgároknál ugyanezt a csoportot a kisebbségi nyelv nagyfokú használata jellemzi (a nagyszülőkkel az adatközlők 75%-a szülőkkel 63,8%-a). A másik csoportba a többi családtagot, valamint az adatközlők barátait és ismerő-

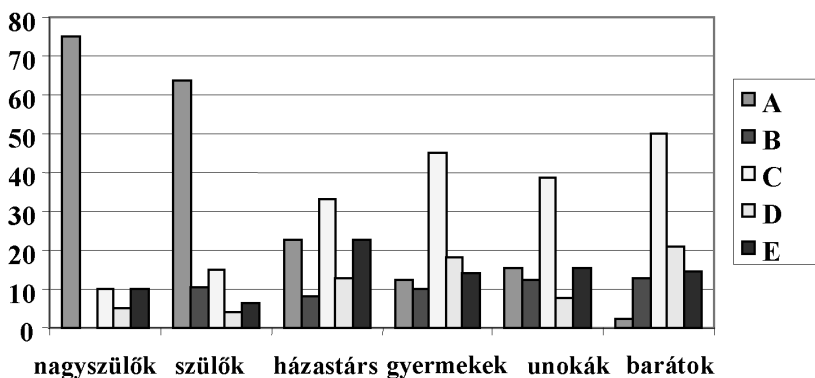
Nyelvhasználat a családtagokkal és barátokkal való kommunikáció során a németek körében (százalékos megoszlásban)

Magyarázat: A – csak kisebbségi nyelven; B – többnyire kisebbségi nyelven; C – egyformán;
D – többnyire magyarul; E – csak magyarul

8.18. grafikon

Nyelvhasználat a családtagokkal és barátokkal való kommunikáció során a bolgárok körében (százalékos megoszlásban)

Magyarázat: A – csak kisebbségi nyelven; B – többnyire kisebbségi nyelven; C – egyformán;
D – többnyire magyarul; E – csak magyarul

8.19. grafikon

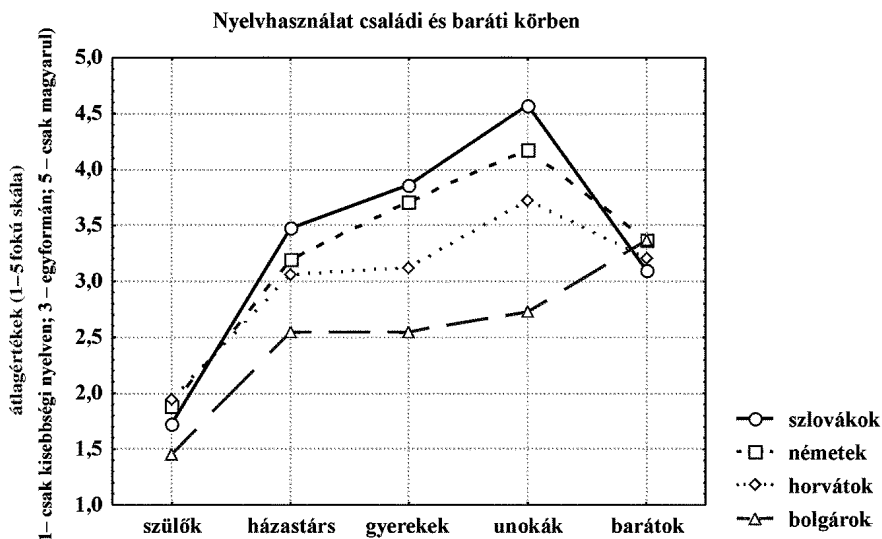
seit sorolhatjuk: a németek esetében ezekkel a partnerekkel a kommunikáció nagyrészt magyarul folyik (az adatközlők 50-60%-a), a bolgárok viszont leggyakrabban mind a két nyelvet, azaz a kisebbségi és a többségi nyelvet is használják.

Ezek az adatok azt tanúsítják, hogy bár az asszimilációs folyamatok a bolgár közösségen belül is zajlanak, intenzitásuk kisebb, mint a többi kisebbség esetében. Esetükben azt mondhatjuk, hogy jelenleg a családi és a baráti környezetet a

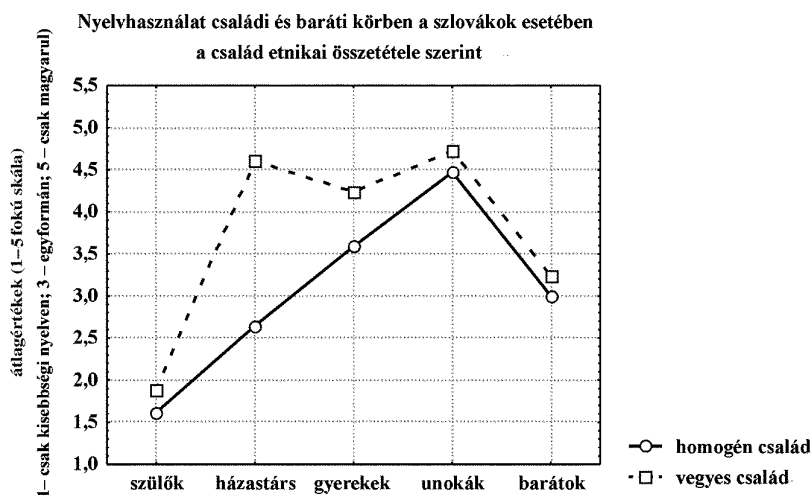
kiegyenlített kétnyelvű kommunikáció jellemzi, ezzel szemben a szlovákok, németek és horvátok esetében a jelenlegi szűkebb családon belül a magyar nyelvű társalgás dominál, a kisebbségi nyelv használata fokozatosan visszaszorul, generációnként egyre ritkább. A legkedvezőtlenebb a helyzet a szlovákoknál és a németeknél, akik már csak sporadikusan, ritkán beszélnek gyermekeikkel és unokáikkal mind a két nyelven (a szlovákok: a gyermekekkel 10,6%, az unokákkal 3,4%; a németek: a gyermekekkel 11,6%, az unokákkal 9,2%). A horvátok esetében a helyzet valamiképp kedvezőbb, ugyanis az adatközlő egynegyede beszél gyermekével, egyötöde pedig unokáival is mind a két nyelven.

Más szempontból jellemzi az adatokat a szórásелемzés, melynél az átlagértékek egyértelműbben és átláthatóbban jelzik a családon belüli nyelvválasztási tendenciákat. A szórásелемzés eredményét közös grafikonon mutatjuk be (8.20. grafikon)

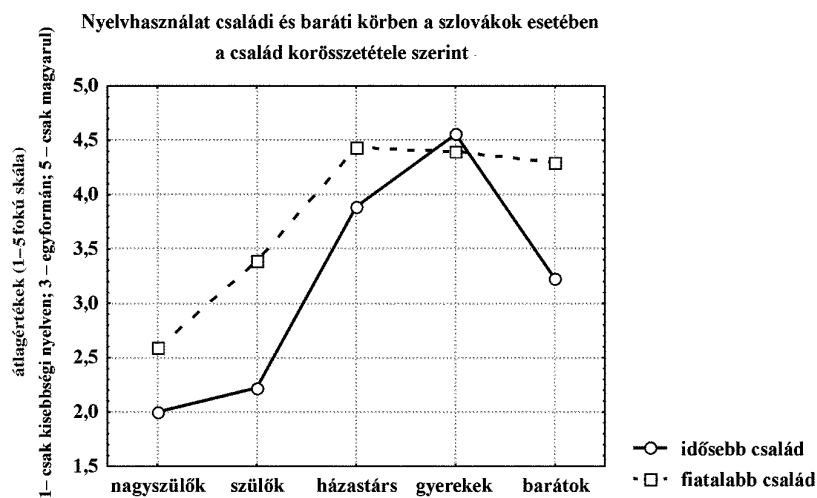
A grafikon átlagértékei alapján azonos családon belüli nyelvválasztási tendenciák figyelhetők meg mind a négy kisebbség esetében, a különbség csak abban van, partnerenként milyen mértékű az egyes nyelvek használata. Egyfajta absztrakció segítségével az adatokból következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, a családon belüli kommunikációt figyelembe véve hol helyezkednek el a nyelvi-asszimilációs folyamatokban az egyes kisebbségek. Ami a barátokkal való kapcsolattartást illeti, azt láthatjuk, hogy ez minden kisebbség esetében rendszerint kétnyelvű. A bemutatott adatok kiegészítéseképpen megemlíthetjük, hogy a házastárs, a gyermekek és az unokák esetében a nyelvválasztás tekintetében az egyes vizsgált kisebbségek közötti eltérések statisztikailag szignifikánsak.

8.20. grafikon

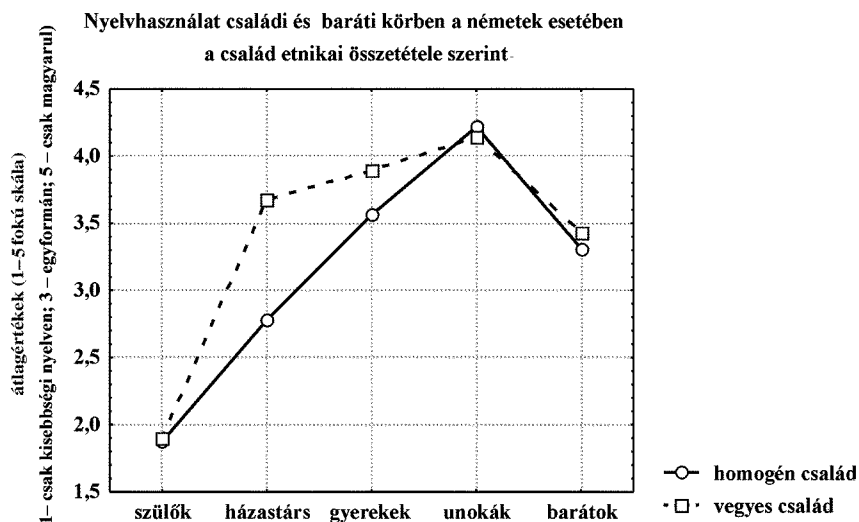
8.21. grafikon

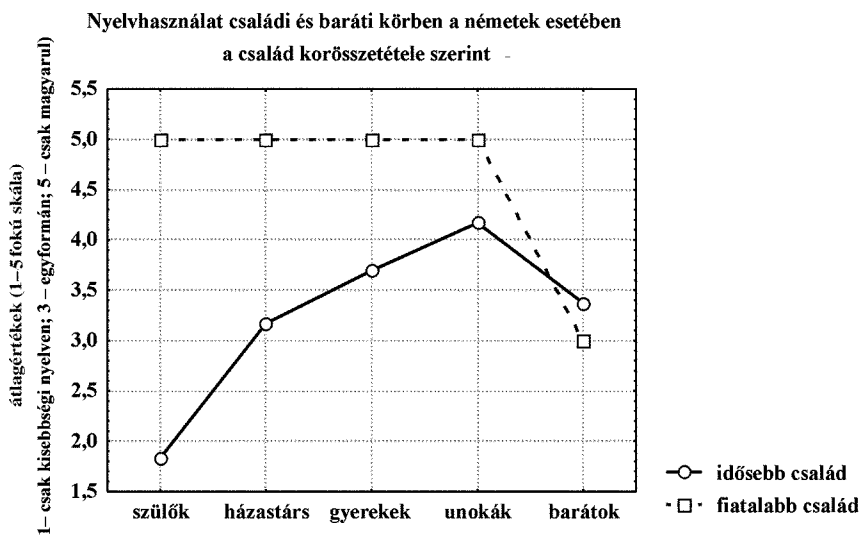
8.22. grafikon

8.3.6.1. Nyelvválasztás családi és a baráti környezetben és a család típusa

Ahogy az a kutatási módszertanban meghatároztuk, azokat a statisztikailag szignifikáns összefüggéseket mutatjuk be, amelyek az egyes családtípusok és a családban, valamint a baráti körben használt nyelv közötti korrelációkban jelentkeztek. Az átlagértékeket az egyes kisebbségek szerinti bontásban külön grafikonokon mutatjuk be: szlovákok 8.21., 8.22. grafikon, németek 8.23., 8.24., 8.25. grafikon, horvátok 8.26. és 8.27. grafikon, bolgárok 8.28. grafikon.

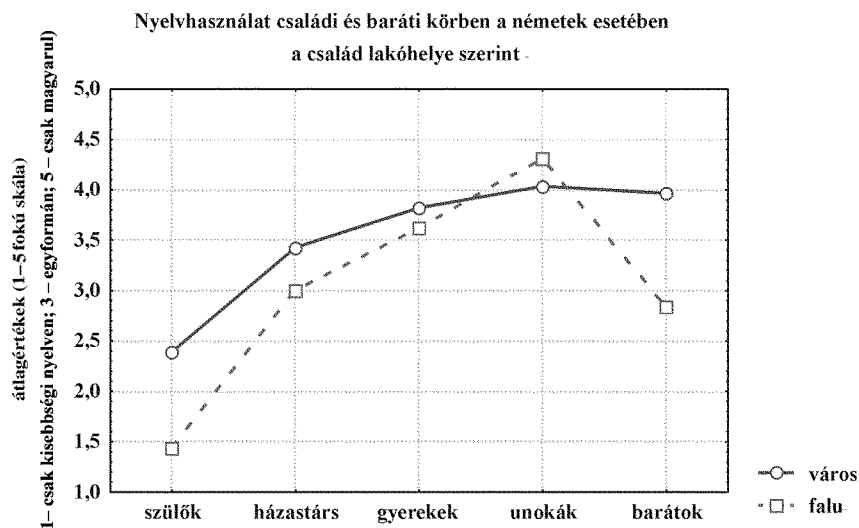

8.23. grafikon

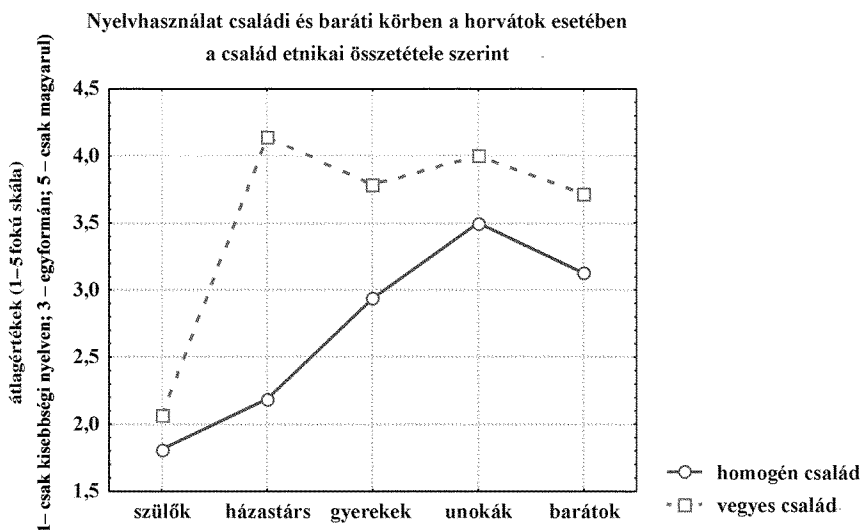

8.24. grafikon

Megjegyezzük, hogy a grafikonokon csak azokat a kommunikációs szinteket ábrázoljuk, amelyek számadatai grafikailag ábrázolhatók voltak. Ezzel magyarázható az a tény, hogy egyes grafikonokon hiányoznak a nagyszülőkre vagy az unokákra vonatkozó adatok, ez utóbbi esetben ugyanis a fiatalabb típusú családban érthetően nincsenek unokák.

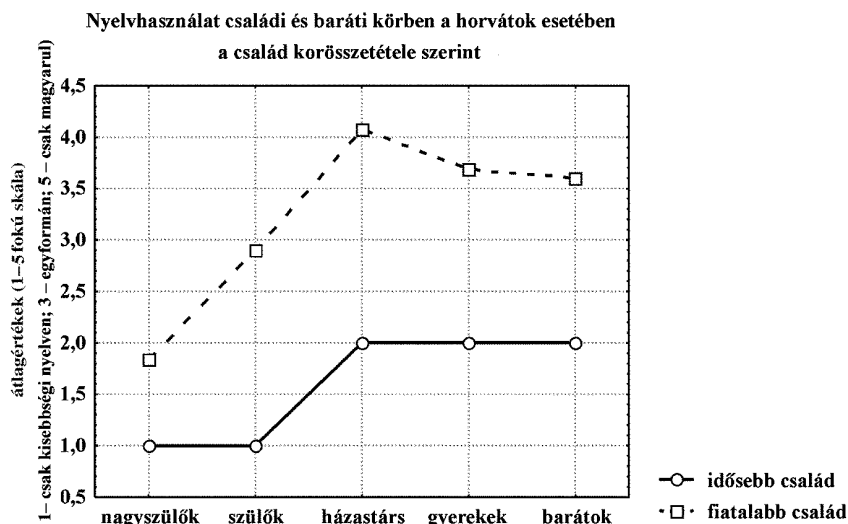

8.25. grafikon

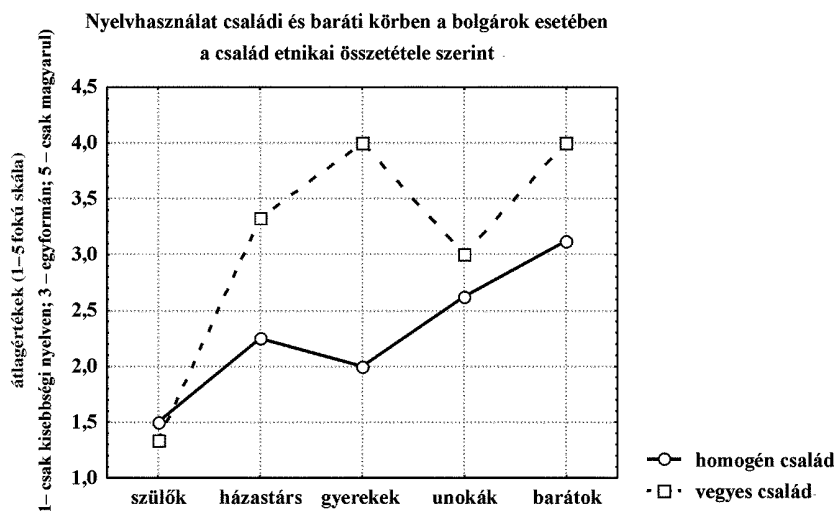

8.26. grafikon

A szlovákok családi nyelvhasználatánál a család etnikai és generációs típusa jelentkező differenciáló tényezőként. Igazolódott az a logikus összefüggés, mely szerint az etnikailag homogén családban élő adatközlő a házastársával inkább szlovákul, mint magyarul kommunikál (p^{****} , ez a skálán kétpontos különbséget jelent), gyermekeivel pedig megközelítőleg azonos mértékben beszél szlovákul

8.27. grafikon

8.28. grafikon

és magyarul (p*). Ezzel szemben a vegyes családban élő adatközlők családjában a kommunikáció inkább magyar orientációjú.

Az idősebb családban élő adatközlőkre szinte minden kommunikációs szinten, mind a családi, mind a baráti körben nagyobb mértékű egyértelmű szlovák, inkább szlovák vagy kétnyelvű kommunikáció jellemző (ettől csak a gyermekekkel való

kommunikáció tér el, ugyanis itt nincs különbség). A fiatalabb családoknál mért átlagértékek magasabbak, ez a többségi nyelv nagyobb mértékű használatát jelenti. Statisztikailag szignifikáns eltérés volt kimutatható a szülők (p*) és a barátok (p**) mint kommunikációs partnerek esetében.

A németeknél mind a három családtípus differenciáló tényezőnek mutatkozott. Ami az etnikai szempontú tipológiát illeti, a homogén család magasabb értékeket ért el a kisebbségi nyelvű kommunikáció tekintetében, ez érvényes volt egyrészt a házastársak közötti (p*), másrészt kisebb mértékben az adatközlő és gyermeke közötti kapcsolattartásra. E kisebbség esetében szignifikáns eltérést észleltünk generációs szempontból is, ugyanis a barátokkal és ismerősökkel való kommunikációt kivéve a fiatalabb családban élő adatközlőknél az adatok a magyar nyelv családon belüli kizárólagos használatát mutatták (p*). Úgy tűnik, hogy a német családok esetében a lakóhely pozitívan hat a kisebbségi nyelv használatára, ugyanis elsősorban a vidéki családokban élő adatközlők beszélnek(tek) kisebbségi nyelven nagyszüleikkel (p*), továbbá meglepő, hogy a barátokkal és az ismerősökkel vidéken, falvakban kétnyelvű a kommunikáció, míg a városokban inkább a magyar, mint a német használatos. Ugyancsak a falvakban élő adatközlőknél figyelhető meg az a tendencia, hogy a házastársukkal és gyermekükkel a mindennapi kapcsolatokban mind a két nyelven beszélnek.

A szlovákokhoz hasonló trend rajzolódik ki a horvátoknál is, ugyanis e csoportban is a homogén és az idősebb családra volt inkább jellemző a horvát nyelvű kommunikáció, szemben a vegyes és a fiatalabb családokkal. A családok etnikai összetétele szempontjából a két típus közötti megkülönböztető jegy az volt, milyen nyelven beszélnek házastársukkal (p**) és a gyermekeikkel (p*) az adatközlők. Generációs szempontból a különbségek még feltűnőbbek, ugyanis az idősebb és a fiatalabb családokban élő adatközlők nyelvválasztása szinte minden beszédpartner esetében eltérően alakult (ez alól kivételt a nagyszülők képeztek).

A bolgár adatközlők válaszai csak a család etnikai összetétele szempontjából térnek el egymástól: elsősorban a gyermekekkel beszélve választják a homogén családban élő adatközlők inkább a bolgár nyelvet, ezzel szemben a vegyes házasságban élők inkább magyarul beszélnek gyermekeikkel (p*).

A család lakóhelye egyik szláv kisebbség esetében sem befolyásolta a családi és a baráti környezetben belüli nyelvválasztást.

Adatainknak ebből a szempontból elvégzett elemzése igazolta, hogy elsősorban az etnikailag homogén, idősebb család az, amelynél a kisebbségi nyelvű vagy nagyrészt kisebbségi nyelvű kommunikációra való erőteljesebb törekvés megfigyelhető. Az adatközlő környezetének etnikailag heterogén volta olyan döntő és meghatározó tényezőnek bizonyult, amely a házastárssal és ennek nyomán a gyermekekkel folytatott kisebbségi nyelvű kommunikáció szempontjából a nyelvi asszimilációs folyamatokat elősegíti. Ezek a tendenciák megfigyelhetők a szlovákoknál, németeknél, horvátoknál és a bolgároknál is, bár a skálán más-más értékeket vesznek fel. Véleményünk szerint egyéb tényezőkön túl e tekintetben fontos szerepet játszhat az, milyen szinten beszélnek az adott kisebbségi nyelvet az egyes kisebbségek tagjai (8.3. fejezet). Ebben a kontextusban bizonyosan nem véletlen,

hogyan a kisebbségi nyelv ismerete és a családi körben való használata szempontjából a szlovákok helyzete a leginkább kedvezőtlen, őket követik minimális eltéréssel a németek. A kisebbségi nyelvet nagyobb mértékben használják a horvátok, és viszonylag legkedvezőbb helyzetben a bolgárok vannak (mind a bolgár nyelv ismerete, mind családbeli használata tekintetében).

8.3.7. Nyelvhasználat nyilvános színtereken

A továbbiakban a formális környezethez, a nyilvános kapcsolatokhoz köthető konkrét nyelvhasználati szituációkban való nyelvválasztást elemezzük. A kutatási eredmények értelmezése és általánosítása kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy a vonatkozó kérdés meglehetősen általánosan közelítette meg a választott kommunikációs helyzeteket (a munkahelyen, hivatalokban, közterületen, üzletekben), ez lehetőséget nyújtott adatközlőinknek, hogy a kérdést eltérően értelmezzék, egy bizonyos területet, az ott szerzett tapasztalatot preferálják. Ez a tény korlátozza annak lehetőségét, hogy az adott problémát mélyebben elemezzük, ennek ellenére eredményeink bizonyos tendenciák meglétére utalnak, amit az adott kérdés vizsgálatának jelenlegi szakaszában elegendőnek tartunk.

Az azonos szövegezésű kérdés és az azonos értékelési skála alkalmazása lehetővé tette, hogy megfigyeljük az egyes kisebbségeken belüli és a kisebbségek közötti eltéréseket, illetve azokat a különbségeket is, amelyek a családi és a nyilvános nyelvhasználat között mutatkoznak.

Elsőként a gyakorisági elemzés eredményeit közöljük (8.3. táblázat), amely azt bizonyítja, hogy minden kisebbségnél és mind a négy kommunikációs színtéren vagy a kizárólagos, vagy a nagyrészt magyar nyelvű kommunikáció dominál (a válaszlehetőségek közül a 4. és az 5.). E kommunikációs forma (csak magyar nyelvű) a leggyakoribb hivatalokban és az üzletekben, a százalékos eredmények 62% (a horvátok esetében az üzletekben) és a 93,9% (a németeknél a hivatalokban) között mozognak. A többségi nyelv használata leginkább a németeknél figyelhető meg, mégpedig minden vizsgált helyzetben. A horvátoknál – a többi kisebbségtől eltérően – jelennek meg a magyar nyelv túlsúlyán belül a legalacsonyabb értékek, bár az adatközlők háromnegyede a hivatalokban, kétharmaduk az üzletekben csak magyarul beszél (5. válaszlehetőség) – mindez a többségi nyelv nagymértékű használatának a jele.

8.3. táblázat

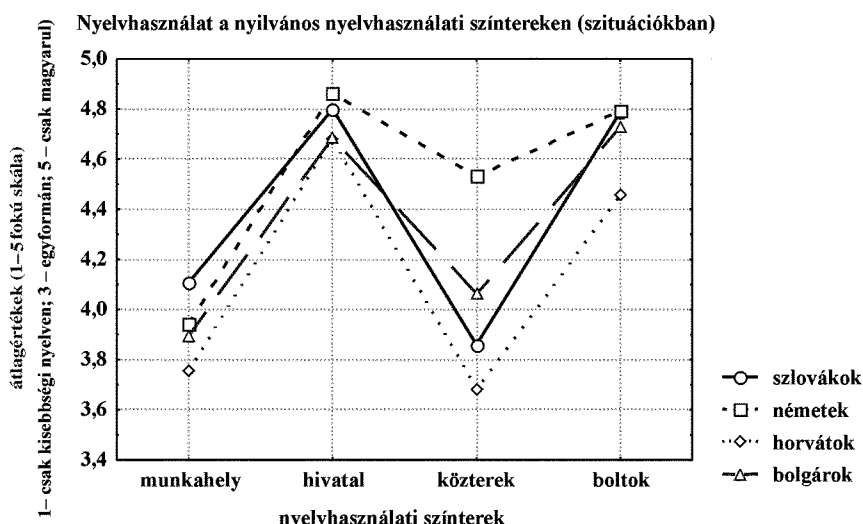
A kisebbség megnevezése	A magyar nyelv (kizárólagos) használata a nyilvános nyelvhasználati színtereken (%)			
	Munkahely	Hivatal	Közterület	Üzlet
Szlovákok	52,4	83	30,5	81
Németek	62,9	93,9	65,3	83,3
Horvátok	41,5	76,8	23,1	62,1
Bolgárok	43,8	77,6	49	81,6

A további elemzések során kitűnt, hogy a kiegyenlített kétnyelvű kommunikáció a szlovákoknál a leggyakoribb a közterületen (az adatközlőknek körülbelül a kétharmada), a németeknél majdnem azonos százalékban a munkahelyen (27%) és a közterületen (26,5%), a horvátok és a bolgárok esetében ugyanezek a szinteken: az utcán (horvátok 35,7%, bolgárok 26,5%) és részben a munkahelyen (a horvát és bolgár adatközlők egynegyede). Elenyésző azoknak az adatközlőknek a száma (függetlenül attól, melyik kisebbséghez tartoznak), akik a kiválasztott négy nyelvhasználati szinten csak a kisebbségi nyelvet használják. Ha mégis meg szeretnénk határozni azokat a szituációkat, amelyekben a válaszadóknak legalább több mint 10%-a csak a kisebbségi nyelvet vagy nagyrészt a kisebbségi nyelvet használja (az 1. és 2. válaszlehetőség együtt), azt állapíthatjuk meg, hogy a szlovákok esetében ez a szintér a munkahely (12,9%), a németeknél a munkahely (12,4%), a horvátoknál a munkahely és az utca (mindkét esetben 11,6%), a bolgároknál a munkahely (12,5%).

Úgy tűnik, hogy a szlovákok, németek és bolgárok esetében elég reálisnak tűnik az előző elemzések során már említett feltételezésünk, hogy az adatközlők a barátai és az ismerőseik közé a munkatársaikat is besorolták, erre utal legalábbis a két elemzés eredményeinek az összevetése. A horvátok baráti köre nyilván nem csak a munkatársakra korlátozódik, hiszen a horvátok 40%-a szerint a baráti körben kizárólag vagy nagyrészt horvátul beszélnek (1. és 2. válaszlehetőség). Az említett tények viszont semmit sem változtatnak azon, hogy minden kisebbségi közösségben az adatközlők a többségi nyelvű kommunikációt részesítik leginkább előnyben. Ez a trend arra utal, hogy az említett négy kommunikációs helyzetet a kisebbségi nyelvű kommunikáció szempontjából nem meghatározó tényező. Ennek oka valószínűleg a magyar jellegű környezet, a vizsgált etnikumok területi szétaprózottsága, a többségi nyelv magas szintű ismerete és nem utolsósorban a problémamentes kommunikáció – a nyelvi-kommunikációs helyzetek könnyebb kezelése.

Úgy véljük, hogy a vizsgálatot érdemes volna további kommunikációs helyzetekre is kiterjeszteni, ilyenek például a kisebbségi önkormányzatok, az etnikai alapon működő civil és kulturális szervezetek, oktatási intézmények. Ezek azok a helyek, ahol elsősorban az egyes kisebbségeknek azok a képviselői dolgoznak, akik révén a kisebbségi népesség nyelviileg aktivizálható volna. Amint már említettük, a szlovák értelmiség esetében empirikus igazolást nyert (1998/99-ben és 2002-ben folytatott vizsgálatok, lásd Homišinová és Uhrinová), hogy a szlovák értelmiségi elit rendelkezik ezzel a potenciállal, azonkívül érdekelt abban, hogy „sorstársaik” nyelvi tudatának erősítése révén emelje a közösség etnikai tudatát. Bár nincs ismeretünk a német, horvát és bolgár intelligencia jelenlegi etnikai tudatára vonatkozó, empirikusan igazolt vizsgálati eredményekről, feltételezzük, a nyelvismeretre vonatkozó eredményeink azt igazolják, hogy ilyen potenciállal ezek a kisebbségek is rendelkeznek.

Tekintsük át még a szórásElemzés eredményeit is (8.29. grafikon), amely esetében az átlagértékek az egyes nyelvi szituációk közötti különbségeket jelzik. Első pillantásra látszik, hogy mind a négy kisebbség adatközlőinek válaszai konzisztensek, az adatközlőknél a kiválasztott nyelvi helyzetek értékelése azonos irányba mutat.

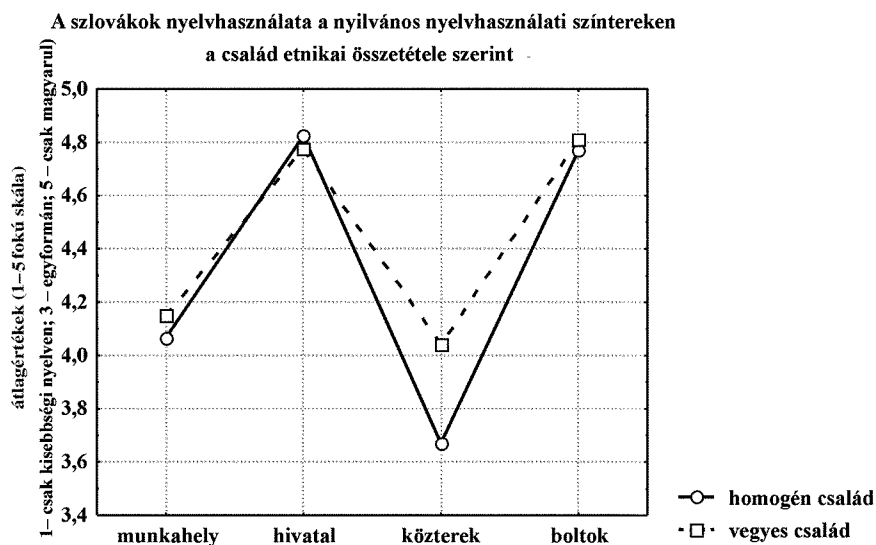
8.29. grafikon

Jelentősebb egybeesés két eltérő szinten figyelhető meg. Az egyik szintet a munkahely és az utca képviseli, ahol az átlagértékek az aszimmetrikus és a szimmetrikus kétnyelvűség felé mutatnak inkább, mint a hivatal és az üzletek által alkotott másik szint esetében. Ez utóbbi szintereket inkább az aszimmetrikus bilingvizmus és a magyar egynyelvű nyelvhasználat jellemzi. Ezzel kapcsolatban fontosnak tartom megemlíteni, hogy a vizsgált kisebbségek között a munkahelyi, a közterületi és a kereskedelmi kommunikáció tekintetében mutatkoztak statisztikailag szignifikáns eltérések: a szlovákok és a horvátok között a munkahely (p^*), a közterület (p^x) és az üzlet (p^{****}) esetében; a szlovákok és a németek között a közterület (p^{****}) esetében, a németek és a horvátok között a munkahely (p^x), a közterület (p^{****}), az üzlet (p^{**}) esetében, a horvátok és a bolgárok között a közterület (p^*) és az üzlet (p^x) esetében, a németek és a bolgárok között a közterület (p^*) és az üzlet (p^x) esetében. A munkahely és az üzlet szintereken a kétnyelvű kommunikáció leginkább a horvátokra jellemző. A szlovákok és bolgárok között egyik szintér esetében sem mutatkoztak szignifikáns eltérések, ebből következik, hogy e két kisebbség tagjai általában „egyforma módon” kommunikálnak a négy vizsgált szituációban.

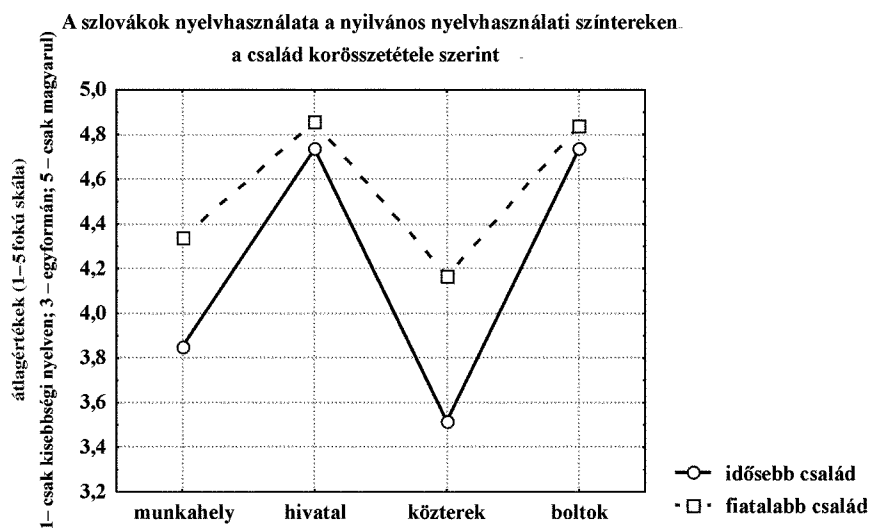
8.3.7.1. A nyilvános nyelvhasználat és a családtypus közötti kapcsolat

A családi nyelvválasztáshoz hasonlóan a nyilvános szintereken is szóráselmzéssel vizsgáltuk a nyelvválasztás és a családtypus közötti kapcsolatot.

Az eredményeket grafikusán, az egyes kisebbségek és családtypusok szerinti bontásban az alábbi grafikonokon mutatjuk be: 8.30., 8.31., 8.32. – szlovákok; 8.33., 8.34. – németek; 8.35. – horvátok; 8.36., 8.37. – bolgárok.

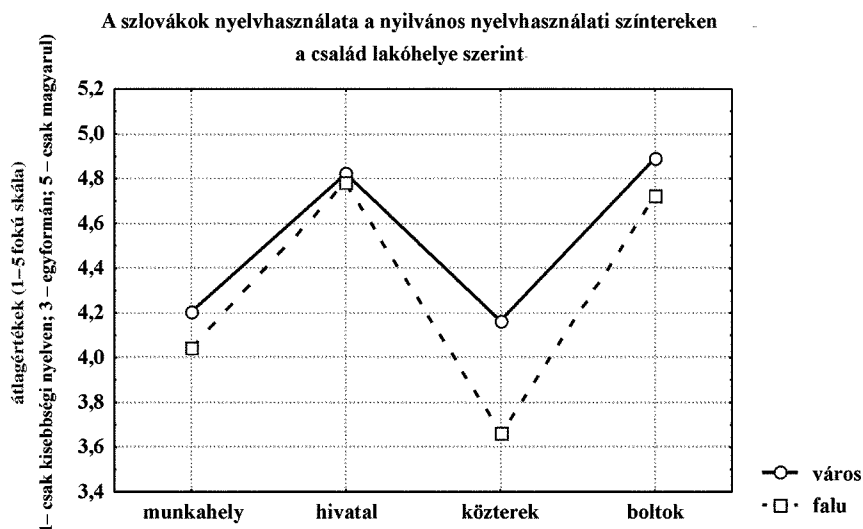

8.30. grafikon

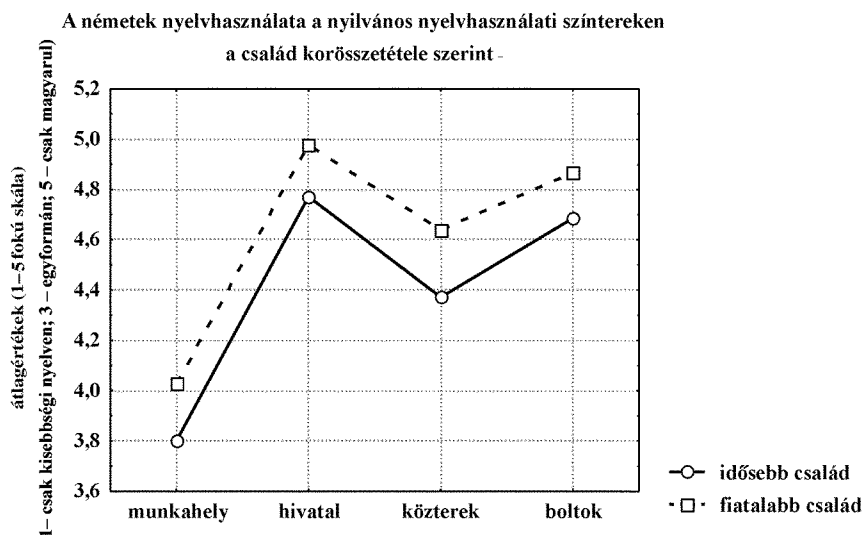

8.31. grafikon

A szlovákok esetében a nyelvhasználat a család etnikai, generációs és lakóhelyi típusa szerint is differenciált, mindhárom családtípus szerint differenciált a köztéri nyelvhasználat, az idősebb/ fiatalabb család szerint a munkahelyi nyelvhasználat, a városi/falusi család szerint pedig az üzletekben használt nyelv. Közterületen elsősorban a homogén (p^*), idősebb (p^{****}) és falusi (p^{**}) családban élő adatközlő az, aki ebben a szituációban hozzávetőleg azonos mértékben használja a szlovák

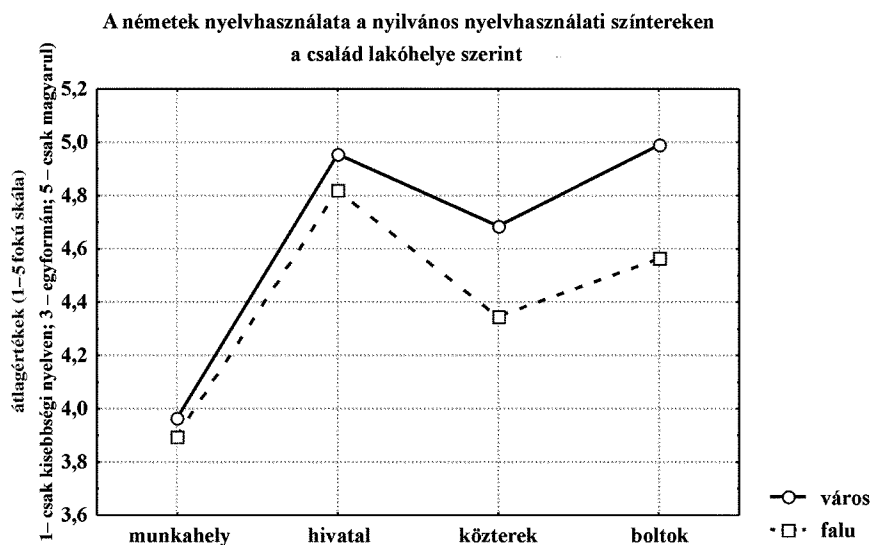

8.32. grafikon

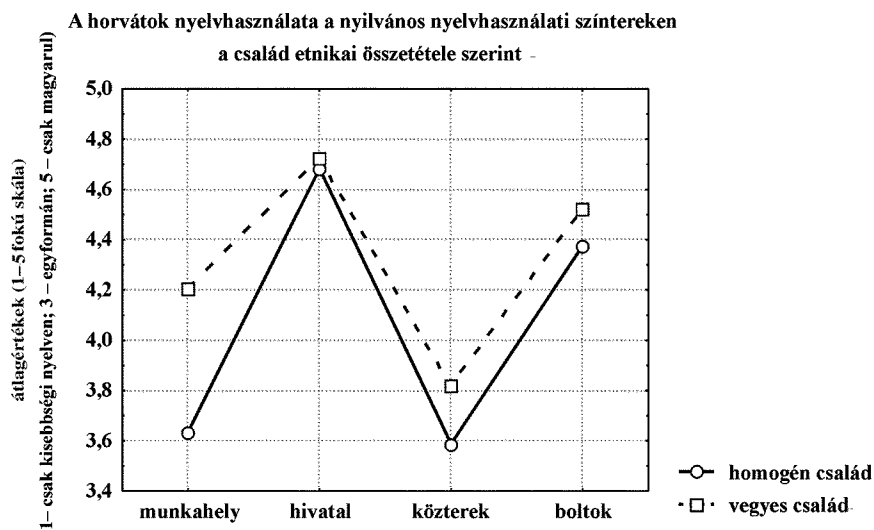

8.33. grafikon

és a magyar nyelvet, szemben a vegyes házasságban, a fiatalabb típusú városi családban élőkkel, akik inkább magyarul, mint szlovákul beszélnek. A szlovákok esetében tehát igazolódott az a logikus feltételezés, hogy e három családtípus kombinációja a beszélőt a kisebbségi nyelvvel való szorosabb kapcsolatra, a kisebbségi nyelv ismeretére és használatára predesztinálja. Az idősebb típusú családban élő adatközlők a fiatalabb családokban élőktől eltérően kommunikálnak a munkahe-

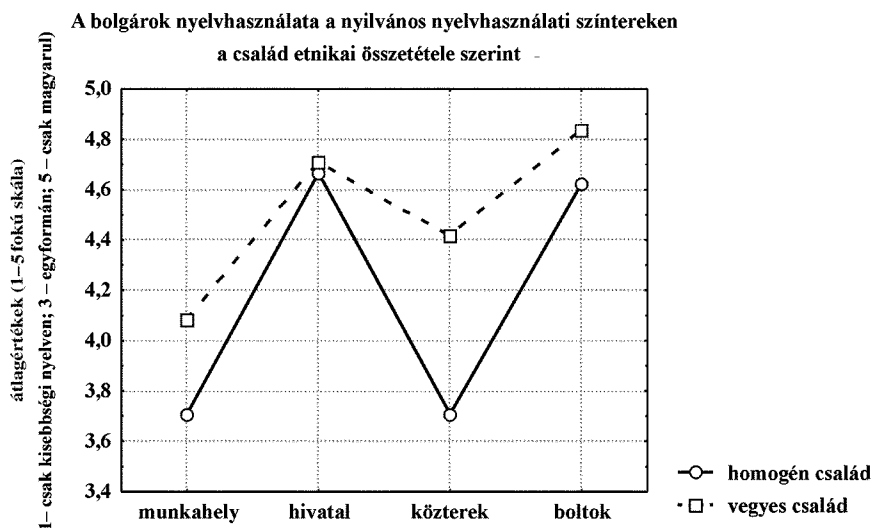

8.34. grafikon

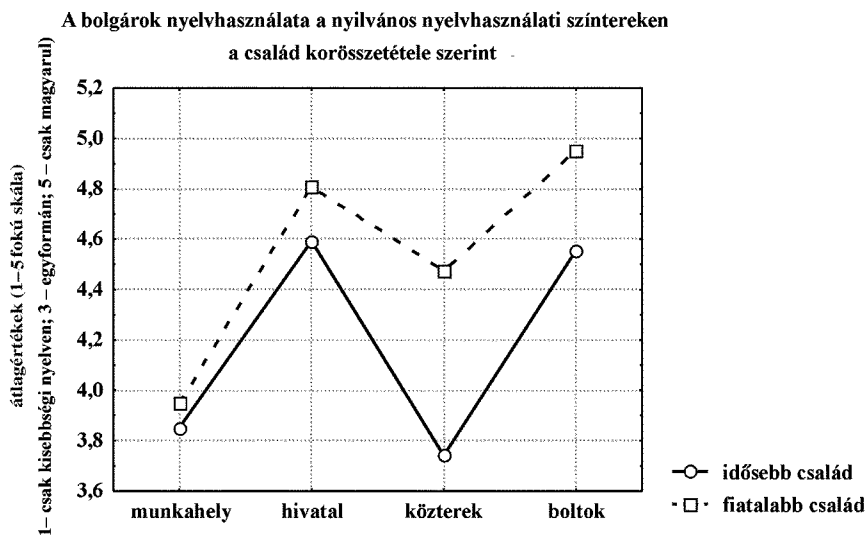

8.35. grafikon

lyen is (p^*), ugyanis az utóbbiak esetében a munkahelyi beszélgetések inkább magyarul folynak ($x = 4,3$), szemben az idősebb családok tagjaival ($x = 3,9$). A család lakóhelye az üzlet mint szintér esetében meghatározó: a városban élő adatközlők ebben a környezetben nagyrészt magyarul beszélnek (p^*).

8.36. grafikon

8.37. grafikon

A németek esetében a család generációs hovatartozása és lakóhelye jelent meg differenciáló tényezőként. Az eredményekből kitűnik, hogy az idősebb családban élő adatközlők a vizsgált szintereken kisebb mértékben használják a magyar nyelvet, mint a fiatalabb családok tagjai. Statisztikailag szignifikáns eltérést a hivatal és a közterület szintereken (mindkét esetben p^x) regisztráltunk. Ami a család lakó-

helye szerinti nyelvválasztást illeti, a grafikonból látszik, hogy a többségi nyelv használatában az utca (p^*) és az üzlet (p^{***}) szintéren nyilvánvaló az eltérés.

A horvát családok a nyilvános nyelvhasználat tekintetében csak az etnikailag homogén család esetében és csak egyetlen szintéren – a munkahelyen – differenciálódnak, ezek az adatközlők ugyanis olyan értelemben nyilatkoztak, hogy ebben a környezetben (kisebb eltérésekkel) kiegyenlített kétnyelvű kommunikációt folytatnak. A vegyes családban élő adatközlők az inkább magyar orientációjú aszimmetrikus kommunikációt preferálják (p^{**}). Ennek okát talán azzal magyarázhatjuk, hogy az adatközlők nemzetiségi jellegű munkahelyen (nemzetiségi oktatás, kultúra, tudományos és társadalmi szervezetek) dolgoznak, amely a más kisebbségek jelenléte miatt a kisebbségi nyelv használatát hívja elő.

A bolgárok esetében a homogén és idősebb családban élő adatközlők különültek el elsősorban a közterület szintéren (a homogén és a vegyes család esetében a különbség p^* , az idősebb és a fiatalabb család között p^*), az idősebb családban élők pedig az üzlet szintéren (p^*). Az ezekben a családokban élő adatközlők ugyanis válaszadáskor a skálán alacsonyabb értékeket adtak meg, ami azt jelenti, hogy az említett szintereken a másik családtípusban élőkhöz képest kisebb mértékben használják a magyar nyelvet. Megjegyezhetjük továbbá, hogy a közterület szintéren a válaszok főként a magyar dominanciájú aszimmetrikus kétnyelvű és a csak magyar egynyelvű kommunikáció között oszlottak meg, míg az üzlet szintér esetében a csak magyar nyelvű kommunikáció eltérő mértéke jött szóba.

Adatainknak e szempontú elemzését összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a családtípus leginkább a szlovákoknál mutatkozott differenciáló tényezőnek, mégpedig elsősorban az utca szintérre vonatkozóan, itt ugyanis mind a három szempont (etnikai, generációs, lokális) szerint különbségeket mértünk. A németek és a bolgárok két típusnál mutattak eltérést: a németek a hivatal, közterület, üzlet szintereken a korösszetétel és a lakóhely szerint, a bolgárok pedig – aránylag magas különbséggel – a közterület szintéren a család etnikai és korösszetétele szerint. A horvátoknál a családtípus nem bizonyult olyan tényezőnek, amely jelentős mértékben befolyásolná a nyilvános nyelvhasználatot (bizonyos kivételt jelent a munkahelyi kommunikáció, ahol kisebb eltérések mutatkoztak a homogén és a vegyes családban élő adatközlők válaszai között).

8.3.8. A nyelvismeret hatása a nyelvhasználatra, tekintettel a család etnikai összetételére

A nyelvismeret nagymértékben hat a nyelvválasztásra, valamint a családi környezetben a nyelvátörökítésre. Empirikus adatokkal is alátámasztott általános vélemény, hogy az inkább a kisebbségi nyelvet vagy mindkét nyelvet (például a szlovákot és a magyart) használó adatközlők jobban beszélik a kisebbségi nyelvet azoknál, akik főként magyarul beszélnek. Feltételezhető, hogy azokban a – különösen az etnikailag homogén – családokban, amelyekben az adatközlők (mint szülők) jól beszélik az adott kisebbségi nyelvet, többet is használják azt, és a gyer-

mekeikkel vagy kisebbségi nyelven, vagy mind a két nyelven beszélnek. És fordítva: gyorsabban áttérnek a magyar nyelv használatára azokban a családokban, ahol a családtagok a kisebbségi nyelvet csak részlegesen vagy nagyon gyengén beszélik.

A fenti elgondolás értelmében fontosnak tartjuk bemutatni azokat a kutatási eredményeket, amelyek ezt a hipotézist alátámasztják.

Korrelációelemzést végeztünk annak feltárására, hogyan változik a családtípus függvényében a nyelvismeret és a családi/nyilvános nyelvhasználat közötti összefüggés. Az elemzések az alábbi tényekre derítettek fényt.⁴

Kutatási eredményeink egyértelműen igazolták, hogy pozitív összefüggés áll fenn a kisebbségi nyelv (konkrétan a kisebbségi nyelv nyelvjárási változata) ismerete és a családi környezetben való használata között.

Szignifikáns különbségek mutatkoznak a homogén családban élő szlovák adatközlők esetében elsősorban a nagyszülőkkel és szülőkkel, valamint a barátokkal folyó kommunikációban, ugyanis azok az adatközlők, akik saját bevallásuk szerint jól vagy nagyon jól beszélik a kisebbségi nyelvet, leggyakrabban használják is azt. E tekintetben az alábbi gyakorisági eltéréseket mértük (mindkét nyelvváltozatra vonatkozóan): a homogén családban élő, saját bevallásuk szerint szlovákul jól beszélő adatközlőknek a 30,8%-a beszél nagyszüleivel csak szlovákul, a szlovákul nagyon jól beszélők esetében ez az arány 80,9%. A szülők esetében az arányok így alakulnak: a szlovákul jól beszélőknél 25,8%, a szlovákul nagyon jól beszélőknél 50,7%. A kisebbségi nyelv magasabb szintű ismerete tehát meghatározza annak használatát. Amint már korábban említettük, az adatközlők a barátaikkal leginkább mindkét nyelvet használják (kiegyenlített kétnyelvű kommunikáció), a szlovákul jól beszélő szlovákok 36,6%-a, a nagyon jól beszélők 57,8%-a beszél így a barátaival.

A horvátoknál ez az összefüggés még inkább nyilvánvaló, attól függően, hogy a horvát nyelv sztenderd vagy nyelvjárási változatáról van-e szó. A sztenderd nyelvváltozat esetében az etnikailag homogén családból származó, horvátul jól beszélő adatközlők az egyes beszédp partnereikkel az alábbi arányban beszélnek csak horvátul: nagyszülők 66,7%, szülők 41,3%, házastárs 10,4%, gyermekek 12,5%, unokák 10%, barátok 10,4%. A horvátul nagyon jól beszélő adatközlők esetében ezek az arányszámok még magasabbak: 82,4%, 53,3%, 23,3%, 25%, 12%, 16,7%. Érdeemes említést tenni arról is, hogyan alakulnak ugyanezek az értékek a horvát nyelv nyelvjárási változata esetében. A horvát nyelvjárást jól beszélő és azt az alábbi személyekkel kizárólagosan használó adatközlők százalékos aránya a következő: nagyszülők 49%, szülők 21,4%, házastárs 4,7%, gyermekek 3,5%; a horvát nyelvjárást nagyon jól beszélő adatközlők esetében ugyanezek az adatok magasabbak: 85,3%, 61,3%, 18,3%, 15,8%.

A németek csoportjában a homogén típusú család hatása főként a nagyszülők esetében jelentkezett: a sztenderd német nyelvváltozatot nagyon jól beszélőknek

⁴ Az adatok háromdimenziós elemzésére való tekintettel (homogén/vegyes család : nyelvismeret : családi nyelvhasználat), valamint az egyes mutatók számát figyelembe véve az elemzés eredményei összesítve, grafikus formában nem ábrázolhatók.

több mint a fele (54,6%) beszél a nagyszüleivel németül, a jól beszélők esetében pedig 44,4%. Érdekes adat a sztenderd nyelvváltozatot nagyon jól beszélő adatközlők aránylag magas aránya, ezek közül 28,6% így beszél gyermekeivel, sőt 50%-uk unokáival is. Ezeknek az adatközlőknek csaknem az egyharmada (30%) a németet használja a barátaival és ismerőseivel beszélve is. Kisebb azoknak az aránya, akik németül beszélnek a szüleikkel (19,1%) és a házastársukkal (10%). A saját német nyelvtudásukat jónak minősítő adatközlők válaszai arányaikban nem tértek el azokéitól, akik más nyelvismereti variánst adtak meg, ezért ezekkel az adatokkal alaposabban nem foglalkozunk. Más a helyzet a kisebbségi nyelv nyelvjárási változatával, ugyanis a nyelvjárást nagyon jól beszélő adatközlőknek a fele így beszél a nagyszüleivel és a szüleivel (50%, 51,7%), és mintegy egyötödük (21,4%) a partnerükkel is. A fiatalabb generációk és a barátok esetében az etnikai homógénia szempontjából a nyelvismeret hatása nem mutatkozott meg. Mindenesetre a kisebbség esetében is leszögezhetjük, hogy igazolódtak a család etnikai összetétele, a kisebbségi nyelv ismerete és annak a szűkebb családon belüli használata közötti kölcsönös kapcsolatra vonatkozó feltételezéseink, bár a százalékos arányok alacsonyabbak, mint a szlovákok és a horvátok csoportjában.

Legvégül a homogén családból származó bolgárokról vonatkozó adatokat közöljük. A bolgár nyelv sztenderd nyelvváltozatát jól beszélő, azt a családtagjaikkal használó adatközlők aránya beszédpartnerenként az alábbi: nagyszülők 75%, szülők 37,5%, házastárs 22,2%, gyermekek 11,1%, unokák 8%, a barátokkal mind a két nyelven 44,4%. A kisebbségi nyelv nagyon jó ismerete és a nyelvhasználat közötti összefüggés még nyilvánvalóbb: nagyszülők 92,3%, szülők 79,4%, házastárs 26,5%, gyermekek 14,3%, unokák 11,1%, barátokkal mind a két nyelven 58,8%.

Ami a nyilvános színtereken a kisebbségi nyelv kizárólagos használatát illeti, nem állapítottunk meg statisztikailag szignifikáns eltéréseket a család etnikai összetétele és az adott nyelv jó vagy nagyon jó ismerete szempontjából. Mindebből az következik, hogy elsősorban a családi környezet az, ahol a kisebbségi nyelv ismeret szintje az adott nyelv aktív használatában is megnyilvánul. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy ez a hatás generációnként gyengülő. Egyúttal az is érvényes, hogy minél jobban beszéli valaki az adott nyelvet, annál gyakrabban használja is azt. A kisebbségi nyelv jó vagy nagyon jó szintű ismerete a barátokkal való kétnyelvű kommunikációban is tükröződik, ugyanis éppen a nyelvismeret hat a nyelvhasználatot „akadálymentesítő” tényezőként.

8.4. A NEMZETISÉGI OKTATÁSÜGY KÉRDÉSE

A nemzetiségi tudat kialakításának és fejlesztésének további fontos, minden kisebbségi életében kulcsfontosságú jegye a nemzetiségi oktatás. Ugyanis nagymértékben az anyanyelvű oktatás és tanulás lehetőségétől függ a nemzeti (nemzetiségi) kultúra, illetve egyéb etnoszociális és etnopszichológiai jegyek fennmaradása és fejlesztése. Ezért természetes, hogy a nemzetiségi oktatásügyet – annak fontossá-

gára való tekintettel – nagy figyelemmel kísérik a szlovák, német, horvát és bolgár kisebbség képviselői.

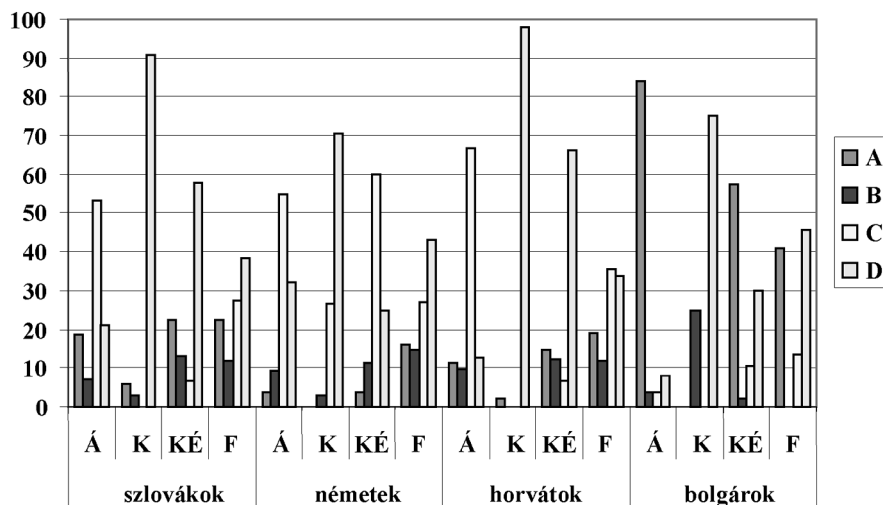
Az anyanyelvű oktatás egész sor kérdést foglal magában, amelyek meghatározzák fejlődését, és amelyek joggal tarthatnak igényt az érdeklődésre. Állandó jelleggel időszerű például a nemzetiségi iskolahálózat állapota és szerkezete, az iskolarendszeren belüli helyzete és fejlődése, az iskolák számának és területi elhelyezkedésüknek az értékelése, a hatásukkal és a célszerűségükkel kapcsolatos kérdések, a műveltségi és szociális szerkezet hatása az iskolaválasztásra stb.

Kutatásunk széles területet ölel át, ezért nem foglalkozhattunk részletesebben a kisebbségi oktatásüggyel, ezt a kérdést csak mellékesen, elsősorban a kisebbségi nyelvekkel kapcsolatban érintettük. Módszertanilag a vizsgálatokat négy tematikus blokkba rendeztük. Az első kettő annak feltárására irányult, milyen típusú iskolát végeztek adatközlőink és az ő gyermekeik. Elsősorban azt kívántuk megállapítani, milyen arányban látogattak nemzetiségi iskolát az egyes oktatási szinteken, s így módon próbáltuk nyomon követni a nemzetiségi oktatásügy fejlődését, illetve az ebből következő generációs változásokat. A másik két blokkba sorolt kérdések arra irányultak, mi az oka annak, hogy a kisebbségi családból származó gyermekek nagy arányban látogatnak magyar típusú iskolákat, egyúttal próbáltuk feltárni azokat a feltételeket és tényezőket, amelyek révén ez a helyzet megváltoztatható volna, és amelyek a szülőket arra ösztönöznék, hogy nemzetiségi iskolába írássák gyermeküket. A válaszok alapján természetesen az egyes adatok közötti viszonyt feltáró elemzéseket is elvégezhattünk, ezek közül alább a végzettségnek, illetve az iskolatípusnak a kisebbségi nyelv ismeretére gyakorolt hatására vonatkozó eredményeket mutatjuk be.

8.4.1. Az egyes iskolatípusok látogatottsági adatai

A 8.38. grafikonon ábrázoljuk az adatközlőink végzettségéről kapott adatokat aszerint, milyen oktatási nyelvű iskolát látogattak (kisebbségi iskola, két tannyelvű iskola, a kisebbségi nyelvet tantárgyként oktató magyar iskola, magyar tannyelvű iskola). A grafikonból kitűnik, hogy a szlovákok (53%), németek (54,8%) és horvátok (66,5%) alapfokú műveltséget többnyire olyan magyar iskolákban szereztek, ahol szlovákul, németül és horvátul egy tantárgy keretében tanultak, a bolgárok legnagyobb része viszont kisebbségi iskolát végzett. Középfokú szakképzettséget mind a négy kisebbség tagjai magyar tannyelvű iskolákban szereztek, ami érthető is, ugyanis speciális képzésről van szó, és hiányoznak az ilyen jellegű nemzetiségi orientációjú szakképző iskolák. A szlovákoknak több mint a fele (57,6%), a horvátok kétharmada (66,4%) és a németeknek majdnem háromnegyede (70,6%) olyan magyar iskolában érettségizett, ahol a kisebbségi nyelvet tantárgyként sem oktatták. Ezzel ellentétben a bolgároknak több mint a fele (57,5%) nemzetiségi típusú középiskolában szerzett érettségi bizonyítványt. Érdekes, hogy a felsőfokú képzésben minden kisebbségnél mind a négy típusú oktatási formával találkozunk, bár főként a szlovákok, németek és horvátok esetében a magyar típusú felsőoktatási intézmények dominálnak.

**Az adatközlő iskolai végzettsége – az iskola típusa szerint
(százalékos megoszlásban)**

Magyarázat: Á (általános iskolai), S: K (középiskolai), SM: KÉ (érettségi); V: F (felsőfokú); A – kisebbségi iskola, B – kéttannyelvű iskola, C – a kisebbségi nyelvet oktató magyar tannyelvű iskola, D – magyar tannyelvű iskola

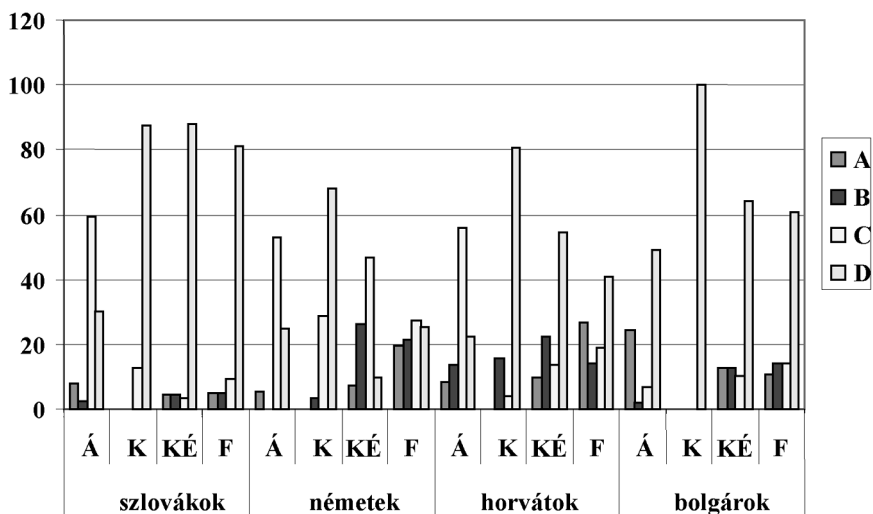
8.38. grafikon

Az e területen várható további fejlődés prognosztizálása kapcsán az érdekelt bennünket, milyen típusú iskolában tanulnak, illetve tanultak az adatközlő gyermekei, van-e e területen eltérés. A 8.39. grafikonon azt mutatjuk be, milyen típusú iskolát végeztek az adatközlők gyermekei, illetve milyen az egyes iskolatípusok látogatottsága ebben a csoportban.

A szlovák nyelvet tantárgyként oktató magyar tannyelvű általános iskolába járó szlovák gyermekek aránya érdekes tényre világít rá: mind a szülőknél, mind a gyermekeknél ez az iskolatípus képviseli a móduszt, de értéke emelkedő tendenciájú (adatközlők 53%, gyermekek 59,4%). Ez a növekedés azonban a kisebbségi és a két tannyelvű iskolák kárára történik, ugyanis a gyermekek ezeket a típusú iskolákat kisebb arányban látogatják, mint az adatközlők. A középfokú oktatás szintjén (szakképző iskolák, érettségit adó középiskolák) a magyar tannyelvű iskola dominál, az érettségivel végződő középiskolák esetében a növekedés jelentős (adatközlők: 57,6%, gyermekek: 87,8%), vagyis ez esetben is arról van szó, hogy a magyar tannyelvű iskola a többi típusú iskolától von el tanulókat. A legnagyobb generációs eltérések a felsőfokú képzés esetében mutatkoztak, ugyanis az adatközlők gyermekei szüleiknél kétszer gyakrabban választják a magyar tannyelvű oktatási intézményeket (adatközlők: 38,2%, gyermekek: 81,2%).

A németek csoportjában főként a közép- és felsőfokú oktatás szintjén találkozunk eltérésekkel. Az érettségivel végződő középiskolákban ez a két tannyelvű

**Az adatközlő gyermekeinek iskolai végzettsége – az iskola típusa szerint
(százalékos megoszlásban)**

Magyarázat: Á (általános iskolai), S: K (középiskolai), SM: KÉ (érettségi); V: F (felsőfokú); A – kisebbségi iskola, B – kéttannyelvű iskola, C – a kisebbségi nyelvet oktató magyar tannyelvű iskola, D – magyar tannyelvű iskola

8.39. grafikon

oktatás megerősödésében nyilvánul meg. Középfokon a német nemzetiségű adatközlőknek csak 13,2%-a preferálta a kétnyelvű oktatást, gyermekeiknél az arány már ennek kétszerese: 26,1%. Ez az adat a német nyelv iránti fokozott érdeklődést mutathatja, tekintettel Magyarország integrációs törekvéseire és a német nyelv nemzetközi szerepére is. A felsőfokú képzésben az adatközlők és gyermekeik között érdekes eltérést figyelhetünk meg: a gyermekek esetében mind a négy intézménytípus szinte egyforma arányban van képviselve, ezzel szemben az adatközlők csoportjában túlsúlyban van a magyar iskola.

A látogatott iskola tannyelve szerinti generációs összevetésben a legstabilabb a helyzet a horvát gyermekek esetében. A kisebbségi nyelv elsajátítása szempontjából a szülők és a gyermekek között nagyobb mértékű eltérés csak alapfokon figyelhető meg, ugyanis a gyermekek a szüleiknél kisebb százalékban tanulták a kisebbségi nyelvet (adatközlők: 66,5%, gyermekek: 55,9%). A kisebbségi és a kéttannyelvű típusú iskolák látogatottsága minden oktatási szinten szinte kiegyenlített.

A bolgárok esetében minden iskolatípus tekintetében megfigyelhetők voltak a generációs különbségek. Elsősorban azt látjuk, hogy a gyermekek a szüleiknél jóval kisebb mértékben látogatnak kisebbségi iskolát: általános iskola: adatközlők 84%, gyermekek 24%; érettségivel végződő középiskola: 57,5% és 12,8%; főiskola vagy egyetem: 40,9% és 10,7%. Ezzel párhuzamosan a magyar iskolák nagyfokú előretörése figyelhető meg. A vázolt helyzet alapján úgy gondoljuk, hogy az

újabb és újabb generációk bolgár nyelven megszerzett műveltsége egyre alacsonyabb szintű lesz, ami hatással lehet e kisebbség tagjainak nyelvi-etnikai tudatára, valamint a bolgár értelmiség jövőjére is.

Az egyes oktatási szintekre (alapfokú, középfokú, felsőfokú oktatás) vonatkozó tannyelv választási adatok alapján az alábbiakat állapíthatjuk meg: a szlovákok, németek, horvátok esetében a kisebbségi nyelv oktatása minimális mértékű (a legjobb esetben is csak az érintetteknek mintegy egynegyede részesül ilyen oktatásban), legyen szó kisebbségi tannyelvű vagy részben kisebbségi tannyelvű, azaz két tannyelvű iskolákról. E tekintetben kivételt képeznek a bolgárok, bár ők is csak az alapfokú oktatásban. A kérdést generációs összevetésben vizsgálva megállapítható, hogy ezeknek az iskoláknak a látogatottsága csökken (leginkább a szlovák adatközlők gyermekei esetében). Valamivel kedvezőbb a helyzet a kisebbségi nyelvnek önálló tantárgyként való oktatásában, ugyanis alapfokon a szlovákoknak és a németeknek a fele, a horvátoknak a háromnegyede végzett ilyen iskolát, az adatközlők gyermekei hasonló arányban követik szüleiket. Ezek az eredmények alapján véve a magyarországi nemzetiségi iskolarendszer kedvezőtlen helyzetét tükrözik (a nemzetiségi hovatartozás szempontjából e tekintetben nincsenek nagyobb különbségek), amelyet a nem elegendő számú kisebbségi tannyelvű iskola, valamint az anyanyelvű oktatás nem megfelelő feltételei jellemeznek. A kisebbségekhez tartozó személyek a kisebbségi nyelvet nagyjából olyan magyar iskolákban sajátíthatják el, ahol az adott nyelvet önálló tantárgyként oktatják. A helyzetet kétségtelesenül további egyéni vagy társadalmi szinten jelentkező tényezők és körülmények hatása is bonyolítja, amelyekről természetesen nagymértékben függhet az, hányan tanulnak nemzetiségi iskolákban.

8.4.1.1. A család hatása az iskolaválasztásra

Kutatási módszerünkkel összhangban az is érdekelt bennünket, hogy az egyes családtípusok determináló módon befolyásolják-e az adatközlők gyermekeinek iskolaválasztását, tehát: a homogén családban élő adatközlők gyermekei gyakrabban látogatnak-e nemzetiségi orientációjú iskolatípusokat, mint a vegyes családban élő adatközlők gyermekei; hogy az idősebb generációhoz tartozó adatközlők nagyobb mértékben járatták-e gyermekeiket kisebbségi iskolákba, mint a fiatalabbak, hogy a lakóhely a gyermekek iskolaválasztását befolyásoló tényező-e. Feltételezésünk szerint a család hatása legalábbis bizonyos oktatási szinteken megmutatkozik, és ez a hatás kisebbségenként eltérő mértékű lesz.

A szlovákok esetében a homogén családtípusnak a tannyelv választásra gyakorolt hatását mutattuk ki, elsősorban alapfokon. Ez esetben a kisebbségi nyelvet tantárgyként oktató iskolákról van szó, amelyeket nagyobb mértékben látogattak a homogén családban élő adatközlők gyermekei (67,7%), mint a vegyes házasságban élőkéi (51%). Különbségek mutatkoznak a magyar iskolák látogatottságában is, ugyanis az etnikailag homogén családból származó gyermekek fele arányban végeztek ilyen iskolát (20,8), mint a vegyes családból származó gyermekek (39,6%).

A szlovákoknál az iskolaválasztás a lakóhely szerint is differenciált (p^{**}). A vidéken, faluban élő szlovákok gyermekei jóval nagyobb arányban tanulnak a szlovák nyelvet tantárgyként oktató magyar általános iskolában (a gyermekek 71,9%-a), mint a városban élők (41%), és fordítva: a városi gyermekek 43,6%-a látogat magyar iskolát, szemben a falusi gyermekek 21%-ával. A többi oktatási szinten nem észleltünk különbségeket.

A német adatközlők gyermekei a látogatott iskola típusa szerint elsősorban abban különböztek, hogy idősebb vagy a fiatalabb típusú családból származtak-e, s ez az eltérés minden oktatási szinten megnyilvánult (általános iskola p^{****} ; középiskola p^* ; érettségivel végződő középiskola: p^{****} ; főiskola, egyetem p^{****}), miközben a kisebbségi nyelvű oktatásban való részvétel az idősebb típusú családokra volt jellemző. Az iskolaválasztást a család lakóhelye főként az alapfokú (p^{**}) és a felsőfokú oktatás (p^*) esetében befolyásolta, ugyanis a városi családok gyermekei gyakrabban választják a nemzetiségi iskolákat.

A horvátoknál az iskolaválasztást elsősorban a lakóhely befolyásolta, mégpedig alapfokon (p^{**}) és az érettségit adó középiskolák esetében (p^*). Az általános iskolák kategóriájában különbség mutatkozik a horvát nyelvet oktató magyar iskolák (a falusi gyermekek 68%-a, a városi gyermekek 36,3%-a) és a magyar tannyelvű iskolák között (a falusi gyermekek 13%-a, a városiak 28%-a). Ellentétes jellegű eltérés volt megfigyelhető a két tannyelvű iskolák esetében, ezeket ugyanis nagyobb mértékben választják a városiak (29,4%), mint a falusiak (12,7%). Az iskolaválasztást ebben az esetben az a tény is befolyásolhatta, hogy az adatközlők lakóhelyén ilyen típusú iskola nem áll elegendő számban rendelkezésre. A horvátoknál még nagyobb mértékű hatást mutatott az idősebb típusú család, ugyanis az ilyen családból származó gyermekek nagyobb mértékben látogattak horvát nyelvet is oktató felsőfokú tanintézményeket (31,4% és 15,2%, p^*).

A szlovákokéhoz hasonló helyzet jellemzi a bolgárokat, akiknél alapfokon a család etnikai összetétele szerinti eltéréseket regisztráltunk. Az általános iskola választását az etnikai homogámia befolyásolja, ugyanis az ilyen családban a gyermekek 41,7%-a választotta a nemzetiségi iskolát, míg a vegyes családokban csak 4,4%-uk. Ez utóbbiak nagyobb arányban látogattak magyar iskolát (65,2%), mint az etnikailag homogén családban élő szülők gyermekei (29,2%), az eltérések p^* szinten voltak statisztikailag szignifikánsak. A család lakóhelyének és generációs jellemzőinek szempontjából ennél a kisebbségnél nem regisztráltunk jelentősebb eltéréseket.

Ha össze kívánjuk hasonlítani, milyen hatása van a családnak a kisebbségi tannyelvű iskola, illetve a kisebbségi nyelvet oktató iskola választására, nyilvánvaló, hogy a szlovákok és a bolgárok esetében a homogén család jelentkezik differenciáló tényezőként. A németeknél ilyen hatása főképp az idősebb korosztálynak van, ebben a családtípusban ugyanis a gyermekek minden szinten nagyobb mértékben választották a kisebbségi nyelvű oktatást. A család lakóhelye az iskolaválasztást három kisebbség esetében befolyásolta: a szlovákoknál, a németeknél és a horvátoknál.

8.4.1.2. A végzettség (a látogatott iskola típusa) hatása a kisebbségi nyelv ismeretére

A további elemzések során azt vizsgáltuk, milyen mértékben hat az adott típusú iskolában szerzett végzettség a kisebbségi nyelv ismeretére. Figyelmünket négy iskolatípusra összpontosítottuk (kisebbségi iskola, két tannyelvű iskola, a kisebbségi nyelvet oktató magyar tannyelvű iskola, magyar tannyelvű iskola), adatközlőink az egyes oktatási szinteken (alapfokú, középfokú, felsőfokú oktatás) ezek valamelyikében tanultak.

Feltételeztük ugyanis, hogy a kisebbségi nyelv tanulása – akár alap-, közép- vagy felsőfokú képzés keretében történjék is – szoros kapcsolatban áll a nyelvismerettel, és olyan tényező, amely nagymértékben erősíti az egyén etnikai identitását.

A 8.38. grafikonon bemutatott és a vizsgált négy kisebbséghez tartozó adatközlők végzettségére vonatkozó adatok alapján már az elemzésnek ebben a fázisában is megjósolható, hogy összefüggés van a kisebbségi és a többségi nyelv ismerete és a végzettség, illetve a kisebbségi nyelvű oktatást nyújtó vagy nem nyújtó iskolatípusok között. A kisebbségi nyelv sztenderd változatának kommunikatív szintű ismerete és az egyes iskolatípusokban szerzett képzettség közötti viszonyra irányuló korrelációelemzés elvégzése után a fenti feltételezésünk beigazolódott. Az elemzés referenciakeretét az adatközlők által szolgáltatott adatok képezték: a kisebbségi nyelv nagyon jó szintű ismerete és a nemzetiségi orientációjú oktatási intézmény (kisebbségi és két tannyelvű iskola) látogatása alap-, közép- vagy felsőfokon (a középfok esetén az érettségivel végződő iskolatípus).

Az eredmények e két mutató között mind a négy kisebbségnél statisztikailag szignifikáns összefüggést igazoltak. A szlovákok esetében a saját szlováknyelvtudásukat (a sztenderd nyelvváltozat ismeretét) nagyon jónak ítéző szlovákok a szlovákok nagyrészt alapfokon (az adatközlők 45,4%-a, p^*), középfokon (45,5%, p^{****}) és a felsőfokú képzésben (55,6%, p^{***}) is kisebbségi típusú intézményben sajátították el.

Hasonló tendenciák jellemzik a horvátokat is, bár a gyakorisági adatokban némi eltolódás mutatkozik: alapfokú oktatás (47,8%, p^{****}), középfokú oktatás (43,7%, p^{****}), felsőfokú képzés (32,1%, p^{***}).

Az iskoláikat nagyrészt bolgár nyelven végző adatközlők nagyon jól beszélik ezt a nyelvet. Ily módon nyilatkozott az alapfokú oktatás esetében az adatközlőknek 91,4%-a, a középfokú oktatás esetében 70,6%-uk, a felsőfokú képzés esetében 45%-uk.

A német kisebbség tagjai minden oktatási szinten főleg magyar tannyelvű iskolában tanultak, a nyelvismeret-mutatót éppen ezért a németet idegen nyelvként oktató iskolatípussal összefüggésben vizsgáltuk (szemben a csak magyar tannyelvű iskolával). A németeknél is beigazolódott – főképp az alapfokú oktatás szintjén –, hogy a kisebbségi nyelv oktatása hatással van a nyelvismeret szintjére, ugyanis az alapfokú németnyelv-oktatásban részesült adatközlőknek az 59,4%-a úgy nyilatkozott, hogy nagyon jól beszél németül, szemben a németet nem oktató magyar tannyelvű iskolát végzett adatközlők 12,5%-ával (p^*). Az érettségivel végződő közép-

iskolák szintjén a két adatközlői csoport adatai az alábbiak voltak: 51,9% szemben 0%-kal (p^{***}), a felsőoktatási szinten pedig 24% és 12% (p^x).

Az elmondottakból következik, hogy az anyanyelvű oktatás nemcsak hogy jelentős mértékben befolyásolja az etnikai nyelvi tudati folyamatokat, hanem a kisebbségi aktív nyelvtudás is elősegíti, amely viszont nagymértékben meghatározza az adott nyelvnek különböző beszédszituációkban való használatát.

8.4.2. A kisebbségi családból származó gyermekek a magyar tananyelvű iskolákban – a többségű nyelvű iskoláztatás okai

A kisebbségi gyermekek magyar nyelvű iskoláztatásának okait az alábbi kérdéssel kívántuk feltárni (a szlovák adatközlőknél alkalmazott kérdést közöljük): „Véleménye szerint mi az oka annak, hogy szlovák nemzetiségű szülők magyar iskolába járatják gyermeküket?” Az adatközlőknek az okokra vonatkozóan hét válaszlehetőséget adtunk meg, továbbá lehetőséget adtunk számukra, hogy további okokat jelöljenek meg. Az általunk felkínált okok az alábbiak voltak:

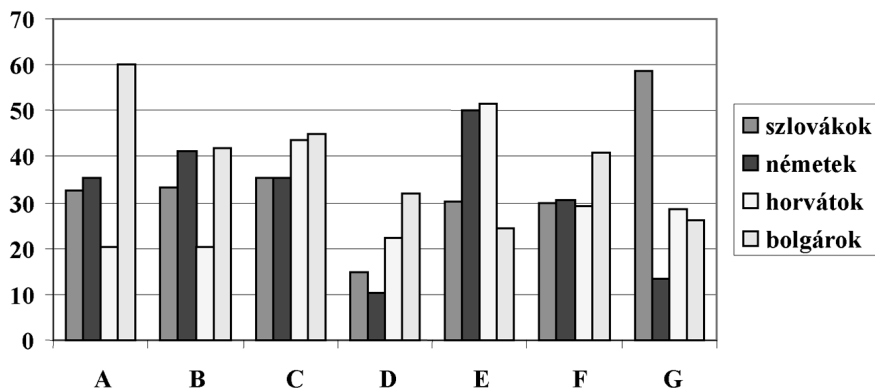
1. a szülők azt akarják, hogy gyermekeik alkalmazkodjanak a magyar környezethez;
2. a szülők attól félnek, hogy gyermekeiknek nyelvi problémáik lesznek a felsőbb szintű iskolákban vagy a munkahelyen;
3. nem megfelelő a nemzetiségi iskolák területi elhelyezkedése;
4. a nemzetiségi iskolák színvonala alacsonyabb;
5. nincs elég nemzetiségi iskola;
6. a más nemzetiségű (például magyar) házastárs befolyásolja őket;
7. nem látnak perspektívát a szlovák nyelv használatában (az életben);
8. más okból, kérjük, tüntesse fel.

Az adatközlők minden felkínált lehetőséggel kapcsolatban egyetértő (1), tagadó (2) vagy ambivalens (3) álláspontot foglalhattak el.

A többi kisebbség esetében a kérdés megfogalmazása, a felkínált okok és a válaszlehetőségek is azonosak voltak, a kérdés szövege csak a kisebbség megnevezésében volt eltérő.

A gyakorisági elemzésből kitűnt, hogy a szlovákok közül a legtöbben azzal az alternatívával értettek egyet, hogy gyermekeik további életét tekintve nem látnak perspektívát a szlovák nyelv használatában (58,7%). A németek és a horvátok a legnagyobb mértékben azon a véleményen voltak, hogy az ok a nemzetiségi iskolák hiánya (a németek esetében 50%, a horvátoknál 51,3%). A legtöbb bolgár adatközlő azt a változatot választotta, amely szerint a szülők érdeke, hogy a gyermekek alkalmazkodjanak a magyar környezethez (60%). Másrészt minden kisebbség esetében az adatközlők a legkevésbé azzal a nézettel értettek egyet, hogy az ok a nemzetiségi iskolákban folyó oktatás alacsony színvonala (szlovákok 14,6%, németek 10,2%, horvátok 22,2%, bolgárok 32%). Az etnikai heterogámiának a gyermekek magyar nyelvű oktatásában játszott szerepével kapcsolatban az adatközlők egyformán nyilatkoztak, de az egyes kisebbségek között gyakorisági eltérések vol-

**A magyar tannyelvű iskola látogatásának okai
kisebbségi családból származó gyermekek esetében
(az „igen” válaszok százalékos aránya)**

Magyarázat:

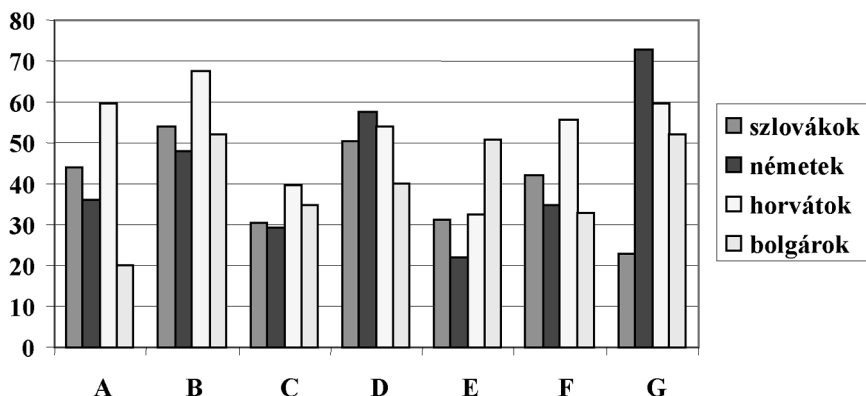
- A – a szülők azt akarják, hogy a gyermekeik alkalmazkodjanak a magyar környezethez
- B – a szülők attól félnek, hogy gyermekeiknek nyelvi problémáik lesznek a felsőbb szintű iskolákban vagy a munkahelyen
- C – nem megfelelő a nemzetiségi iskolák területi elhelyezkedése
- D – a nemzetiségi iskolák színvonala alacsonyabb
- E – nincs elég nemzetiségi iskola
- F – a más nemzetiségű (például magyar) házastárs befolyásolja őket
- G – nem látnak perspektívát a szlovák nyelv használatában (az életben)

8.40. grafikon

tak. A szlovákoknak, németeknek és horvátoknak majdnem az egyharmada, a bolgároknak pedig 40,8%-a értett egyet ezzel. A többi okkal kapcsolatban adott igenlő válaszok aránya alapján megállapítható, hogy adatközlőink számára mindegyik ok elfogadható, bár kisebbségenként eltérő mértékben. Ez a tény azt bizonyítja, hogy az egyes kisebbségeket elsősorban a nyelvhasználat és az oktatás területén sajátos és nagyon eltérő problémák jellemzik. Egyéb okot adatközlőink csak minimális arányban választottak, ezek tematikailag a már korábban említett okok valamelyikével függtek össze. Összevetésként a 8.40. számú grafikonon az egyetértő válaszokra vonatkozó adatokat mutatjuk be az okok és a vizsgált kisebbségek szerinti bontásban.

Adatközlőink tagadó válaszai (lásd a 8.41. grafikon), illetve a felkínált okokkal kapcsolatos tagadó álláspont az egyértelműen igenlő válaszokkal függött össze: tehát azokban az esetekben, amikor az adatközlők többsége egyetértett az adott válasszal (például a 7. ok esetében a szlovákok 58,7%-a, az ötödiknél a német adatközlők fele, a horvátoknak 51,3%-a, az első ok esetében a bolgárok 60%-a), ugyanannál az oknál a válaszadóknak jóval kevesebb százaléka fejezte ki egyet nem értését (a szlovákok 23%-a, a németek 21,9%-a, a horvátok és bolgárok 20%-

**A magyar tannyelvű iskola látogatásának okai
kisebbségi családból származó gyermekek esetében
(az „igen” válaszok százalékos aránya)**

Magyarázat:

- A – a szülők azt akarják, hogy a gyermekeik alkalmazkodjanak a magyar környezethez
- B – a szülők attól félnek, hogy gyermekeiknek nyelvi problémáik lesznek a felsőbb szintű iskolákban vagy a munkahelyen
- C – nem megfelelő a nemzetiségi iskolák területi elhelyezkedése
- D – a nemzetiségi iskolák színvonala alacsonyabb
- E – nincs elég nemzetiségi iskola
- F – a más nemzetiségű (például magyar) házastárs befolyásolja őket
- G – nem látnak perspektívát a szlovák nyelv használatában (az életben)

8.41. grafikon

a). A válaszok konzisztens jellege azt bizonyítja, hogy az adott válaszlehetőség tekintetében az adatközlők többsége egy véleményen van.

Az elemzésből továbbá kitűnt, a szlovákok és a horvátok többsége nem értett egyet azzal a véleménnyel, hogy a kisebbségi gyermekek magyar tannyelvű iskolába járatásának oka a szülők félelme attól, hogy a gyermeküknek nyelvi problémái lehetnek a további tanulmányaik során vagy a munkába lépéskor (szlovákok 54,1%, horvátok 67,5%). A németek leginkább azt a véleményt utasítják el, hogy a német nyelvnek nincs perspektívája.

Ez az álláspont érthető is, ha figyelembe vesszük a német nyelv nemzetközi szerepét. A bolgárok többsége három válaszlehetőséggel nem értett egyet: a szülők félelme gyermekeik jövőbeli nyelvi problémái miatt (52%), a nemzetiségi iskolák hiánya (51%), a bolgár nyelv nem perspektivikus volta (52%). Ez azt jelenti, hogy az említett okokat nem minősítik a magyar nyelvű iskoláztatás fő okának. A szláv kisebbségek (szlovákok, horvátok, bolgárok) esetében feltételezhető, hogy éppen a jó magyarnyelv-ismerettel (bármely változatában), mindennapi családi és nyilvános használatával magyarázható a szülőknek az a meggyőződése, hogy gyermekeiknek a jövőben akkor sem lesznek nyelvi problémái, ha a kisebbségi nyelven tanulnak.

A 8.40. és 8.41. grafikon adatainak összevetéséből kitűnik, hogy a fentebb elemzett válaszlehetőségeken kívül, amelyekre az adatközlők közötti nézetazonosság (egyetértés vagy elutasítás) volt a jellemző, a válaszok kétpólusúak voltak, illetve pozitív és negatív álláspontok is megfogalmazódtak, egyúttal az egyetértő és elutasító válaszok gyakorisága között nem mutatkozik jelentős eltérés, azaz a kisebbségi adatközlők közül megközelítőleg ugyanannyian értékelték az adott változatot pozitívan, mint ahányan negatívan. Ez a tény arra utal, hogy egy-egy kérdés megítélésében az adatközlőknek nincs határozott véleményük; a válaszok alapján a szlovákok esetében ez az első, harmadik és ötödik, a németeknél az első, harmadik és hatodik, a bolgároknál pedig a második, harmadik és negyedik válaszlehetőségre érvényes. A horvátoknál bipoláris válaszokat csak a harmadik változatnál észleltünk (a nemzetiségi iskolák nem megfelelő területi elhelyezkedése), ugyanis ezzel a véleménnyel a horvátok 44,9%-a egyetértett, 34,7%-uk viszont nem értett egyet.

Elemzésünk végén megemlíjtük, hogy minden kisebbségnél voltak ambivalens válaszok, azaz amikor az adatközlő nem tudott vagy nem akart véleményt nyilvánítani, az egyetértő és elutasító válaszokkal összevetve azonban ezek száma aránylag alacsony volt. Ez a tény egyrészt arra utal, hogy az érintettek tudatosítják és át is élik a felvetett problémákat, másrészt pedig annak a jele, hogy adatközlőink álláspontjuk kifejezésére törekedtek, s ezáltal a saját nézőpontjuk alapján irányt kívántak mutatni az adott probléma megoldásában. Érdekes viszont a negyedik válaszlehetőséggel kapcsolatos adatközlői reagálások hasonlósága (nemzetiségre való tekintet nélkül): ugyanis nem mondtak véleményt a nemzetiségi iskolákban folyó oktatás színvonalával kapcsolatban (a szlovákok 34,9%-a, a németek 32,1%-a, a horvátok 23,8%-a, a bolgárok 28%-a). A horvátoknál és a bolgároknál éppen ennél a válaszlehetőségnél volt legmagasabb az ambivalens válaszok aránya, azaz az adatközlők nem foglaltak állást (a szlovákoknál ez az ötödik variánsnál – a nemzetiségi iskolák hiánya – jelentkezett, 38,4%; a németeknél pedig az iskolák területi elhelyezkedésével kapcsolatban volt a legtöbb ambivalens válasz, 35,7%).

8.4.2.1. A családtípus és az oktatással kapcsolatos vélemények közötti összefüggés

A továbbiakban azt is elemeztük, befolyásolja-e a család típusa az adatközlők azzal kapcsolatos véleményét, mi az oka a kisebbségi gyermekek magyar nyelvű iskoláztatásának. A szlovákok esetében csak a fiatalabb család esetében mutatkozott ilyen hatás, mégpedig két lehetséges ok esetében. Az egyik a szlovák nemzetiségi iskolák területi elhelyezkedésének a megítélése, ugyanis a fiatalabb családban élő adatközlő nagyobb mértékben értékeli ezt nem kielégítőnek (41,7%), mint az idősebb családban élők (29%; p^x), ez a tény pedig hatással lehet a nemzetiségi iskolákba járó gyermekek számára. A másik ok az oktatás színvonalának a megítélése volt (p^x): az idősebb generáció tagjai ezt vagy „nem tudták” megítélni (42%), vagy pedig elégedettek voltak a színvonallal (48%). Ezzel szemben a fiatalabb nemze-

dékhez tartozók kritikusabbak voltak, válaszaikban erőteljesebben adtak hangot elégedetlenségüknek, ugyanis kétszer annyian értettek egyet a nemzetiségi iskolák alacsony színvonalára vonatkozó véleménnyel (19,4%, szemben a 10%-kal). Ez is oka lehet a gyermekek magyar iskola felé orientálásának.

A németek csoportjában elsősorban a család lakóhelye szerint mutatkoztak eltérések, ugyanis az első válaszlehetőség kivételével (a szülőknek az az érdekük, hogy gyermekeik alkalmazkodjanak a magyar környezethez) minden más variánsnál különböztek az adatközlők válaszai – attól függően, hogy városi vagy falusi családról volt-e szó. A falusi adatközlők egy esetben értek el magasabb pontértéket, mivel több vidéki családban élő adatközlő nem értett egyet az alábbi véleménnyel: a vegyes család hatással van arra, hogy a gyermekek nemzetiségi iskolába járnak-e (36,6% szemben 21%-kal). A többi lehetőségnél a városi adatközlők értek el magasabb értékeket, azaz nagyobb mértékben azonosultak azzal a nézettel, hogy az adott ok determinálóan hat gyermekek nemzetiségi iskolába járatására. Mindez azt jelenti, hogy kritikusabban értékelték a nemzetiségi oktatás jelenlegi helyzetét és egyértelműbben identifikálták a nemzetiségi iskolák látogatásának okait. A más nemzetiségű házastárs hatása mint a magyar iskola választásának egyik lehetséges oka statisztikailag szignifikáns szinten csak ennél a kisebbségnél volt kimutatható, ugyanis az etnikailag vegyes családban élő adatközlők nagyobb arányban osztották ezt a véleményt (az adatközlőknek több mint az egyharmada), mint a homogén családban élők (az adatközlők egynegyede). Bár a többi kisebbség tagjai esetében is hasonló tendenciákról beszélhetünk – a vegyes családok magasabb értékeket értek el –, a két típus közötti véleménykülönbségek kevésbé markánsak.

A horvát adatközlőknél a család etnikai összetétele és lakóhelye szempontjából kereszthatás érvényesült az alábbi véleménnyel kapcsolatban: a horvát szülők azért íratják magyar iskolába a gyermekeiket, hogy azok minél jobban alkalmazkodjanak a magyar környezethez. A homogén irányultságú család és a falusi család kisebb mértékben hagyta jóvá (homogén család 15%, falusi család 14%) és nagyobb mértékben utasította el (homogén család 68,7%, vidéki család 67,3%) ezt a véleményt, mint az etnikailag vegyes és városi család (egyértetés: vegyes család 25,3%, városi család 27,5%, elutasítás: vegyes család 50,5%, városi család 50,6%), mindkét esetre p^* érvényes.

A családtípus leginkább a bolgároknál mutatkozott differenciáló tényezőnek, ugyanis az adott kérdésnél különbségeket regisztráltunk a család etnikai összetétele, nemzedéki hovatartozása és lakóhelye szerint is. Esetükben a homogén családban élő adatközlőknek több mint a fele (53,9%) nyilatkozott úgy, hogy nem ért egyet a nemzetiségi iskolák alacsony színvonalával (p^*), ez de facto az adatközlők egyetértésének a jele. Ugyanez a véleménye az idősebb családban élő adatközlőknek (57,5%). A fiatalabb nemzedék képviselőinek 41%-a viszont nem ért egyet ezzel, úgy vélik, hogy a nemzetiségi iskolában az oktatás színvonala alacsonyabb (p^*). A nemzetiségi iskolák alacsony számával kapcsolatos nézet értékelésekor elsősorban a család lakóhelye szerinti kereszthatás érvényesült. Főleg a falusi családban élő adatközlők értettek egyet ezzel a véleménnyel (50%), és vélik úgy, hogy ez lehet az oka a nemzetiségi iskolákba járó gyermekek alacsony számának.

A városi bolgár népesség inkább ellentétes nézetet vall, ugyanis az adatközlőknek 65,7%-a ezt a válaszlehetőséget elutasította.

Összességében megállapíthatjuk, hogy bebizonyosodott a nemzetiségi gyermekek magyar iskoláztatásának okaival kapcsolatban vallott nézetek és a család típusa közötti összefüggés. Az adatok azt mutatják, hogy az egyes kérdésekre adott adatközlői válaszok egyrészt az adatközlők nemzetisége, másrészt pedig a család típusa szerint is differenciálódtak. A család etnikai típusa szerint az etnikai heterogámia hatása igazolódott, ugyanis – elsősorban a német kisebbségi adatközlők véleménye szerint – ez a tény van befolyással a gyermekek magyar nyelvű iskoláztatására (tendenciaszerűen a többi kisebbség esetében is jelentkezik). A nemzedéki szempont a szlovákoknál és a bolgároknál jelentkezett differenciáló tényezőként, ugyanis a fiatalabb családban élő adatközlők nagyobb mértékben értettek egyet azzal a véleménnyel, hogy az általunk felkínált okok meghatározóak gyermekeik nemzetiségi iskolába való iskoláztatása szempontjából. A lakóhely hatása leginkább a németeknél jelentkezett, ugyanis a városban élő adatközlők kritikusabban ítélték meg a nemzetiségi oktatás jelenlegi helyzetét, és egyértelműbben identifikálták a nemzetiségi iskolákban való tanulás motívumait.

8.4.3. A nemzetiségi oktatás igénybevételét befolyásoló tényezők

Az előző elemzésből kitűnt, hogy (kisebbségenként és okonként) eltérő mértékben bár, de minden vizsgált kisebbség esetében az adatközlők több okát is látják annak, miért járatták a kisebbségi gyermekeket magyar iskolába. Mindebből nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi iskolákban való tanulást egész sor – egyéni vagy társadalmi szinten jelentkező – tényező és körülmény befolyásolja, amelyek nagymértékben hatással vannak a kisebbségi gyermekek oktatási-nevelési orientációjára. Kutatási metodikánkban néhány olyan társadalmi tényező hatására is figyelmet fordítottunk, amelyek véleményünk szerint meghatározhatják a nemzetiségi iskolákat látogató gyermekek számát. Ezzel kapcsolatban az alábbi kérdést tettük fel adatközlőinknek: „Véleményük szerint mit kell tenni annak érdekében, hogy a szülők nemzetiségi iskolába járassák gyermekeiket?” Az adatközlőknek öt lehetőséget (tényezőt) kínáltunk fel, ezeket ötfokozatú intervallumskálán értékelhették (a lehetséges válaszok az alábbiak voltak: 1 – nem, 2 – talán nem, 3 – nem tudom, 4 – talán igen, 5 – igen). Tehát nemcsak az egyes tényezők választásának gyakoriságára voltunk kíváncsiak, hanem az adott lehetőség értékelésére is, ezért mind gyakorisági, mind pedig szórásanalízist végeztünk.

A kérdőívbe olyan tényezőket vettünk fel, amelyek a kisebbség tagjainak ezzel kapcsolatos kijelentéseiben problémaként, akadályként jelentek meg (és amelyeket az oktatási problematikára irányuló kutatások eredményei is igazolnak). A nemzetiségi oktatásügy helyzetének javítása érdekében az alábbi javaslatokat fogalmaztuk meg:

- 1 – az iskola könnyen elérhető legyen (közlekedési szempontból),
- 2 – javítani kell az oktatás színvonalán (új, jobb módszerekkel),

- 3 – javítani kell a pedagógusok szakmai felkészültségén,
- 4 – növelni kell a nemzetiségi iskolák számát,
- 5 – jobb feltételeket kell teremteni a végzettek érvényesüléséhez.

A válaszok gyakorisági elemzéséből kitűnt, hogy a szlovákok, németek és horvátok csoportjában a móduszt (a leggyakoribb választ) az ötödik lehetőség képviselte (azaz: javítani kell a végzettek érvényesülési lehetőségein), ugyanis erre a felvetésre egyértelmű igennel válaszolt a szlovákok 41%-a, a németek 44,7%-a és a horvátok 64%-a. A bolgárok közül legtöbben egyértelmű „igen” választ adtak a második lehetőség esetében: javítani kell az oktatás színvonalát (58%). A pozitív típusú válaszokat összességében nézve (az intervallumskála 4. és 5. foka együtt) a már említett 5. lehetőségnél mutatkozó magas értékeken kívül (szlovákok 82%, németek 76,3%, horvátok 88%, bolgárok 82%) elég magas az arány a többi javaslat esetében is (lásd a 8.4. táblázatot).

8.4. táblázat

Kisebbség	Az egyes lehetőségek (tényezők) esetében adott pozitív válaszok gyakorisági aránya (százalékos megoszlás)				
	1	2	3	4	5
Szlovákok	49,5	40,6	39	43,6	82
Németek	75	52	51	77,4	76,3
Horvátok	84,4	73	60,3	75,7	88
Bolgárok	72	72	58	44	82

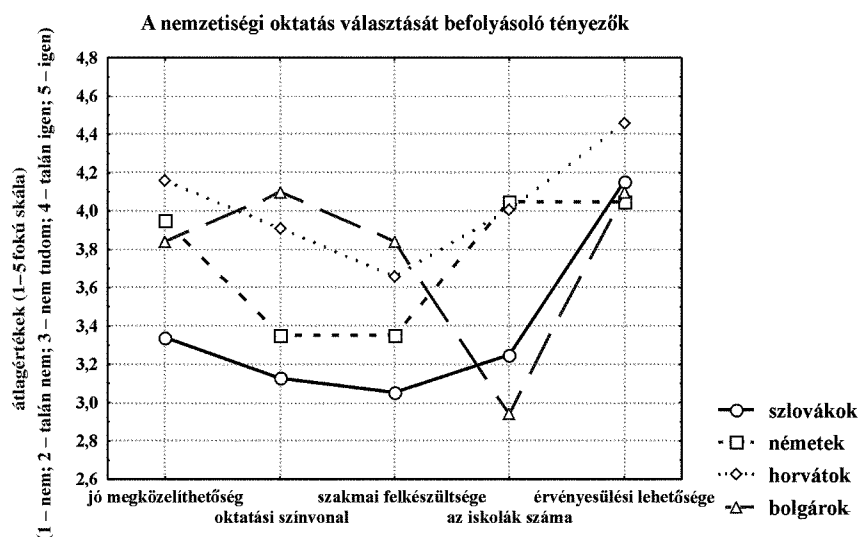
Megjegyzés: Az oszlopokban az 1–5. számokkal a nemzetiségi oktatás javítására vonatkozó tényezőket jelöltük.

A német adatközlők háromnegyede az iskola megközelíthetőségének javítását (75%) és a nemzetiségi iskolák számának növelését (77,4%) igényli egyértelműen, a megkérdezettek fele úgy véli, hogy előnyös volna jobb munkamódszerekkel és a pedagógusok jobb szakmai felkészültségével emelni az oktatás színvonalát.

A többi kisebbségtől eltérően a horvátok leginkább azt a véleményt képviselik, hogy minden felajánlott lehetőséget akceptálni kell, ugyanis a pozitív válaszok gyakorisága ennél a kisebbségnél a legmagasabb. A legtöbb adatközlő az elsőként és az utolsóként említett lehetőség felé hajlott leginkább, azaz szükségesnek tartja az iskola megközelíthetőségének, valamint a végzettek érvényesülési lehetőségeinek a javítását.

A bolgárok háromnegyede úgy véli, hogy az iskola megközelíthetőségének javítása mellett az oktatás színvonalát is emelni kell.

A táblázat adataiból látszik, hogy a lehetőségek közötti választást tekintve a legnagyobb különbségekkel a szlovákok esetében találkozunk. Ez az adatközlői csoport hangsúlyozza leginkább a gyermekek jövőbeli érvényesülésének fontosságát. Megítélésük szerint a többi tényező nem játszik ennyire fontos szerepet, bár a szlovákoknak is mintegy a fele gondolja úgy, hogy szükség van az iskola megközelíthetőségének (a bejárásnak) a biztosítására.

8.42. grafikon

Végül tekintsük át a szórásanalízis eredményeit, amelyet a 8.42. közös grafikonon ábrázolunk. Az adatközlői válaszok átlagai azt mutatják, hogy a szlovákok, németek és horvátok „egyforma” módon választottak, ugyanis az egyes lehetőségekre adott válaszaik megközelítőleg egy irányba mutatnak. Együttal – ahogyan azt már jeleztük – a legalacsonyabb érték a szlovákokat jellemzi, azután következnek a horvátok, a németek, majd a bolgárok. A bolgárok a felkínált tényezőket (az utolsó kivételével) eltérően értékelték, főleg a második és harmadik lehetőség esetében a legmagasabbak az értékeik, egyúttal legkevésbé igénylik a nemzetiségi iskolák számának a növelését.

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy bár mindegyik kisebbség képviselője lehetségesnek tartja több, általunk felsorolt társadalmi tényező hatását, a nemzetiségi iskolába járó gyermekek számának növelése szempontjából a legfontosabb tényezőnek a gyermekek munkahelyi érvényesülését tartja. A nemzetiségi iskolát végzett gyermekek érvényesülése vagy nem megfelelő érvényesülése iránt érzett aggodalmuk tehát „megelőzte” az egyéb, gyakran emlegetett kérdéseket, mint a nemzetiségi iskolák száma, az oktatás szakmai oldala, illetve a bejárás nehézségei; úgy tűnik, hogy ezek adatközlőink számára másodlagosak. Az eredmények alapján elsődlegesnek a jövő biztosítása tűnik. Ez az a tényező, amely nemzetiségtől függetlenül meghatározza az etnikai környezetben élő szülők gyermekei esetében azt, hogy nemzetiségi iskolába járnak-e majd.

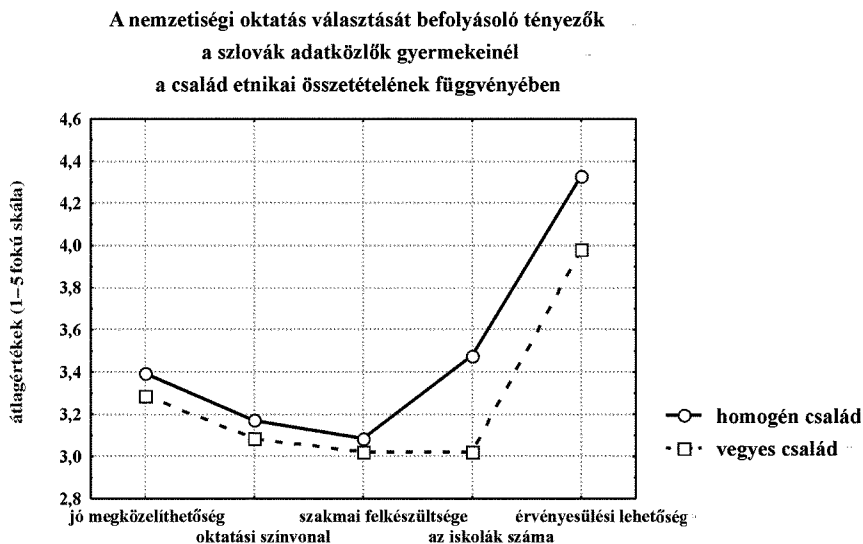
8.4.3.1. A család hatása a nemzetiségi iskola választására

A családtípus szempontjából minden kisebbségnél eltérések voltak megfigyelhetők.

A szlovákok a család etnikai összetételétől függően eltérően vélekedtek a nemzetiségi iskolák számáról (p^*) és az érvényesülési lehetőségekről (p^{**}), ugyanis a homogén családban élő adatközlők nagyobb mértékben osztották azt a véleményt, hogy növelni kell a nemzetiségi iskolák számát, és jobb feltételeket kell teremteni a végzetek érvényesüléséhez (8.43. grafikon). A városi családok nagyobb számban igényelték az oktatás színvonalának (p^{****}) és a pedagógusok szakmai felkészültségének (p^{**}) a javítását, mint a falun élő válaszadók (8.44. grafikon). A városi környezet, a magasabb népességszűrő, a konkurenciaképesség tehát növeli az oktatás-nevelés színvonala iránti igényt.

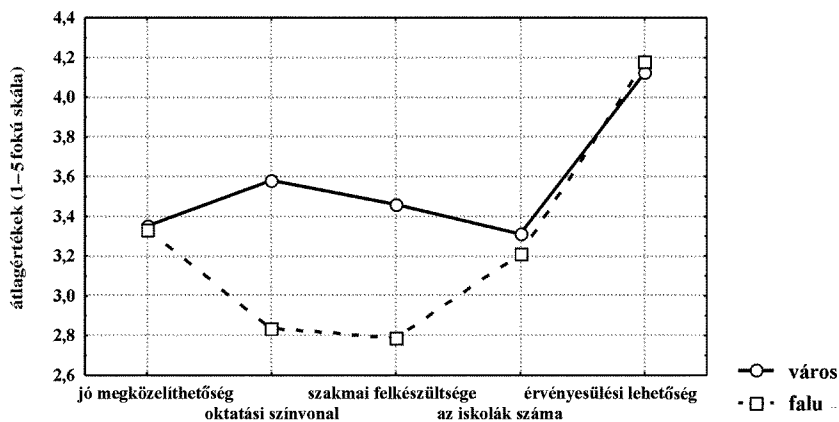
A 8.45. grafikonon jól látszik a német városi adatközlők válaszainak elkülönülése, ezek a válaszadók ugyanis minden felkínált lehetőséget pozitívabban ítélték meg, mint a falusiak. Együttal azon a véleményen vannak, hogy a gyermekek nemzetiségi iskolában való taníttatását leginkább befolyásoló tényező a nemzetiségi iskolák számának növelése, s egyúttal ebben a kérdésben válnak el egymástól a két alcsoport válaszai (p^x).

A szlovákokhoz hasonlóan a horvátok esetében is a család etnikai összetétele (8.46. grafikon), valamint lakóhelye (8.47. grafikon) mutatkozott differenciáló tényezőnek. A vegyes családban élő adatközlők nagyobb mértékben vélik úgy, hogy szükség van képesített tanerők alkalmazására (p^x), és emelni kell az oktatás színvo-

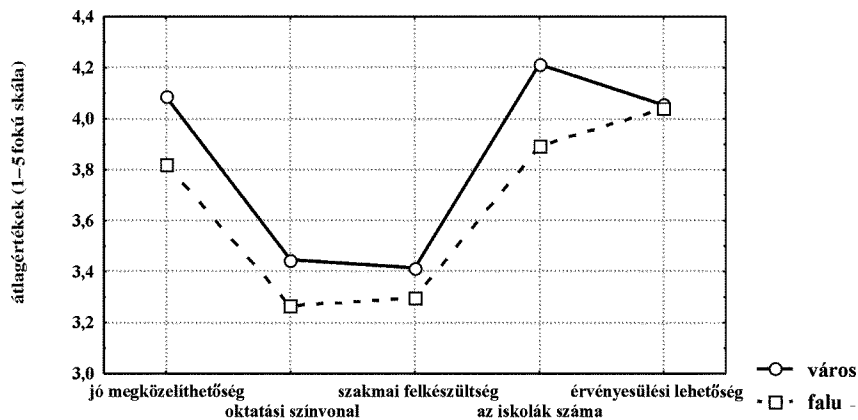
8.43. grafikon

**A nemzetiségi oktatás választását befolyásoló tényezők
a szlovák adatközlők gyermekeinél
a család lakóhelyének függvényében**

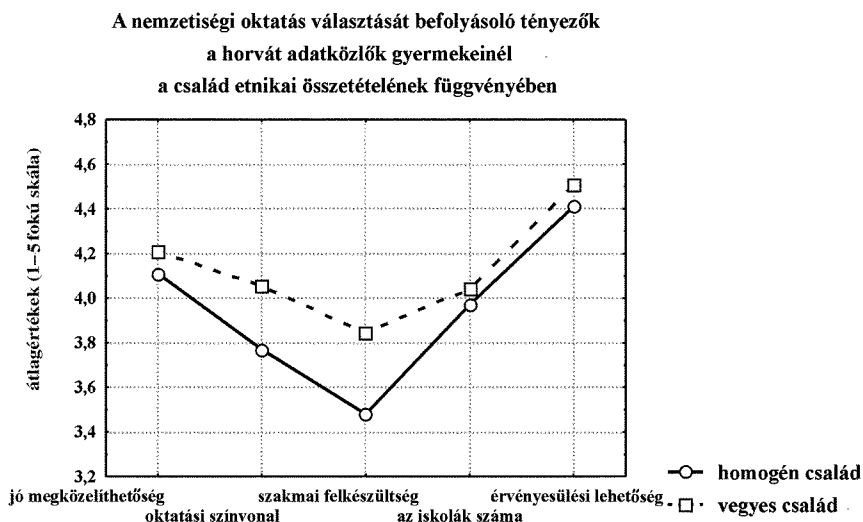

8.44. grafikon

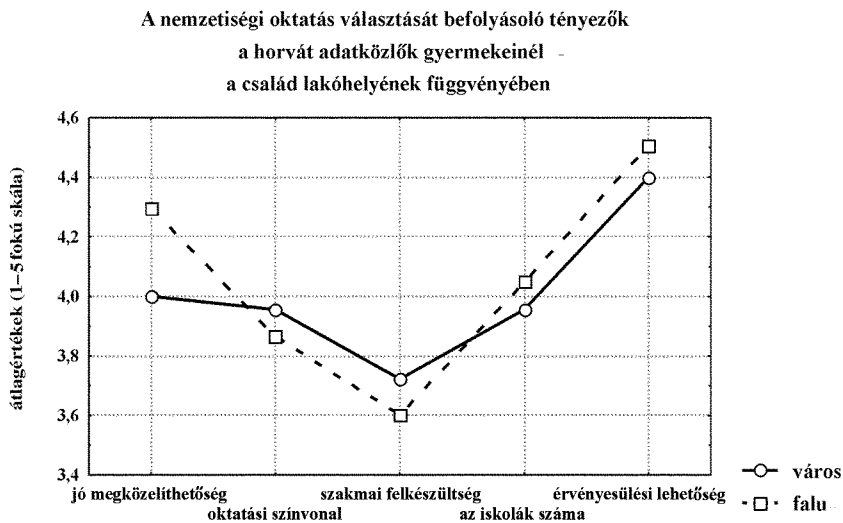
**A nemzetiségi oktatás választását befolyásoló tényezők
a német adatközlők gyermekeinél
a család lakóhelyének függvényében**

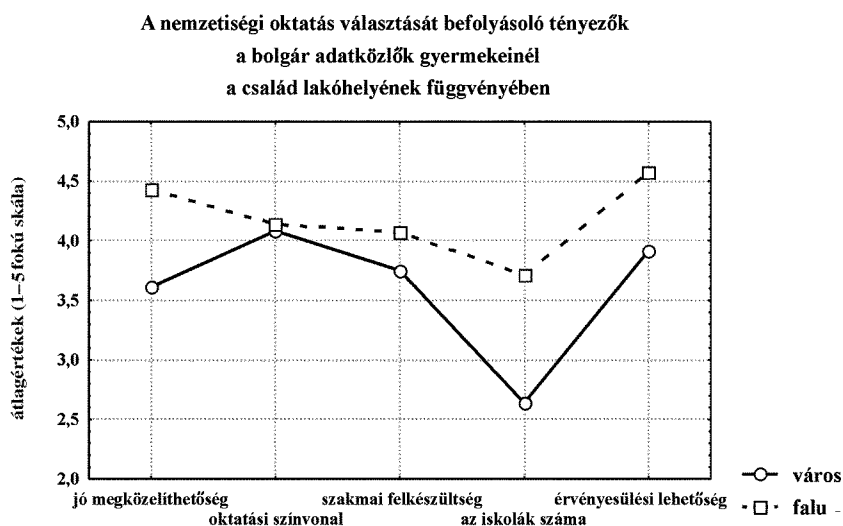
8.45. grafikon

8.46. grafikon

8.47. grafikon

8.48. grafikon

nalát is (az eltérés nyilvánvaló, de statisztikailag nem szignifikáns). A vidéken élő adatközlők sokkal fontosabb tényezőnek tekintik az iskola megközelíthetőségét, mint a városiak (p^*). E véleményüket nyilván a valós helyzet befolyásolta, azaz a bejárás problémája, amellyel meg kell birkóznunk.

A bolgároknál csak a család lakóhelye szempontjából mutatkoztak különbségek a tényezők megítélésében. Egyúttal a 8.48. grafikonon látható, hogy a bolgárok az egyes variánsokat éppen ellentétesen ítélték meg, mint a németek. A németektől eltérően elsősorban a falun élő bolgárokat jellemzi az egyetértő álláspont. Jelentősebb eltéréseket két lehetőség esetében mértünk: ezek az iskola megközelíthetőségének biztosítását (p^*) és a nemzetiségi iskolák számának növelését (p^*) érintették. A horvátokhoz hasonlóan a vidéken élő bolgárok ítélik meg úgy, hogy a bejárással kapcsolatos problémák és a lakóhelyük közelében található nemzetiségi iskolák alacsony száma a leginkább akadálya annak, hogy gyermekeiket nemzetiségi iskolába járassák.

Összefoglalóan tehát az állapíthatjuk meg, hogy bár mindegyik kisebbség képviselője lehetségesnek tartja több, általunk felsorolt társadalmi tényező hatását, a nemzetiségi iskolába járó gyermekek számának növelése szempontjából a legfontosabb tényezőnek a gyermekek munkahelyi érvényesülését tartja. A nemzetiségi iskolát végzett gyermekek érvényesülése vagy nem megfelelő érvényesülése iránt érzett aggodalmuk tehát „megelőzte” az egyéb, gyakran emlegetett kérdéseket, mint a nemzetiségi iskolák száma, az oktatás szakmai oldala, illetve a bejárás nehézségei; úgy tűnik, hogy ezek az adatközlőink számára másodlagosak. Az

eredmények alapján elsődlegesnek a jövő biztosítása tűnik. Ez az a tényező, amely nemzetiségtől függetlenül meghatározza az etnikai környezetben élő szülők gyermekeinél azt, hogy nemzetiségi iskolába járnak-e majd.

A nemzetiségi oktatás igénybevételét befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos adatközlői válaszok a család etnikai összetétele (a szlovákok és horvátok esetében), de főleg a család lakóhelye szempontjából voltak eltérőek. Ez utóbbi szempontból minden kisebbségnél eltéréseket mértünk, a szlovákoknál és németeknél a városi család mutatott magasabb pozitív értékeket, bár más-más lehetőség esetében, a horvátoknál és a bolgároknál pedig a falusi családnál mutatkozott ugyanez.

9. A CSALÁDI KÖRNYEZETBEN ZAJLÓ ETNOKULTURÁLIS FOLYAMATOK

A nemzetiségi életnek az egyik, a saját etnoszociális közösség vonatkozásában (valamint annak az államalakulatnak a vonatkozásában, amelyben az adott kisebbség él) legfontosabb integratív tényezőként megnyilvánuló területe a nemzetiségi kultúra. Egy kisebbség etnokulturális fejlődése egyrészt a hagyományos kultúra – hagyományok, szokások – ápolását, másrészt a nemzetiségi kultúra rendelkezésre álló eszközei révén (a kisebbségi nyelvű írott és elektronikus sajtó, szépirodalom, színház, múzeum, egyesület, klub) a szellemi kultúra elmélyítését és terjesztését jelenti. A nemzetiségi kultúra mindkét említett összetevőjének kétségtelenül fontos szerepe van a kisebbségi közösséghez tartozó személyek etnikai tudatának erősítésében. Meglehetősen sokféle lehetőség és mód áll rendelkezésre magyarországi szlovákok, németek, horvátok és bolgárok számára a kölcsönös kapcsolattartásra és egymásra hatásra.

A kutatásban azt vizsgáltuk, milyen kulturális tevékenységet fejtenek ki adatközlőink lakóhelyükön, régiójukban, konkrétan az érdekelt bennünket, milyen mértékben kapcsolódtak be a kisebbségi kulturális életbe a múltban, és milyen mértékben vesznek részt benne most. Ezzel kapcsolatban természetesen az esetleges változásokat is elemeztük. Mivel bármely tevékenység folytatása nagymértékben függ a reális lehetőségektől és feltételektől, arról is megkérdeztük adatközlőinket, hogyan értékeli azokat a létező vagy felkínált lehetőségeket, amelyek a kisebbségi kulturális élet egyes konkrét területein az adott kisebbség kulturális szükségleteinek kielégítésére rendelkezésre állnak.

Ezzel kapcsolatban azonban tudatosítanunk kell néhány tényt. Kutatásunkban elsősorban egy adott kétkultúrájú régióon belül a kultúrának csak egy kiválasztott „szeletére” összpontosítottuk figyelmünket, vagyis nem volt lehetőségünk a kiválasztott régiók kultúráját, a többségi és kisebbségi kultúra egymásra hatását a maga egységében vizsgálni. Másrészt azt a tényt is figyelembe kellett vennünk, hogy egy adott kisebbségnek nem minden tagja érdeklődik szükségszerűen a saját kisebbségi kultúra egyes formáinak hozzáférhetősége iránt (és nem is érez mindenki igényt erre), illetve nem kíván maga is aktívan bekapcsolódni ezek valamelyikébe. Ennek ellenére azt is vizsgáltuk, milyen mértékben kapcsolódnak be adatközlőink személyesen is a kisebbségi kulturális életbe, ugyanis bizonyos absztrakcióval ezt is az adatközlők etnikai öntudatának szintjére utaló mutatónak tekinthetjük.

Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a részlegesen már elemzett adatok alapján lehetett arra következtetni, hogy az adatközlőknél megjelenik a kulturális szükség-

letek kielégítése iránti igény. Ugyanis amikor aziránt érdeklődtünk, milyen szerepet játszik a család a családtagok nemzeti tudatának, érzésének elmélyítésében, a család egyik feladataként¹ éppen a „nemzetiségi kultúra fejlesztését és elmélyítését” jelöltük meg, s ezt a válaszadók egy ötfokozatú skálán értékelték (válaszlehetőségek: 1 – nem, 2 – talán nem, 3 – nem tudom, 4 – talán igen, 5 – igen). Egyértelműen pozitív választ adott a szlovákok fele (52%), a németek és a horvátok kétharmada (67%, illetve 68%), a bolgároknak pedig a háromnegyede (74%). Ebből nyilvánvaló, hogy a kisebbségek tagjai eltérő mértékben bár, de megfelelő fontosságot tulajdonítanak a nemzetiségi kultúra ápolásának.

9.1. A KISEBBSÉGI KULTURÁLIS ÉLETBE VALÓ BEKAPCSOLÓDÁS

Vizsgálatunkban természetesen az egyes etnikai közösségek kulturális életével, tevékenységével kapcsolatos kérdések iránt is érdeklődtünk. Elsősorban azt vizsgáltuk, milyen mértékben kapcsolódnak be a családi közösségek a saját kisebbségük kulturális életébe, annál is inkább, mivel „a csoport érdekében kifejtett tevékenység a nemzettel, a nemzeti kisebbséggel való legmagasabb szintű azonosulásnak minősíthető (Hernová, 2000: 51). Ebből következően figyelmünket a magyarországi szlovák, német, horvát és német kulturális élet néhány releváns elemének vizsgálatára fordítottuk. Az adott régió kultúráját az ún. kisebbségi kultúra hatásának megnyilvánulásaként, a kisebbségi kultúrát pedig a szlovák, horvát, bolgár és német kisebbség által vagy e kisebbségek mint célközönség részére kifejtett kulturális tevékenységként értelmeztük.

Ebben a fejezetben azt mutatjuk be, milyen mértékben kapcsolódtak be vizsgálatunk szerint a szlovák, német, horvát és bolgár családok a múltban és kapcsolódnak be jelenleg az adott kisebbség kulturális életébe. Érdeklődésünk tárgya tehát a családok kulturális tevékenysége, mégpedig két szinten, azaz a múltban és a jelenben, továbbá ezek összevetése, az esetleges változásoknak, az említett két szinten, illetve a családtípus tekintetében jelentkező kölcsönhatásoknak a feltárása.

A kapott adatok értelmezésekor két ténnyt kell figyelembe vennünk. Elsősorban azt, hogy a család kulturális jellegű tevékenységét csak egy családtag – az adatközlő – értékelte; amennyiben az adatközlő aktívan bekapcsolódik saját kisebbsége kulturális életébe, ennek alapján a család kisebbségi kulturális aktivitásáról a valóságosnál pozitívabb kép alakulhat ki, ez elsősorban akkor valószínű, ha az adatközlő vegyes házasságban él. Sajnos nem rendelkezünk olyan ellenőrző mechanizmussal – például egyéb családtagok véleménye –, amelyekkel az adatközlői álláspont megerősíthető vagy éppen megcáfolható volna. Másrészt kérdésünk megfogalmazása eléggé általános volt, ugyanis így hangzott: „Bekapcsolódik vagy bekapcsolódott-e az ön családja a regionális szlovák (német, horvát, bolgár) kulturális életbe (egyesületi tevékenység, folklór, zene, tánc, színház, kiállítások stb.)?”

¹ Az egyes családtagoknak a családi életközösségen belüli feladatait a 10.4. fejezetben elemezzük részletesebben.

A kérdésfeltevés alapján tehát nem volt mérhető, milyen mértékben kapcsolódtak be személyesen a vizsgált családok tagjai a kisebbségi kulturális életbe. Ez a tény azonban nem szűkítette jelentős mértékben a kapott eredmények interpretálási lehetőségeit, tekintettel arra, hogy vizsgálatunk elsősorban annak feltárására irányult, milyen általános fejlődési trend mutatható ki e területen, valamint milyen korrelációk léteznek az egyes családtípusok és a kulturális tevékenység között.

Az eredményeket négy elemzési szempontból mutatjuk be: mind a négy vizsgált kisebbség tekintetében a múltbeli (9.1. grafikon) és a jelenlegi (9.2. grafikon) helyzet elemzése, a múltbeli helyzet feltételezett hatása a jelenre (9.3. grafikon), az egyes családtípusok alapján kimutatható eltérések (9.4, 9.5, 9.6 grafikon). Az eredményeket grafikonok segítségével prezentáljuk, ezeken a gyakorisági, valamint az egy- és többváltozós elemzések alapján kapott adatokat ábrázoljuk. Az alkalmazott hétfokozatú értékelő skála (1 – egyáltalán nem, 2 – nem, 3 – inkább nem, 4 – nem tudom, 5 – inkább igen, 6 – igen, 7 – nagyon gyakran) valójában három értékelési szempontra osztható: a) passzivitás (három válasz képviseli), b) aktivitás (szintén három válasz képviseli), c) semlegesség (a passzivitásra és az aktivitásra utaló válaszok közötti válasz). E felosztás alapján a családok a kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódásuk szerint három csoportba voltak sorolhatók: passzív családok, aktív családok, semleges családok. Mind a passzív, mind pedig az aktív családokon belül három fokozat különböztethető meg (a passzivitáson belül az egyáltalán nem, nem, inkább nem, az aktivitáson belül pedig az inkább igen, igen, nagyon gyakran válaszok alapján).

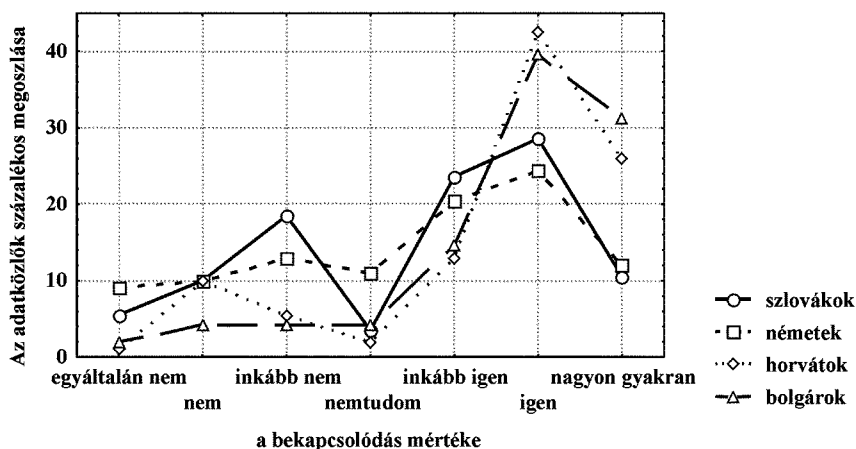
9.1.1. Múlt és jelen

A 9.1. grafikonon látható, hogy saját eredeti családjának a kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódását értékelve a szlovák adatközlők egyharmada (34%) a szlovák családokat az első csoportba – a többé-kevésbé passzív családok közé – sorolta, egyúttal 18,5%-uk a legenyhébb passzivitási „szintet” választotta (inkább nem válasz). A megkérdezett szlovákok kétharmada (62,7%) szerint régen a szlovák családok aktívak voltak (harmadik csoport), 28,6%-uk a közepes aktivitási fokot (igen válasz) jelölte meg. Csak a szlovák adatközlők 10,5%-a szerint volt jellemző az eredeti szlovák családra a nagymértékű kisebbségi kulturális aktivitás.

A németek esetében a skálán mért gyakorisági értékek a szlovákokéhoz állnak közel. Szintén egyharmaduk gondolja úgy, hogy családjuk a múltban nem nagyon kapcsolódott be a kisebbségi kulturális életbe, ezzel szemben az adatközlőknek több mint a fele (57%) választotta az aktivitásra utaló három válaszlehetőség valamelyikét. A „nagyon gyakran” választ az adatközlőknek csak 12%-a jelölte meg.

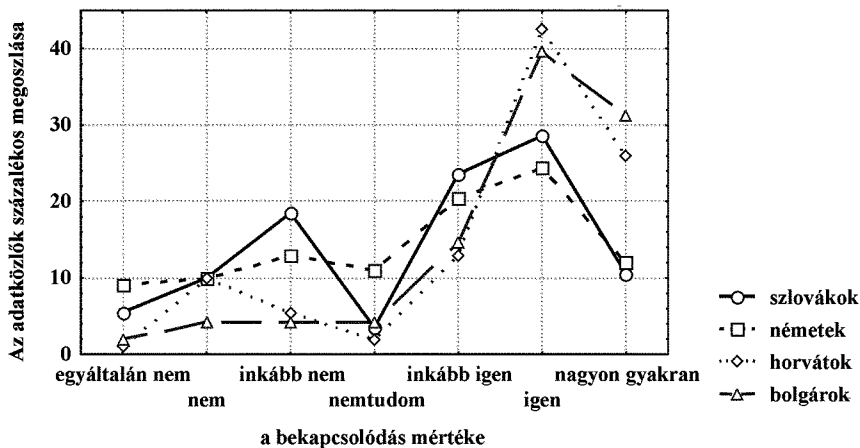
A horvát és bolgár családok kulturális aktivitását értékelve látható, hogy esetükben a kapott gyakorisági értékek csak minimális eltérést mutatnak. Mind a két kisebbségnél az aktív családok dominálnak: a horvátoknál az eredeti család 81,5%-a, a bolgároknál 85,5%-uk tartozik ebbe a csoportba, ezen belül is a közepes aktivitási szint a domináns (horvátok 42,5%, bolgárok 39,6%). A legmagasabb aktivitási

A nemzetiségi kulturális életbe való bekapcsolódás mértéke (a múltban)

9.1. grafikon

A nemzetiségi kulturális életbe való bekapcsolódás mértéke (a múltban)

9.2. grafikon

szint a bolgárokat jellemezte, ugyanis az adatközlőknek majdnem az egyharmada (31,3%) válaszolta, hogy családjuk tevékenyen bekapcsolódott a kisebbségi kulturális életbe.

A jelenlegi szlovák, német, horvát és bolgár családoknak a kisebbségi kulturális életben való részvételére vonatkozó adatokból (lásd a 9.2 grafikon) a passzív és aktív családok arányát tekintve az egyes kisebbségek között az alábbi eltérések

figyelhetők meg: szlovákok: 37% passzív és 63% aktív család, németek: 37% passzív és 56,5% aktív család, horvátok: 31% passzív és 68,5% aktív család, bolgárok: 24% passzív és 76% aktív család. Az aktívnek minősített családokon belül mind a négy kisebbség esetében a leggyakrabban a középső szintnek megfelelő „igen” válasz fordul elő; ez azt jelenti, hogy az adatközlő családja bekapcsolódik az adott kisebbség kulturális életébe.

A két grafikon adatait összevetve megállapíthatjuk, hogy a szlovákok és németek esetében a jelenlegi és az a múltbeli (eredeti) család értékelésében nincs jelentős eltérés, a passzív családok aránya kissé nőtt (a szlovákoknál 3%-kal, a németeknél 5%-kal), az aktív családoké viszont nem változott. Érdekes, hogy mind a szlovákoknál (3%-kal), mind a németeknél (6,5%-kal) enyhe növekedést mutatnak a különösen aktív családok (válasz: nagyon gyakran). Összességében a szlovákoknál és a németeknél a családok értékelése a múlt és jelen helyzet viszonyában jelentősen nem változott, a másik két kisebbség esetében lényegesebb változásokat tapasztaltunk. A jobb áttekinthetőség végett az adatokat a két fő csoport (aktív és passzív családok), valamint a múlt és a jelen helyzet szerinti bontásban mutatjuk be (lásd 9.1. táblázatot).

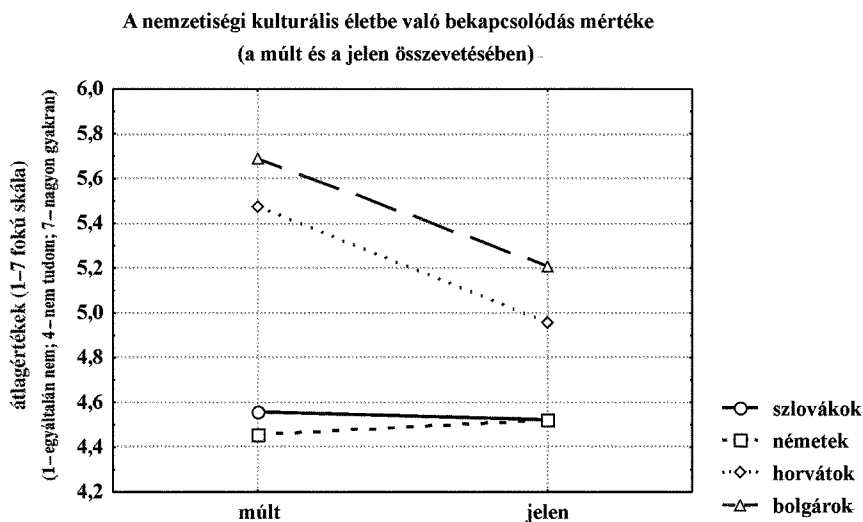
9.1. táblázat. A kisebbségi családok részvétele a kulturális életben

A kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódás értékelése a múlt és a jelen viszonylatában (%)				
A kisebbség megnevezése	Múlt		Jelen	
	Passzív család	Aktív család	Passzív család	Aktív család
Szlovákok	34	62,7	37	63
Horvátok	16,5	81,5	31	68,5
Bolgárok	10,4	85,5	24	76
Németek	32	57	37	56,5

A táblázatból látható, hogy a szlovákok és a németek esetében a passzív és az aktív családok aránya a múlthoz viszonyítva a jelenben nem változott. Ezzel ellentétben a horvátoknál és bolgároknál a passzivitás erősödése figyelhető meg (a horvátok esetében 14,5%-kal, a bolgároknál 13,6%-kal). Ezzel párhuzamosan csökkent az aktív családok aránya: a horvátoknál 13%-kal, a bolgároknál pedig 9,5%-kal.

A passzívnak és az aktívnek minősülő családok számát összeadva láthatjuk, hogy minden kisebbség esetében a harmadik – semleges – csoportba (válasz: nem tudom) tartozó családok száma minimális. Mindez arról tanúskodik, hogy az adatközlők a kérdést felelősségteljesen közelítették meg, s igyekeztek a valóságnak megfelelő választ adni, saját családjuk kulturális aktivitását nagyrészt a skála szélső pontjainak megfelelően értékelték, az „ambivalens” válasszal nem kerestek kiutat. Ebből arra következtethetünk, hogy az adatok feldolgozása alapján kirajzolódó kép közel áll a valósághoz.

A saját kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódás értékelését összességében vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szlovák és német családok két szempontból

9.3. grafikon

is eltérnek a horvátoktól és a bolgároktól. Egyrészt rájuk volt jellemző a múltban és jellemző a jelenben is a kisebbségi kulturális életbe való legkisebb mértékű bekapcsolódás, másrészt náluk a legstabilabb a helyzet, már ami az eredeti és a jelenlegi család aktivitását illeti. E két kisebbségnél tehát nem volt változás az értékelésben. A kulturális területen a passzivitás előrehaladását (növekedését) és az aktivitás visszaszorulását (csökkenését) figyelhetjük meg a horvátoknál és a bolgároknál. A szemléletesség kedvéért a 9.3. grafikonon a szórásanalízis eredményét is bemutatjuk, ezen a múlt és a jelenre vonatkozó adatok átlagértékei jól összevethetők, és világosan utalnak az egyes kisebbségek esetében már említett tendenciákra.

Ha figyelembe vesszük a már korábban említett tényeket, elsősorban a kisebbségi kultúra helyzetét, a finanszírozási gondokat, a horvátok és bolgárok esetében a kisebbségi kulturális javak fogyasztásának csökkenő mértéke a korlátozott lehetőségek következménye is. Ebben az összefüggésben azonban nem látszik logikusnak a szlovákoknál és németeknél tapasztalt stabilitás. E két kisebbségnél tehát egyrészt azt tételezhetjük fel, hogy a múltban kevesebb lehetőségük volt a kulturális életbe bekapcsolódni, illetve kisebb mértékben érdeklődtek eziránt, vagy pedig arról van szó, hogy jelenleg több lehetőségük nyílik a szlovák és német kultúra ápolására, illetve nagyobb az igény a kulturális javak iránt. Lehetséges, hogy e tekintetben további információkat szerzünk a kultúraápolás lehetőségeit értékelő adatközlői válaszok elemzéséből (9.2. fejezet).

9.1.2. A múlt és a jelen közötti összefüggések

A kisebbségi kulturális élet összehasonlító vizsgálatakor a múlt és a jelen közötti összefüggések feltárása is célunk volt, konkrétan az érdekelt bennünket: a múltban (akár csak a részvétel szintjén is) kulturális aktivitást mutató családok vajon ma is bekapcsolódnak-e a kisebbségi kulturális életbe, vagy sem, s ha igen, akkor milyen mértékben. Éppen ezért a múlt és a jelen mint mutatók közötti kapcsolatot is vizsgáltuk. Értelemszerűen főleg az első csoportba tartozó családokra fordítottuk figyelmünket, ezek voltak az ún. aktív családok.

Elemzésünkéből egyértelműen kitűnt, hogy a saját kisebbségi kultúrába a múltban bekapcsolódott szlovák, német, horvát és bolgár családok nagymértékben ugyanígy tesznek ma is.

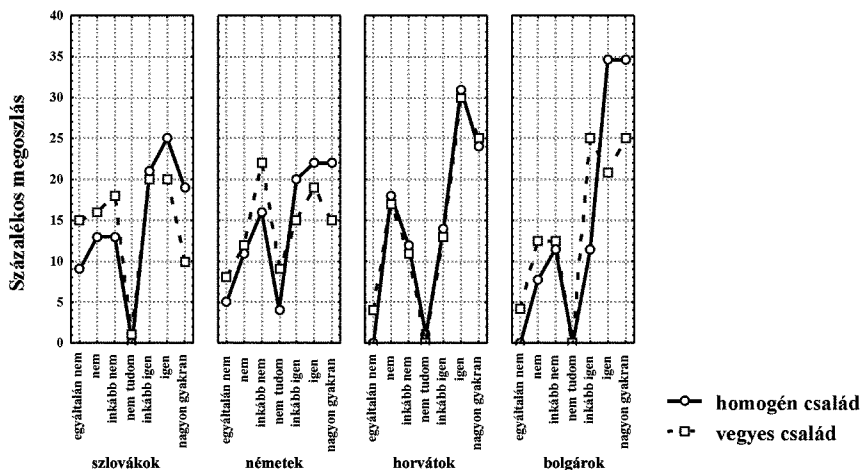
A kulturális rendezvények múltbeli látogatására vonatkozóan nem éppen meggyőző választ (5 – inkább igen) adó szlovák családok közül 61,7% jelenleg is ugyanilyen választ adott (azaz: inkább igen). A múltra vonatkozó egyértelműbb válaszok (6 – igen, 7 – nagyon gyakran válaszok) felé haladva a jelen helyzetrel kapcsolatban azonos választ adó családok aránya is növekedik. A két említett, leginkább pozitív válasz esetében a családok 80%-a tartozik abba a kategóriába, amely a múltban is nagymértékben bekapcsolódott a szlovák kisebbségi kulturális életbe.

Azok közül a német adatközlők közül, akik szerint családjuk a múltban részt vett a kisebbségi kulturális életben (igen válasz), 77,4% a jelenre nézve is hasonlóan nyilatkozott. A múltban legnagyobb aktivitást mutató családok (nagyon gyakran válasz) ma is a legaktívabbak (79,2%).

Hasonló tendenciákat figyeltünk meg a horvátok és a bolgárok esetében is. E kisebbségekre is jellemző, hogy minél egyértelműbb aktivitás jellemezte a családot a múltban (válaszok: 5 – inkább igen, 6 – igen, 7 – nagyon gyakran), annál nagyobb az ugyanilyen választ adó családok száma és aránya a jelenben. A horvátok esetében a három válaszlehetőség szerinti sorrendben a családok aránya így alakult: 61,5%, 69,4%, 80,8%; a bolgárok esetében pedig így: 57,2%, 73,7%, 86,7%.

A bemutatott eredmények alapján egyértelműen leszögezhető, hogy minden vizsgált kisebbség esetében kimutatható a múltbeli és a jelenlegi helyzetet értékelő mutatók közötti pozitív összefüggés. Ez azt jelenti, hogy az adatközlő gyermekkorában, eredeti családjában lejátszódott események – konkrétan a kisebbségi kultúrával kapcsolatos tapasztalat – pozitív módon „átöröklődnek” a jelenlegi családra is, azaz az adatközlők nagy százalékban a jelenlegi családjukra is átviszik ezt a tapasztalatot. A további elemzésekből pedig azt látjuk majd, mennyire fontos e tekintetben a családtípus, tehát hogy milyen típusú családból származik az adatközlő.

A kisebbségi nemzetiségi-kulturális életbe való bekapcsolódás mértéke
a család etnikai összetételének függvényében (a jelenben)

9.4. grafikon

9.1.3. A családtípus hatása a kisebbségi kulturális javak fogyasztására

Elemzésünknek ebben a szakaszában azt nézzük meg, hogy a családtípus az aktív kisebbségi kulturális élet szempontjából differenciáló tényező-e, vagy sem. Más-kepp fogalmazva: van-e különbség a család kisebbségi kulturális aktivitása és az adatközlő családjának típusa között. Feltételezésünk az volt, hogy az etnikailag homogén, fiatalabb családban és vidéken élő adatközlők a jelenben nagyobb százalékban kapcsolódnak be kisebbségük kulturális életébe. Ebből a szempontból nincs jelentősége a múlt vizsgálatának, ugyanis nincs ismeretünk arról, milyen családtípust képviselt az adatközlő eredeti családja. Az elemzés eredményét egy közös grafikonon mutatjuk be: a család etnikai összetétele, kora és lakóhelye szerinti bontásban (9.4. grafikon).

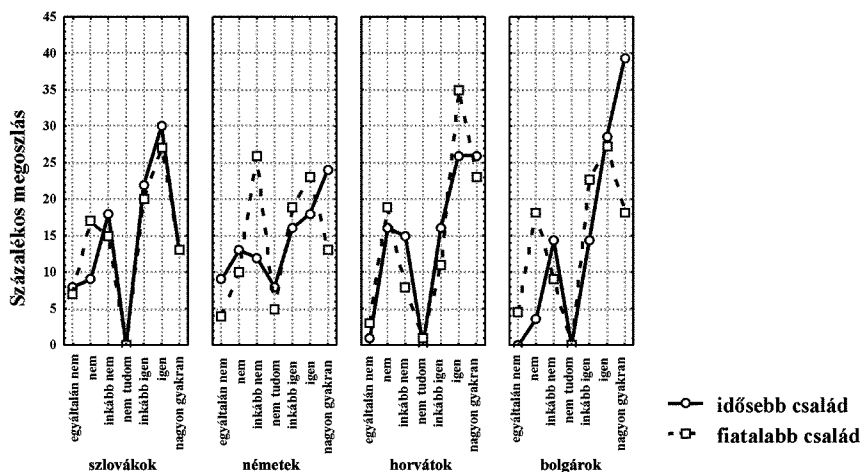
A szlovákok esetében differenciáló tényezőként jelentkezett a család etnikai típusa, ugyanis a vegyes típusú család a szlovák kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódásában nagyobb mértékű passzivitást mutat, mint a homogén család. Az általunk kialakított csoportosítást – aktív és passzív családok – és a család etnikai összetételét figyelembe véve a helyzet így alakul: az adatközlők válaszai szerint az etnikailag homogén családoknak mintegy a kétharmada kapcsolódik be a kisebbségi kulturális életbe, s csak egyharmaduk nem kapcsolódik be (vagy csak alkalmilag), a vegyes családokban ez az arány csaknem 50 : 50%: a vegyes családoknak mintegy a fele mutat alacsony vagy közepes aktivitást (válasz: 5 – inkább igen, 6 – igen), a családok másik fele a skála passzivitást jelentő tartományába esik, ezen belül az egyes válaszok aránya kiegyenlített.

A németek esetében hasonló tendencia figyelhető meg: a vegyes családokban élő adatközlők nagyobb arányban mutatnak passzivitást a jelenben (44%), mint a homogén családban élők (32%). Az aktivitás értékelése tekintetében még nagyobb eltérés mutatkozik: az aktivitást jelentő három szint valamelyikébe sorolható be a homogén családok 66%-a, a vegyes családoknak azonban csak a 24,5%-a. A homogén családokban élő adatközlők családjuk kulturális aktivitását értékelve megközelítőleg azonos arányban választották a három „aktív” szint valamelyikét (20%, 22%, 20%), s csak 5%-uk válasza volt egyértelműen elutasító (válasz: egyáltalán nem).

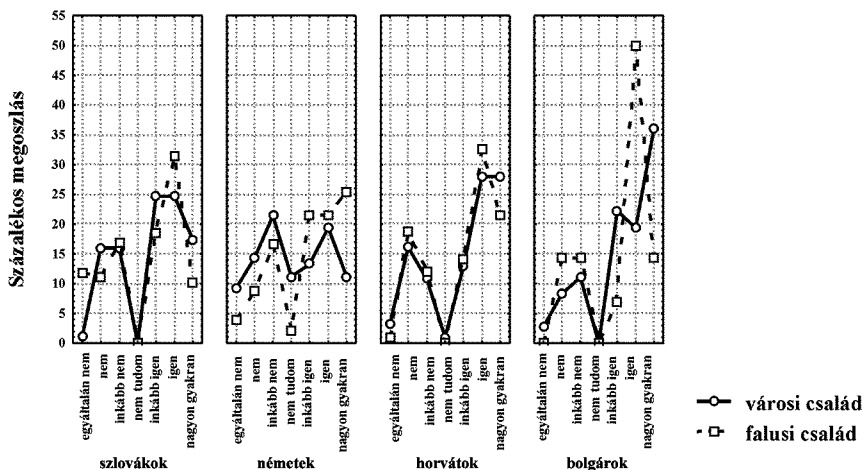
A grafikonból látható, hogy a horvátoknál a kulturális rendezvények látogatása azonos mértékű, függetlenül attól, hogy az adatközlő homogén vagy vegyes családban él-e. E kisebbségnél tehát az etnikum nem differenciáló tényező, nincs hatással arra, hogy a család bekapcsolódik-e a horvát kisebbségi kulturális életbe. A bolgárok esetében viszont a család etnikai összetétele szintén differenciáló tényező, ez elsősorban az aktivitás megítélésére érvényes. Esetükben a jelenben a homogén családtípus a domináló, e családok aktívabb kulturális életet élnek, mint a vegyes családok (82%, illetve 70%).

A család korösszetétele alapján főként a németek, horvátok és bolgárok esetében állapítottunk meg különbségeket (9.5. grafikon). A németek esetében a különbségek szignifikánsak (p^*), ugyanis a fiatal családok nagyobb aktivitást mutatnak. A fiatalabb szlovák családoknál a nagyobb passzivitás felé mutató tendenciák figyelhetők meg, az aktivitás mértékében viszont nincsenek különbségek. A németeknél viszont a passzivitás irányába mutató tendenciák nyilvánvalóbbak. Másrészt viszont éppen a fiatal generációnál figyelhető meg a német kisebbségi kulturális

**A kisebbségi nemzetiségi-kulturális életbe való bekapcsolódás mértéke
a család korösszetételének függvényében (a jelenben)**

A kisebbségi nemzetiségi-kulturális életbe való bekapcsolódás mértéke a család lakóhelyének függvényében (a jelenben)

9.6. grafikon

életbe való erőteljesebb bekapcsolódás. A legmagasabb aktivitási szint azonban még így is az idősebb családra jellemző: az idősebb családok 23%-a vesz részt nagyon gyakran német kulturális rendezvényen, míg a fiatalabb családok esetében ez az arány csak 13%. A horvátok eredményei arra utalnak, hogy a fiatal családoknál nyilvánvalóbban jelentkezik a kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódás igénye, ugyanis több mint egyharmaduk (35%) nyilatkozott ilyen értelemben. A vizsgált kisebbségek közül a legnagyobb mértékű kulturális aktivitás az idősebb bolgár családokat jellemzi: az adatközlők 44%-a jelölte meg a legmagasabb aktivitási szintnek megfelelő választ (7 – nagyon gyakori részvétel). A fiatalabb és az idősebb generáció között 21%-os eltérés mutatható ki, vagyis a fiatalabb generációra kulturális szempontból a nagyobb fokú passzivitás jellemző.

A család lakóhelye a szlovákok esetében olyan tényezőként jelentkezett, amely alapján a család kulturális aktivitásaira vonatkozó adatközlői válaszok jelentősebb mértékben megoszlottak, ez elsősorban a pozitív válaszokra és a vidéki adatközlőkre volt érvényes (p^x , lásd a 9.6. grafikont). A legnagyobb eltéréseket a német családoknál mértük, ugyanis a vidéki családokat kisebb passzivitás és nagyobb fokú aktivitás jellemzi, a városi családoknál a helyzet viszont ezzel éppen ellentétes (p^*). A horvátok és a bolgárok esetében az elemzések nem mutattak ki statisztikailag releváns eltéréseket, ám e kisebbségeknél is megfigyelhető, hogy a vidéki családokban élő adatközlők pozitívabban értékelték családjuk kulturális életét, így például a fiatalabb családokban élő adatközlőknek a fele állította azt, hogy a család aktívan bekapcsolódik a kisebbségi kulturális életbe. A bolgároknál érdekes jelenség, hogy a vidéki családok aránya a 6. válaszlehetőség esetében (igen), a városi

családok aránya viszont a 7. válasznál (nagyon gyakori részvétel) a legmagasabb, ez valójában azt jelenti, hogy a két családtípus aktivitása „kiegyenlített”.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy elsősorban a homogén szlovák német és bolgár család hat predesztinálón a családtagok kisebbségi kulturális tevékenységére (ennek oka valószínűleg a gyermekkori tapasztalat), így gazdagítva a család életét és ápolva a kisebbségi kulturális hagyományokat. A horvátok esetében az etnikai szempont nem bizonyult differenciáló tényezőnek, a család nemzetiségi összetétele nem befolyásolja a horvát kisebbségi kultúra iránti érdeklődés mértékét. Statisztikailag szignifikáns eltérések csak a fiatalabb és idősebb típusú családok között voltak. A szlovákok, horvátok és bolgárok esetében nem igazolódtott az a feltevésünk, hogy a fiatalabb családok nagyobb (statisztikailag szignifikáns) mértékű kisebbségi kulturális aktivitást mutatnak, bár a horvátoknál a fiatalabb német családok esetében bizonyos pozitív irányú tendenciákról beszélhetünk. A bolgároknál pedig éppen az idősebb család kapcsolódik be nagyobb mértékben a kisebbségi kulturális életbe. Tudjuk, hogy vizsgálatunkban ezt a kisebbséget csak kevés adatközlő képviselte, s ez a tény az eredmények interpretálása szempontjából korlátozó tényező. A kapott adatok tehát inkább csak orientáló jellegűek, viszont mégiscsak arra utalnak, hogy az idősebb generációhoz tartozó bolgárok aktívabbak kulturális területen. A lakóhely a szlovákoknál és a németeknél bizonyult differenciáló tényezőnek, mind a két kisebbség esetében a vidéki családoknál figyelhető meg inkább a kisebbségi kulturális tevékenységbe való bekapcsolódás.

9.2. A KULTURÁLIS SZÜKSÉGLETEK ÉS ÉRDEKLŐDÉS KIELÉGÍTÉSÉNEK FELTÉTELEI

A kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódás nagymértékben függ attól, milyen lehetőségei vannak az adott személynek e területen. Ezért érdekelt bennünket adatközlőink arra vonatkozó véleménye, hogy a környezetükben van-e elég lehetőségük kulturális érdeklődésüknek anyanyelven való kielégítésére, vagy sem. A kérdést hat szintre bontottuk, az egyes alkérdések a kultúra egy-egy területét, ágát érintették. Az adatközlőknek az alábbi területekkel kapcsolatban kellett véleményt nyilvánítaniuk: színházi előadások, filmvetítések, zenei rendezvények, folklóregyüttesek fellépése, képzőművészeti kiállítások, irodalmi vetélkedők és író-olvasó találkozók, illetve egyéb kulturális területet is megjelölhettek. Minden egyes területet önállóan véleményeztek, mégpedig egy háromtípusú értékelést lehetővé tevő hétfokozatú skála szerint: negatív, pozitív és neutrális (ambivalens) értékelés. A pozitív és negatív értékelési tartományt három-három értékelési szint alkotta: a negatív értékelést az 1 – bizonyosan nem, 2 – nem, 3 – inkább nem válaszok, a pozitív értékelést pedig az 5 – inkább igen, 6 – igen, 7 – bizonyosan igen válaszok képviselték. Neutrális választ (4 – nem tudom) akkor adtak az adatközlők, ha az adott területtel kapcsolatban nem volt elég információjuk, vagy ha nem tudtak választani a feltüntetett válaszlehetőségek között. Mivel célunk átfogó képet nyújtani az adott kérdésről, azaz az említett hét kulturális területre vonatko-

zó adatokat együtt, egymással összevetve kívánjuk bemutatni, a kapott adatokon gyakorisági és szóráslemezést végeztünk (ezt az intervallumskála alkalmazása tette lehetővé).

9.2.1. A kulturális igények kielégítésének lehetőségei az adatközlők értékelése alapján

A gyakorisági elemzés adatait a negatív és pozitív értékelés szerinti bontásban mutatjuk be, azaz a pozitív, illetve a negatív tartományhoz tartozó három-három szint adatait összeadtuk. Az így kapott két adat különbségét az ambivalens válaszok száma adja.

A szlovákok nagyon kritikusan értékelték a szlovák kisebbségi kulturális igények kielégítésének lehetőségeit. A hét vizsgált terület közül csak a folklór esetében mértünk magasabb értékeket (68,2% volt a pozitív válaszok aránya). A színházi és filmelőadások, valamint a zenei rendezvények tekintetében igen ritkán fordult elő pozitív értékelés – az arány legfeljebb 18% volt. Az adatközlőknek csak mintegy egyharmada érzi úgy, hogy a képzőművészeti kiállítások (29,9%) és az irodalmi rendezvények (34,5%) esetében a lehetőségek a szlovák kisebbségek igényének megfelelőek.

A németek az egyes kulturális területeket kevésbé kritikusan szemléltek, ugyanis magasabb volt azoknak az adatközlőknek az aránya, akik pozitívan értékelték a kulturális kínálatot, elsősorban három területen: folklór (92,5%), zene (60,4%) és irodalom (54%). A német adatközlők kevésbé elégedettek a film- és színházművészeti kínálattal (43% és 38,6%), s legkevésbé a képzőművészeti kínálattal elégedettek (29,5%). A legkritikusabb értékelések (a legtöbb negatív típusú válasz) a színházi előadások esetében fordultak elő, ugyanis ebben az esetben a megkérdezetteknek több mint a fele elégedetlen volt a német nyelvű színházi kínálattal.

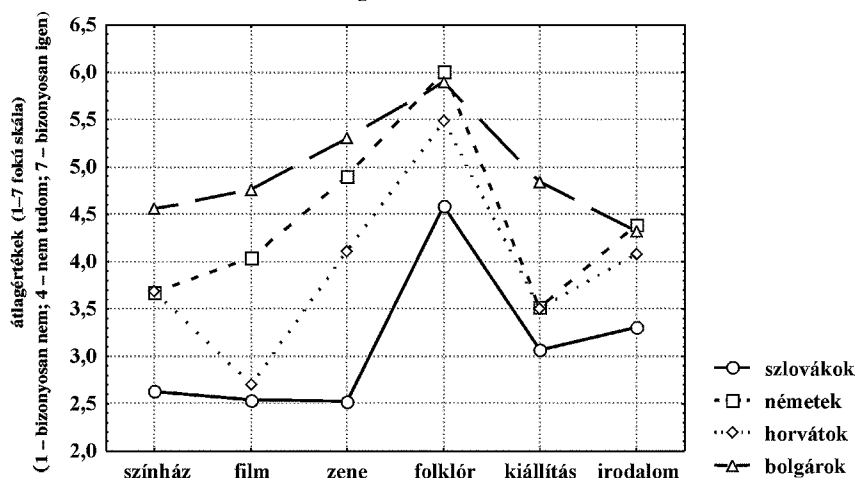
A horvátok a leginkább a horvát nyelvű filmek hiányát érzékelik (az adatközlőknek majdnem háromnegyede adott negatív választ). Véleményük szerint kulturális igényeik kielégítésére a legtöbb lehetőségük a folklór (a pozitív válaszok aránya 84%), kisebb mértékben pedig a zene (50%), a színház (45,5%), az irodalom (46,7%) és a képzőművészet (31,5%) területén van.

Úgy tűnik, hogy az anyanyelvű kulturális kínálattal leginkább a bolgárok elégedettek. Mind a hat területen nagyobb arányban fordultak elő pozitív válaszok, mint a negatívak. E kisebbség esetében is a domináns kulturális terület a folklór (a pozitív válaszok aránya meghaladta a 90%-ot), a többi területen korlátozottabb lehetőségeket éreznek, viszont a pozitív válaszok száma csak két területen csökkent kétharmados arány alá, ezek a színházművészet (56%) és az irodalom (44%).

Az egyes kisebbségekhez tartozó adatközlők általános véleményének feltárására szóráslemezést végeztünk, az átlagértékekben ugyanis az adott kérdés megítélésének általános trendje tükröződik. Az elemzés eredményét a 9.7. grafikonon mutatjuk be.

A kisebbségi adatközlők értékítéletei alapján egyértelmű, hogy a kisebbségi nyelvű kulturális lehetőségek hiányát leginkább a szlovákok érzékelik, ugyanis

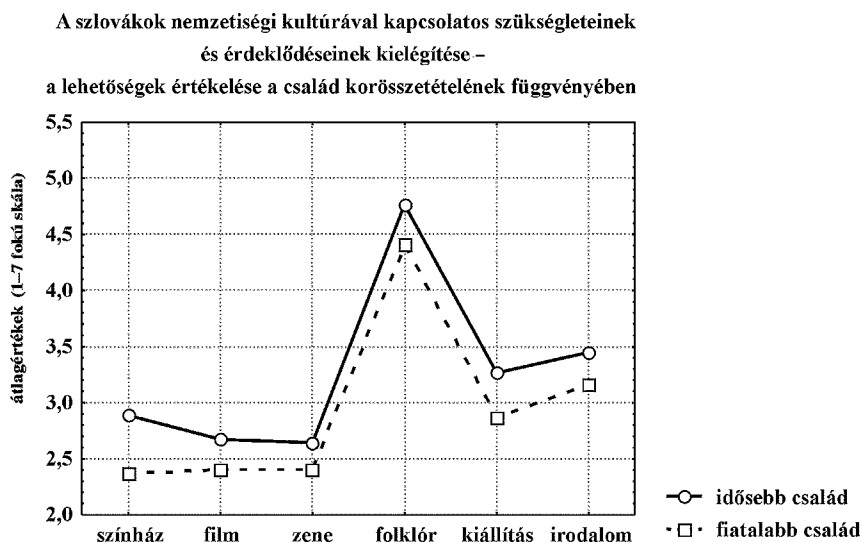
A nemzetiségi kultúrával kapcsolatos szükségletek és érdeklődés kielégítése –
a lehetőségek értékelése

9.7. grafikon

a folklóregyüttesek fellépésein kívül minden egyéb területen a pontértékek a 2,5–3,5 pont közötti tartományba estek; ez az adott típusú szlovák kulturális rendezvény teljes hiányát, illetve csak sporadikus előfordulását jelzi. A horvátok esetében minden szinten magasabb átlagértékeket mértünk (a horvát nyelvű filmvetítéseken kívül, ezt ugyanis elégtelennek minősítik). A horvátok után következnek a németek, a legmagasabb átlagértékek pedig a bolgároknál fordultak elő. Mind a négy vizsgált kisebbség képviselői úgy vélekedtek, hogy leginkább a folklór, a népművészet területén van lehetőségük kulturális igényeik kielégítésére. Ebből arra következtethetünk, hogy éppen a hagyományos népi kultúra az, amely elegendő teret ad a kulturális igények kielégítésére, s amelyet adatközlőink egyúttal a legnagyobb számban látogatnak is.

Úgy véljük azonban, hogy ugyanilyen fontosak – főképp a fiatal generáció számára – a kultúra egyéb területei. Ezek elhanyagolása a kulturális értékek egyoldalú (csak a hagyományos kultúrára korlátozódó) és hiányos átadásához, áthagyományozásához vezethet. E tekintetben igen hasznosnak és értékesnek tarthatjuk a szlovák, német, horvát és bolgár kisebbségi kutatóintézetek munkatársainak az irodalom, a tudomány és képzőművészet területén kifejtett kezdeményezéseit. A fiatalok és felnőttek számára szervezett vetélkedőkkel, tudományos előadásokkal és beszélgetésekkel, a kisebbségek életét bemutató kiállításokkal egyrészt bővítik a kisebbségek anyanyelvű művelődési lehetőségeit, másrészt elismerésre méltó kulturális-ismeretterjesztő tevékenységet fejtenek ki. A kisebbségek érdekeit reprezentáló egyéb szlovák, német, horvát és bolgár kulturális, társadalmi és civilszervezettel karöltve a kutatóintézetek nagymértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy tovább erősödjön és fejlődjön a kisebbségek etnikai tudata.

9.8. grafikon

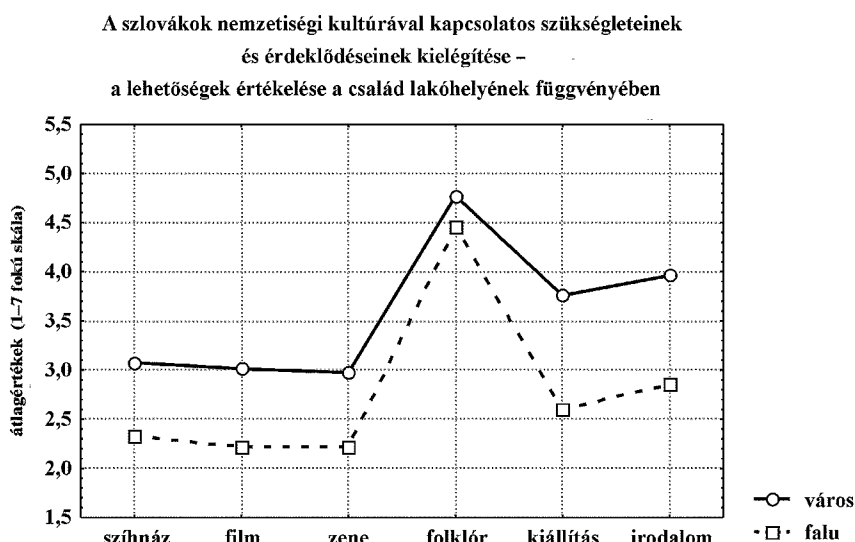
9.2.2. A családtípus hatása a kulturális kínálat értékelésére

További elemzéseink annak feltárására irányultak, hogy a hét kulturális területen rendelkezésre álló lehetőségek értékelése függ-e attól, milyen családban él az adatközlő. Másképp megfogalmazva a kérdést: a családtípus hat-e a kisebbségi kulturális igények és érdeklődés kielégítését szolgáló lehetőségek értékelésére.²

A kérdés megválaszolásához szórásanalízist végeztünk, a továbbiakban bemutatjuk az átlagértékeket, valamint azt, milyen változók vonatkozásában mutatkoztak szignifikáns különbségek.

Ami a családok etnikai összetételét illeti, a szlovákok válaszai egyik kulturális terület vonatkozásában sem tértek el egymástól szignifikáns mértékben. Vagyis az adatközlőnek a kulturális kínálatra vonatkozó értékelését nem befolyásolta az a tény, hogy homogén vagy vegyes családban él-e. Az idősebb és a fiatalabb családban élő adatközlők válaszait bemutató 9.8. grafikon alapján egy területen figyelhető meg szignifikáns eltérés: az idősebb családban élő adatközlők szerint több a lehetőség színházi előadás megtekintésére (p^*). Az idősebb adatközlőknél tendenciaszerűen jelentkezik az egyes területek pozitívabb megítélése (bár a különbségek statisztikailag nem szignifikánsak). A 9.9. grafikonon láthatók a városi

² A család lakóhelye szerinti differenciálás alapján állításokat fogalmazhattunk meg a jobb/rosszabb kulturális kínálatról, a generációs összefüggések feltárása alapján pedig azt tudhattuk meg, mennyire ismeri a kulturális kínálatot és milyen mértékben használja ki azt az idősebb és a fiatalabb generáció.

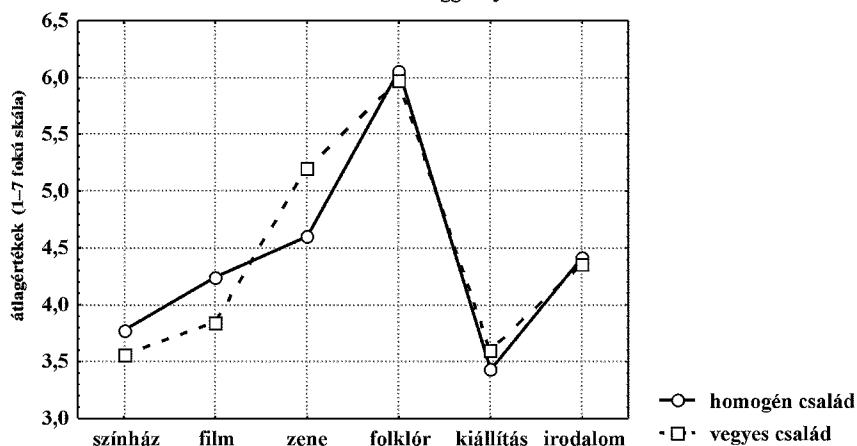
9.9. grafikon

és a falusi adatközlői értékelések közötti eltérések. E két adatközlői csoport között csak a folklór megítélésében van azonosság, minden egyéb esetben a városi családban élő adatközlők a kulturális kínálatot pozitívabban értékelték (színház – p^{**} , zene – p^{*} , kiállítások – p^{***} , irodalom – p^{***}). Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a szlovák lakosságú városi településeken több lehetőség nyílik a kulturális igények kielégítésére.

Az etnikai szempont alapján a németeknél csak egy terület – a zene – értékelésében mutatkoztak eltérések, ugyanis meglepő módon a vegyes családban élők pozitívabban értékelték a zenei kínálatot, mint a homogén családban élők (p^{*} , 9.10. grafikon). Ebből az eredményből arra lehet következtetni, hogy a kisebbségi kulturális kínálatot tekintve a homogén családban élőknek nagyobbak az igényeik, s ebben nyilván partnerük hatása is megnyilvánul. A fiatalabb és az idősebb német családban élő adatközlők válasza egy területen sem mutattak eltéréseket, azaz minden területen megközelítőleg egyformán értékelték a kisebbségi kulturálódási lehetőségeket. A család lakóhelye alapján több területen is különbségek mutatkoztak a városi és falusi adatközlők válasza között: a falusi adatközlők szerint több lehetőség nyílik a német népművészeti tevékenységre (9.11. grafikon). A grafikonból továbbá kitűnik, hogy bár statisztikailag nem szignifikáns szinten, de a városban élők a falusiaknál pozitívabban értékelték a színházi kínálatot, s ez érthető is, tekintetbe véve, hogy színházak elsősorban városi településeken működnek.

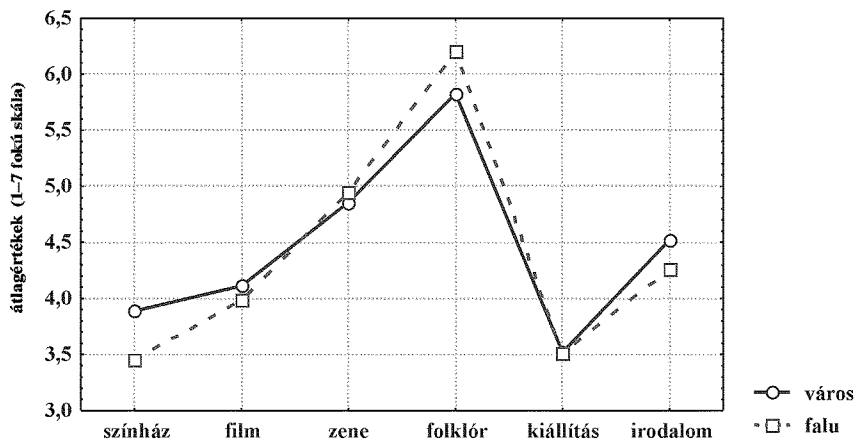
A horvátok véleménye a család korösszetétele (9.12. grafikon) és a lakóhely típusa (falusi/városi család, 9.13. grafikon) szempontjából tért el. A szlovákoktól eltérően elsősorban a fiatalabb családban élőknel találkozunk a kisebbségi kultu-

A németek nemzetiségi kultúrával kapcsolatos szükségleteinek és érdeklődéseinek kielégítése – a lehetőségek értékelése a család etnikai összetételének függvényében

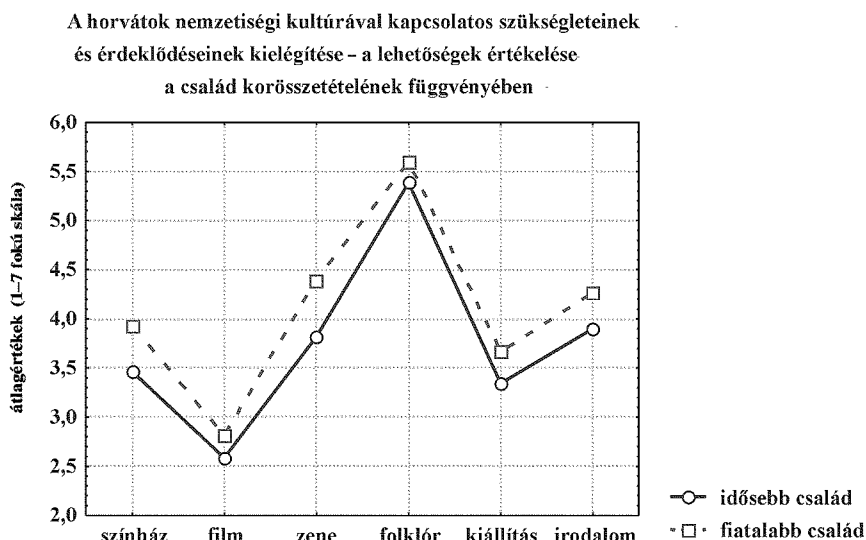
9.10. grafikon

A németek nemzetiségi kultúrával kapcsolatos szükségleteinek és érdeklődéseinek kielégítése – a lehetőségek értékelése a család lakóhelyének függvényében

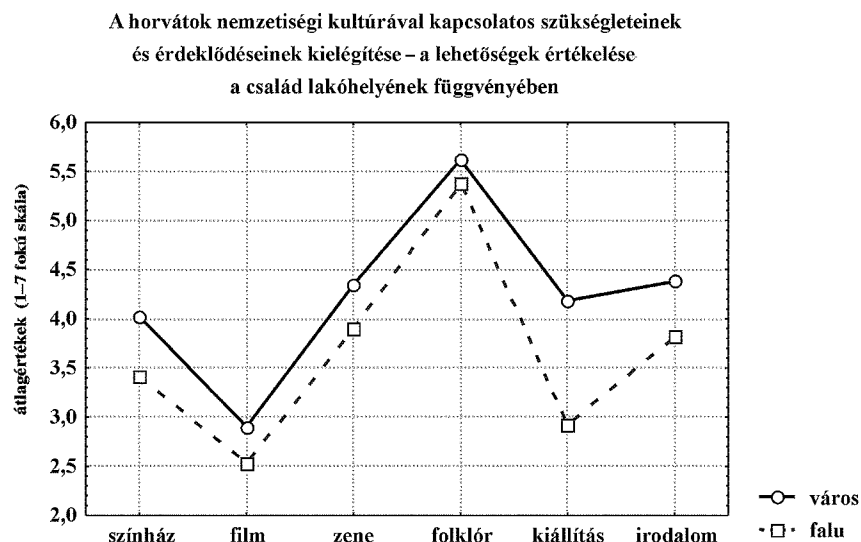

9.11. grafikon

rális kínálat pozitívabb megítélésével, szignifikáns különbség csak egy területen, a zenei kínálat területén (p^x) mutatkozott. Ha elismerjük, hogy a kulturális kínálat ismerete a kulturális rendezvényeken való részvétel alapvető feltétele, akkor úgy tűnik, ez a szlovákok esetében az idősebb, a horvátoknál inkább a fiatalabb generációra jellemző. Bizonyos mértékben ezt a tényt támasztja alá az eltérő kulturális

9.12. grafikon

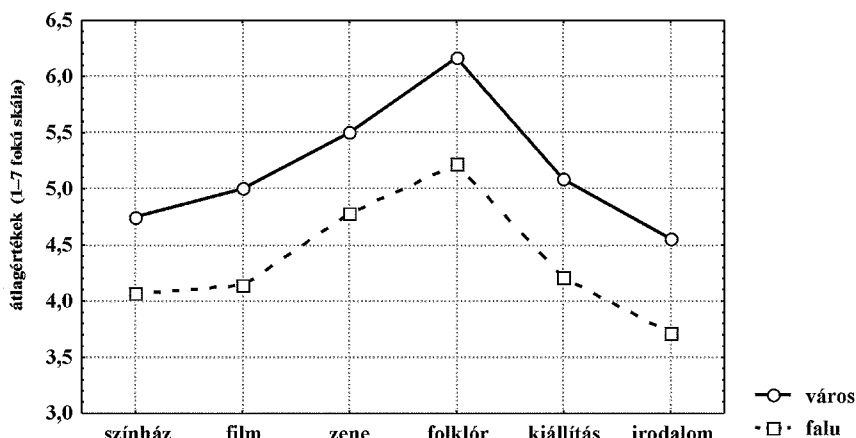

9.13. grafikon

terület is: a szlovákok esetében a színház, amelyet inkább az idősebb generáció preferál, illetve a horvátoknál a zene, amely inkább a fiatalokra jellemző.

A szlovákokhoz hasonlóan a városban élő horvátok nagyobb mértékben érzik úgy, hogy több lehetőségük van kisebbségi kulturális igényeik kielégítésére. Statisztikailag szignifikáns eltérések négy területen mutathatók ki: színház (p^x), zene

A bolgár nemzetiségi kultúrával kapcsolatos szükségleteinek
és érdeklődéseinek kielégítése – a lehetőségek értékelése
a család lakóhelyének függvényében

9.14. grafikon

(p^*), kiállítások (p^{****}) és irodalom (p^*). Jellemzően fogva a kiállítások kevésbé valószínűsíthetők meg falvakban, ezért érthető, hogy a falun élő horvátok véleménye szerint kevés lehetőségük van kiállítások megtekintésére.

A bolgár adatközlők válaszai csak a városi és a falusi családtípus szerint különböztek egymástól (9.14. grafikon). A korábban már említett két kisebbséghez hasonlóan ez esetben is a városi adatközlők értékelték pozitívabban a bolgár kisebbség kulturálódási lehetőségeit. Statisztikailag szignifikáns eltérések a folklór (p^*) és a kiállítások (p^*) tekintetében mutatkoztak.

Összegzésképpen megállapíthatjuk: a kisebbségi kulturális kínálat értékelése szempontjából a szlovák, német, horvát és bolgár adatközlők válaszai a lakóhely típusa szerint differenciálódtak, ugyanis főképp a városban élő adatközlők érzik úgy, hogy több lehetőségük nyílik kulturális igényeik kielégítésére. Nem igazolódott be azonban teljes mértékben az a feltételezésünk, hogy ez a tény egyben a kulturális kínálat megfelelő kihasználását is jelenti. Előző eredményeink (lásd a 9.6. grafikon) ugyanis arra utalnak, hogy a szlovák, német, horvát és bolgár kisebbség kulturális életébe a falusi családok a városi családoknál nagyobb mértékben kapcsolódnak bele.

10. CSALÁDI INTERAKCIÓ ÉS EGYÜTTÉLÉS A CSALÁDBAN

A családdal kapcsolatos elméleti okfejtésben megállapítottuk, hogy a család a társadalomnak olyan biológiai, pszichológiai és szociális egysége, amelynek tagjai egymással kölcsönös kapcsolatokat, kölcsönhatásokat alakítanak ki. A családi interakció létezése a családi kapcsolat kialakulásának alapfeltétele.

Jelen kutatásban a családi interakciók formális jellemzésére összpontosítottuk figyelmünket, célunk az volt, hogy felfedjük a kisebbségi társadalmakon belüli családi kapcsolatokat és kötődéseket. Módszertanilag e kérdéskör vizsgálatára öt indikátort választottunk: a volt, a jelenlegi és a tágabb családdal való kapcsolattartás; a kapcsolattartással és a személyes találkozásokkal való elégedettség mértéke; a kölcsönös személyes kapcsolatok értékelése; a család életét érintő fontos kérdések megoldásában alapvető szerepet játszó családtag; az etnikai hovatartozásnak a családi kapcsolatokra és a család működésére gyakorolt hatása. Célunk az volt, hogy az említett indikátorok alapján hozzájáruljunk az egyes kisebbségi családok „normális” és „szabálytalan” működésére utaló jelek feltárásához. Egyúttal azt is vizsgálni kívántuk, milyen hatása van a családtípusnak a családi élet vizsgált területeit érintő változásokra.

10.1. A CSALÁDI KAPCSOLATOK

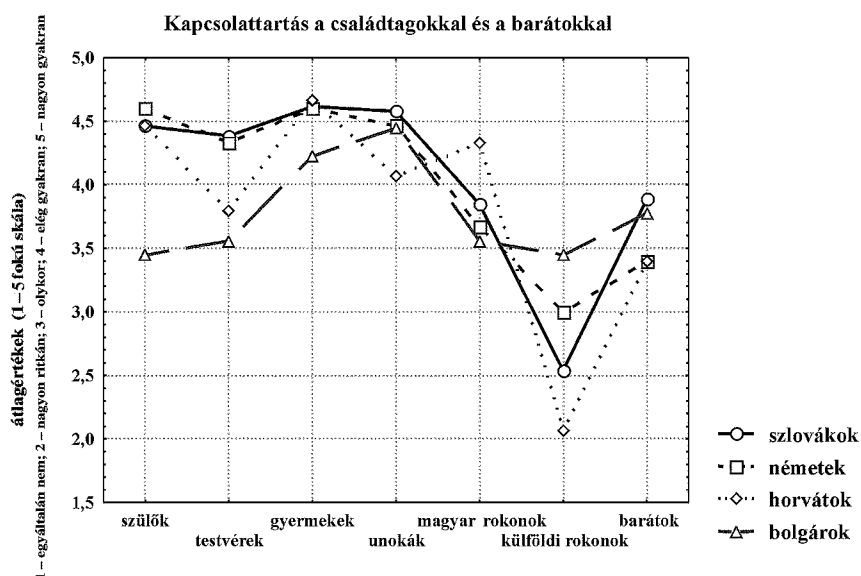
Nyilvánvaló, hogy az interakció kialakulásához kapcsolatfelvételre és kapcsolattartásra van szükség. Ebből az okból kifolyólag vizsgáltuk, milyen gyakran találkozik az adatközlő volt, jelenlegi és távolabbi családtagjaival. A családtagokat hét kategóriába soroltuk, azaz rákérdeztünk arra, milyen mértékben tartja a kapcsolatot nagyszüleivel, szüleivel, gyermekeivel (az idősebb család esetében), unokáival, magyarországi rokonaival, anyaországi rokonaival. Külön kategóriába soroltuk az azonos nemzetiségű barátokat, és külön mértük a velük való kapcsolattartás intenzitását. A kapcsolattartás mértékét, a találkozások gyakoriságát ötfokozatú skálán mértük: 1 – egyáltalán nem, 2 – nagyon ritkán, 3 – olykor, 4 – elég gyakran, 5 – nagyon gyakran.

Gyakorisági elemzéssel megállapítottuk, hogy a szlovák, német és horvát adatközlőknek a fele, a bolgároknak az egyharmada nagyon gyakran találkozik nagyszüleivel. Összességében a szlovák, a német és a horvát adatközlőknek több mint 80%-a, a bolgár adatközlőknek pedig az 58%-a aránylag gyakran találkozik a nagyszüleivel (4. és 5. válaszlehetőség), s ez a tény arra utal, hogy megfelelő

feltételei vannak a kölcsönös interakciók kialakulásának. Az adatközlők még gyakrabban tartják a kapcsolatot szüleikkel, ugyanis mind a négy kisebbség esetében az adatközlők kétharmada nyilatkozott úgy, hogy gyakran találkozik a szüleivel (5. válasz). A testvérekkel már ritkábban tartják a kapcsolatot adatközlőink (az arány minden kisebbség esetében 40% körül mozog), de nemzetiségtől függetlenül az adatközlők háromnegyede szokott találkozni a testvéreivel. A szlovák, német, horvát és bolgár adatközlők a leggyakrabban a gyermekeikkel találkozni (az 5. válaszlehetőség: a szlovákoknál 75%, a többi nemzetiségnél 80% felett). Az említett adat kapcsán azonban azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy a vizsgálatba fiatalabb családokat is bevontunk, akik (kiskorú) gyermekeikkel érthető módon napi kapcsolatban állnak. A válaszok alapján az adatközlők nagyon gyakran találkoznak unokáikkal is. Ilyen választ adott a szlovákoknak, németeknek és horvátoknak több mint a fele, a bolgároknak majdnem kétharmada (62%). A Magyarországon élő rokonaikkal a legritkábban a szlovákok tartják a kapcsolatot, a sporadikus kapcsolatra utaló 3. válaszlehetőséget jelölte be 40%-uk. A többi nemzetiség esetében a helyzet szinte azonos, ugyanis a németek, horvátok és bolgárok 40%-a elég gyakran találkozik a rokonaival (modális válasz). Ami az anyaországban (külföldön) élő rokonokkal való kapcsolattartás gyakoriságát illeti, az adatok szerint a bolgárok tartják leginkább a kapcsolatot külföldi rokonaikkal: a bolgár adatközlőknek több mint a fele választotta a 4. és 5. válaszlehetőséget. Ezzel szemben a szlovákok 38,7%-a csak nagyon ritkán, a németeknek az egyharmada csak olykor találkozik külföldi rokonaival; a horvát adatközlőknek 42%-a pedig egyáltalán nem találkozik horvátországi rokonaival. Minden kisebbség esetében a leggyakoribb válaszok arányát adjuk meg. Érdekesen alakult az azonos nemzetiségű barátokkal való kapcsolattartás intenzitásának értékelése. Egyedüli kisebbségként a szlovákok számoltak be elég gyakori kapcsolattartásról (46%), ez azt jelenti, hogy az adatközlőknek több a lehetőségük családon kívüli kapcsolatok kialakítására.

A kapcsolatok intenzitását olyan többfokozatú skálán mértük, ahol a szélső pontokat egyik oldalon a kapcsolat hiánya, a másikon pedig a nagyon gyakori kapcsolat képviselte, ezért lehetőségünk volt szórásелемzést is végezni. A szórásелемzés az adott skála átlagértékeit adja meg, így kiolvasható belőle, milyen átlagos gyakoriságú az adatközlőnek az adott családtaggal való kapcsolattartása. A szórásелемzés eredményét a vizsgált kisebbségek összesített adatait tartalmazó 10.1. grafikon mutatjuk be.

A grafikonból jól látható, hogy a szlovákok és németek értékei nagyon hasonlóak, ezek az adatközlők gyakran találkoznak a múltbeli és a jelenlegi családjuk tagjaival. Az ő kapcsolataikat jellemző értékek kiegyenlítettebbek, mint a horvátokéi, akik esetében családtagonként változó a kapcsolattartás intenzitása. A bolgároknál a kapcsolattartás emelkedő tendenciájú: kevésbé tartják a kapcsolatot a múltbeli családjuk tagjaival, s gyakrabban a jelenlegi családjával; egyúttal a kapcsolattartás mértékére utaló átlagértékek alacsonyabbak, mint a többi kisebbség esetében, különösen érvényes ez a múltbeli családdal való kapcsolattartásra. A múltbeli és a jelenlegi családtaggal való kapcsolattartás gyakorisága tekintetében azonban nem mértünk statisztikailag szignifikáns eltéréseket. Jelentős mértékű eltérés mu-

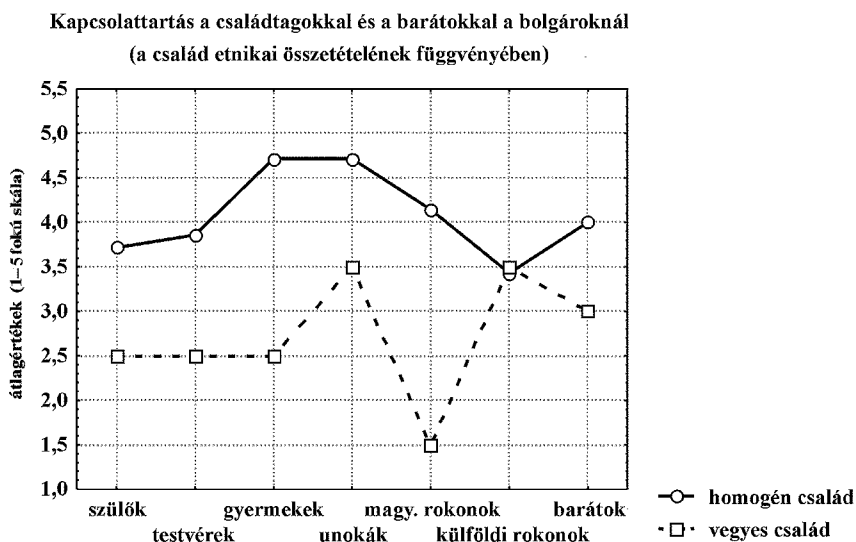

10.1. grafikon

tatkozik a távolabbi rokonság esetében, elsősorban a külföldön élő rokonokkal való kapcsolattartásban: ugyanis mintegy félpontos eltérésekkel csökkenő mértékű kapcsolattartás figyelhető meg a bolgár adatközlőktől ($\bar{x} = 3,4$) indulva a német ($\bar{x} = 3$) és szlovák ($\bar{x} = 2,5$) adatközlők adatain át a horvátokig ($\bar{x} = 2$, azaz igen ritka találkozások). A barátokkal való kapcsolattartás minden vizsgált kisebbségnél kevésbé sporadikus, a szlovákok és a horvátok esetében pedig aránylag gyakori.

A családtípusnak a kapcsolattartással kapcsolatos nézetekre való hatását vizsgálva megállapítottuk: mind a négy vizsgált kisebbség esetében általános tendenciaként jelentkezik, hogy a homogén családban élő adatközlők gyakrabban tartják a kapcsolatot családtagjaikkal rokonaikkal és barátaikkal. Jelentősebb eltéréseket viszont csak a bolgároknál mértünk (10.2. grafikon), ugyanis esetükben a kapcsolattartásra vonatkozó értékek szinte minden tekintetben (a nagyszülőkkel és a külföldi rokonokkal való kapcsolattartás kivételével) statisztikailag szignifikáns eltéréseket mutattak (p^*). A családok generációs és lakóhelyi szempontból nem különböztek egymástól.

Ha összefoglalóan kívánjuk értékelni a vizsgált szlovák, német, horvát és bolgár adatközlők idevonatkozó válaszait, általános tendenciaként megállapíthatjuk, hogy az adatközlők véleménye szerint aránylag gyakran találkoznak a volt, főleg azonban a jelenlegi családjuk tagjaival. A magyarországi és külföldi rokonokkal való kapcsolattartás azonban többé-kevésbé sporadikus. Az is bebizonyosodott azonban, hogy az adatközlők állandó kapcsolatokat ápolnak az azonos nemzetiségű barátokkal és ismerősökkel. Mindezek a kapcsolatok a családi és baráti kapcsolatok erősödését feltételezik.

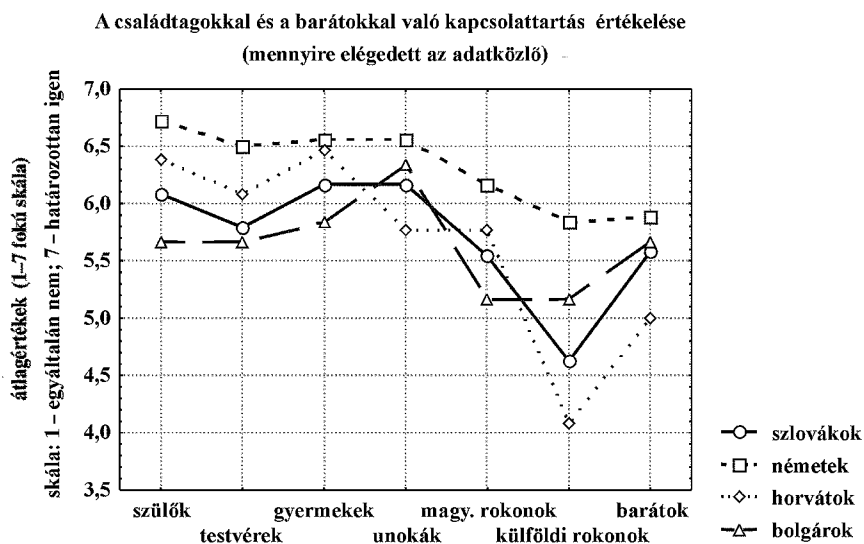

10.2. grafikon

10.2. A CSALÁDI ÉS A BARÁTI KAPCSOLATOKKAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG MÉRTÉKE

Egy további kérdésünk célja annak feltárása volt, elégedettek-e adatközlőink a kapcsolattartás szintjével, illetve e tekintetben van-e hiányérzetük, és ha igen, akkor milyen mértékű. Az elégedettség mértékét adatközlőink hétfokozatú skála alapján adták meg (1 – bizonyosan nem, 7 – bizonyosan igen). Mivel az előző elemzésekből kitűnt, hogy adatközlőink aránylag gyakran találkoznak családtagjaikkal, feltételeztük, hogy a válaszok inkább az elégedettséget fogják tükrözni. A 10.3. grafikonon az adatközlői elégedettség mértékére vonatkozó szórásanalízis eredményét mutatjuk be.

Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált kisebbségi adatközlők a családtagjaikkal és a barátaikkal való kapcsolattartás gyakoriságával általában elégedettek, azaz válaszaik nagyrészt a pozitív tartományba estek (inkább igen, igen, bizonyosan igen). Minden szinten a legmagasabb szintű elégedettség a németeket jellemzi, a családi kapcsolatokra utaló válaszaik rendszerint a skála „tetején” (7) helyezkednek el; a tágabb család, a rokonok és a barátok felé haladva értékelésük visszafogottabb, de még így is a pozitív tartományban foglal helyet. Hasonlóan értékelik kapcsolataikat a szlovákok és a horvátok, de azzal a különbséggel, hogy rájuk kisebb mértékű elégedettség jellemző. A többi kisebbség adataihoz viszonyítva családi kapcsolataikkal a legkevésbé elégedettek a bolgárok, bár az ő esetükben is inkább elégedettségről beszélhetünk (a pontértékek az 5. és 6. pont közé esnek).

10.3. grafikon

Mind a négy vizsgált kisebbségnél az adatközlők a külföldi rokonokkal való kapcsolattartás gyakoriságával elégedetlenek (ez leginkább a horvátokat jellemzi), továbbá úgy gondolják, hogy barátaikkal is gyakrabban találkozhatnak. A legnagyobb hiányosságokat tehát az anyaországbeli rokonaikkal való kapcsolattartás területén érzékelik. Feltehetjük azonban a kérdést, hogy e hiány a földrajzi távolságnak és a kapcsolattartás (egészségügyi, pénzügyi eredetű) nehézségeinek a következménye-e, vagy az érdeklődés hiányával magyarázható (az egyik vagy másik fél részéről). Mivel a kérdésnek ezt a vonatkozását nem vizsgáltuk, választ sem tudunk rá adni.

Az adatközlői válaszoknak a családtípus szerinti elemzése alapján egyik kisebbség esetében sem mutathatók ki szignifikáns eltérések. Figyelemre méltó azonban, hogy a vegyes házasságban élő fiatalabb családok tagjainál tendenciaszerűen jelentkezik a magasabb fokú elégedettség.

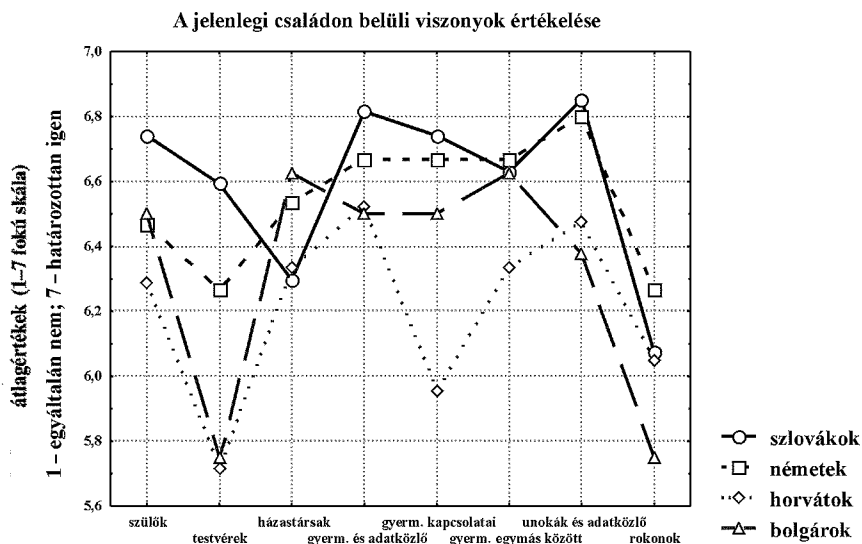
10.3. A JELENLEGI CSALÁDI KAPCSOLATOK ÉRTÉKELÉSE

A kisebbségi adatközlők családi kapcsolatainak vizsgálatakor elsősorban a jelenlegi és a szűk családon belüli interperszonális kapcsolatokra irányítottuk figyelmünket. Tehát azt vizsgáltuk, milyen a kapcsolata az adatközlőnek (mint egy adott kisebbséghez tartozó személynek) az alábbi személyekkel: nagyszülők, szülők, testvérek, gyermekek, unokák, egyéb rokonság, partner (házastárs), a gyermekek partnerei (az idősebb család esetében). Az adatközlő a családtagokhoz fűződő vi-

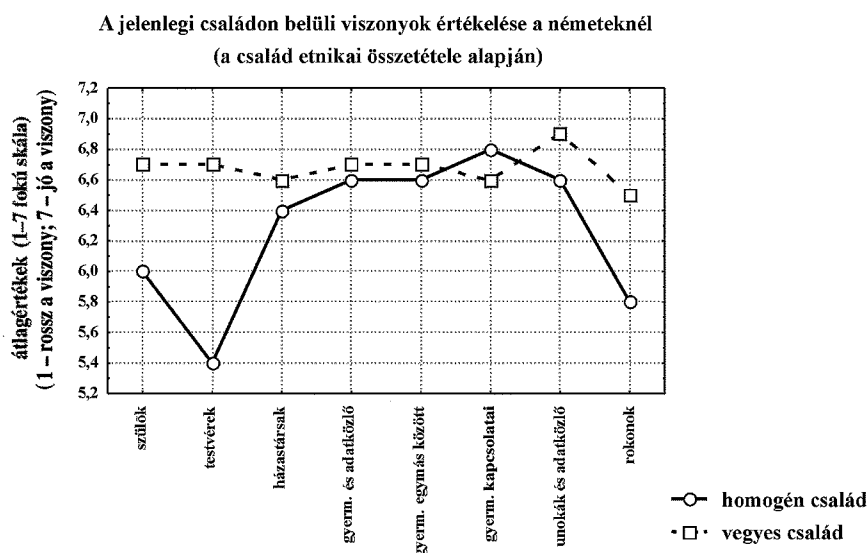
szonyát hétfokozatú numerikus skálán értékelhette, ennek egyes fokozatai három értéktartományba tartoztak: negatív (1–3 rossz viszony), neutrális (4), pozitív (5–7 jó viszony). Az adatközlők az alábbi kérdésre válaszoltak: „Hogyan értékelné a jelenlegi családján belüli viszonyokat?” A válaszokat grafikusán a 10.4. grafikonon ábrázoltuk. A könnyebb összevethetőség miatt egy grafikonon ábrázoljuk az egyes kisebbségeknél kapott átlagértékeket a három értéktartomány szerinti bontásban.

A grafikonból látszik, hogy mind a négy kisebbségnél az adatközlők a családon belüli személyes és partneri viszonyokat összességében pozitívan értékelték, ugyanis válaszaik az 5,5–7 közötti tartományba esnek. A pozitív válaszokon belül a legalacsonyabb értékek a horvátok, bolgárok és németek esetében a testvérekhez fűződő viszony értékeléskor jelentek meg, a szlovákok viszont – érdekes módon – a partnerükhöz és a tágabb rokonsághoz fűződő viszonyukat értékelték a legalacsonyabb pontokkal. A legmagasabb pontszámokkal adatközlőink a legszűkebb családtagokkal való kapcsolatukat értékelték (nagyszülők, szülők, gyermekek, unokák). Összességében a szlovák, német, horvát és bolgár adatközlők családon belüli kapcsolatait jónak minősíthetjük, ez azt igazolja, hogy a családi interakciók szempontjából „szabályosan” működő családokról van szó.

Ami a családi kapcsolatok értékelése és a családtípus közötti összefüggést illeti, a szlovák, horvát és német adatközlőknél nem találtunk semmilyen szignifikáns eltérést, vagyis az adatközlők válaszaik nem különböztek attól függően, milyen típusú családban élnek, bár a homogén idősebb családban élő adatközlőknél érzékelhető az a tendencia, hogy a családi kapcsolatokat kevésbé pozitívan értékelik. Ez a megfigyelés összhangban áll azzal a korábbi megállapításunkkal, amely szerint

10.4. grafikon

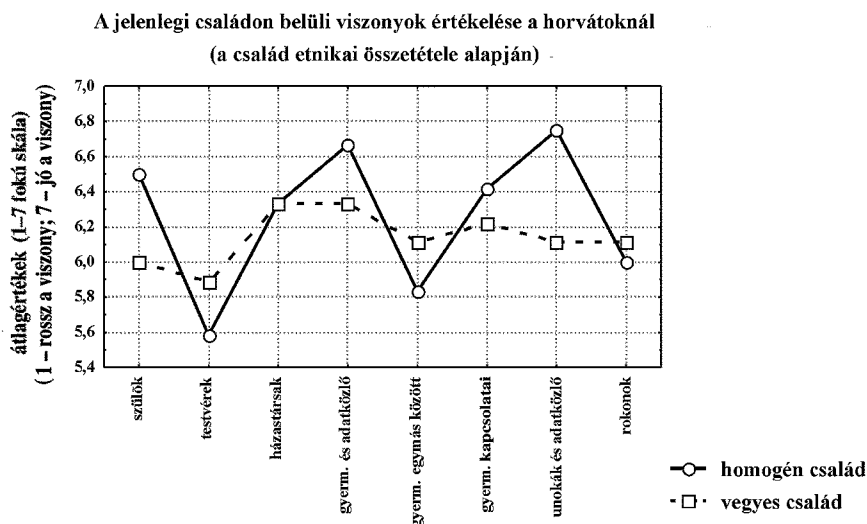

10.5. grafikon

éppen ez az adatközlői csoport a kevésbé elégedett a családon belüli kapcsolattartással. Ezzel a ténnyel magyarázható a családi kapcsolatok kritikusabb értékelése is. Hasonló tendenciákat figyeltünk meg a németek esetében is, de azzal az eltéréssel, hogy egyes esetekben a különbségek statisztikailag szignifikánsak voltak. A 10.5. grafikonon a homogén és a vegyes német családok közötti eltéréseket mutatjuk be (p^* – a testvérekhez fűződő viszony, p^x – az adatközlő kapcsolata a tágabb rokonsággal), a 10.6. grafikonon pedig az idősebb és a fiatalabb generáció válaszai közötti különbségeket ábrázoljuk (p^x – szülőkhez fűződő viszony, p^{**} – a testvérekhez fűződő viszony).

10.4. A CSALÁDTAGOKNAK A CSALÁDI ÉLETKÖZÖSSÉGBEN BETÖLTÖTT SZEREPE

A család működése szempontjából – a háztartás működtetése, gyermeknevelés, a családi összetartás biztosítása, kapcsolattartás stb. – nagyon fontos, ki dönt a fontos családi kérdésekben. Az etnikai endogámiával/heterogámiával összefüggésben azt vizsgáltuk, melyik családtag játszik, illetve mely családtagok játszanak meghatározó szerepet a családi élet egyes területein, e szempontból vizsgáltuk az adatközlő múltbeli és jelenlegi családját is, ugyanis az esetleges generációs változásokat és összefüggéseket is szeretnénk volna nyomon követni. Az adatközlőknek az alábbi kérdésre kellett válaszolniuk: „Véleménye szerint ki játszott meghatározó szerepet az ön múltbeli családjában, és ki játszik a jelenlegi családban?” Együttal az alábbi területeket jelöltük ki:

10.6. grafikon

- a családi ügyekben való döntés,
- a család összetartása,
- a családi pénzügyek,
- gyermeknevelés,
- a családi és rokoni kapcsolatok ápolása.

Az adatközlők minden terület vonatkozásában az alábbi családtagok valamelyikét jelölhették meg: a múltbeli család esetében az adatközlő apja, az adatközlő anyja, mindketten, más személy; a jelenlegi család esetében az adatközlő, az adatközlő házastársa, mindketten, egyéb személy.

A válaszokból kitűnt, hogy mind a múltbeli, mind pedig a jelenlegi családban a döntéshozatal tekintetében mindkét partnernek domináns szerepe van (volt). A 10.1 táblázatban érdekes összefüggés látható: a múltból a jelen felé haladva nő azoknak a válaszoknak az aránya, amelyek szerint a partnerek az adott kérdésben együtt döntenek, s ez a tendencia nem függ az adatközlő nemzetiségétől. Mindez arra utal, a házastársak jobban érdekeltek abban, hogy a jelenlegi család életéről és jövőjéről közösen döntsenek, mint ahogyan az a múltban volt. Feltételezhető, hogy ez a tény a férfiak és nők számára megközelítőleg azonos munkalehetőségeknek és a családon belüli emancipáció térnyerésének a következménye.

A szlovákok esetében a múltban azt látjuk, hogy az anyának a család összetartásában (43,5%) és a gyermeknevelésben (46,5%), az apának pedig a család el-tartásában (43,5%) volt fontos szerepe, jelenleg e területek vonatkozásában csak a válaszok negyedében jelölték meg az adatközlők csak az egyik vagy csak a másik házastársat.

10.1. táblázat. A partnerek együttes döntése a fontos családi ügyekben (százalékos adatok)

		Szlovákok	Németek	Horvátok	Bolgárok
Családi ügyek	M	55,5	45,2	54,5	56
	J	68,2	66	80,5	80
A család összetartása	M	47	46,2	57,5	64
	J	59,9	61,5	72,5	75,5
Pénzügyek	M	51,5	40,4	49	60
	J	67	63	69	71,4
Gyermekevelés	M	47,5	43,7	56,3	66
	J	57,9	61	70,9	71,4
Családi kapcsolatok ápolása	M	62,8	55,8	74,6	75,5
	J	65,7	59,5	73	79,6

Magyarázat:

M – múltbeli család

J – jelenbeli család

Hasonló a helyzet a németeknél is: a múltban a német családokban az apa döntött pénzügyekben (49%) és fontos családi ügyekben (a válaszoknak mintegy az egyharmada), az anyák pedig a gyermeknevelésben (a válaszok fele), a család összetartásában és a családi kapcsolatok ápolásában (a válaszok egyharmada). Jelenleg e területeken a felelősség megoszlik a partnerek között, bár az adatközlőknek mintegy negyede saját magát jelölte meg az adott ügyekben döntő családtagként. Egy kivétel van: a család összetartása, ez a válaszadók mintegy egyharmada szerint a feleségre hárul.

A horvátok és a bolgárok esetében – a szlovákok és németek válaszaival összevetve – az figyelhető meg, hogy mind a múlt, mind pedig a jelenre vonatkoztatva magasabb a mindkét partnert megjelölő válaszadók aránya, s ezzel arányosan kevesebb a csak egy partnert megjelölő, így például a bolgároknál és a horvátoknál pénzügyekben egyharmad arányban döntenek az apák, a gyermeknevelésben pedig ugyanilyen arányban az anyák. Az adatokból jól látszik, hogy a múltban és a jelenben is mindkét partner nagy figyelmet fordított a családi kapcsolatok ápolására (lásd az ilyen válaszok 75% körüli arányát).

Összefoglalásképp tehát megállapíthatjuk, hogy minden vizsgált kisebbség esetében a családi ügyekben a házastársak együtt döntenek, a múltból a jelen felé haladva az ilyen válaszok aránya növekvő. Az egyes kisebbségek szempontjából vizsgálva a kérdést: a szlovákoknál és a németeknél kevesebb olyan válasz fordult elő, amely szerint a döntéshozatalban mindkét partner részt vesz, a horvátok és a bolgárok viszont nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy az adott ügyekben együttesen döntenek.

10.5. A NEMZETISÉGI HOVATARTOZÁS HATÁSA A CSALÁDI ÉLETRE

A családi élettel kapcsolatban továbbá azt is vizsgáltuk, hogy a házastársak eltérő nemzetisége valamilyen módon befolyásolja-e:

- a házastársak egymás közötti viszonyát,
- a családi és rokoni kapcsolatokat,
- a gyermeknevelést,
- a gyermekek iskolaválasztását,
- a család társadalmi státusát,
- a munkahelyi érvényesülést,
- a családtagok társadalmi beilleszkedését.

Ennek megfelelően fogalmaztuk meg kérdésünket, amelyre kétféle negatív (negatívan hat, inkább negatívan hat), kétféle pozitív (pozitívan hat, inkább pozitívan hat), ambivalens (nem tudom) és egyértelműen tagadó (nem befolyásolja) válasz volt adható.

A szlovákoknak mintegy a háromnegyede (70,5–72,5% között) nyilatkozott úgy, hogy a házastársak eltérő nemzetisége nem befolyásolja viszonyukat, sem a család társadalmi státusát, sem a családtagok munkahelyi érvényesülését, illetve társadalmi beilleszkedését. Kétharmaduknak ugyanez a véleménye a rokoni kapcsolatokat illetően is. A szlovákoknak több mint a fele úgy nyilatkozott, hogy a nemzetiségnek nincs hatása a gyermeknevelésre, további egyötödük viszont úgy gondolja, hogy a szülők eltérő nemzetisége pozitívan hat gyermekeik nevelésére. A szlovákok esetében a legnagyobb nézetkülönbségek a gyermekek iskolaválasztásával kapcsolatban nyilvánultak meg: 15%-uk szerint a szülők eltérő nemzetiségének negatív hatása van, 20%-a szerint pozitív hatása van, 18%-uk nem válaszolt, a maradék 47% pedig tagadó választ adott (nem befolyásolja). A fenti adatokból is kitűnik, hogy elsősorban a gyermekneveléssel és a gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos kérdések azok, amelyeknél e kisebbség tagjai szerint a család etnikai összetétele befolyásoló tényező lehet.

Ha megfigyeljük a németeknek az adott kérdésekkel kapcsolatos véleményét, az alábbiakat állapíthatjuk meg: a szlovákoknál kisebb arányban, de általában úgy vélekednek, hogy a nemzetiség nem meghatározó tényező az adott területeken, egyúttal nagyobb arányban adtak ambivalens választ (22–33% között). A német adatközlőknek több mint a fele vélte úgy, hogy a nemzetiség nem befolyásolja a házastársak viszonyát (57,5%), a család társadalmi státusát (52%), a családtagok munkahelyi érvényesülését (54,5%) és társadalmi beilleszkedését (51%). A válaszok a kisebbség esetében is leginkább a gyermekek nevelésével és iskoláztatásával kapcsolatban differenciálódtak. A németek egyötöde szerint a szülők eltérő nemzetisége pozitívan hat a gyermekek nevelésére-oktatására, 15%-uknak viszont ezzel ellentétes a véleménye, tehát meg vannak győződve az etnikai különbözőség negatív hatásáról. E kisebbség esetében érdekességgént említhető meg, hogy több mint egyötödük (22%) véleménye szerint a házastársak etnikai irányultsága negatívan befolyásolja a rokoni kapcsolatokat.

A horvátok esetében a legnagyobb arányban a tagadó válaszok fordultak elő, azaz a horvátok többsége úgy gondolja, hogy a házastársak eltérő nemzetisége nem befolyásolja a család életét (az említett területeken). Ennek ellenére náluk is megfigyelhető a gyermekek nevelésével-iskoláztatásával kapcsolatos válaszok megoszlása, bár a nézetazonosság a meghatározó (a befolyást tagadó válaszok aránya 58,5%, illetve 54,5%), előfordulnak pozitív és negatív hatást feltételező válaszok is. Érdekes, hogy e kisebbség esetében nagyobb arányban fordultak elő azok a válaszok, amelyek szerint a gyermekek iskoláztatására negatívan hat a szülők eltérő nemzetisége (20%), mint azok, amelyek szerint a hatás pozitív (15,5%).

A bolgárok esetében a válaszok három nagy blokkba sorolhatók: a tagadó válaszok (nincs hatása) aránya 30–50% között mozgott, a pozitív válaszok előfordulási gyakorisága 26–40%, az ambivalens válaszok aránya 16–28%. Együttal ez az egyetlen olyan kisebbség, ahol a pozitív hatást feltételező válaszadók alkotják a többséget (a móduszt). Eszerint a szülők eltérő nemzetisége pozitívan hat a rokoni kapcsolatokra (34%), a gyermeknevelésre (40%) és a gyermekek iskoláztatására (34%). Bár a többi terület esetében a nemzetiség hatását elutasító álláspont a meghatározó, a nemzetiség pozitív hatását feltételező válaszok aránya is elég magas. A nemzetiség negatív hatásáról tanúskodó válaszok aránya e kisebbség esetében minimális. Ebből az a következtetés vonható le, hogy e kisebbség a házastársak eltérő etnikai hovatartozásának nagy jelentőséget tulajdonít, és meg van arról győződve, hogy e tény pozitívan hat a családi együttélésre.

Ami a nemzetiségi hovatartozásnak a család életére gyakorolt hatását illeti, a válaszokból kitűnt, hogy a szlovákok véleménye szerint a gyermekek nevelésével-oktatásával kapcsolatos kérdésekben lehet hatása a család etnikai összetételének. A németeknél is leginkább abban tértek el a válaszok, mennyire befolyásolja az adatközlők véleménye szerint a szülők nemzetisége a gyermekek nevelését-oktatását. A horvátok (a szlovákokhoz hasonlóan) általában tagadó válaszokat adtak, ez azt jelenti, hogy többségük szerint a házastársak eltérő nemzetiségi hovatartozása nincs hatással a kérdésben felsorolt élethelyzetekre. A bolgárok az egyedüli nemzetiség, ahol többségi nézetként fogalmazódik meg az a vélemény, hogy a partnerek nemzetisége pozitívan hat a családi élet érintett területeire. Ez a kisebbség a házastársak eltérő etnikai hovatartozásának nagy jelentőséget tulajdonít, és meg van arról győződve, hogy e tény pozitívan hat a családi együttélésre.

A további elemzések során azt vizsgáltuk, az adott kérdésben vallott nézetet befolyásolja-e az a tény, hogy az adatközlő etnikailag homogén vagy heterogén családban él-e. Ezzel kapcsolatban megállapítottuk, elsősorban a vegyes családban élő adatközlők adtak nagyobb arányban tagadó választ, tehát nagy százalékban elutasították, hogy a nemzetiségnek bármi hatása volna az adott területre. Ezzel ellentétben a homogén családban élő adatközlők kevesebb tagadó választ adtak, és inkább hajlottak annak elfogadására, hogy a nemzetiség (pozitívan vagy negatívan) befolyásolja a család életét. Ezek a megállapítások minden vizsgált kisebbségre érvényesek.

11. A CSALÁDI MIGRÁCIÓ

Kutatásunkban figyelmet fordítottunk a családi migráció kérdéseire is. A migrációt (vándorlást) a bármilyen (leginkább közigazgatási) határ átlépésével járó térbeli mobilitás egyik formájaként értelmezzük, amely a népesség rövidebb vagy hosszabb ideig tartó, esetlegesen állandó jellegű lakóhely-változtatásával jár (Maříková–Petrušek–Vodáková, 1996: 627). Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az emigráció (elvándorlás) és az imigráció (bevándorlás) fogalmak a vándorlás irányát fejezik ki, mégpedig egy konkrét ország vonatkozásában. Egyúttal az is megállapítható, milyen erős a kapcsolat az elvándorlás és a bevándorlás helye között, illetve az egyes területek attraktivitása tekintetében (vándorlási egyenleg).

Nyilvánvaló, hogy a fiatal családok esetében a migrációt elsősorban a tanulmányok befejezése utáni elhelyezkedés, a főleg a városi településeken végezhető munka iránti érdeklődés határozza meg. Az urbanizáció hatása jelentős mértékben hozzájárult a fiatalok költözködéséhez, a többgenerációs családtípus széteséséhez és a fiatal generáció önállósulásához. A sajátos helyzetre való tekintettel (például az iskolázottság kérdése) feltételezhető, hogy a többségi társadalomhoz való adaptálódás miatt és az akkulturáció iránti természetes igényből fakadóan ez a jelenség még erőteljesebben jelentkezik az etnikai kisebbségek fiatalágánál. Mindezek következtében a rokon családok eltávolodnak egymástól, megbomlik az eredeti családhoz fűződő kapcsolat, és az etnikai identitással összefüggésben az identitás természetes meggyengülése következik be.

Kutatásunkban ezért vizsgáltuk a migráció okait és gyakoriságát, a migráció célterületét és körülményeit, az eredeti lakóhellyel való kapcsolatot és az anyaországba való elvándorlást. Ezek feltárása révén ugyanis közelebbről meghatározhatjuk, milyen lehetőségek és feltételek révén fejlődhet a vizsgált etnikai közösségekhez tartozó személyek etnikai tudata.

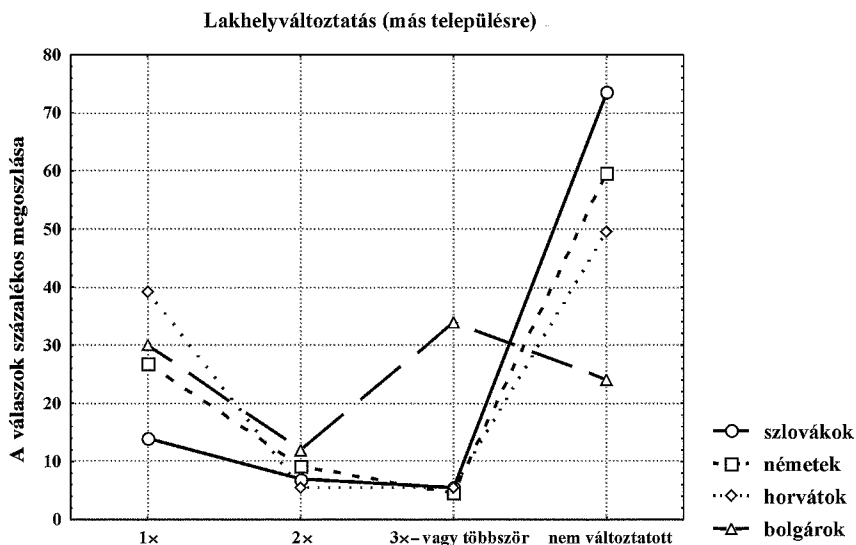
11.1. A MIGRÁCIÓ OKAI ÉS GYAKORISÁGA

Az állandó lakóhelyről (adott városból vagy faluból) való elvándorlás okainak és gyakoriságának feltárására félíg nyitott kérdést alkalmaztunk: a kérdés zárt részében arra kérdeztünk rá, hányszor váltott lakóhelyet az adatközlő (egyszer, kétszer, háromszor és többször, nem váltott lakóhelyet), a nyílt részben pedig a lakóhely-változtatás okát kellett az adatközlőknek megadniuk.

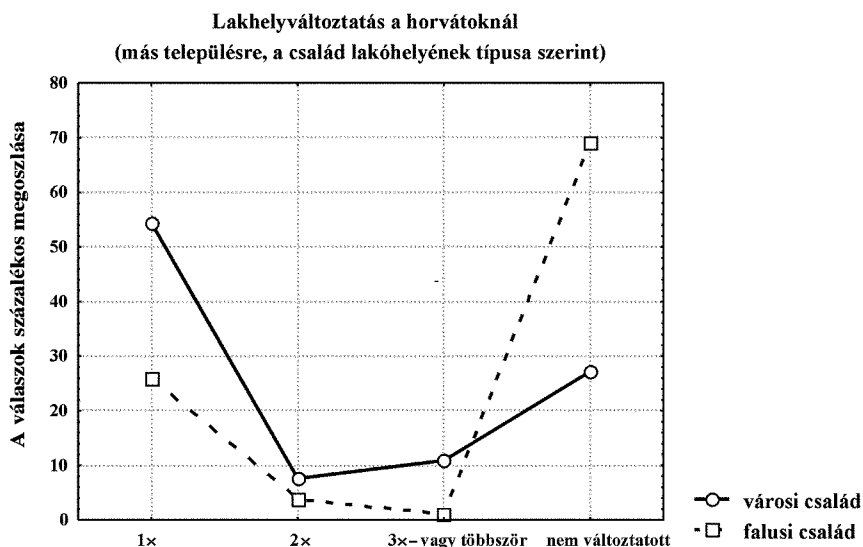
Elsősorban azt kívántuk megállapítani, hányszor változtattak lakóhelyet adatközlőink, a vizsgált kisebbségekhez tartozó személyek. Az adatközlőnek feltett kérdésben nem a migráció célállomására kérdeztünk rá („hova” költöztek), célunk főképp az volt, hogy megállapítsuk a kisebbségi migráció gyakoriságát. Az eredményeket a 11.1. grafikonon mutatjuk be.

A grafikonból kitűnik, hogy életük során legtöbbször a bolgárok változtattak lakóhelyet, ugyanis több mint egyharmaduk nyilatkozta azt, hogy háromszor vagy többször is költözött. Tekintettel arra, hogy a kérdést tovább nem pontosítottuk, éppen e kisebbség esetében nehéz megállapítani, hogy a válaszadók költözésként minősítették-e, amikor Bulgáriából idénymunkára érkeztek Magyarországra, vagy a Magyarországon belüli lakóhely-változtatás számát adták meg. Mindenesetre e kisebbségre – a többiekkel összevetve – inkább jellemző a gyakoribb lakóhely-változtatás. Legalább egyszer az életében lakóhelyet váltott a horvátok 40%-a, a bolgárok egyharmada, a németeknek több mint az egynegyede, a szlovákoknak viszont csak 14%-a. A vizsgált kisebbségek közül éppen a szlovákok esetében mértük a legkisebb migrációs mozgást, ugyanis saját véleményük szerint az adatközlők háromnegyede egyszer sem változtatott lakhelyet életében.

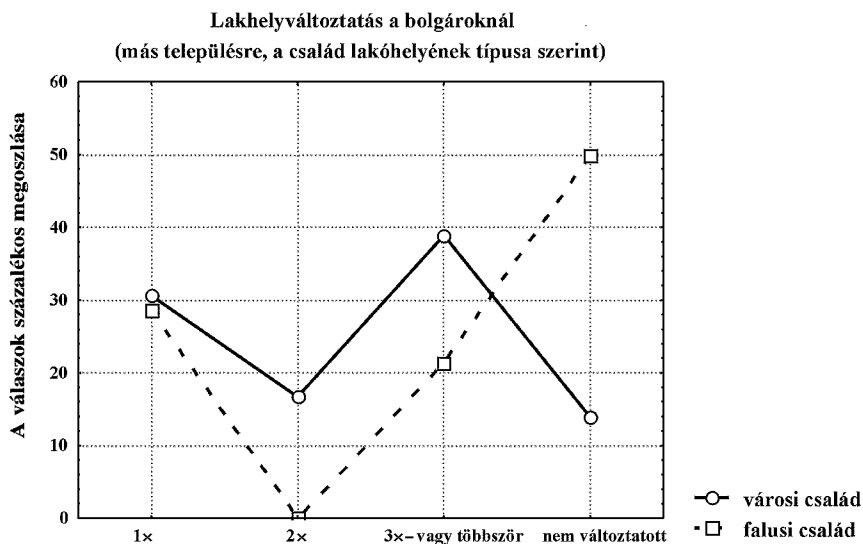
Tekintettel a családok lakóhely szerinti differenciálására, a további elemzésekben erre is kitérhattünk, és megállapítottuk, hogy a vándorlás leginkább a jelenleg városban lakó kisebbségi lakosságot érintette – ez minden vizsgált kisebbségre érvényes. A legnagyobb (statisztikailag szignifikáns) eltéréseket a horvátok (p^{****}) és a bolgárok (p^*) esetében mértünk. A szlovákoknál és a németeknél e tendencia létezése ugyancsak igazolást nyert, de alacsonyabb szignifikanciaszinten (szlovákok

11.1. grafikon

11.2. grafikon

11.3. grafikon

és németek p^x). A 11.2. és a 11.3. grafikonokon a horvátok és bolgárok válaszaik közötti különbségeket mutatjuk be. A horvátoknál a városban élő adatközlőknek több mint a fele (54,4%) az élete során legalább egyszer, a városban élő bolgárok 40%-a pedig legalább háromszor változtatott lakhelyet. Bár az elemzés e szakaszában nincsenek adataink a migráció irányáról, a városi lakosság nagyobb részarányára való

tekintettel azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nagyrészt a faluból városba való migrációról volt szó (nem zárhatjuk ki azonban az egyik faluból a másikba vagy az egyik városból a másik városba irányuló migrációt, erre azonban véleményünk szerint ritkán kerül sor). Ily módon tehát bizonyos mértékben igazolódnak azok a feltételezések, mely szerint az urbanizáció fokozatos, illetve állandósuló hatást gyakorol a kisebbségi lakosság életmódjára is.

Kiegészítésképp megemlítjük, hogy egyik kisebbség esetében sem bizonyult differenciáló tényezőnek a család etnikai típusa vagy generációs jellege, vagyis az általunk vizsgált lakosság migrációját nem befolyásolta jelentősebb mértékben sem az endogámia/heterogámia, sem pedig a család generációs típusa.

A kérdés második felének elemzése azt mutatta, hogy a bolgárok 72%-a fogalmazta meg a lakóhely-változtatás indokait, őket követték a horvátok (45,5%) és a németek (37,5%), a legritkábban a szlovákok indokolták meg a lakóhely-változtatást (26,5%), tekintettel azonban arra, hogy közülük csak nagyon kevesen változtattak lakóhelyet, ez az arány megfelelőnek mondható.

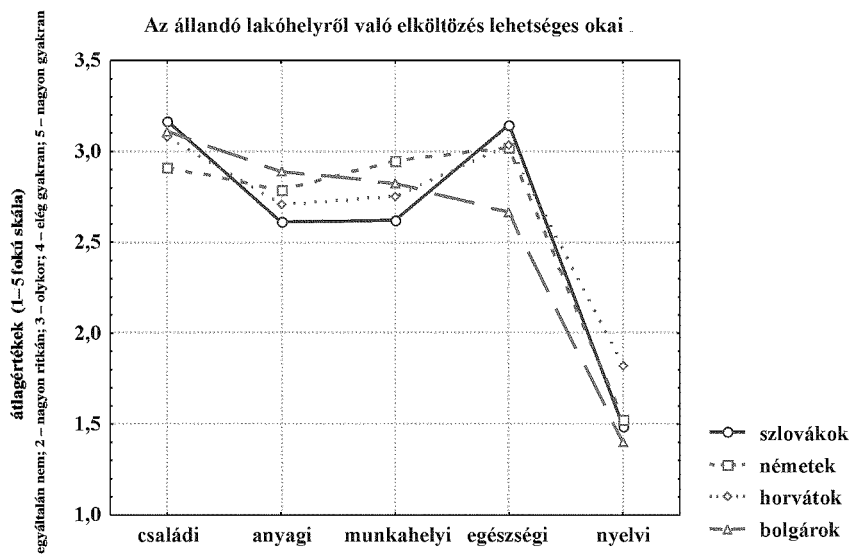
11.2. A MIGRÁCIÓ CÉLTERÜLETEI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

Az adatközlőknek azt a kérdést is feltettük, milyen lehetséges okból költöznének el állandó lakóhelyükről. Az alábbi főbb okokat tüntettük fel:

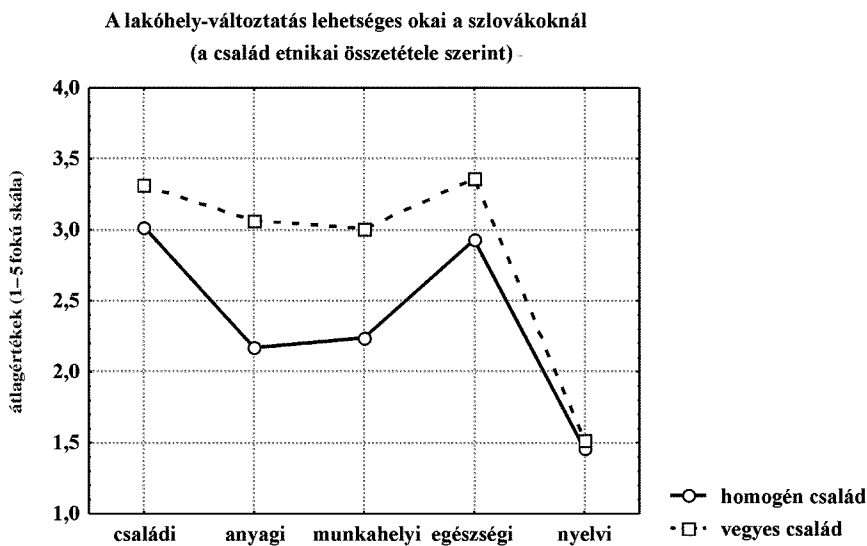
- családi okok, például a gyermekekről, szülőkről való gondoskodás,
- pénzügyi okok, például jobb kereset,
- a munkával kapcsolatos okok, például jobb munkahely,
- egészségi okok,
- nyelvi okok, például azért, hogy jobban meg tudja magát értetni.

Adatközlőink a fenti öt okon túl továbbiakat is feltüntethettek. Minden egyes okot ötfokozatú skálán (1 – nem, 2 – inkább nem, 3 – nem tudom, 4 – inkább igen, 5 – igen) a megfelelő pont kiválasztásával értékelték. Az érdekelt bennünket, mely okokat helyeznék előtérbe adatközlőink egy esetleges lakóhely-változtatás során, és milyen fontosságot tulajdonítanak a nyelvi okoknak.

A skála alkalmazása lehetővé tette szórásanalízis elvégzését, ebből megállapítható volt, hogyan értékelték az adott kérdést adatközlőink általában (átlagértékekben). Adatközlőink válaszaiból kitűnt (lásd a 11.4. grafikont), hogy egyik okot sem preferálják, viszonyulásuk inkább ambivalens, és a nyelvi okot egyáltalán nem tartják a lakóhely-változtatás lehetséges okának (a válaszok az első és második pont között helyezkednek el). Ebből arra következtethetünk, hogy adatközlőink jelenleg nem gondolkoznak lakhelyváltoztatáson, az első négy okról csak az esetleges problémák felmerülése esetén döntenék el, mennyire fontosak. A nyelvi kérdés kapcsán meg kell említeni, hogy bár a korábbi elemzések alapján (lásd a 7.4.2. fejezetet) adatközlőink az etnikai identitásuk erősödését korlátozó, egyúttal azonban az etnikai identitás megerősödését leginkább támogató tényezőnek minősítették, e nyelvi „hendikepet” nem érzékelik olyannyira jelentősnek, hogy elég okot szolgál-

11.4. grafikon

11.5. grafikon

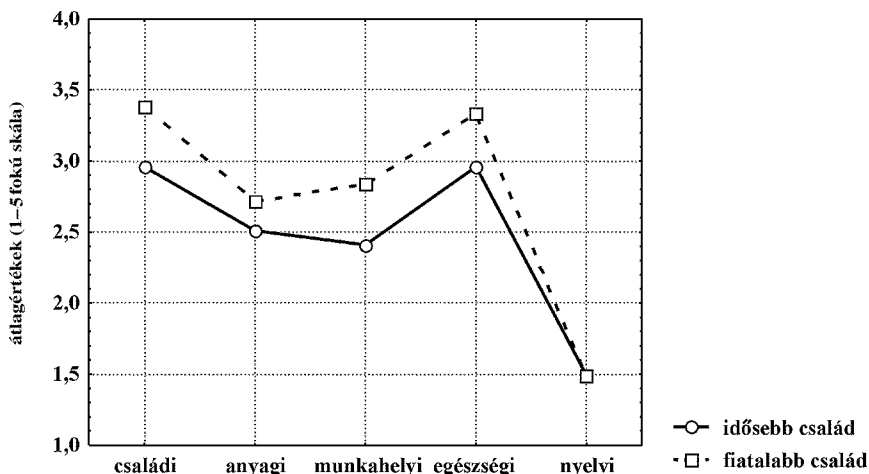
tasson egy olyan vidékre való költözéshez, ahol könnyebben megértetik magukat. Kérdés azonban, hogy kisebbségi közösségük területi elhelyezkedését figyelembe véve ilyen régiókat elkülönítenek-e. Ezek az eredmények mindenesetre azt bizonyítják, hogy a többségi lakossággal való együttélés mind a kommunikációt (lásd a 7.3. fejezetet), mind pedig a kölcsönös kapcsolatok, azaz az egymással szembeni

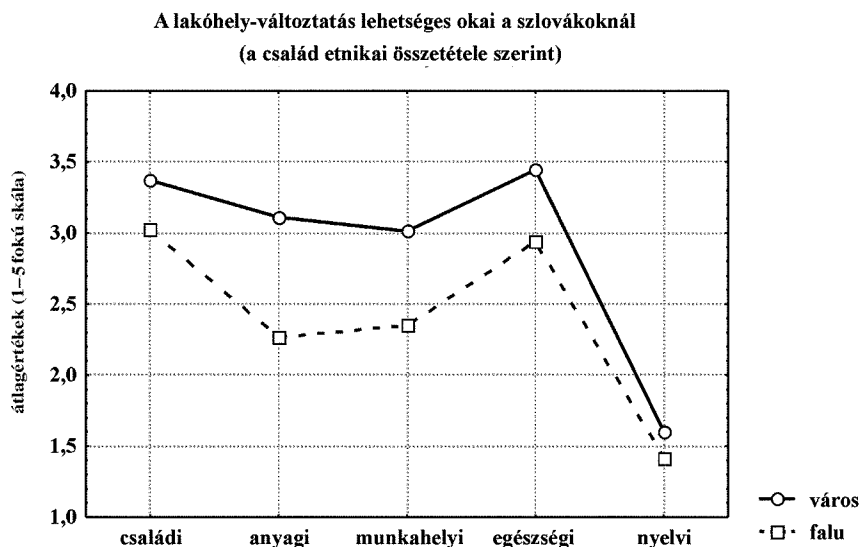
magatartást tekintve problémamentes, a többségi nyelv megfelelő szintű ismerete miatt a kölcsönös megértésnek nincsenek nyelvi akadályai.

Az eredményeket a családtipológia szempontjából is elemeztük, itt mind az egyes okok értékelésében, mind pedig a vizsgált kisebbségek között különbségek állapíthatók meg. Minden vizsgált kisebbségre érvényes, hogy a városi fiatalabb családokban élő adatközlők az esetleges lakhelyváltoztatás okaként nagyobb mértékben preferálják a pénzügyi és munkavállalási okokat, mint az idősebb falusi adatközlők. A fiatal családokat jellemző nehezebb pénzügyi helyzetre való tekintettel és a fiatal városi népesség ambícióit figyelembe véve ez az eredmény érthető. Meg kell azonban emlitenünk, hogy az ő válaszaik még a skála negyedik pontját sem érik el (azaz válaszaik a „nem tudom” és az „inkább igen” között helyezkednek el), valamint a kapott eredmények nem kérdőjelezik meg azt a megállapításunkat, hogy ez az adatközlői csoport inkább az ambivalens értékelés felé hajlik.

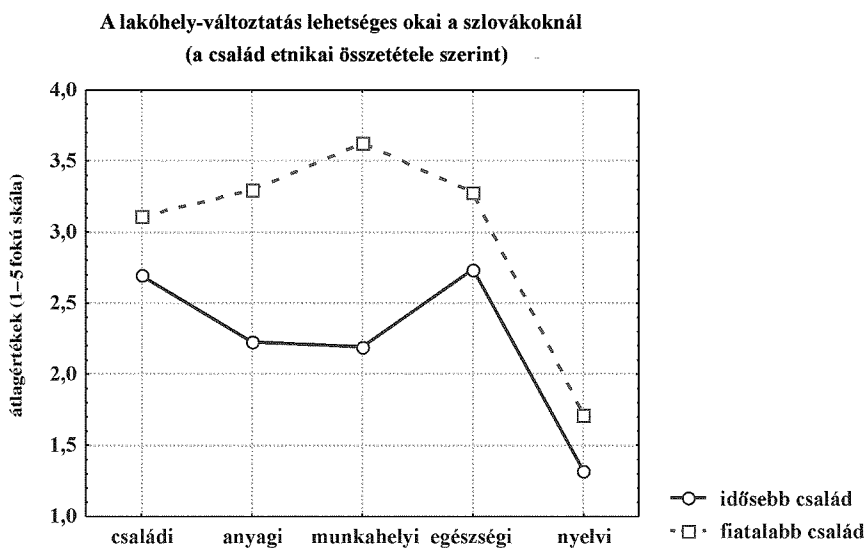
Tipológiai szempontból a leggyakoribb eltéréseket a szlovákoknál mértük, ugyanis minden családtípus esetében megfigyelhetők voltak az eltérések. Egyúttal magasabb átlagértékek jellemezték (statistikailag szignifikáns szinten) a vegyes családban (11.5. grafikon), a fiatalabb családban (11.6. grafikon) és a városi családban (11.7. grafikon) élő adatközlőket. A németek (11.8. grafikon) és a bolgárok esetében (11.9. grafikon) elsősorban a fiatalabb és az idősebb generáció közötti különbségek voltak érzékelhetők, ugyanis minden ok kapcsán (leginkább a finansziális – p^{***} és a munkavállalási ok – p^{***} esetében) a fiatalabb családokban élő adatközlők az idősebbeknél nagyobb készséget mutattak a lakóhely-változtatás iránt. Amint említettük, a potenciális okok között főleg a finansziális okok (néme-

A lakóhely-változtatás lehetséges okai a szlovákoknál
(a család etnikai összetétele szerint)

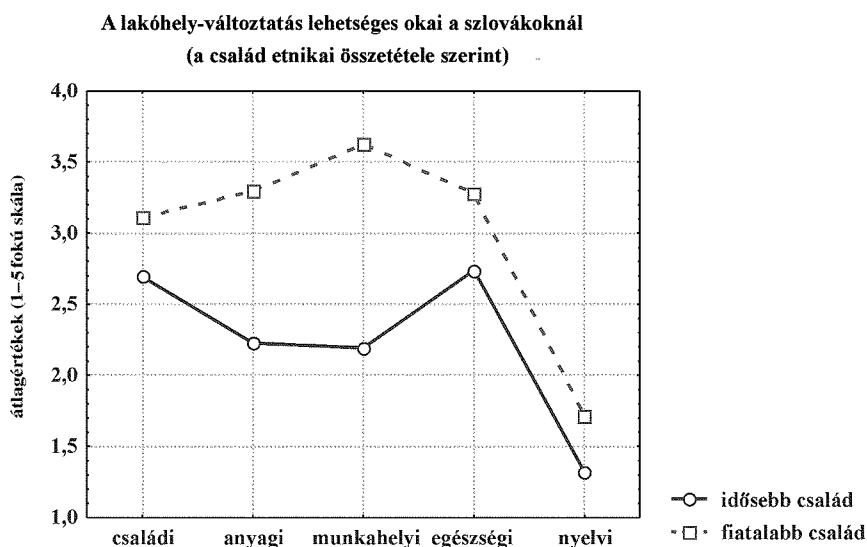

11.7. grafikon

11.8. grafikon

tek: p^{***} , bolgárok: p^*) és a munkával összefüggő okok (németek: p^{***} , bolgárok: p^*) azok, amik miatt a fiatal családok elhagynák jelenlegi lakóhelyüket. Érdekes viszont, hogy a horvátok esetében a családtípus egyik ok esetében sem bizonyult differenciáló tényezőnek, és minden családtípusra az általános szórásanalízisre vonatkozó a megállapítások érvényesek.

11.9. grafikon

A további kérdéssel célunk annak feltárása volt, milyen messzire lennének hajlandók elköltözni adatközlőink, tehát inkább a helyi, illetve országon belüli migrációt tudják elképzelni, vagy készek volnának-e Magyarország területét is elhagyni. A vonatkozó kérdés így hangzott: Ha különböző okokból a lakhelyváltatást fontolgatná, milyen területen belül változtatna lakóhelyet: járás, megye, Magyarországon belül, külföldre is. Az adatközlő minden egyes variáns esetében a pozitív (igen), a negatív (nem) vagy az ambivalens válasz közül választhatott.

Az esetleges migrációs okok vizsgálatakor azt állapítottuk meg, hogy a kisebbségek általában az ambivalens választ helyezték előtérbe (egyetlen kivételt a nyelvi kérdés jelentette), ennek alapján azt várhatnánk, hogy ennél a kérdésnél is bizonytalanok lesznek a lakhelyváltatás célterülete tekintetében. Úgy tűnik azonban, annak ellenére, hogy adatközlőink jelenleg nem gondolkodnak lakhelyváltatáson, tehát a mostani lakóhelyükön kívánnak maradni, egyértelmű elképzelésük van arról, hogy ha ilyen lehetőségük volna, akkor hova költöznének el.

A pozitív válaszokból kitűnt, hogy a szláv kisebbségek – a szlovákok, horvátok és bolgárok – leginkább a belföldi lakhelyváltatás mellett döntenének (a szlovákoknak majdnem a fele, a horvátoknak több mint a fele: 52,6%, a bolgároknál 58,3%), ám mintegy egyharmaduk a járáson vagy a megyén belüli lakhelyváltatást is elképzelhetőnek tartja. A németek leginkább a megyén belüli lakhelyváltatást tudják elképzelni (53,2%), bár jelentős részük a tágabb területen, azaz Magyarországon belüli költözést is elfogadja (50,8%). Ami a Magyarországon kívülre irányuló migrációt illeti, mintegy egyharmados aránnyal (29,2%) a bolgárok tartják ezt a lehetőséget elképzelhetőnek, a többi kisebbségnél csak minimális volt az ilyen válaszok aránya. A bolgárok esetében nyilván az anyaországához fűződő

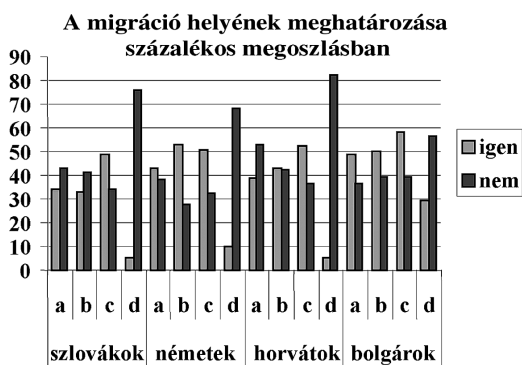
erős kapcsolataik játszanak szerepet, és egy lehetséges lakhelyváltoztatáskor a házájukba térnének vissza.

A negatív válaszokat elemezve megállapítható, hogy adatközlőink válaszaiban a külföldre való költözés általános elutasítása dominált, ugyanis minden kisebbség esetében az adatközlők ezt a válaszlehetőséget tartották a legkevésbé lehetségesnek. Elsősorban a horvátok nyilvánították ki leginkább, hogy nem érdekli őket a Magyarországon kívülre való költözés, 82,3%-uk nem gondolkodik ezen. Ugyanezen a véleményen van a szlovákok háromnegyede (76%), a németeknek több mint a kétharmada (68,3%), a bolgároknak pedig több mint a fele (56,2%).

Összességében, a pozitív és a negatív válaszok összevetése alapján leszögezhetjük, hogy a szlovákok és horvátok nagy része nem tartja lehetségesnek a közvetlen régiójának (járás, megye) elhagyását, sem pedig a külföldre költözést, másrészt viszont szükség esetén készek arra, hogy Magyarországon belül más régióba költözzenek. Ezzel ellentétben a németek és a bolgárok nagyobb százalékban értenek egyet azzal a felvetéssel, hogy régiójukon vagy Magyarországon belül lakóhelyet változtassanak. A válaszokat (az adatközlők százalékos megoszlását) a 11.10. grafikonon vethetjük össze. Az említett eredményekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szlovákok és a horvátok lokálpatriotizmusa erősebb, mint a németeké és a bolgároké. Hogy e következtetések valóban helytállóak-e, azt a lokális identitás kérdéseire irányuló vizsgálatok eredményei igazolhatják.

A családtipológia kapcsán az alábbi megállapításokat tettük.

Csak a szlovákoknál és a külföldi migráció esetében mutatkozott eltérés mind a három családtípus tekintetében: az etnikailag homogén, idősebb családban és falun élő adatközlők nagyobb arányban utasították el a lakhelyváltoztatást. A külföldre költözés megítélésében a legnagyobb eltéréseket a család lakóhelye szerint

Magyarázat: a – településen belül költözne el
 b – az ön vidékén belül költözne el
 c – Magyarországon belül költözne
 d – Magyarországról is elköltözne

mértük (homogén/vegyes család: p^* ; idősebb/fiatalabb család: p^* , városi/falusi család: p^{***}). A család lakóhelye a Magyarországon belüli lakhelyváltozással kapcsolatos nézeteket is megosztotta. A városi adatközlők inkább tartják ezt lehetségesnek (csaknem kétharmaduk válaszolt ilyen értelemben), mint a falusiak (40%).

A németek válaszai statisztikailag szignifikáns mértékben a család generációs típusa és lakóhelye szempontjából oszlottak meg, és pedig mind a négy migrációs lehetőség tekintetében. A németek esetében is a falun élő idősebb adatközlők tartották kevésbé lehetségesnek a jelenlegi lakóhelyük elhagyását. A legnagyobb eltérések a Magyarországon belüli (idősebb/fiatalabb család: p^{***}) és a járason belüli (városi/falusi család: p^{**}) lakhelyválttatás tekintetében voltak.

A horvátok esetében a városi és a falusi adatközlők válaszai között mértünk eltéréseket, de csak két esetben: a járason belüli (p^{***}) és a Magyarországon belüli (p^*) esetleges lakhelyválttatás viszonylatában, ugyanis a vidéken élő adatközlők a jelenlegi lakóhelyen való maradást preferálták nagyobb arányban, és nem támogatják a költözés gondolatát (a horvátoknak csaknem a kétharmada). A család etnikai és generációs típusában nem tapasztaltunk különbségeket.

A bolgárok esetében az esetleges lakhely-válttatási célpont értékelésekor csak a család lakóhelye bizonyult differenciáló tényezőnek. Ez esetben is az idősebb családtípusban élők mutatnak nagyobb lakóhelyi stabilitást, és a fiatalabb családok tagjainál ritkábban tartják lehetségesnek a költözést (p^* érvényes mind a négy migrációtípusra).

Összefoglalva: csak a szlovákok nézetei tértek el mind a három családtípus szerint, s ez is csak a külföldre költözésre érvényes. A többi kisebbség tagjai az adott kérdést elsősorban aszerint ítélték meg, hogy városban vagy faluban laknak-e, egyúttal a magasabb értékek a városi adatközlőket jellemezték (abban az értelemben, hogy közöttük nagyobb számban voltak olyanok, akik lehetségesnek tartották a lakóhely-válttatást). A falusi településen élő adatközlők döntéseikben visszafogottabbak, és kisebb érdeklődést mutatnak bármiféle lakhelyválttatás iránt, akár Magyarországon belül történne, akár a határon kívülre irányulna. A család generációs típusa szerint jelentősebb eltéréseket a németek, kisebb mértékben a szlovákok esetében mértünk (németeknél mind a négy, a szlovákoknál két migrációtípus tekintetében), ugyanis a fiatalabb családban élő adatközlők inkább elfogadják az esetleges lakhelyválttatás gondolatát, és többen is gondolkodnak erről. Mindezek az adatok arra utalnak, hogy elsősorban az életkort és a lakóhelyet tekinthetjük olyan tényezőnek, amelyek a vizsgált kisebbségek esetében befolyásolják az esetleges lakóhelyváltásra vonatkozó elképzeléseket, és meg is határozzák a migráció célpontját.

11.3. A LOKÁLIS IDENTITÁS KÉRDÉSE

A helyi identitással kapcsolatos kérdések feltárása érdekében arra kérdeztünk rá, milyen az adatközlő viszonya jelenlegi lakóhelyéhez. Az adatközlők egy hétfokozatú skála megfelelő pontjának kiválasztásával válaszolhattak (1 – nagyon negatív, 7 – nagyon pozitív), a középső fokozat (4-es pont) a semleges viszonyt fejezte ki.

Az elemzésekből kitűnt, hogy a vizsgált kisebbségek tagjai jelenlegi lakóhelyükhöz nagyrészt pozitívan viszonyulnak, ugyanis az ilyen típusú válaszok fordultak elő a leggyakrabban. Konkrétan így vélekedik lakóhelyéről a szlovákok 45,7%-a, a németek 38,9%-a, a horvátok 48%-a és a bolgárok 54%-a. Nagyon pozitívan viszonyul a lakóhelyéhez (azaz a legmagasabb ponttal értékelte viszonyát) a szlovákok egyharmada, a többi kisebbségnél pedig az adatközlőknek mintegy az egynegyede (németek 24,5%, horvátok 27,8%, bolgárok 28%). Ha tehát az adott probléma megítélésekor abból indulnánk ki, hogyan oszlanak meg a pozitív és a negatív válaszok, nyilvánvaló, hogy az adatközlők többsége saját bevallása szerint pozitívan viszonyul ahhoz a településhez, ahol lakik. Az egyes kisebbségek válaszait összevetve a legtöbb pozitív válasz (a 6. és 7. pont adatai összesítve) a bolgároknál fordul elő (82%), aztán következnek a szlovákok (79,4%), a horvátok (az adatközlőknek nem egész háromnegyede: 72,5%), majd pedig a németek (66,5%). A szláv kisebbségek tagjait tehát összességében nagyfokú lokálpatriotizmus jellemzi. S bár a német kisebbség tagjai is pozitívan viszonyulnak lakóhelyükhöz, a többi kisebbséggel összevetve közöttük létezik egy számosabb csoport, amely ambivalens módon viszonyul lakóhelyéhez, s ezért az esetleges lakhelyváltoztatás számukra nem jelentene akadályt. Bizonyos mértékben a kisebb mértékű lokálpatriotizmus igazolódott, erre már az előző fejezetben is tettünk utalást.

Az adatközlő múltbeli lakhelyváltoztatásával és a lakóhelyéhez fűződő viszonyával kapcsolatos elemzések igazolták, hogy e két mutató között pozitív összefüggés áll fenn. Másképp megfogalmazva: az erős lokális identitást mutató (a 6. és 7. pontot választó) adatközlők életük során egyszer sem változtattak lakóhelyet, ez volt érvényes a bolgár adatközlők 92,6%-ára, a szlovákok 89%-ára, a horvátok 75,2%-ára és a németek 73,5%-ára. Ebből arra következtethetünk, hogy az erős lokális identitás meghatározza a kisebbségi lakosság migrációs mozgását.

Ami az adatközlői válaszok családtípus szerinti differenciálódását illeti, minden kisebbség esetében általános tendenciaként megfogalmazható, hogy a homogén, idősebb, falun élő családra az erősebb lokális identitás a jellemző. Statisztikailag szignifikáns eltérések csak az alábbi esetekben mutatkoztak: az etnikai szempont szerint csak a szlovákoknál (p^*), a generációs szempont szerint a németeknél (p^{**}) és a horvátoknál (p^*), a lakóhely szerint pedig a németeknél (p^{***}). A bolgárok esetében a család típusa nem bizonyult differenciáló tényezőnek.

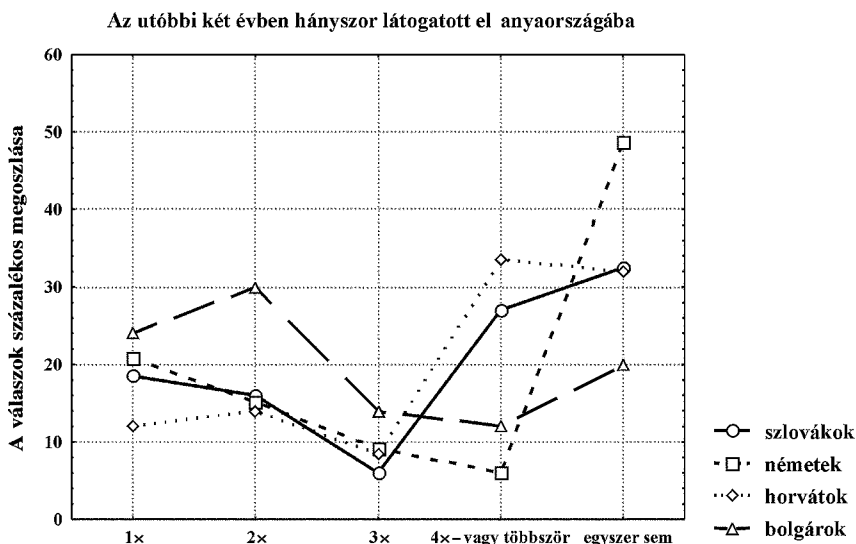
Ha tehát össze kívánjuk foglalni a lokális identitásra vonatkozó kutatási eredményeinket, megállapíthatjuk, hogy minden vizsgált kisebbség esetében az adatközlők általában meg vannak elégedve jelenlegi lakóhelyükkel, és többségüket pozitív érzések fűzik hozzá. Ennek oka nyilván az, hogy a kisebbségek már nagyon régóta együtt élnek a magyar többséggel, és adaptálódtak környezetükhöz. Más egyéb tényezők mellett az erős lokálpatriotizmus stabilizáló tényezőként hat, ugyanis az elemzések igazolták a lokális identitás szintje és a családi migráció közötti pozitív összefüggést.

11.4. AZ ANYAORSZÁGGAL VALÓ KAPCSOLATTARTÁS

A kisebbségi közösségek esetében az anyaországgal való kapcsolattartás olyan fontos tényező, amely befolyásolja a kisebbséghez tartozó személy etnikai azonoságérzését, gondolkodásmódját és cselekedeteit, ezen túl a nyelv használatára ösztönöz, és nem utolsósorban emeli az anyanyelvi nyelvismeret szintjét.

A migráció vizsgálatakor tehát aziránt is érdeklődtünk, milyen gyakran és milyen okból látogat el az adatközlő anyaországába. Az adatközlőknek tehát azt a kérdést tettük fel, hogy az utóbbi két év során hányszor látogattak el az anyaországba, valamint arra kértük őket, közelebbről határozzák meg a látogatások okát.

A 11.1. grafikonon a látogatások gyakoriságát mutatjuk be, ahogyan arról az egyes kisebbségek képviselői nyilatkoztak. A grafikonból kitűnik, hogy a szlovákoknak mintegy csak negyede (27%) látogatott el négyszer vagy annál többször Szlovákiába, egyharmaduk (32,5%) viszont egyszer sem utazott oda. A többiek egy-kétszeri látogatásról számoltak be. A németeknek majdnem a fele (48,7%) azt válaszolta, hogy az utóbbi két évben egyszer sem látogatott el az anyaországba, a vizsgált kisebbségek esetében ez a legmagasabb érték. Ezzel szemben a leggyakrabban a horvátok utaznak az anyaországba, ugyanis egyharmaduk (33,5%) négyszeri vagy többszöri látogatásról számolt be. Az adatközlők további egyharmada (32%) viszont nem utazott Horvátországba. Érdekes módon a bolgárok esetében volt a legkisebb azok aránya, akik gyakran látogatnak az anyaországba (az adatközlők 12%-a négyszer vagy annál többször volt Bulgáriában), az anyaországgal való kapcsolattartás azonban tartósabb és kiegyensúlyozottabb, ugyanis a bolgá-

11.11. grafikon

roknak több mint a fele (54%) legalább egyszer vagy kétszer ellátogatott az anyaországba.

Összefoglalva: a szlovákok, németek és horvátok esetében érdekes jelenségre figyelhettünk fel: egyrészt aránylag magas azoknak az adatközlőknek az aránya, akiknek az anyaországgal való kapcsolata az utóbbi két évben teljesen megszűnt, a másik oldalon viszont az adatközlők egy része (főleg a horvátok és a szlovákok) gyakran ellátogat Horvátországba, illetve Szlovákiába. A legstabilabb (bár nem túl gyakori) kapcsolattartás a bolgárokra jellemző. Érdekeséggé említhetjük meg, hogy saját bevallásuk szerint a városi adatközlők – főként a szlovákok és a bolgárok – látogattak el gyakrabban (négyeszer vagy annál többször) az anyaországba, mint a falusiak (mind a két kisebbség esetén a városi/falusi adatközlők válaszai közötti eltérés p^*).

Feltehető, hogy ebben a vonatkozásban több információval szolgálnak az utazási okok. Az adatközlők igennel vagy nemmel jelölhették meg az utazás okát: bevásárlás, turizmus, családlátogatás, barátok és ismerősök meglátogatása, munka, az anyanyelvi ismeretek elmélyítése, szolgálati út. Tekintetbe véve vizsgálatunk célját, elsősorban a családi és baráti kapcsolatok ápolására, valamint az anyanyelvi ismeretek elmélyítésére vonatkozó kérdésekhez kapcsolódó válaszok érdekelték bennünket.

A szlovákoknál a pozitív válaszokon belül a legnagyobb arányt a turisztika mint ok érte el (60,2%), a második és a harmadik helyen a család- és rokonlátogatás (50,8%) és a barátok meglátogatása (43,7%) szerepelt. A legtöbb negatív válasz a vásárlási (83,8%) és a munkavállalási (73,5%) célú utazásra vonatkozott. Az anyanyelvi ismeretek elmélyítése esetében pozitívan válaszolt az adatközlők egyharmada (34,2%), nemleges választ adott kétharmaduk (65,9%).

A szlovákokhoz hasonlóan a németek is a leggyakoribb okként a turisztikai (59%), családlátogatási (58,9%) célú utazást, illetve a barátok felkeresését (53,7%) jelölték meg. A legkevésbé jellemző utazási ok az anyanyelvi tudás tökéletesítése és a munkavállalás, ugyanis az előzőre az adatközlők 81,3%-a, az utóbbira pedig 79,7%-a adott tagadó választ.

A horvátok elsősorban turisztikai céllal utaznak az anyaországba (81,5%), ez nem is meglepő, tekintetbe véve azt, hogy Horvátország vonzó turisztikai célpont. A horvátok számára azonban mégiscsak az anyaországról és az anyanemzetről lévén szó, ezért meglepően kevesen válaszoltak pozitívan a család- és rokonlátogatással kapcsolatos kérdésre (29,8%). Természetesen nem zárható ki a turisztikai célú utazás összekapcsolása a családlátogatással, ám mivel az ok kiválasztásakor az adatközlők a turizmust részesítették előnyben a családlátogatással szemben, már ez a tény is azt bizonyítja, hogy az anyaországi családdal és a rokonsággal való kapcsolattartás másodrangú jelentőségű. Érdekes azonban egyúttal az is, hogy a horvátoknak a fele utazása céljaként barátokkal és az ismerősökkel való találkozást jelölte meg. Másrészt öröndetes tény, hogy horvát nyelvtudása tökéletesítésére utazik Horvátországba a horvátoknak mintegy egyharmada (31,4%). A negatív válaszok közül a legtöbben a munkavállalást (80,3%), a második helyen pedig a bevásárlást (78%) jelölték meg, tehát a horvát adatközlők szerint legkevésbé ezekkel az okokkal magyarázható horvátországi utazásuk.

A bolgárok esetében a bulgáriai utazás fő célja a családdal, a rokonokkal és a barátokkal való kapcsolattartás, ugyanis a magyarországi bolgároknak a 97,6%-a e kérdések esetében adott pozitív választ. Ily módon is igazolódtak tehát az elméleti elemzésekből levont következtetések, melyek szerint a bolgárok az anyaországgal tartósabb és intenzívebb kapcsolatokat ápolnak. Másrészt viszont a bolgárok 81,6%-a adott negatív választ az anyanyelvi ismeretek elmélyítésére mint okra. Tekintettel azonban e kisebbség jó anyanyelvtudására – amit vizsgálatunk is alátámasztott –, ez nem meglepő adat. A negatív válaszok esetében két ok vezet: a bevásárlás és a munkavállalás (95%, 92,3%).

A tárgyalt kérdésre adott válaszok értékelése alapján nyilvánvaló, hogy a vizsgált kisebbségek tagjai járnak ugyan, de inkább ritkábban az anyaországukba, tehát általánosságban véve nem beszélhetünk gyakori utazásokról. A gyakoribb utazás csak a szlovákok és a horvátok egyharmadára jellemző. Az utazás okát-célját vizsgálva öröndetes viszont, hogy a szlovákok, németek, de főleg a bolgárok esetében az okok között előkelő helyen szerepel a családdal és a barátokkal való kapcsolattartás. Bár a horvátoknál a turisztikai célú utazás dominál, az adatközlőknek a fele az anyaországi barátokkal való találkozást is megjelölte utazása okaként. Ez is annak bizonyítéka, hogy nem szakadtak meg az anyaországhoz fűződő kapcsolataik. Szintén öröndetes, hogy a szlovákoknak és a horvátoknak majdnem egyharmada jelölte meg utazása okaként anyanyelvi tudásának tökéletesítését.

12. AZ EMPIRIKUS EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

12.1. A NÉMET, SZLOVÁK, HORVÁT ÉS BOLGÁR KÖZÖSSÉGEK JELLEMZŐI

A kisebbségek/családok jellemzői esetében e kisebbségek kialakulásával kapcsolatos rövid történelmi kitérő után (4.1. fejezet) az 1990. és a 2001. évi népszámlálások hivatalos adatai alapján közöljük e kisebbségek alapvető demográfiai, etnikai és szociális jellemzőit, figyelmünket azonban elsősorban a vizsgált társadalmi jelenségekre – etnikai identifikáció, nyelvi viselkedés, nemzetiségi kultúra – összpontosítottuk, s rámutattunk azokra a sajátos jegyekre, amelyek a Magyarországon élő németeket, szlovákokat, horvátokat, bolgárokat jellemzik.

Az 1990-es és a 2001-es (4.2. fejezet) népszámlálás demográfiai adatainak összevetéséből megállapítható, hogy a nemzetiségi mutató tekintetében a németeknél, szlovákoknál és a horvátoknál növekedés tapasztalható; a legnagyobb arányú növekedést a németeknél regisztrálták. Mind a négy vizsgált kisebbségnél csökkenés mutatható ki a tekintetben, hányan vallották hivatalosan a kisebbségi nyelvet anyanyelvüknek, a csökkenés a horvátoknál a leginkább szembeűnő. Az egyes kisebbségek között a legnagyobb eltérések az anyanyelvi adatok és a kisebbségi nyelvnek családi és baráti körben való használata között mutatkoznak. A németek és szlovákok esetében a növekedés mintegy 50%-os, a horvátoknál minimális, a bolgároknál viszont kevesebben beszélnek családi körben bolgárul, mint ahányan a bolgár nyelvet anyanyelvként választották. A nemzetiség és a kisebbségi kultúrához való kötődés mutatóit összevetve egyértelmű a pozitív irányú elmozdulás: mind a négy kisebbség tagjai nagyobb számban azonosultak saját kisebbségi kultúrájukkal.

Összességében a horvátok és a bolgárok azonosultak leginkább saját nemzetiségük kulturális értékeivel, a németeknél és a szlovákoknál viszont a legmagasabb volt a nemzetiségi azonosulás. Ennek következtében a népességszámot tekintve a szlovákok és a horvátok között sorrendcserére került sor: 1990-ben a szlovákok létszámukat tekintve a magyarországi kisebbségek sorában a negyedik helyet foglalták el (a romák, a németek és a horvátok mögött), jelenleg a harmadikok. Ez arról tanúskodik, hogy a szlovákok esetében erősödik etnikai hovatartozásuk átélése és e hovatartozás kifejezésének igénye; bár kisebb mértékben, az erősödés a horvátoknál is megfigyelhető. A német kisebbség továbbra is a második legnagyobb létszámú magyarországi kisebbség (a romák után).

A kisebbségi családok nemzetiségi összetételére vonatkozó adatok vizsgálatakor megállapítottuk, hogy a vegyes házasságok aránya a szlovák kisebbség esetében a legmagasabb (az összes többi magyarországi kisebbséggel összevetve). E tekintetben csak valamivel jobb a helyzet a németeknél, ahol az etnikailag homogén és a vegyes házasságok aránya csaknem kiegyenlített. A Doncevsz Toso által közölt adatokat elfogadva a bolgároknál is hasonló a helyzet. A magyarországi horvátok helyzete e tekintetben kedvezőbb, ugyanis az etnikailag homogén házasságok arányát tekintve országos méretben a második helyen állnak (a románok mögött). Mivel azonban a házasságoknak mintegy egyharmada ez esetben is etnikailag heterogén, ez arra utal, hogy náluk is jelentkezik a vegyes házasságok irányában ható tendencia.

Mindkét típusú családban – homogén és vegyes – vizsgáltuk a családtagok etnikai identitásának változását és perspektíváit; ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy a németek, a szlovákok és a horvátok gyermekeinél erősödött az asszimilációs tendencia (mind a nemzetiség, mind pedig az anyanyelv vonatkozásában), bár az egyes etnikumoknál ez differenciáltan jelentkezik.

A magyarországi németek, szlovákok és horvátok etnikai identitását (4.3. fejezet) az évek óta tartó akkulturációs és asszimilációs folyamatok jellemzik. Az előrehaladott asszimiláció következtében e kisebbségek tagjainak etnikai öntudata gyenge. Összességében e kisebbségeknél a kettős nemzetiségi kötődés, a kétnyelvűség és a kétkultúrájúság jeleiről beszélhetünk, miközben e társadalmi jelenségek rendszerint aszimmetrikus formában jelentkeznek. A németek, szlovákok és horvátok esetében az etnikai identitás kinyilvánításának sajátos történelmi, lokális és regionális mutatói ellenére különlegesen erős a magyarságtudat, a magyar nyelv mindennapi használata és a kétkultúrájúság, tehát mind a többségi, mind pedig a kisebbségi kulturális javak fogyasztása.

A magyarországi kisebbségi közösségek kettős identitásának időszerűsége a 2001-es népszámlálási adatokban is megjelent: ekkor nyílt először lehetőség a többes (kettős, hármas) identitás – nemzetiség vállalására. A (hivatalosan még nem igazolt) népszámlálási adatok szerint ezt a lehetőséget a németek, szlovákok és horvátok ki is használták.

A többi magyarországi kisebbségi közösséggel összevetve sajátos helyzet jellemzi a bolgárokat. Bár kis létszámú közösségről van szó, hosszú távon mégis sikerült megtartaniuk etnikai azonosságukat. Ezt nyilvánvalóan bizonyos történelmi és demográfiai folyamatoknak, illetve a szezonmunkára rendszeresen ide érkező népességnek köszönhető. A hagyományos bolgár kultúra fenntartásához a sajátos munkaszervezés is hozzájárult: a közös családi vállalkozás biztosította e kisebbség zárt társadalmi rendszerét. Jelenleg azonban már náluk is szaporodnak a vegyes házasságok, változik szakmai irányultságuk, jelentkezik az egyéni migráció, s természetesen hat a természetes asszimiláció is.

A vizsgált kisebbségek nyelvi viselkedésének elemzése kapcsán (4.4. fejezet) megállapítottuk, hogy azon kisebbségek közé tartoznak, amelyek azelőtt telepedtek le Magyarországon, mielőtt anyaországukban lezajlott volna a felvilágosodáshoz kapcsolódó nyelvi modernizáció, ezért anyanyelvük archaikus változatát (nyelvjá-

rást) beszélnek (például a németek, horvátok, szlovákok, szlovének). E kisebbségek nyelviileg erőteljesebb mértékben asszimilálódtak, anyanyelvük használata családi körben is korlátozott. A bolgár „mikrokisebbség” kapcsán is megjegyzi a szakirodalom, hogy jelenleg a bolgárok kilenczede magyarul beszél. Nyilvánvaló tehát, hogy a kisebbségi családokban az anyanyelv elsajátításának folyamata igen bonyolult, számos családban megszakadt a nyelvtörökítés folyamata, s a magyar nyelv vált dominánssá. Hasonló a helyzet a nyilvános kommunikációban is.

A nyelvi vizsgálatokban a kommunikáció nyelvére összpontosítottuk figyelmünket, s ezzel kapcsolatban a németek, szlovákok, horvátok és a bolgárok által beszélt kisebbségi nyelv érdekelt, amelynek jelenlegi ismereteink szerint minden közösség esetében két változata van: az oktatási intézményekben elsajátított irodalmi nyelv (vagy sztenderd nyelvváltozat) és a nyelvjárás (helyi nyelvjárások).

A német nyelv nyelvjárásai változatát e kisebbség tagjai anyanyelvként beszélik, kommunikációs repertoárjukban, bár generációnként eltérő kompetenciával, egyszerre van jelen a településdialektus, a sváb és a magyar. Az irodalmi németet, a „Hochdeutsch”-ot a németül is tudók az iskolai oktatás keretében idegen nyelvként tanulták. Különbséget kell tehát tennünk az anyanyelvet jelentő sváb, a többség nyelvét jelentő, de a magyarországi németek által anyanyelvi szinten beszélt magyar és az irodalmi német között, amely soha nem volt a falusi sváb népesség anyanyelve. A magyarországi szlovák nyelvszigeteken mind a három szlovák alapnyelvjárás-csoport, a nyugat-, közép- és kelet-szlovák nyelvjárás változatai megtalálhatók. Ezek a nyelvjárások az adott szlovák közösségen belül még mindig a társalgási nyelv szerepét töltik be, mégpedig annak ellenére, hogy a szlovák nyelvszigetek csaknem háromszáz éves története során az említett nyelvjárások fokozatosan veszítettek társadalmi értékükből. A horvát nyelvnek három nyelvjárásai változata van, ezek a mi?, mit? kérdő névmás alakváltozatai – što-, kaj- és ča– alapján különböznek egymástól. Eszerint beszélünk što, kaj és ča nyelvjárásról, ezeket beszélik az egyes regionális csoportok, amelyeket a gradistyei, muravidéki, bunyevác és baranyai horvátok néven nevezünk. A horvát irodalmi nyelv (és bizonyos változtatással a szerb irodalmi nyelv) alapját a što nyelvjárás képezi. A horvátok erősebben kötődnek nyelvjárásukhoz, mint a sztenderd horvát nyelvváltozathoz. A magyarországi bolgár kisebbség a bolgár nyelv irodalmi változatát használja hivatalos nyelvként az oktatásban, a kultúrában, a tömegkommunikációban, a publicisztikában, a szakmai publikációkban. A beszélt nyelvváltozat kapcsán azonban meg kell jegyeznünk, hogy a legidősebb nemzedék tagjai a mai napig Tirnovo környéki keletbolgár nyelvjárásban beszélnek egymással. Ez valójában az irodalmi horvát nyelv egy változata, amely az irodalmi nyelvről „lágyabb” ejtémódjában különbözik. A fiatalabb generáció (többek között az oktatásnak köszönhetően) kizárólag a bolgár irodalmi nyelvet használja. Általánosságban elmondható, hogy a magyarországi bolgárok esetében – a szlovákoktól és horvátoktól eltérően – nem különböztetünk meg több nyelvváltozatot.

A Magyarországon élő kisebbségeknek tulajdonított további etnikai jegy a két nyelv használata, tehát a kétnyelvűség. Egyúttal főként a németek, szlovákok és horvátok esetében az eddigi kutatások azt támasztották alá, hogy aszimmetrikus,

magyarnyelv-domináns, a német/szlovák/horvát nyelv meggyengüléséhez vezető kétnyelvűségről van szó. Az utóbbi időben a nyelvi identitás fejlődésének stagnálása figyelhető meg, a nyelvi identitás elsődlegesen szimbolikus síkon nyilvánul meg. Úgy tűnik – s ezt jelen vizsgálatunk is igazolja –, hogy a kisebbségi nyelveknek elsősorban manifesztációs, szimbolikus funkciójuk van, s csak azután következik a kommunikatív funkció, az is csak egy szűk nyelvhasználati szintéren jelentkezik: többnyire a nyilvános színtereken, kevésbé a családi környezetben.

A magyarországi kisebbségek kétnyelvűsége tehát összetett jelenség, akár a természetes vagy a mesterséges (iskolában szerzett) kétnyelvűség, akár a nyelvi dominancia és a diglosszia, illetve az egyéb kétnyelvűségi formák (gyermeki, intenciós, passzív, produktív) szempontjából közelítünk is felé. E tekintetben nem elhanyagolható a nyelvi-szociológiai háttér sem: mely kisebbségi nemzedékeket, milyen széles rétegeket és milyen mértékben érint ez a jelenség.

A kisebbségi kultúráknak a többségitől elválasztó alapvető sajátossága (4.5. fejezet) elsősorban az, hogy két vagy három kultúrához kapcsolódnak. Ez természetesen a szóban forgó magyarországi kisebbségeknél is – különböző mértékben – megnyilvánul. Ez az anyanemzet, a többségi nemzet és a saját kisebbség kultúrájához való kapcsolódást jelenti.

A vizsgált kisebbségek nemzetiségi kultúrájának rövid jellemzéséből kitűnt, hogy életükben a kultúra – akár a hagyományos, akár a mai kultúráról van szó – jelentős szerepet játszott és játszik ma is. A nemzetiségi kultúra fejlesztése, fejlődése iránti érdeklődésük főként a magyarországi társadalmi változások (1990) után erősödött meg, ekkor teremtdtek meg ugyanis a nemzetiségi kultúrák intézményes fejlődésének jogi feltételei. A kultúraalkotó tevékenységből elsősorban az egyes kisebbségi elitiek vették ki a részüket, tehát az értelmiség, amely a kisebbségi társadalom képviselőjeként leginkább tudatosítja azt a szerepet, amelyet a nemzetiségi kultúra az adott etnikum további fejlődésében játszik. A német, szlovák, a horvát, a bolgár értelmiség e tekintetben jelenleg meghatározó szerepet tölt be. Különösen hasznos a jelenlétük a kisebbségi önkormányzatokban, ahol azok megalakulása óta (1994) saját kisebbségük érdekében tevékenykednek. Összességében leszögezhető, hogy a németiség, szlovákság, horvátság és bolgárság ma aránylag kiterjedt és tagolt nemzetiségi kulturális hálózattal rendelkezik. Bizonyos intézményi háttérrel is rendelkeznek, ennek bővítése állandó cél. E tekintetben fontos funkciójuk van az országos és helyi kisebbségi önkormányzatoknak, amelyek sokszor a kisebbségi kultúra támogatójaként és szervezőiként is szerepet vállalnak.

12.2. A CSALÁDOK JELLEMZŐI

A kutatásba bevont német, szlovák, horvát és bolgár adatközlők családja olyan településen él, ahol az adott kisebbség lélekszáma magas (6.1. fejezet). A vizsgálatba bevont németeket hat megyéből (Baranya, Pest, Tolna, Bács-Kiskun, Zala, Komárom-Esztergom megye) és Budapestről választottuk ki; a szlovák családokat az általuk legnagyobb számban lakott öt megyéből – Békés, Pest, Komárom-Esz-

tergom, Borsod, Nógrád megye – választottuk. A mintát megfelelő mértékben budapesti családok egészítették ki. A horvát családok hat megyében laknak: Baranya, Zala, Vas, Győr-Moson-Sopron, Bács-Kiskun, Pest megye, valamint Budapest. A cél ebben az esetben is a területi reprezentativitás megtartása volt. Mivel a bolgároknak több mint a fele Budapesten él (az 1990-es népszámlálás adatai szerint), a teljes minta kiválasztása a városban és a környékén élő bolgárok közül történt.

E kutatás céljaira a kiválasztott minta teljes felnőtt populációját képviselő négy korcsoportot (fiatalabb, középkorú, idősebb, legidősebb) alakítottunk ki, a fiatalabb kategóriánál 10 éves, a többi kategóriánál 14 éves intervallum szerinti bontást alkalmaztunk. A kutatásban a németek, a szlovákok és a horvátok esetében a középgeneráció (30–44 évesek) volt túlsúlyban. A bolgárok esetében szinte azonos arányban a középkorú és az idősebb generáció képviseltette magát a legnagyobb mértékben. Minden kisebbség esetében a legkisebb csoportot a fiatal korcsoport képviselte. Mivel a kiválasztás egyik feltétele a szülői státus volt, s a családalapítás köztudottan későbbre tolódott, ezt a megoszlást természetesnek tekinthetjük.

Ami a vizsgálatba bevont személyeknek a családtípus szerinti megoszlását illeti, megállapíthatjuk, hogy az egyes kisebbségek között nem voltak különbségek sem a család etnikai összetétele, sem pedig a lakóhely típusa szerint, tehát mind a négy családtípusban (homogén/vegyes, városi/falusi) megközelítőleg azonos számú adatközlő volt. Eltérő helyzet alakult ki a fiatalabb és az idősebb családtípus szerinti bontásnál, amikor is a fiatalabb és a középkorú korcsoportot a fiatalabb, az idősebb és a legidősebb korcsoportot az idősebb típusú családok képviselték – e vonatkozásban mindhárom nemzetiség esetében statisztikailag szignifikáns eltérés mutatkozott.

További fontos demográfiai jellemző a kisebbségek nemek szerinti megoszlása, amely szoros összefüggésben áll a népesség korösszetételével. A vizsgálati minta összetétele e mutató tekintetében megközelítőleg megfelelt a teljes német, szlovák, horvát és bolgár népességének, amelyet a nők túlsúlya jellemez.

A kutatásba bevont adatközlők műveltségi adatai (alapfokú, középfokú – érettségi nélkül és érettségivel, közelebből nem specifikált felsőfokú végzettség) azt mutatják, hogy mintánkban mind a négy iskolázottsági szint képviselve volt. Az adatközlők legtöbbször érettségizett és felsőfokú végzettségű volt. Jelentősebb eltérés a bolgároknál jelentkezett, az ő esetükben az első két szint minimálisan volt jelen. A kutatásba bevont házaspárok tagjai rendszerint gazdaságilag aktívak voltak (a foglalkoztatottak aránya minden kisebbség esetében meghaladta a 70%-ot). Ami az adatközlőknek a gazdasági ágak szerinti megoszlását illeti, a németeknél, szlovákoknál és a horvátoknál az egészségügy, az oktatás, a kultúra dominált (az adatközlőknek több mint egyharmada idetartozott), partnereik esetében a meghatározó szektor a mezőgazdaság és az ipar volt (egyötödük tartozott ide). A bolgár adatközlők esetében többé-kevésbé kiegyenlített volt az arány a mezőgazdaság, az oktatás, a kultúra és a szolgáltatások között, a partnerekre viszont a kereskedelem és a vállalkozás volt a jellemző (mintegy egyharmaduknál). Ez a bolgároknak a mezőgazdasági jellegű tevékenységeken (zöldség- és gyümölcs termesztés) alapuló életmódjával függ össze. A szlovákok és a bolgárok esetében – az életmóddal

és vidéki lakóhellyel összhangban – erőteljesebben vannak jelen a mezőgazdasági foglalkozások, a németek és horvátok esetében pedig az ipari foglalkozások.

A család etnikai összetételével (homogén és vegyes házasság) és generációs összefüggéseivel kapcsolatban (6.2. fejezet) vizsgáltuk az eredeti (apa, anya) és a jelenlegi család (gyermek, unokák) nemzetiségi összetételét. A kapott adatok mind a négy kisebbség esetében igazolták az elméleti alapvetésben megfogalmazott tendenciákat, ti. hogy generációnként csökken a magukat az adott nemzetiséghez tartozónak vallók száma. A nagyszülők (az adatközlő apja és anyja) körében magas a saját kisebbséghez tartozást vallók aránya, az unokák (az adatközlők gyermekei) körében ez kevésbé jellemző (a szlovákok és a bolgárok esetében 40%, a németeknél 50%, horvátoknál 75%), a dédunokáknál (az adatközlők unokái) pedig még kisebb arányú (a szlovákoknál csak 4,2%). A négygenerációs összevetésben a magyar nemzetiséggel való azonosulás irányába való elmozdulás nyilvánvaló és erősödő tendenciájú.

A nyelvi kérdések vizsgálatakor az érdekelt bennünket, milyen arányban tartották a németek, szlovákok, horvátok és bolgárok anyanyelvüknek a kisebbségi nyelvet, a kisebbségi nyelv nyelvjárási változatát, a többségi (magyar) nyelvet, esetleg két (például a szlovák és magyar) nyelvet. A kapott adatok szerint anyanyelvként a kisebbségi nyelvtől eltérő más nyelvet (a magyart) legnagyobb számban a németek (40%) adták meg, őket követték a szlovákok (25%), a horvátok (19%) és a bolgárok (8%) esetében ez az arány alacsonyabb volt. Vegyes (kettős) anyanyelvet csak kevés szlovák és bolgár adatközlő adott meg (6%, 8%). A németeknél és a horvátoknál szembetűnő a kisebbségi nyelv nyelvjárási változata felé való fordulás: a sztenderd német/horvát nyelv mellett (a német adatközlőknek mintegy a negyede, a horvátoknak mintegy a fele) anyanyelvként a nyelvjárást is feltűntették (a horvát adatközlőknek az egyharmada, a németek adatközlőknek több mint az egyharmada). Egészében véve anyanyelvükkel (annak különböző változataival) leginkább a bolgárok (84%) és a horvátok azonosulnak (81% – a két nyelvváltozat összesen).

A családtípusok szerinti megoszlás szempontjából statisztikailag szignifikáns eltérés volt kimutatható a szlovákoknál, a németeknél és a bolgároknál az idősebb és a fiatalabb családtípus esetében: az idősebb családtípushoz tartozó adatközlők nagyobb mértékben tartották anyanyelvüknek a szlovákot/németet/bolgárt, mint a magyart. A horvátoknál a családtípus szerint az anyanyelvi mutató tekintetében ilyen eltérés nem volt.

Az életmódra vonatkozó adatok szerint (6.3. fejezet) mind a négy kisebbségnél az adatközlők – a család homogén/heterogén etnikai összetételének szempontjából – házastársi kapcsolatban élnek (házaspár családforma), a fiatalabb típusú család esetében minden csoportban jelentkezik a szülőktől való különélés (rendszerint egy háztartásban élnek); a lakóhely szerint falvakban leginkább családi házban, városi lakóhely esetében a szlovákok, németek és a horvátok többnyire családi házban, kevésbé többlakásos lakóházban laknak; a bolgároknál a családi házban és a saját tulajdonú lakásban élők aránya kiegyenlített volt.

Az említett három jegy szerinti családtipológia kapcsán megállapítható, hogy az egyes jegyek összefüggenek egymással. A szlovákok, németek és a horvátok

esetében az etnikai és a korcsoporti jegy teljes mértékben fedi egymást: a 100 etnikailag homogén családból 50 az idősebb, 50 pedig a fiatalabb csoportba tartozott, s ugyanez volt a helyzet a vegyes házasságoknál is. A bolgároknál enyhe elmozdulás figyelhető meg a homogén és idősebb család irányába (a 26 homogén házasságból 17, a 24 vegyes házasságból 11 tartozott az idősebb típusba). Mind a négy kisebbségnél enyhe eltolódás volt megfigyelhető a harmadik jegy – a lakóhely – esetében, ugyanis a nagyjából városokban (főként Budapesten) lakó bolgárok kivételével a horvátok, németek és a szlovákok között nagyobb arányban voltak képviselve a falvakban lakók, ez a tény az adott kisebbségek területi elhelyezkedését tekintve érthető is.

12.3. A NÉMET, SZLOVÁK, HORVÁT ÉS BOLGÁR KISEBBSÉGI CSALÁD ETNIKAI IDENTITÁSA

A társadalmiidentitás-elmélet (Social Identity Theory) értelmében az identitás említett két szintjének, az egyéni (perszonális) és a csoportidentifikációnak különböző szempontjait elemeztük. Ennek megfelelően fogalmaztuk meg a saját kisebbséghez és az egyéb kiválasztott társadalmi alakulatokhoz való tartozás feltárására irányuló kérdéseket.

A saját nemzetiségi hovatartozás érzékelésének erőssége (intenzitása) kapcsán azt vizsgáltuk, milyen mértékben érzi magát az adatközlő a szlovák, a német, a horvát, a bolgár kisebbséghez tartozónak. Együttal az is érdekelt bennünket, milyen erősen tudatosítja az adatközlő, hogy ő szlovák, német, horvát, bolgár. A saját etnikai hovatartozás érzékelésének intenzitására vonatkozó adatot a tudatosítás mértéke egészítette ki (7.1. fejezet).

Az adatok gyakorisági elemzéséből kitűnt, hogy mind a négy kisebbség esetében a legtöbb adatközlő saját etnikai hovatartozását a legmagasabb szinten értékelte, tehát ez erősen tudatosult bennük. Ilyen jellegű választ adott a szlovákoknak több mint az egyharmada (35,7%), németeknek csaknem a fele (46%), a horvát adatközlők fele (50,3%) és a bolgároknak mintegy az egyharmada (32,7%). Ha összevonnuk a kisebbséghez tartozás esetében az erős érzést jelentő két szintet (a numerikus skála 6–7. pontját), megállapítható, hogy a szlovákoknak több mint a kétharmada (67,8%), a németeknek majdnem a háromnegyede (73%), a horvátoknak a háromnegyede (76,4%), a bolgároknak pedig majdnem a fele (49%) emocionálisan erősen kötődik saját kisebbségéhez.

A nemzetiségi hovatartozás tudatosításának mértékét vizsgálva a németek, horvátok és a bolgárok esetében a leggyakrabban megjelölt válasz az értékelési skálán a „határozottan igen” volt. Ilyen választ adott a németek 37,5%-a, horvátok 42%-a és a bolgárok 56%-a. A szlovákok legtöbbször ugyan pozitív választ adott (az „igen” válaszok aránya 33,7%), ám kisebb számban választották az egyértelműbb változatot („határozottan igen”). A két pozitív válaszlehetőség („igen” és „határozottan igen”) összevonása révén megállapítható, hogy a szlovákokban, németekben, horvátokban és bolgároknak nagymértékben tudatosul etnikai hovatartozásuk (62,8%,

62,5%, 80%, 78%), s ez összhangban van az etnikai hovatartozás erős érzésével és átélésével. Egyúttal a kisebbséghez tartozást leginkább egyértelműen a horvátok élik át, és ők azok, akikben ez a tény leginkább tudatosul.

Az egyéni etnikai identifikáció elemzése, tehát a saját személyes identitás érzékelése azt mutatja, hogy az adatközlőkben nagymértékben és egyértelműen tudatosul a saját nemzetiségükhöz való tartozás, és ezt aránylag erősen érzékelik is. Az etnikai identitás megerősödésével kapcsolatban ez a tény a továbbiakban pozitívan hathat a szlovák, német, a horvát és a bolgár közösség további fejlődésére és létére. Az eredmények egyúttal arra is utalnak, hogy az etnikai azonosulás mértékét és erősségét bizonyos mértékben a családtípus is meghatározza (a családtípust a vizsgálati módszer szerint értelmezve). A vidéken, homogén házasságban és az idősebb családtípusban élő adatközlők esetében megfigyelhető az a tendencia, hogy saját nemzetiségi hovatartozásuk tudatosításának mértékét és erősségét magasabbra értékeljék. Véleményünk szerint ezt aényt a nemzetiségi, generációs és szituációs tényezők bonyolult összefüggése determinálja.

A csoportos etnikai identifikáció kapcsán arra mutatunk rá, milyen jelentőséget tulajdonít az adott kisebbség tagjaként az adatközlő egyes kiválasztott társadalmi alakulatoknak (7.2. fejezet). A kutatás céljával és tárgyával összhangban az elemzés referenciakeretét az adatközlőknek azzal kapcsolatos véleménye alkotta, milyen mértékben azonosulnak bizonyos kiválasztott makroszociális alakulatokkal (lakóhely, régió, kisebbség, többség, anyanemzet, állam – Magyarország, Szlovákia, Németország, Horvátország, Bulgária), a kapott adatokat a nemzetiség és a családtípus szerint elemeztük. A szociális identitást tehát hét kiválasztott területen, szinten vizsgáltuk.

A csoportos etnikai identifikációval kapcsolatos kutatási eredmények arra utalnak, hogy az egyes kisebbségeken belül eltérések mutatkoznak a vizsgált társadalmi alakulatokkal való azonosulás mértékének és az érzés erősségének tekintetében is. Az adatközlők a saját kisebbséghez való tartozás érzékelését nagymértékűnek minősítették (a szlovákok, németek és a horvátok esetében), ez összhangban van a személyes etnikai identifikáció eredményeivel. Tehát bebizonyosodott a személyes és a csoportidentifikáció kölcsönös determináltsága és összefüggése. Másrészt az eredmények azt mutatják, hogy főként a szlovákok, a németek és a horvátok nagymértékben azonosulnak a magyar többséggel és Magyarországgal mint államalakulattal. Ez a tény arra utal, hogy e kisebbségek erősen kötődnek ahhoz az országhoz, amelyben élnek. Az anyaországgal való azonosulás e kisebbségek esetében a leggyengébb. A felkínált társadalmi alakulatok közül a bolgárok legnagyobb mértékben anyanemzetükkel azonosulnak, ami annak bizonyítéka, hogy a bolgárok továbbra is kötődnek anyanemzetükhöz, ahhoz tartozónak érzik magukat.

A szociális identitás érzékelésének intergenerációs összefüggései alatt azokat az etnikai identitásbeli (makroszociális szintű) különbségeket értjük, amelyek az értékelés tárgyaként meghatározott három nemzedék között, azaz a kortárs csoport (az adott kisebbség), az elődök generációja (az adatközlőknél 20-30 évvel idősebbek) és az utódok generációja (az adatközlőknél 20-30 évvel fiatalabbak) között jelentkeznek. Érdeklődésünk tehát arra irányult, hogyan érzékelik az adott makroszociá-

lis alakulatokhoz való tartozásukat a most élő magyarországi szlovákok, németek, horvátok és bolgárok, és milyen kötődést feltételeznek az elődök, illetve az utódok generációjánál (az értékelés tárgyát képező három csoport értékelését az adatközlők végezték). Ily módon közvetetten azt vizsgáltuk, hogyan vélekednek adatközlőink azokról a társadalmi fejlődési tendenciákról, amelyek alapján a kisebbségek bizonyos szociális identitást tulajdonítanak (az általuk természetesen nem ismert) elődök és utódok nemzedékének. Az esetlegesen kimutatott különbségek annak jeleként értelmezhetők, hogy az értékelés tárgya befolyással van a szociális identitásra.

Az empirikus adatok azt mutatják, hogy az adott társadalmi alakulathoz való tartozás mértékét erőteljesen befolyásolja az értékelés tárgya, tehát hogy az adatközlők a saját maguk (saját generációjuk), elődeik vagy utódaik viszonylatában értékelték-e az adott alakulattal való azonosulás mértékét. A kiválasztott társadalmi alakulatokkal való azonosulás mértékének a megítélésében a múltból indulva a jelenen át a jövő felé csökkenő tendencia érzékelhető.

Csak néhány társadalmi alakulat értékelésénél volt kimutatható a családtípus szignifikáns hatása a szociális identitás nemzedéki összefüggéseinek percipiálására. A homogén, idősebb, vidéki típusú családokból származó adatközlőknél minden kisebbségnél érzékelhető a differenciált megközelítés.

A nemzetiségi hovatartozás viselkedésre gyakorolt hatásának vizsgálatakor (7.3. fejezet) megállapítottuk, hogy adatközlőink – bármely kisebbséghez tartoztak is – nem látnak különbséget a tekintetben, ahogyan ők viselkednek másokkal szemben, illetve ahogyan mások viselkednek velük szemben. A nemzetiségi hovatartozás tehát a viselkedés tekintetében nem differenciáló tényező. Adatközlőink nagymértékben vélik úgy, hogy nemzeti hovatartozásuk nem befolyásolja magatartásukat. Ilyen értelemben minősítette saját viselkedését a szlovákok 56,3%-a, mások viselkedését 54%-a. A többi nemzetiség esetében a megfelelő arányok az alábbiak voltak: németek 47% és 46,2%, horvátok 63% és 63%, bolgárok 44% és 42%. A németek és a bolgárok esetében az alacsonyabb százalékos értékek a vélemények differenciáltságára utalnak. A németek csoportjában a saját magatartás értékelésekor minden ötödik (20,5%) adatközlő, a mások magatartásának értékelésekor minden negyedik (27%) adatközlő inkább ambivalens választ adott, semmint pozitív vagy negatív álláspontra helyezkedett volna. Egyedül a bolgár kisebbségnél tapasztaltuk a pozitív válaszok nagyobb arányát, ugyanis az adatközlőknek csaknem a negyede vélekedik úgy, hogy viselkedésüket etnikai hovatartozásuk befolyásolja, és mintegy ötödük gondolta ugyanezt a mások viselkedéséről. A kérdésben nem szerepelt a viselkedés értékelése, tehát hogy pozitív vagy negatív jellegű-e, a kérdés csak az adott mutató kiváltotta magatartásbeli változásoknak az azonosítására irányult. Az eredmények arra utalnak, hogy adatközlőink közül a németek és a bolgárok azok, akik leginkább értékelik a saját viselkedésükben, illetve a környezetük viselkedésében beálló változást. Ilyen jellegű választ a szlovákoknak kevesebb mint a fele, a horvátoknak pedig csak az egyharmada adott.

A saját viselkedésnek és a mások viselkedésének értékelésében tehát egyik kisebbség esetében sincs jelentősebb eltérés; egyúttal a bolgárok és a németek a szlo-

vákoknál és a horvátoknál nagyobb mértékben figyelnek fel a magatartásbeli változásokra.

Az adott kérdést az általunk alkalmazott családtipológia szempontjából megvizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a fenti vélemény adatközlőinket a család etnikai és generációs összetételétől, illetve lakóhelyének jellegétől függetlenül jellemzi. Ebben az esetben a család típusa nem jelentkezik differenciáló tényezőként.

Az etnikai identitás erősödését gátló és támogató tényezőkkel kapcsolatos válaszokat összességében értékelve megállapíthatjuk (7.4. fejezet), hogy nemzeti- és hovatartozásra való tekintet nélkül adatközlőinknél mind a két esetben az anyanyelvhasználat dominált: ezt (ennek hiányát) jelölték meg a négy nemzeti- és kisebbségi képviselői az etnikai identitást leginkább akadályozó tényezőként, és egyúttal ezt tartják az etnikai tudat elmélyítése szempontjából a legjelentősebb faktornak. Mindebből következik, hogy adatközlőink a kisebbségi közösséghez való tartozás tudatának erősödése szempontjából a legfontosabb és meghatározó tényezőnek az anyanyelv megtartást minősítik, egyúttal azonban azt is tudatosítják, hogy a valós életben az anyanyelvhasználat korlátozott mértékű, ezt a tényt az etnikai tudat fejlődését gátló legnagyobb akadálnak tartják.

Adatközlőink véleménye szerint éppen a családnak kell szerepet vállalnia az anyanyelv (kisebbségi nyelv) átörökítésében, ennek ellenére a vegyes házasságot nem tartják az anyanyelv megtartást akadályozó tényezőnek, sőt a többi tényezővel összevetve a homogámiát az etnikai identitás fejlődésére legkevésbé ható tényezőként jelölték meg. Adatközlőink a család etnikai összetételének kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint amilyen jelentőséggel az a valóságban bír, illetve amelyet a már bemutatott empirikus kutatási eredmények alapján neki tulajdoníthatunk. Az adatközlői véleményeket nyilván meghatározza a valós helyzet, a vegyes házasságok általános elfogadottsága, amely az etnikailag heterogén környezet következménye.

12.4. A CSALÁDI ÉS NYILVÁNOS KÖRNYEZETBEN ZAJLÓ NYELVI FOLYAMATOK A VIZSGÁLT KISEBBSÉGEKNÉL

A nyelv, nyelvhasználat kérdésköre igen sok kérdést ölel fel, ezek közül figyelmünket csak az alábbi kérdésekre összpontosítottuk: a nyelv mint olyan jelentősége az adatközlők számára, a nyelvi orientáció, a vizsgált kisebbségi adatközlők nyelvismerete és nyelvhasználati szokásai konkrét kommunikációs helyzetekben, azaz a családi (informális) és nyilvános (formális) környezetben. A kommunikációban használt nyelv/nyelvek esetében annak tisztázására törekedtünk, mely esetben problémamentes és mikor okoz nehézséget a kommunikáció.

A téma kapcsán kitértünk a nemzetiségi oktatásügy fejlődésére is, ugyanis a nyelvvel, a nyelvhasználattal kétségtelenül szorosan összefüggő témáról van szó. Elsősorban az érdekelt bennünket, milyen típusú iskolát látogattak és látogatnak adatközlőink és gyermekeik. Azt kívántuk tehát felmérni, milyen volt és jelenleg milyen a nemzetiségi iskolák látogatottsága az egyes oktatási szinteken, s ezáltal

képet kívántunk kapni a nemzetiségi oktatás fejlődéséről, az ebből következő nemzedéki változásokról. Továbbá annak okát is fel kívántuk tárni, miért járnak magyar iskolába nagy számban a kisebbségi családból származó gyermekek, s milyen feltételek és tényezők hatására változna ez a helyzet, azaz milyen körülmények esetén íratnák inkább nemzetiségi iskolába gyermeküket a nemzetiségi szülők. A kapott adatok természetesen korrelációs elemzések elvégzését is lehetővé tették.

Mind a négy kisebbség tagjai nagymértékben vallják azt a nézetet, hogy a nyelvnek fontos szerepe van a nemzet, a nemzetiség léte szempontjából (8.1. fejezet) (a pozitív válaszok összege a szlovákok esetében 89,5%, a németeknél 82,4%, a horvátoknál 97%, a bolgároknál 89,5%). Az adatközlők tehát az etnikai hovatartozás jeleként értelmezett nyelvnek nagy fontosságot tulajdonítanak.

Az anyanyelv alapján a legidősebb generációtól a legfiatalabbig haladó nemzedéki vonal mentén nyilvánvaló, bár eltérő mértékű nyelvi asszimilációs tendenciák bontakoztak ki minden kisebbség esetében (8.2. fejezet). Az anyanyelv meggyengülése leginkább a szlovákoknál figyelhető meg, ahol a legfiatalabb generáció felé haladva a szlováknak anyanyelvként való megjelölése a legritkább. A bolgárok e tekintetben stabilabb képet mutatnak, s bár náluk is jelentkezik az erősödő nyelvi asszimiláció, az egyes generációkra vonatkozó gyakorisági adatok azt mutatják, hogy minden generációban (a legidősebbektől a legfiatalabbakig) a szlovákoknál gyakrabban jelölték meg a kisebbségi nyelvet anyanyelvként. Az említett két kisebbségtől eltérő érdekes jelenséggel találkozunk a németeknél és horvátoknál, ugyanis minden vizsgált generációban fontos helyet tölt be a német/horvát nyelv nyelvjárási változata. E tények alapján egyúttal azt is feltételezhetjük, hogy a németek/horvátok esetében nyelvhasználati szintereken a német/horvát dialektus jelentős szerepet játszik.

Ha a fenti adatok alapján generációs szempontból kívánjuk jellemezni a vizsgált kisebbségi közösségekben zajló nyelvi-asszimilációs folyamatok mértékét és intenzitását, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a vázolt folyamatok a szlovákoknál a legintenzívebbek, őket követik a németek (ha mindkét nyelvváltozatot figyelembe vesszük), a leglassúbb lefolyású a nyelvi asszimiláció a horvátok és a bolgárok esetében, e közösségeknél a gyakorisági adatok megközelítőleg azonosak.

A családok etnikai differenciálása szempontjából bebizonyosodott, hogy a család típusa (statisztikailag szignifikáns mértékben) hatással van az adatközlő gyermekeinek vallott anyanyelvére: minden vizsgált kisebbségnél a homogén családokban magasabb értékeket regisztráltunk. A homogén család hatása a legerősebb a szlovákoknál.

Az egyes nyelvek/nyelvváltozatok kommunikációs szintű ismeretére vonatkozó kutatási eredményeink a következőképpen foglalhatók össze:

- Az adatközlők mind a három vizsgált nyelvet/nyelvváltozatot beszélnek, de eltérő szinten: a szlovákok, németek és horvátok saját bevallásuk szerint a legjobban magyarul tudnak, a második helyen a kisebbségi nyelv nyelvjárási változata áll, és csak harmadik a kisebbségi nyelv sztenderd változata. A bolgárok esetében a helyzet ezzel ellentétes: az első helyen a bolgár nyelve sztenderd nyelvváltozata van, s csak ezután következik a magyar nyelv.

- Az adatközlő kora bizonyos mértékben befolyásolja a kisebbségi nyelv szten-derd nyelvváltozatának ismeretét (főként a szlovákok, németek és horvátok esetében), és alapvető hatással van (mind a három említett kisebbségnél) a nyelvjárási változat ismeretére; a magyarnyelv-tudás szempontjából az adatközlő életkora egyetlen kisebbségnél sem differenciáló tényező.
- Csak a németek esetében igazolódott be teljes mértékben az az előfeltevésünk, hogy a vidéki, idősebb és etnikailag homogén családban élő adatközlők-nél a kisebbségi nyelv nyelvjárási változatának ismerete nyilvánvalóbb lesz. Ennek a feltevésnek részben megfelelnek a szlovákok eredményei, mégpedig két szinten (idősebb/fiatalabb család és homogén/vegyes család), valamint egy szinten (idősebb/fiatalabb család) a horvátok eredményei.
- A kisebbségi nyelv sztenderd változatának ismeretét tekintve a család típusa csak a horvátoknál játszott szerepet, mégpedig egy szinten (városi/falusi család).
- A család típusa két szinten (homogén/vegyes, idősebb/fiatalabb család) befo-lyásolja a bolgárok magyarnyelv-ismeretét.

A vizsgált nyelvváltozatok tekintetében a nyelvi és a kommunikatív kompetencia szintjére vonatkozó adatok egyrészt etnikai hovatartozástól függetlenül a kétnyel-vűség megnyilvánulásait mutatták, másrészt a kommunikációban a magyar nyelv domináns helyzetére utalnak, elsősorban a szlovákok és horvátok esetében.

Ha azt vizsgáljuk, hogyan oszlanak meg a szlovákok és a horvátok válaszai a nyelvválasztásban, tehát milyen nyelven/nyelveken beszélnek leggyakrabban partnereikkel családi és baráti körben (hat beszédpartner megkülönböztetve), há-rom csoport körvonalazódik: az idősebb generáció (az adatközlő nagyszülei és szülei) esetében a kisebbségi nyelv a domináns, bár az eltérés kisebb mértékű, mint a két másik csoportnál; a második csoportot a jelenlegi családtagok alkotják (házastárs, gyermekek, unokák), ezt a csoportot a magyar nyelvű kommunikáció nagymértékű túlsúlya jellemzi, a harmadik csoport pedig a barátok és az ismerősök köre, amelyben aránylag magas a kiegyenlített kétnyelvű kommunikáció aránya.

A horvátok és a szlovákok válaszai között azonban gyakorisági eltérések figyel-hetők meg. Az első csoport (nagyszülők és szülők) esetében a szlovákoknál na-gyobb mértékben választották a kisebbségi nyelvet, a második csoportban a kom-munikáció ugyan túlnyomórészt magyar nyelvű, a gyakorisági arányok azonban alacsonyabbak, mint a szlovákoknál. A barátaikkal és az ismerőseikkel leggyak-rabban a horvátok is kétnyelvű kommunikációt folytatnak, viszont elég jelentős arányban megjelenik a csak horvát nyelvű kommunikáció is (az adatközlőknek mintegy az egyharmadánál). Az egyes nyelvváltozatok ismeretéről kapott eredmé-nyeink alapján feltételezhető, hogy ezekben az esetekben inkább a nyelvjárási for-mát használják.

A németek és a bolgárok családi nyelvhasználata alapvetően eltér a szlovákoké-tól és a horvátokétól. Elsősorban e kisebbségeknél nem különíthető el a három em-lített partneri csoport, mivel a nyelvválasztás szempontjából adatközlőink beszélge-tőpartnerei két csoportba sorolhatók, ezek azonban a nyelvhasználat szempontjából

e két kisebbségnél eltérőek. A németeknél az első csoportot (a szlovákokhoz és a horvátokhoz hasonlóan) a szülők és a nagyszülők alkotják, a kisebbségi nyelvet viszont az előző két kisebbséggel összevetve jóval kisebb mértékben választják adatközlőink. A bolgároknál ugyanezt a csoportot a kisebbségi nyelv nagyfokú használata jellemzi. A másik csoportba a többi családtagot, valamint az adatközlők barátait és ismerőseit sorolhatjuk: a németek ezekkel a partnerekkel nagyrészt magyarul beszélnek, a bolgárok viszont mind a két nyelvet, azaz a kisebbségi és a többségi nyelvet is használják.

Ezek az adatok azt tanúsítják, hogy bár az asszimilációs folyamatok a bolgár közösségen belül is zajlanak, intenzitásuk kisebb, mint a többi kisebbség esetében. Esetükben azt mondhatjuk, hogy jelenleg a családi és a baráti környezetet a kiegyenlített kétnyelvű kommunikáció jellemzi, ezzel szemben a szlovákok, németek és horvátok esetében a jelenlegi szűkebb családon belül a magyar nyelvű társalgás dominál, a kisebbségi nyelv használata fokozatosan visszaszorul, generációnként egyre ritkább. A legkedvezőtlenebb a helyzet a szlovákoknál és a németeknél, akik már csak sporadikusan, ritkán beszélnek gyermekeikkel és unokáikkal mind a két nyelven. A horvátoknál a helyzet valamiképp kedvezőbb, ugyanis az adatközlő egynegyede beszél gyermekével, egyötöde pedig unokáival is mind a két nyelven.

A családtípus és a családi nyelvhasználat összefüggéseinek elemzése azt igazolta, hogy elsősorban az etnikailag homogén, idősebb család az, amelynél a kisebbségi nyelvű vagy nagyrészt kisebbségi nyelvű kommunikációra való erőteljesebb törekvés megfigyelhető. Az adatközlő környezetének etnikailag heterogén volta olyan döntő és meghatározó tényezőnek bizonyult, amely a házastárral és ennek nyomán a gyermekekkel folytatott kisebbségi nyelvű kommunikáció szempontjából a nyelvi asszimilációs folyamatokat elősegíti. Ezek a tendenciák megfigyelhetők a szlovákoknál, a németeknél, a horvátoknál és a bolgároknál is, bár a skálán más-más értékeket vesznek fel. Véleményünk szerint egyéb tényezőkön túl e tekintetben fontos szerepet játszhat az, milyen szinten beszélük az adott kisebbségi nyelvet az egyes kisebbségek tagjai. Ebben a kontextusban bizonyosan nem véletlen, hogy a kisebbségi nyelv ismerete és családi körben való használata szempontjából a szlovákok helyzete a leginkább kedvezőtlen, őket követik minimális eltéréssel a németek. A kisebbségi nyelvet nagyobb mértékben használják a horvátok, és viszonylag legkedvezőbb helyzetben a bolgárok vannak (mind a bolgár nyelv ismerete, mind családbeli használata tekintetében).

Formális környezetben (munkahely, hivatal, közterek, üzletek) a nyelvválasztáskor mind a négy kisebbség adatközlői a többségi társadalom nyelvét preferálják. Ez azt mutatja, hogy az említett négy kommunikációs szintér a kisebbségi nyelvű kommunikáció szempontjából nem meghatározó tényező. Ennek oka valószínűleg a magyar jellegű környezet, a kisebbségek területi szétaprózottsága, a többségi nyelv jó ismerete és nem utolsósorban a kommunikáció problémamentes volta: a nyelvi kommunikációs helyzetek könnyebb megoldása és az érthetőség. Ha azonban mégis meg akarnánk határozni azt a szférát, ahol a válaszadóknak legalább több mint 10%-a kizárólag vagy nagyrészt a kisebbségi nyelvet használja, akkor

megállapítható, hogy a szlovákok esetében ez a munkahely (12,9%), a németeknél a munkahely (12,4%), horvátoknál a munkahely és a közterek/utca (mindkét esetben 11,6%) és a bolgároknál a munkahely (12,5%).

A családtípus leginkább a szlovákoknál mutatkozott differenciáló tényezőnek, mégpedig elsősorban az utca színtérre vonatkozóan, itt ugyanis mind a három szempont (etnikai, generációs, lokális) szerint különbségeket mértünk. A németek és a bolgárok két típusnál mutattak eltérést: a németek a hivatal, közterület, üzlet színtereken a korösszetétel és a lakóhely szerint, a bolgárok pedig – aránylag nagy különbséggel – a közterület színtéren a család etnikai és korösszetétele szerint. A horvátoknál a családtípus nem bizonyult olyan tényezőnek, amely jelentős mértékben befolyásolná a nyilvános nyelvhasználatot (bizonyos kivételt jelent a munkahelyi kommunikáció, ahol kisebb eltérések mutatkoztak a homogén és a vegyes családban élő adatközlők válaszai között).

Egyértelmű, hogy a nyelvismeret nagymértékben hat a nyelvválasztásra, valamint a családi környezetben a nyelvátörökítésre. Az empirikus adatok is alátámasztják azt az általános vélekedést, hogy az inkább a kisebbségi nyelvet vagy mindkét nyelvet (például a szlovákot és a magyart) használó adatközlők jobban beszélik a kisebbségi nyelvet azoknál, akik főként magyarul beszélnek. Kutatásunk továbbá azt is igazolta, hogy főképp az etnikailag homogén családokban, ahol az adatközlők (mint szülők) jól beszélik a kisebbségi nyelvet, többet is használják azt – illetve a másik nyelv mellett azt is használják – a gyermekeikkel való kommunikációban. S ellenkezőleg: hamarabb áttérnek a magyar nyelv használatára azokban a családokban, ahol a kisebbségi nyelv ismerete hiányos vagy nagyon gyenge.

Az egyes oktatási szintekre (alapfokú, középfokú, felsőfokú oktatás) vonatkozó tannyelvválasztási adatok alapján (8.4. fejezet) az alábbiakat állapíthatjuk meg: a szlovákok, németek, horvátok esetében a kisebbségi nyelv oktatása minimális mértékű (a legjobb esetben is csak az érintetteknek mintegy egynegyede részesül ilyen oktatásban), legyen szó kisebbségi tannyelvű vagy részben kisebbségi tannyelvű, azaz két tannyelvű iskolákról. E tekintetben kivételt képeznek a bolgárok, bár ők is csak az alapfokú oktatásban. A kérdést generációs összevetésben vizsgálva megállapítható, hogy ezeknek az iskoláknak a látogatottsága csökken (leginkább a szlovák adatközlők gyermekei esetében). Valamivel kedvezőbb a helyzet a kisebbségi nyelvnek önálló tantárgyként való oktatásában, ugyanis alapfokon a szlovákoknak és a németeknek a fele, a horvátoknak a háromnegyede végzett ilyen iskolát, az adatközlők gyermekei hasonló arányban követik szüleiket. Ezek az eredmények alapján véve a magyarországi nemzetiségi iskolarendszer kedvezőtlen helyzetét tükrözik (a nemzetiségi hovatartozás szempontjából ebben nincsenek nagyobb különbségek), amelyet a nem elegendő számú kisebbségi tannyelvű iskola, valamint az anyanyelvű oktatás nem megfelelő feltételei jellemeznek. A kisebbségekhez tartozó személyek a kisebbségi nyelvet nagyjából olyan magyar iskolákban sajátíthatják el, ahol az adott nyelvet önálló tantárgyként oktatják. A helyzetet kétségtelenül további, egyéni vagy társadalmi szinten jelentkező tényezők és körülmények hatása is bonyolítja, amelyektől természetesen nagymértékben függhet az, hányan tanulnak nemzetiségi iskolákban.

Ha össze kívánjuk hasonlítani, milyen hatása van a családnak a kisebbségi tan nyelvű iskola, illetve a kisebbségi nyelvet oktató iskola választására, nyilvánvaló, hogy a szlovákok és a bolgárok esetében a homogén család jelentkezik differenciáló tényezőként. A németeknél ilyen hatása főképp az idősebb korosztálynak van, ebben a családtípusban ugyanis a gyermekek minden szinten nagyobb mértékben választották a kisebbségi nyelvű oktatást. A család lakóhelye az iskola-választást három kisebbség esetében befolyásolta: a szlovákoknál, németeknél és horvátoknál.

Az oktatásnak (iskolatípusnak) a nyelvismeretre gyakorolt hatását megvizsgálva megállapítható, hogy az anyanyelvű oktatás nemcsak hogy jelentős mértékben előfeltétele az etnikai nyelvi tudati folyamatoknak, hanem a kisebbségi aktív nyelvtudást is elősegíti, amely viszont nagymértékben meghatározhatja az adott nyelvnek különböző beszédsszituációkban való használatát.

Azt is vizsgáltuk, milyen okból látogatják a kisebbségi családok gyermekei nagy számban a magyar iskolákat. A szlovákok közül a legtöbben úgy vélték, hogy gyermekeik további életét tekintve nem látnak perspektívát a szlovák nyelv használatában (58,7%). A németek és a horvátok a legnagyobb mértékben azon a véleményen voltak, hogy az ok a nemzetiségi iskolák hiánya (a németek esetében 50%, a horvátoknál 51,3%). A bolgárok esetében a legtöbb adatközlő azt a válaszlehetőséget választotta, amely szerint a szülők érdeke, hogy a gyermekek alkalmazkodjanak a magyar környezethez (60%). Az etnikai heterogámiának a gyermekek magyar nyelvű oktatásában játszott szerepével kapcsolatban az adatközlők egyformán nyilatkoztak, de az egyes kisebbségek között gyakorisági eltérések mutatkoztak. A szlovákoknak, németeknek és horvátoknak majdnem az egyharmada, a bolgároknak pedig 40,8%-a értett egyet ezzel. A többi okkal kapcsolatban adott igenlő válaszok aránya alapján megállapítható, hogy adatközlőink számára mindegyik ok elfogadható, bár kisebbségenként eltérő mértékben. Ez a tény azt bizonyítja, hogy az egyes kisebbségeket elsősorban a nyelvhasználat és az oktatás területén sajátos és nagyon eltérő problémák jellemzik.

Bebizonyosodott a nemzetiségi gyermekek magyar iskoláztatásának okaival kapcsolatban vallott nézetek és a család típusa közötti összefüggés is. Az adatok azt mutatják, hogy az egyes kérdésekre adott adatközlői válaszok egyrészt az adatközlők nemzetisége, másrészt pedig a család típusa szerint is differenciálódtak. A család etnikai típusa szerint az etnikai heterogámia hatása igazolódott be, ugyanis elsősorban a német kisebbségi adatközlők véleménye szerint ez a tény van befolyással a gyermekek magyar nyelvű iskoláztatására (tendenciaszerűen a többi kisebbség esetében is jelentkezik). A nemzedéki szempont a szlovákoknál és a bolgároknál jelentkező differenciáló tényezőként, ugyanis a fiatalabb családban élő adatközlők nagyobb mértékben értettek egyet azzal a véleménnyel, hogy az általunk felkínált okok meghatározóak gyermekeik nemzetiségi iskolában való iskoláztatása szempontjából. A lakóhely hatása leginkább a németeknél jelentkező, ugyanis a városban élő adatközlők kritikusanabbán ítélték meg a nemzetiségi oktatás jelenlegi helyzetét és egyértelműbben identifikálták a nemzetiségi iskolákban való tanulás motívumait.

Az elemzések eredményét összefoglalva leszögezhetjük, hogy a nemzetiségi oktatás igénybevételét befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos adatközlői válaszok a család etnikai összetétele (a szlovákok és horvátok esetében), de főleg a család lakóhelye szempontjából voltak eltérőek. Ez utóbbi szempontból minden kisebbségnél eltéréseket mértünk, a szlovákoknál és németeknél a városi család mutatott magasabb pozitív értékeket, bár más-más lehetőség esetében, a horvátoknál és a bolgároknál pedig a falusi családnál mutatkozott ugyanez.

12.5. A CSALÁDI KÖRNYEZETBEN ZAJLÓ ETNOKULTURÁLIS FOLYAMATOK A VIZSGÁLT KISEBBSÉGI KÖZÖSSÉGEKEN BELÜL

A kutatás során azt vizsgáltuk, milyen kulturális tevékenységet fejtenek ki adatközlőink lakóhelyükön, régiójukban, konkrétan az érdekelt bennünket, milyen mértékben kapcsolódtak be a kisebbségi kulturális életbe a múltban, és milyen mértékben vesznek részt benne most. Ezzel kapcsolatban természetesen az esetleges változásokat is elemeztük. Mivel bármely tevékenység folytatása nagymértékben függ a reális lehetőségektől és feltételektől, arról is megkérdeztük adatközlőinket, hogyan értékeli azokat a létező vagy felkínált lehetőségeket, amelyek a kisebbségi kulturális élet egyes konkrét területein az adott kisebbség kulturális szükségleteinek kielégítésére rendelkezésre állnak.

A saját kisebbségi kulturális életbe való bekapcsolódás értékelését összességében vizsgálva (9.1. fejezet) megállapíthatjuk, hogy a szlovák és német családok két szempontból is eltérnek a horvátoktól és a bolgároktól. Egyrészt rájuk volt jellemző a múltban és jelenben is a kisebbségi kulturális életbe való legkisebb mértékű bekapcsolódás, másrészt viszont náluk a legstabilabb helyzet, már ami az eredeti és a jelenlegi család aktivitását illeti. E két kisebbségnél tehát nem volt változás az értékelésben. A kulturális területen a passzivitás előrehaladását (növekedését) és az aktivitás visszaszorulását (csökkenését) figyelhetjük meg a horvátoknál és a bolgároknál.

A múltbeli és a jelenlegi helyzet összevetéséből egyértelműen kiderült, hogy azok a szlovák, német, horvát és bolgár családok, akik a saját közösségük kulturális életébe a múltban bekapcsolódtak, nagymértékben jelenleg is ezt teszik. Minden kisebbségre jellemző volt, hogy minél nagyobb aktivitást mutatott e területen a múltban egy család, annál nagyobb azoknak a családoknak az aránya, amelyek jelenleg is nagyobb fokú aktivitást mutatnak. Az adatközlő gyermekkorában, az eredeti családban átélt események, konkrétan a kisebbség kulturális életében való részvétel pozitív hatással van jelenlegi családjára is: az adatközlő ezt a tapasztalatát jelenlegi családjában is nagymértékben érvényesíti.

További megállapításunk az volt, hogy elsősorban a homogén szlovák német és bolgár család hat predestinálón a családtagok kisebbségi kulturális tevékenységére (ennek oka valószínűleg a gyermekkori tapasztalat), így gazdagítva a család életét és ápolva a kisebbségi kulturális hagyományokat. A horvátok esetében az etnikai szempont nem bizonyult differenciáló tényezőnek, a család nemzetiségi ösz-

szetésele nem befolyásolja a a horvát kisebbségi kultúra iránti érdeklődés mértékét. Statisztikailag szignifikáns eltérések csak a német fiatalabb és idősebb típusú család között voltak kimutathatók. A szlovákok, horvátok és bolgárok esetében nem igazolódott az a feltevésünk, hogy a fiatalabb családok nagyobb (statisztikailag szignifikáns) mértékű kisebbségi kulturális aktivitást mutatnak, bár a horvátoknál a fiatalabb családok esetében bizonyos pozitív irányú tendenciákról beszélhetünk. A bolgároknál pedig éppen az idősebb család kapcsolódik be nagyobb mértékben a kisebbségi kulturális életbe. Tudjuk, hogy vizsgálatunkban ezt a kisebbséget csak kevés adatközlő képviselte, s ez a tény az eredmények interpretálása szempontjából korlátozó tényező. A kapott adatok tehát inkább csak orientáló jellegűek, viszont mégiscsak arra utalnak, hogy az idősebb generációhoz tartozó bolgárok aktívabbak inkább a kulturális területen. A lakóhely a szlovákoknál és a németeknél bizonyult differenciáló tényezőnek, mind a két kisebbség esetében a vidéki családoknál figyelhető meg inkább a kisebbségi kulturális tevékenységbe való bekapcsolódás.

A létező kulturális lehetőségek értékelése alapján (9.2. fejezet) láthatóan a szlovákok érzik leginkább hiányát az ilyen lehetőségeknek, ugyanis a folklórcsoportok fellépéseitől eltekintve minden egyéb területet alacsony pontszámmal értékelték, ami az ilyen jellegű szlovák nyelvű rendezvények teljes hiányára vagy igen ritka voltára utal. A horvátoknál minden szinten magasabb átlagértékeket regisztráltunk (kivéve a horvát filmek vetítését, amelyet szintén elégtelennek ítélték), őket követik a németek, a legmagasabb értékek pedig a bolgároknál fordultak elő. Mind a négy kisebbség képviselői úgy vélekednek, hogy a kulturális téren leginkább a népművészet nyújtja a legtöbb önmegvalósítási lehetőséget. Ennek alapján feltételezhető, hogy a hagyományos népi kultúrának ez az a területe, amely nemcsak hogy elegendő teret biztosít a kulturális élethez, hanem amelyet adatközlőink a leggyakrabban is látogatnak.

Úgy gondoljuk azonban, hogy ugyanolyan fontosak – különösen a fiatal generáció számára – a kultúra egyéb területei is, ezek elhanyagolása a kulturális értékek egyoldalú (csak a hagyományos értékekre korlátozódó) és hiányos átörökítéséhez vezethet.

A kisebbségek kulturális igényeinek és érdeklődésének kielégítését célzó lehetőségek értékelésében a család típusa annyiban volt meghatározó, hogy elsősorban a lakóhely szerint differenciálódott a szlovákok, németek, horvátok és bolgárok véleménye: a városban lakó adatközlők több lehetőséget láttak ilyen irányú érdeklődésük és szükségleteik kielégítésére. Ugyanakkor teljes mértékben nem igazolódott be az a feltételezés, hogy ezekkel a lehetőségekkel megfelelően élnének. Az előzőekben említett megállapítások ugyanis arra utalnak, hogy jelenleg a falusi családok a városiaknál nagyobb mértékben kapcsolódnak be a szlovák, horvát, bolgár kisebbségi kulturális életbe.

12.6. CSALÁDI INTERAKCIÓ ÉS EGYÜTTÉLÉS A CSALÁDBAN

A kutatásban a családi interakciók formális jellemzésére is kitértünk, célunk az volt, hogy felfedjük a kisebbségi társadalmakon belüli családi kapcsolatokat és kötődéseket.

A szlovák, német, horvát és bolgár adatközlőinknek a szűkebb családdal, a rokonokkal és a barátokkal való kapcsolattartásra vonatkozó válaszait értékelve megállapíthatjuk (10.1. fejezet), hogy adatközlőink aránylag gyakran találkoznak a volt, főleg azonban a jelenlegi családjuk tagjaival. A magyarországi és külföldi rokonokkal való kapcsolattartás azonban többé-kevésbé sporadikus. Az is bebizonyosodott azonban, hogy az adatközlők állandó kapcsolatokat ápolnak az azonos nemzetiségű barátokkal és ismerősökkel. Mindezek a kapcsolatok a családi és baráti kapcsolatok erősödését feltételezik.

A családtagokkal és az azonos nemzetiségű ismerősökkel való kapcsolattartás kapcsán arra is rákérdeztünk, mennyire elégedettek ezzel adatközlőink (10.2. fejezet). Mind a négy vizsgált kisebbség esetében az adatközlők a külföldi rokonokkal való kapcsolattartás gyakoriságával elégedetlenek (ez leginkább a horvátokat jellemzi), továbbá úgy gondolják, hogy barátaikkal is gyakrabban találkozhatnak. A legnagyobb hiányosságokat adatközlőink tehát az anyaországbeli rokonaikkal való kapcsolattartás területén érzékelik. Feltehetjük azonban a kérdést, hogy e hiány a földrajzi távolságnak és a kapcsolattartás (egészségügyi, pénzügyi eredetű) nehézségeinek a következménye-e, vagy az érdeklődés hiányával magyarázható (egyik vagy másik fél részéről).

Az adatközlői válaszoknak a családtípus szerinti elemzése alapján egyik kisebbség esetében sem mutathatók ki szignifikáns eltérések. Figyelemre méltó azonban, hogy a vegyes házasságban élő fiatalabb családok tagjainál tendenciaszerűen jelentkezik a magasabb fokú elégedettség.

A családon belüli személyes és partneri viszonyokat (10.3. fejezet) adatközlőink összességében pozitívan értékelték, ugyanis válaszaik a pozitív tartományba esnek. A pozitív válaszokon belül a legalacsonyabb értékek a horvátok, bolgárok és németek esetében a testvérekhez fűződő viszony értékelésekor jelentek meg, a szlovákok viszont – érdekes módon – a partnerükhöz és a tágabb rokonsághoz fűződő viszonyukat értékelték a legalacsonyabb pontokkal. A legmagasabb pontszámokkal adatközlőink a legszűkebb családtagokkal való kapcsolatukat értékelték (nagy szülők, szülők, gyermekek, unokák). Összességében a szlovák, német, horvát és bolgár adatközlők családon belüli kapcsolatait jónak minősíthetjük.

Ami a családi kapcsolatok értékelése és a családtípus közötti összefüggést illeti, a szlovák, horvát és német adatközlőknél nem találtunk semmilyen szignifikáns eltérést, vagyis az adatközlők válaszai nem különböztek attól függően, milyen típusú családban élnek, bár a homogén idősebb családban élő adatközlőknél érzékelhető az a tendencia, hogy a családi kapcsolatokat kevésbé pozitívan értékelik. Ez a megfigyelés összhangban áll azzal a korábbi megállapításunkkal, amely szerint éppen ez az adatközlői csoport a kevésbé elégedett a családon belüli kapcsolattartással. Ezzel a ténnyel magyarázható a családi kapcsolatok kritikusabb értékelése

is. Hasonló tendenciákat figyeltünk meg a németek esetében is, de azzal az eltéréssel, hogy egyes esetekben a különbségek statisztikailag szignifikánsak voltak.

Az egyes családtagoknak a családi életközösségben betöltött szerepével kapcsolatban (10.4. fejezet) elmondható, hogy minden vizsgált kisebbség esetében a családi ügyekben a házastársak együtt döntenek, a múltból a jelen felé haladva az ilyen válaszok aránya növekvő. Az egyes kisebbségek szempontjából vizsgálva a kérdést: a szlovákoknál és a németeknél kevesebb olyan válasz fordult elő, amely szerint a döntéshozatalban mindkét partner részt vesz, a horvátok és a bolgárok viszont magasabb arányban nyilatkoztak úgy, hogy az adott ügyekben együttesen döntenek.

Ami a nemzetiségi hovatartozásnak a család életére gyakorolt hatását illeti (10.5. fejezet), a válaszokból kitűnt, hogy a szlovákok véleménye szerint a gyermekek nevelésével-oktatásával kapcsolatos kérdésekben lehet hatása a család etnikai összetételének. A németeknél is leginkább abban tértek el a válaszok, mennyire befolyásolja az adatközlők véleménye szerint a szülők nemzetisége a gyermekek nevelését-oktatását. A horvátok (a szlovákokhoz hasonlóan) általában tagadó válaszokat adtak, ez azt jelenti, hogy többségük szerint a házastársak eltérő nemzetiségi hovatartozása nincs hatással a kérdésben felsorolt élethelyzetekre. A bolgár az egyedüli nemzetiség, ahol többségi nézetként fogalmazódik meg az a vélemény, hogy a partnerek nemzetisége pozitívan hat a családi élet érintett területeire. Ez a kisebbség a házastársak eltérő etnikai hovatartozásának nagy jelentőséget tulajdonít, és meg van arról győződve, hogy e tény pozitívan hat a családi együttélésre.

A válaszoknak a családtípus szerinti megoszlását elemezve megállapítottuk, elsősorban a vegyes családban élő adatközlők adtak nagyobb arányban tagadó választ, tehát nagy százalékban elutasították, hogy a nemzetiségnek bármi hatása volna az adott területre. Ezzel ellentétben a homogén családban élő adatközlők kevesebb tagadó választ adtak, és inkább hajlottak annak elfogadására, hogy a nemzetiség (pozitívan vagy negatívan) befolyásolja a család életét. Ezek a megállapítások minden vizsgált kisebbségre érvényesek.

12.7. A CSALÁDI MIGRÁCIÓ

A családi migráció kapcsán a migráció okait és gyakoriságát, a migráció célterületét és körülményeit, az eredeti lakóhellyel való kapcsolatot és az anyaországba való elvándorlást vizsgáltuk. Ezek feltárása révén ugyanis közelebbről meghatározhatjuk, milyen lehetőségek és feltételek révén fejlődhet a vizsgált etnikai közösségekhez tartozó személyek etnikai tudata.

A migráció gyakoriságára vonatkozó adatokból kitűnt (11.1. fejezet), hogy életük során legtöbbször a bolgárok változtattak lakóhelyet. Legalább egyszer az életében lakóhelyet váltott a horvátok 40%-a, a bolgárok egyharmada, a németeknek több mint az egynegyede, a szlovákoknak viszont csak 14%-a. A vizsgált kisebbségek közül éppen a szlovákok esetében mértük a legkisebb migrációs mozgást,

ugyanis saját véleményük szerint az adatközlők háromnegyede egyszer sem változtatott lakhelyet életében.

A családok lakóhely szerinti differenciálása kapcsán megállapítottuk, hogy a vándorlás leginkább a jelenleg városban lakó kisebbségi lakosságot érintette – ez minden vizsgált kisebbségre érvényes. A legnagyobb (statisztikailag szignifikáns) eltéréseket a horvátok és a bolgárok esetében mértük. Az általunk vizsgált lakosság migrációját nem befolyásolta jelentősebb mértékben sem az endogámia/heterogámia, sem pedig a család generációs típusa.

Az esetleges migráció okát kutatva megállapítottuk, hogy adatközlőink a felkínált okok közül egyiket sem preferálják, viszonyulásuk inkább ambivalens, és a nyelvi okot egyáltalán nem tartják a lakóhely-változtatás lehetséges okának. Ebből arra következtethetünk, hogy adatközlőink jelenleg nem gondolkoznak lakóhelyváltogatáson.

Az adatok családtipológiai szempontú elemzése alapján minden vizsgált kisebbségre általánosan érvényesnek minősíthető, hogy a városi, fiatalabb családokban élő adatközlők az esetleges lakhelyváltogatás okaként nagyobb mértékben preferálják az anyagi és munkavállalási okokat, mint az idősebb falusi adatközlők. A fiatal családokat jellemző nehezebb pénzügyi helyzetre való tekintettel és a fiatal városi népesség ambícióit figyelembe véve ez az eredmény érthető. Meg kell azonban említenünk, hogy ők is alacsony pontértékű válaszokat adtak (azaz válaszaik a „nem tudom” és az „inkább igen” között helyezkednek el), valamint a kapott eredmények nem kérdőjelezik meg azt a megállapításunkat, hogy ez az adatközlői csoport inkább az ambivalens értékelés felé hajlik.

Az esetleges lakhelyváltogatás célterületének megjelölése kapcsán (11.2. fejezet) – tekintetbe véve az előző kérdésekre adott válaszokat – feltételezhető volt, hogy adatközlőink e kérdés esetében is bizonytalan válaszokat adnak majd. Bár adatközlőink jelenleg nem gondolkoznak lakhelyváltogatáson, egyértelmű elképzelésük van arról, hogy ha ilyen lehetőségük volna, hova költöznének el. A pozitív és a negatív válaszok összevetése alapján leszögezhetjük, hogy a szlovákok és horvátok nagy része nem tartja lehetségesnek a közvetlen régiójának (megye) elhagyását, sem pedig a külföldre költözést, másrészt viszont szükség esetén készek arra, hogy Magyarországon belül más régióba költözzenek. Ezzel ellentétben a németek és a bolgárok nagyobb százalékban értenek egyet azzal a felvetéssel, hogy régiójukon vagy Magyarországon belül lakóhelyet változtassanak. Az eredményekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szlovákok és a horvátok lokalpatriotizmusa erősebb, mint a németeké és a bolgároké. Hogy e következtetések valóban helytállóak-e, azt a lokális identitás kérdéseire irányuló vizsgálatok eredményei igazolhatják.

A migráció és a családtípus közötti összefüggés meglepte (mind a három családtípus viszonylatában) csak a szlovákoknál igazolódott, s ez is csak a külföldre költözésre érvényes. A többi kisebbség tagjai az adott kérdést elsősorban aszerint ítélték meg, hogy városban vagy falun lagnak-e, egyúttal a magasabb értékek a városi adatközlőket jellemezték (abban az értelemben, hogy közöttük nagyobb számban voltak olyanok, akik lehetségesnek tartották a lakóhely-változtatást). A falusi te-

lepülésen élő adatközlők döntéseikben visszafogottabbak, és kisebb érdeklődést mutatnak bármiféle lakhelyváltoztatás iránt, akár Magyarországon belül történne, akár a határon kívülre irányulna. A család generációs típusa szerint jelentősebb eltéréseket a németek, kisebb mértékben a szlovákok esetében mértünk (németeknél mind a négy, a szlovákoknál két migrációtípus tekintetében), ugyanis a fiatalabb családban élő adatközlők inkább elfogadják az esetleges lakhelyváltoztatás gondolatát, és többen is gondolkodnak erről. Mindezek az adatok arra utalnak, hogy elsősorban az életkort és lakóhelyet tekinthetjük olyan tényezőnek, amelyek a vizsgált kisebbségek esetében befolyásolják az esetleges lakóhelyváltásra vonatkozó elképzeléseket, és meg is határozzák a migráció célpontját.

A lokális identitásra vonatkozó kutatási eredményeink (11.3. fejezet) arra utalnak, hogy minden vizsgált kisebbség esetében az adatközlők általában meg vannak elégedve jelenlegi lakóhelyükkel, és többségüket pozitív érzések fűzik hozzá. Ennek oka nyilván az, hogy a kisebbségek már nagyon régóta együtt élnek a magyar többséggel, és adaptálódtak környezetükhöz. Más egyéb tényezők mellett az erős lokálpatriotizmus stabilizáló tényezőként hat, ugyanis az elemzések igazolták a lokális identitás szintje és a családi migráció közötti pozitív összefüggést. Ami az adatközlői válaszok családtípus szerinti differenciálódását illeti, minden kisebbség esetében általános tendenciaként megfogalmazható, hogy a homogén, idősebb, falun élő családokra az erősebb lokális identitás a jellemző.

Az anyaországi látogatások gyakoriságát vizsgálva (11.4. fejezet) igazolást nyert, hogy a vizsgált kisebbségek tagjai járnak ugyan, de inkább ritkábban az anyaországukba, tehát általánosságban véve nem beszélhetünk gyakori utazásokról. A gyakoribb utazás csak a szlovákok és a horvátok egyharmadára jellemző. Az utazás okát-célját vizsgálva öröndetes viszont, hogy a szlovákok, németek, de főleg a bolgárok esetében az okok között előkelő helyen szerepel a családdal és a barátokkal való kapcsolattartás. Bár a horvátoknál a turisztikai célú utazás dominál, az adatközlőknek a fele az anyaországi barátokkal való találkozást is megjelölte utazása okaként. Ez is annak bizonyítéka, hogy nem szakadtak meg az anyaországhoz fűződő kapcsolataik. Szintén öröndetes, hogy a szlovákoknak és a horvátoknak majdnem egyharmada jelölte meg utazása okaként anyanyelvi tudásának tökéletesítését.

13. ÉSZREVÉTELEK ÉS AJÁNLÁSOK

Végezetül a kutatással kapcsolatos néhány észrevételt és ajánlást fogalmazunk meg.

Kutatási célunkkal összhangban vizsgálatunkkal arra törekedtünk, hogy gazdagítsuk a magyarországi kisebbségi közösségek – a németek, szlovákok, horvátok és bolgárok – körében zajló etnikai folyamatokról a különböző kutatások során szerzett ismereteinket, mégpedig két elemzési síkon: elméleti és empirikus szinten.

Az elmélet szintjén célunk egyes kulcsfontosságú fogalmak (család, identitás, nyelv és kultúra) azonosítása, a vizsgált kisebbségek kontextusában való elhelyezése volt. A vizsgált kérdéskör interdiszciplináris (szociológiai, szociálpszichológiai, szociolingvisztikai, antropológiai) megközelítése többféle módszertani eljárás alkalmazását tette lehetővé.

Empirikus síkon a célunk az volt, hogy a megvalósított terepkutatás révén igazoljuk, illetve cáfoljuk a vizsgált kisebbségek kapcsán megfogalmazott hipotéziseinket, és rámutassunk arra, miképpen nyilvánulnak meg a kisebbségek reális életében a vizsgált nyelvi, etnikai és kulturális indikátorok, meghatározzuk tartalmukat, megnyilvánulási formáikat és változásait. Arra törekedtünk továbbá, hogy aktuális képet nyújtsunk a vizsgált családokról, jellegükről és életmódjukról, valamint az etnikai, nemzedéki és lakóhely szerint értelmezett családtípusok segítségével az egyes családtípusok és a vizsgált mutatók közötti kapcsolatot is feltárjuk. A tágran értelmezett kutatási keret és az alkalmazott módszerek általános volta lehetőséget nyújtott a tárgyalt kérdések komplex értékelésére, az egységes módszerek pedig arra, hogy a kutatási eredményeinket különböző szinteken vessük össze: az egyes mutatókon belül, a mutatók között, a kisebbségeken belül és a kisebbségek között.

Új eredményeket hozó elemzéseink alapján leszögezhetjük, hogy kutatási céljainkat több szempontból is sikerült teljesítenünk.

Már a bevezetésben említettük, hogy célunk nem lehetett a vizsgált kérdéskör mindenre kiterjedő feltárása. Arra törekedtünk inkább, hogy a kisebbségi családokban jelenleg zajló etnikai folyamatokról kialakított bonyolult képet kiegészítsük, árnyaljuk, elsősorban a nyelv, az etnikai azonosságtudat és a kultúra vonatkozásában, s e tekintetben újabb ismeretekre tegyünk szert. Kutatásunk célja az volt, hogy minél több információt kapjunk a választott mutatókról, empirikusan ellenőrizzük hipotéziseinket, és felvázoljuk azokat a tendenciákat és lehetőségeket, amelyek által az adott területeken mutatkozó hiányosságok megszüntethetők vagy legalábbis

enyhíthetők. Itt bemutatott kutatási eredményeink átfogó értékelésekor azonban néhány tényrt olyan korlátozó tényezőnek kell tekintenünk, amelyek meghatározzák kutatási adataink jellegét. Ezért szükségesnek tartjuk, hogy ezekre rámutassunk.

Elsősorban arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a vizsgálatba bevont adatközlők személyes közléseiről van szó, ezek azonban kétségtelenül egyéni, csoport- és intézményi szinten zajló interakciókon alapulnak, amelyek bizonyosan hatással voltak az adatközlők véleményére és nézeteire.

Másrészt figyelembe kell venni az empirikus adatgyűjtések időpontját is (2000: szlovákok, 2001: németek, horvátok és bolgárok). Figyelembe véve az egyes mutatókban (nemzetiségi jog, interetnikus kapcsolatok) esetlegesen bekövetkezett változásokat, az időtényező (az adatgyűjtés óta eltelt idő) részben (véleményünk szerint azonban nem jelentős mértékben) módosíthatja eredményeinket.

Az említett korlátozó tényezők ellenére kutatási eredményeink magyarázóerővel bírnak, s így a németek, szlovákok és horvátok esetében bizonyos absztrakcióval az egész népességre általánosíthatók. A vizsgálatba bevont bolgárok kis száma miatt esetükben csak arról beszélhetünk, hogy eredményeink bizonyos tendenciák és feltételek létét jelzik.

A bemutatott kutatási eredmények alapján az alábbi alapvető összefoglaló megállapításokat fogalmazhatjuk meg, mint olyanokat, amelyek minden vizsgált kisebbségre érvényesek.

A magyarországi németek szlovákok, horvátok, bolgárok etnikai identitása a jelenlegi családi környezetüket tekintve inkább a gyengülés és a széttartás, semmint az erősödés és a koherencia jegyeit hordozza. A széttartás mértéke mind az egyes kisebbségeken belül, mind pedig a vizsgált identitáselemek tekintetében eltérő. A vizsgált kisebbségek közül a legnagyobb mértékű diffúz etnikai identitás a magyarországi szlovákok esetében állapítható meg. A vizsgált identitáselemek közül elsősorban a kisebbségi nyelv az, amely – akár a nyelvtudás, akár a nyelvhasználat szintjén – instabil hatású, használata elsősorban a nyilvános életre korlátozódik, családi környezetben egyre inkább háttérbe szorul. A többségi környezet hatása nyilvánvaló, mind a négy kisebbség esetében a jó magyarnyelv-ismeret következtében a nyilvános színtereken a kommunikáció problémamentes. A nyelvhasználatot négygenerációs összefüggésben vizsgálva a kisebbségi családokban jelen van a kisebbségi nyelvű egynyelvűség (a legidősebb generáció), a balansz kétnyelvűség (az idősebb generáció), az aszimmetrikus kétnyelvűség (középgeneráció) és a többségi egynyelvűség (a gyermekek és unokák nemzedéke). Mindeközben ezek a megnyilvánulások leginkább a szlovákoknál nyilvánvalóak.

Az eredmények egyúttal azt is igazolták, hogy a németek, szlovákok, horvátok és bolgárok a mindennapi életben is szembesülnek etnikai kérdésekkel, s a társadalmi identitás-elmélettel összhangban feltételezhető, hogy az etnikai identitás egyéni és társadalmi identitásuk fontos részét képezi, mivel azt az egyes szinteken eltérő mértékben ugyan, de intenzíven át is élik. Anyanyelvüknek/kisebbségi nyelvüknek nagy jelentőséget tulajdonítanak, és nagymértékben tudatosan számukra az, hogy az etnikai hovatartozás megtartásában és megerősítésében a nyelv fontos és szükséges. E kisebbségek életében fontos helyet foglal el a nemzetiségi kultúra, ez

az etnikai hovatartozás egyik összetevője, amelynek révén a kisebbségi kulturális örökség hagyományozása megvalósul.

Összességében megállapítottuk, hogy a vizsgált kisebbségi közösségeknél megfigyelt asszimilációs folyamatokra elsősorban nyelvi tényezők hatnak. Ami az egyes családtípusoknak az etnokulturális tényezőkre (egyéni és társadalmi etnikai identifikáció, a kisebbségi nyelv használata, kulturális tevékenység) gyakorolt hatását illeti, igazolódott az a tény, hogy elsősorban a homogén, idősebb típusú és falusi környezetben élő családtípus az, amely a család nemzetiségi életét pozitív irányban befolyásolja.

Végezetül néhány olyan ajánlást próbálunk megfogalmazni, amelyek ösztönzően és támogatólag hathatnak a magyarországi kisebbségek etnikai identitásának megőrzésére és átadására.

Elsősorban úgy véljük, hogy a magyarországi etnikai kisebbségek helyzetének és további fejlődésének komplex vizsgálata – ideértve az etnikai identitás egyes attribútumainak vizsgálatát is – még várat magára, ez a megállapítás az általunk vizsgált kisebbségekre is vonatkozik. Az eddigi (főképp néprajzi, történeti és etnológiai jellegű) kutatások jelentőségét semmiképpen sem kívánjuk kisebbiteni, hiszen jelentős mértékben hozzájárultak az egyes etnikumok történelmének, népi kultúrájának megismeréséhez, kulturális és nyelvi jellegzetességeik feltárásához; e kutatások azonban gyakran csak részproblémákat érintettek, és egy szűk, speciális minta, helyszín (város, falu, régió) vizsgálatára korlátozódtak. Hiányoznak tehát azok a nagyobb méretű, széles merítésű, főképp szociológiai és szociolingvisztikai jellegű terepkutatások, amelyek a magyarországi kisebbségek problémáit komplex módon közelítenék meg. Az ilyen kutatások a magyarországi etnikai kisebbségek életét is jelentősen befolyásoló kelet-közép-európai társadalmi változások miatt is időszerűek. Ezért szükséges felhívni a figyelmet arra, mennyire szükséges a magyarországi kisebbségi közösségek számára releváns (nemzetiségi és társadalmi) kérdések empirikus kutatása, amelynek célja a jelenlegi helyzet feltárásán túl valamiféle jövőkép felvázolása is.

Az itt bemutatott empirikus adatok alapján úgy véljük, érdemes volna mélyebben is elemezni az etnikai identitás egyes jegyeit. Hasznos volna például a lokális és a regionális identitás, a patriotizmus, a nemzeti és nemzetek feletti (Európai Unió) alakulatokhoz való kötődés vizsgálata. Érdekes volna az etnicitás értékének a vizsgálata is, azaz annak a vizsgálata, milyen helyet foglal el az etnicitás a magyarországi németiség, szlovákság, horvátság és bolgárság értékrendjében.

Módszertani szempontból szükségesnek látjuk, hogy az esetleges kutatásokban mind kvantitatív, mind új kvalitatív kutatási módszereket alkalmazzanak, mégpedig egymással kölcsönhatásban (módszertani pluralizmus). Ez lehetővé tenné például az adott kérdés kezelésének interdiszciplináris megközelítését, amelynek révén a szükséges összefüggések feltárulnának, és a több szempontú mélyebb elemzések lehetősége is bővülne. Ebben az összefüggésben azonban fontosnak tartjuk a reprezentativitás elvének érvényesítését, amely a kisebbségi közösségeket megcélzó kutatások esetén a kutatási eredmények általánosítását is lehetővé tenné.

A magyarországi etnikai kisebbségek nyelvi asszimilálódásának megállítása és az etnikai identitásuk megőrzését elősegítő feltételek kialakítása érdekében fontos volna egy, az anyanyelv pozícióinak támogatását és megerősítését célzó komplex programnak a kidolgozása. A magyarországi kisebbségek nyelvi problémáinak kezelését jelentősen elősegítené egy olyan megfelelő, szakmailag megalapozott nyelvi koncepció, amely a jelenlegi nyelvi helyzet mélyreható elemzése és a nyelvelsajátítás, nyelvtanítás aktuális kérdéseinek kutatása alapján megoldásokat nyújtana a kisebbségi lakosság nyelvi kompetenciájának emeléséhez (mind magán-, mind pedig nyilvános színtereken).

Ebben az összefüggésben még egy további szempontra szeretnénk ráirányítani a figyelmet. Igaz ugyan, hogy az asszimiláció univerzális jelenség, az etnicitás, a nyelv és a kultúra, valamint ezek meghatározó elemeinél azonban fontos szerepet játszhat az ún. szociálpszichológiai tényező, amely működésbe lépve az „alvó” nyelvből és az asszimilálódott egyénből és közösségből aránylag rövid idő leforgása alatt képes feléleszteni az eredeti etnicitást (például a volt Jugoszláviában élő vegyes családokban megnőtt a szlovák nyelv iránti érdeklődés). Mindebből következik, hogy a nyelvi enklávék kutatása egyéni megközelítést igényel, többféle elméletet kell alkalmazni, például a szociális hálók elmélete, a nyelvi életrajz, a nyelvi menedzselés elmélete (Neústupný, 2002; Nekvapil, 2003). Az utóbbi elmélet azon alapul, hogy a nyelvi problémákat maguk a beszélők ismerik fel és határozzák meg a kommunikáció során, és nem a szakértők mutatnak rá a szórványbeszélők, természetes kétnyelvűek nyelvi problémáira.

Ebben az összefüggésben különös fontosságra tesz szert a nemzetiségi oktatás, illetve a nemzetiségi iskolák nyelvi jellegének a kérdése. A kisebbségekhez tartozó személyek nyelvi identitásának, kultúrájának és nyelvének megtartása és átadása szempontjából kétségtelenül a legmegfelelőbb megoldás a gyermekeknek német, szlovák, horvát, bolgár tannyelvű német, szlovák, horvát és bolgár iskolákban való oktatása, különösen azokon a településeken, ahol a szóban forgó közösség a legnagyobb létszámban él (legalább az alapfokú oktatás szintjén). Úgy véljük, ilyen módon lehet a leghatékonyabban támogatni és megerősíteni az anyanyelv pozícióit. A jelenlegi magyarországi nemzetiségi iskolarendszert figyelembe véve (ún. két tannyelvű iskolák) hasznos volna legalább ennek bővítése, azaz a két tannyelvű iskolák számának a növelése és a kisebbségi nyelvvoktatás javítása – a pedagógusok, a tanulók és a tantárgy vonatkozásában is. Ugyanígy fontosnak látszik az, hogy szükséges volna a kisebbségi önkormányzati rendszer és a nemzetiségi iskolahálózat kölcsönös kapcsolatának az erősítése.

A gyakorlati tapasztalatok egyértelműen azt igazolják, milyen fontos szerepet játszott és játszik a nemzetiségi iskola bármely nemzetiségi kisebbség kultúrájának és nyelvének a megőrzésében és fejlesztésében. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy még a legjobb iskolarendszer sem biztosíthatja az adott kisebbség teljes kulturális fejlődését, ha ebbe a folyamatba a nemzetiségi kultúrát és nyelvet közvetítő kulturális és egyéb intézmények nem kapcsolódnak bele. Kétségtelen tény, hogy ebben a tekintetben fontos a tömegkommunikációs eszközök hatása is (nemzetiségi sajtó, rádió- és televízióadások).

A kisebbségi kultúrát sajátos, a többségi kultúrától megkülönböztető jegyek jellemzik. A nemzetiségi kultúrák sajátos jellegének megmentése érdekében bizonyos védőmechanizmusokat és (az európai kontextusban) kisebbségi etnokulturális modelleket szükséges kialakítani, amelyek elősegítenék fejlődésüket. A legfontosabb védőmechanizmusnak a jól működő nemzetiségi iskolarendszert tarthatjuk, amelynek segítségével biztosítható a jövőbeni kisebbségi értelmiségi nemzedékek képzése.

Szükségesnek tartjuk, hogy az etnikai azonosságtudat kapcsán elsősorban ennek jelentőségére hívjuk fel a figyelmet. Az együvé tartozás tudata és a kisebbségi közösséghez való tartozásra utaló bizonyos objektív jegyek megléte (nyelv, kultúra, hagyományok) kétségtelenül fontosak. Úgy véljük azonban, hogy egy adott nemzetiséghez tartozás deklarálása az etnikai önazonosítás szükséges eleme, alapja kell hogy legyen. Abból a belső szükségletből kell fakadnia, hogy az embernek valamilyen közösséggel kell azonosulnia, és ezt az azonosulást szabadon és nyilvánosan ki is kell fejeznie. Tudatában vagyunk annak, hogy ez a szükséglet nagymértékben emocionális jellegű, és nemcsak az etnikai azonosulást célzó neveléstől, hanem az egyén személyiségi jegyeitől is függ. Úgy véljük azonban, hogy a német, szlovák, horvát és bolgár kisebbség nem egyértelmű etnikai irányultságát és differenciáltságát előidéző okok ellenére a családi és iskolai nevelés hatásának erősítése és az etnikai azonosulás szükségességének a hangsúlyozása révén az említett mutató vonatkozásában elsősorban a fiatal nemzedék körében érhető el pozitív változás.

A kisebbségek egyéni és csoportidentitása, az identitás többretegű volta, aszimmetrikus kétirányú kapcsolata miatt felvetődik a kérdés, hogy az anyanyelv és a kisebbségi kultúra továbbra is megmaradhatnak-e az etnikai identitás központi, meghatározó jegyének akkor, amikor használatuk és átörökítésük családi körben, a társadalmi kapcsolatokban, az oktatási folyamatban háttérbe szorul. E helyzetből kiutat és pozitív alternatívát jelenthet az etnikai identitás megszilárdítása, mégpedig oly módon, hogy a kisebbségek olyan kettős identitást, kettős kötődést alakítsanak ki, amely pozitív értelemben mindkét irányban nyitott: az etnikai (szlovák) és a magyar identitás felé is. Olyan kettős identitásról volna szó, amelyben az egyes összetevők kölcsönösen kiegészítenék és kiegyenlítenék egymást. A kettős identitás szimmetrikus modelljére gondolunk itt. Ilyen modell kialakítására elsősorban a kisebbségi eliteknek, az értelmiségnek kellene törekednie, amely a leginkább képes arra, hogy biztosítsa az adott kisebbség belső kohézióját.

Az alapvető kérdés tehát a következő: „Létezik-e olyan út, amely a kisebbségi nyelv és a nemzetiségi kultúra revitalizálásához s ezáltal az etnikai tudat megszilárdításához vezetne, s ha igen, milyen irányban kell elindulnunk?” Bonyolult kérdésről van szó, amelynek kompetens megválaszolására nem vállalkozom. Kutatásunk megállapításaival összefüggésben azonban úgy vélem, ez az út nem egyenes vonalú. Úgy vélem, hogy a láncnak legalább három elemét szükséges összekapcsolni: a családot, amely első láncszemként kialakítja a nyelvi és kulturális tudat alapjait; az iskolát, amely ezeket az alapokat bővíti és megszilárdítja s harmadsorban a civil intézményeket, egyesületeket, -szervezeteket, amelyek tevékenységük révén biztosítják a kisebbségi nyelv átadását, használatának alkalmait. Az etnikai identitás

fontos jegyeinek megerősítése szempontjából a leginkább megfelelő az volna, ha e három terület olyan imaginárius körben kapcsolódna össze, amelyben minden pontjuk találkozik, és kölcsönösen kiegészíti egymást. Egyúttal az is nyilvánvaló, hogy különböző külső, objektív és belső, szubjektív tényezők együtthatása esetén éppen a családot tarthatjuk a kisebbségi nyelvek revitalizációja szempontjából alapvető tényezőnek.

A kisebbségek etnikai tudatának megerősödéséhez a kedvező politikai döntések, a kisebbségek szükségleteit és igényeit figyelembe vevő nemzetiségi politika, az etnikai kisebbségekre vonatkozó jogszabályok összehangolása és kiegészítése, az anyanemzethez fűződő kapcsolatok megerősítése s nem utolsósorban az anyaországok – Németország, Szlovákia, Horvátország és Bulgária – segítsége és támogatása is jelentős mértékben hozzájárulhat.

A modern európai társadalmakat jellemző bonyolult viszonyok ellenére, amikor is nem világos számunkra az, milyen irányban fejlődnek, és milyen lesz a helyzetük az egyesült Európában a nemzeteknek, nemzetiségeknek, államoknak, úgy véljük, hogy az etnikai közösségeknek, nyelvüknek és az egyéb etnikai összetevőknek a fennmaradásához megvannak a feltételek. Kutatási eredményeink ugyanis összességében azt mutatják, hogy bár kétségtelenül erős hatása van (nyelvileg és kulturálisan) a többségi magyar társadalomnak, és nyilvánvalóak a nemzetiségi és nyelvi asszimilálódás jelei, a magyarországi németek, szlovákok, horvátok és bolgárok tudatában továbbra is él az összetartozás tudata, a kisebbségi társadalomhoz fűződő szoros kapcsolat és kötődés (főként kulturális téren). Erre az etnikai identitástudat újraéledése/újraélesztése, illetve újbóli felfedezése során a nemzetiségi kultúra, az anyanyelv elsajátítása és megtartása révén lehet építeni. Remélhetjük, hogy a fenti jegyek a Magyar Köztársaságban formálódó multikulturális társadalmat gazdagító elemként fejlődnek tovább.

UTÓSZÓ

A Magyarországon élő történeti nemzeti kisebbségi közösségek többsége a közép-európai kisebbségeknek abba a csoportjába sorolható, amelyre a nyelv- és identitásváltás előrehaladott stádiuma jellemző. Mára az egykor német, szlovák, horvát többségű, illetve jellegű magyarországi településeken – egy-két kivételtől eltekintve – a nemzedékek hosszú során át megőrzött anyanyelvi, anyanyelvjárási környezet – erősen beszűkült. A 2001. évi népszámlálás szerint Magyarországon már csupán 6 horvát, 1-1 szlovák és német település található, a magukat horvát, szlovák, német anyanyelvűeknek vallók aránya meghaladja az 50%-ot. Ugyanakkor az 1980-as évtized nemzetiségpolitikai nyitásához, az 1989. évi fordulathoz, majd pedig az 1993. évi nemzetiségi törvény nyomán kialakult kisebbségi önkormányzati rendszerhez köthetően érezhető és kimutatható megújulási, „revival” jelenségek is megfigyelhetők. Ilyen értelmezésben jelentős pozitív elmozdulások is megfigyelhetők. A kisebbségi anyanyelvek 1980–2001 közötti térvesztése ellenére a nemzetiségi identitásukat vállalók száma jelentős mértékben megnőtt: a német nemzetiségűek száma 550%-kal, a horvátoké 12,4%-kal, a szlovákoké pedig 94,4%-kal nőtt.¹

A 19–20. századi magyar kormányzati asszimilációs politika több hulláma, a magyarokkal való együttélés, valamint a különböző természetes és kényszer migrációk következtében ma már egy-két szlovén, német, horvát, bunyevác többségű településből álló nyelvszigeten maradt meg a nem magyar nyelvek, dialektusok lokális túlsúlya. A fővárosba, megyei közigazgatási, ipari központokba való beköltözés, az anyanyelvi oktatás 1960-as években felszámolt folytonossága miatt felgyorsult nyelvváltási folyamat a 20. század végére egyértelművé tette, hogy a magyarországi kisebbségekhez tartozók többségét a vidéki reziduális és a városi szórványhelyzetben élő, kétnyelvű, de többségükben magyar nyelv-domináns, eredeti etnikai és kulturális nemzeti identitásuk fontos elemeit megtartó és gyermekeiknek is átadó személyek, családok, helyben is kisebbségi helyzetbe szorult kisközösségek alkotják.²

¹ Népszámlálás. 2001. 4. *Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai.* Budapest, 2002. Központi Statisztikai Hivatal.

² Nemzetiségi és nyelvi kötődés az 1980–2001. évi magyarországi népszámlálási adatok tükrében. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás témaköréből. II.* Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó, 237–419.

Ezzel egy időben, nagyjából a 20. század utolsó két-három évtizedében a nemzedékeken át bilingvis helyi közösségek nagy részében lezajlott a nyelvvidomancia-váltás a többségi magyar nyelv javára. A közösség eredeti anyanyelve – különösen a fiatalabb generációk soraiban – a második helyre szorult, a nyilvános nyelvhasználatban jelentős mértékben teret veszített, s gyakran a családon belül, a familiáris nyelvhasználatban is csak a nagyszülőkkel való kapcsolatban figyelhető meg. A magyarországi kisebbségek etnikai identitásának elemei közt az eredeti etnikai közösséghez fűződő kulturális, történeti kötelek, a kulturális emlékezet, a vallási, néprajzi tradíció, a lokális, regionális közös múlt emlékeinek, összetartozás-tudatának könnyen mozgósítható elemei vették át az eredeti nemzeti önazonosság tartóoszlopainak szerepét. Ugyanakkor – különösen a legfiatalabb nemzedékeknél – több kutató is felfigyelt arra, hogy a család etnikai mintákat, nyelvhasználati készségeket közvetítő szocializációs funkciói folyamatosan gyengülnek, s ezzel párhuzamosan egyre gyakoribbak a nyelv- és identitásváltás befejező szakaszára jellemző nyelvi, kulturális magatartásformák. Mindeközben az állampolgársági, érzelmi, lokális színezetű tudati elemekben, az „örökölt” etnikai és a „választott” állampolgári identitás és lojalitás szerkezete átrendeződik, mind gyakrabban a többségi mintákat követve.

A sokakban már-már az „utolsó óra” képzetét keltő asszimilációs jelenségek vizsgálata tehát a magyarországi kisebbségkutatás alapvető fontosságú területe.³ A 2001. évi magyarországi népszámlálás nemzetiségi adatfelvétele – nem kötelező jelleggel – négy kritérium szerint mérte fel az ország népességének etnikai hovatartozását: nemzetiség, anyanyelv szerint, ugyanakkor a kérdőívek rákérdeztek a nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz való kötődésre és a családi, baráti körben beszélt nyelvre is. Emellett minden magyar állampolgár két, sőt három nemzetiséget is megjelölhetett. Így amellet, hogy kb. félmillió polgár nem nyilatkozott a nemzetiségéről és anyanyelvéről, a kettős identitást jelölők száma a nemzetiségi bevallás szerint meghaladta a 115 ezer főt, a kettős anyanyelvűek esetében pedig a 40 ezer főt. A kulturális kötődés esetében a kettős identitás 142 ezer, a családi, baráti körben használt nyelv esetében pedig közel 130 ezer személy esetében dokumentálható.⁴

Az asszimiláció kutatásában általában kitüntetett helyet kap a nyelvi-kulturális szocializációs folyamatokban meghatározó család. A magyarországi nem magyarok körében szükségképpen egyre gyakoribb vegyes házasságok nyomán a 20. század második felében a kisebbségi közösségek eredeti anyanyelvének, anyanyelvjárásának a családon belüli automatikus átadását is megakasztották. A magyarországi német, horvát, szlovák és bolgár családokban a férjek többsége egyaránt vegyes házasságban élt: a bolgárok esetében ez az arány megközelíti a 75%-ot, míg a másik három nemzetiség esetében 52,8 és 56,5% között volt. Valamivel homogénebbek az azonos nemzetiségű feleségek házasságai: a német és horvát feleségek 50,1

³ Erre nézve lásd például Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, 1993, Kossuth Könyvkiadó.

⁴ *Nemzetiségi és nyelvi kötődés...* I. m. 238–239.

és 50,9%-a élt homogén házasságban, a szlovákok 45,3%-a, a bolgároknak pedig 32,7%-a.⁵

Mindez kétségkívül kritikus fordulat előidézőjévé válhat a magyarországi kisebbségek egyéni és közösségi identitás szerkezetének alakulásában. Ennek következményei máris érzékelhetők a kisebbségi nyelvi oktatás iránti érdeklődés csökkenésében, illetve abban, hogy a kisebbségi nyelvek „újratanulása” egyre több helyen egyre kevesebb hatékonysággal történik. A 20. század végén elvégzett átfogó kisebbségi oktatási kutatások vezetője, Imre Anna – a családi etnikai-nyelvi háttér és a „kisebbségi” iskola közötti összefüggéseket vizsgálva – joggal állapította meg: „A család a nyelvelsajátítás és a szocializáció legfontosabb terepe, ennél fogva a nemzetiségi létre történő szocializációnak is ez a legfontosabb területe.”⁶

A fenti megfontolások miatt az MTA Kisebbségkutató Intézete kezdettől fogva támogatta Mária Homišinová, a Szlovák Tudományos Akadémia Kassán működő Társadalomtudományi Kutatóintézetének munkatársának a magyarországi kisebbségi családok nyelvi-etnikai szocializációs funkcióit vizsgáló kutatásait.⁷ Az eredetileg kizárólag a magyarországi szlovák családok vizsgálatára tervezett kutatást az ELTE Germanisztikai Intézetének, Horvát Tanszékének és a Magyarországi Bolgár Intézetnek a bevonásával négy kisebbségi közösségre terjesztették ki. Az olvasó a magyarországi szlovák, német, horvát és bolgár kisebbség körében – 100-200 családra kiterjedő mintákon – elvégzett összehasonlító etnopszociológiai identitásvizsgálat eredményeit tartja kezében.

A kutatás alapvető célkitűzése az volt, hogy a vizsgált kisebbségi családokban jelenleg is zajló etnikai folyamatokat – az etnikai és lokális identitásváltozatok és identitásváltások családi, települési, intézményi háttérében kimutatható változásokat – értelmezze, az érzelmi, habituális és kulturális-felekezeti, illetve önkormányzati-politikai aktivitásokban is tetten érhető átalakulásokat összefüggéseiben feltárja, s mindezek családon belüli intergenerációs, illetve az oktatási intézményrendszerben megjelenő nemzedéki lecsapódását is felmérje. A kötetben olvasható eredmények egyszerre jelzik a nyelv- és identitásváltási folyamatok erős jelenlétét, de emellett jelzik a magyarországi kisebbségi családok, helyi, regionális közösségek megújulási képességére utaló jelenségeket is. A 21. század eleji összehasonlító elemzés reményeink szerint fontos kiindulási pont, referencia lehet a következő évek-évtizedek kutatásaiban.

Szarka László

⁵ Vö. Tóth Ágnes – Vékás János: Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* (= Tér és terep 5.) Budapest, 2006, Balassi Kiadó, 252–309.

⁶ Imre Anna: Nyelv, nyelvhasználat, identitás – nemzetiségi tanulók körében. *Kisebbségkutatás*, 2004, 1., http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2004_01/cikk.php?id=1014

⁷ A kutatás három magyarországi szláv kisebbségre vonatkozó része szlovák nyelven a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete kiadásában már megjelent: Homišinová, Mária: *Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku.* Békešská Čaba, 2006.

A SZERZŐRŐL

Dr. Mária Homišinová, PhD. 1989 óta a Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomkutató Intézetének munkatársa. Fő kutatási területe az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos kérdések. A szlovák és a magyar társadalomban zajló transzformációs folyamatok kapcsán vizsgálja helyzetüket, igényeiket, fejlődésüket, etnikai identitásuk állapotát és változásait, a többség és a kisebbség együttéléséből adódó interetnikus kapcsolatokat. Célja az, hogy empirikus módszerekkel feltárja a szlovákiai és a magyarországi etnikai kisebbségekhez tartozó személyek nemzetiségi életének fontosabb aspektusait, eközben elsősorban a szociológiai, szociolingvisztikai, szociálpszichológiai elemzés eszközeit alkalmazza.

Hazai és külföldi tudományos projektek közreműködője, külföldi akadémiai, illetve egyéb speciális rendeltetésű kutatóintézetek projektjeiben vesz részt (MTA Kisebbségkutató Intézete, Budapest, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba).

Tudományos kutatói tevékenységének eredményei: hazai és külföldi szakfolyóiratokban és tanulmánygyűjteményekben eddig 50 tanulmányt publikált, szlovákiai és külföldi kiadványokban mintegy 30 fejezet szerzője. Kutatási eredményeiről rendszeresen beszámol szlovákiai és magyarországi tudományos konferenciákon és szimpóziumokon. Két nagyobb terjedelmű monográfia szerzője: *Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu* (A magyarországi szlovák értelmiség a szociológiai vizsgálatok tükrében; 2003) és *Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu* (A magyarországi szlovák, horvát és bolgár etnikai család a szociológiai vizsgálatok tükrében; 2006); valamint további tanulmánygyűjtemények társszerzője: *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti* (Nemzet, nemzetiségek, etnikai csoportok a szlovák társadalmi átalakulásban; 2005) és *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (identita a politika)* (A szlovákiai magyar kisebbség az 1989 utáni transzformációs folyamatokban; 2006).

Elérhetőség:

Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied

Karpatská 5, 040 01 Košice

Slovenská republika

homisin@saske.sk

BIBLIOGRÁFIA

- Adatok a magyarországi kisebbségi önkormányzatok kialakulásáról és működéséről. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle*, 1997, 1. sz., 149. o.
- Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1977, Gondolat.
- A magyarországi szlovák nemzeti kisebbség helyzete. Budapest, 1997, Miniszterelnöki Hivatal.
- Andrásfalvy Bertalan: Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj*, 1973, 8. sz., 105–110. o.
- Andrásfalvy Bertalan: Die kulturelle Anpassungsformen der Ungarndeutsche. *Neue Zeitung* 1988, 5–7. o.
- Arató Endre: *A magyar–cseh–szlovák viszony ötven éve*. Budapest, 1969, Kossuth, 95–100. o.
- Bačová, Viera: *Etnická identita osobnosti – sociálnopsychologický prístup. Slovenský národopis*. Bratislava, 1990, Slovak Academic Press – EÚ SAV, 508–515. o.
- Bačová, Viera: Teórie osobnej a sociálnej identity. In Výrost, Jozef – Lovaš Ladislav – Bačová, Viera (ed.): *Vybrané kapitoly zo sociálnej psychológie II*. Bratislava, 1993, Veda, 72–129. o.
- Bačová, Viera (ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice, 1996a, Spoločenskovedný ústav SAV, 264. o.
- Bačová, Viera: Spoločenská a kultúrna podmienenosť osobnej identity. *Československá psychologie*, Praha, 1996b, 4. sz., 321–337. o.
- Bačová, Viera: *Etnická identita a historické zmeny. Štúdia obyvateľov vybraných obcí Slovenska*. Bratislava, 1996c, Veda, 198. o.
- Bačová, Viera: Primordiálny verzus inštrumentálny základ etnickej a národnej identity. *Československá psychologie*, Praha, 1997a, 41. sz., 303–313. o.
- Bačová, Viera: *Zvládanie dvojitej sociálnej identity jednotlivca. Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. Bratislava, 1997b, Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, Slovak Academic Press, 49–153. o.
- Bačová, Viera: O veľkých a malých konštrukciách identity. In Bačová, Viera – Kusá, Zuzana (ed.): *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice, 1997c, Spoločenskovedný ústav SAV, 286. o.
- Bačová, Viera: Primordialistické konštruovanie národa na Slovensku-medzigeneračné porovnanie. *Československá psychologie*, Praha 1999, 43. sz., 205–215. o.
- Bačová, Viera – Kusá, Zuzana (eds.): *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice, 1997, Spoločenskovedný ústav SAV, 286. o.
- Bačová, Viera – Šutaj, Štefan: Reslovakization: The changes of nationality and ethnic identity in historical development in Slovak-Hungarian environment. In Devetak, Silvo – Fleire, S – Seewann, Gerhard (eds.): *Small nations and ethnic minorities in an emerging Europe*. München, 1993, Slavica Verlag A. Kovač, 239–242. o.

- Bakytová, Hedviga – Ugron, Milan – Kontšeková, Oľga: *Základy štatistiky*. Bratislava, 1975, Alfa, 390. o.
- Balázsová, Eva – Grácová, Genovéva: *Slováci v Maďarsku*. Martin, 1994, Matica slovenská.
- Bańcerowski, Janusz: A nyelvi közlés természete és a nyelvi funkciók. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1981, 2. sz., 293–311. o.
- Bańcerowski, Janusz: A kétnyelvűség vizsgálata a nyelvi kommunikációs modell tükrében. *Nyelvpedagógiai Írások*, Budapest, 1983, 4. sz., 2–12. o.
- Bańcerowski, Janusz: A kommunikációs kompetencia és összetevői. *Magyar Nyelvőr*, 1994, 3. sz., 277–286. o.
- Bańcerowski, Janusz: A nyelv titkai. *Magyar Nyelvőr*, 1997, 2. sz., 190–204. o.
- Bańcerowski, Janusz: Néhány gondolat a nyelvi és kommunikációs normákról. *Magyar Nyelvőr*, 122/2, 1998, 129–133. o.
- Bańcerowski, Janusz: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest, 2000, ELTE BTK – Szlav és Balti Filológiai Intézet.
- Barbier, Jean-Claude: Public policies with a family dimension in the EU. *Cross-National Research, Papers*, 3. sz., 1995, 15–32. o.
- Barics Ernő: A magyarországi horvátok nyelve. Beszámoló. www.croatia.hu/index.php?id=2; 1999.
- Barth, Frederik: Ethnic Groups and Boundaries. In Hutchinson, John – Smith Anthony (ed.): *Ethnicity*. Oxford, 1996, Oxford University Press, 81. o.
- Bartha Csilla: Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, 1995, MTA Nyelvtudományi Intézet, 37–49. o.
- Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, 1981, Magvető.
- Beňušková, Zuzana: *Fungovanie jazyka ako tradičného fenoménu v prostredí diaspóry. Národopisné informácie*. Bratislava 1984, Národopisný ústav SAV, 120–123. o.
- Bindorffer Györgyi: Nyelvében él az etnikum. Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyarországi sváb faluban. *Szociológiai Szemle*, 1997, 2. sz., 125–141. o.
- Bindorffer Györgyi: No Language, no Ethnicity? *Review of Sociology*. Special Issue. 1998, 143–157. o.
- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2001, MTA Kisebbségkutató Intézet, 205. o.
- Bindorffer Györgyi: Németek a népszámlálások tükrében – 1980, 1990, 2001. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II*. Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó, 253–266. o.
- Bogoczová, Irena: K jazykové a kulturní rozpolcenosti menšin. In Šrajerová, Olga (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava, 2002, Sliezsky ústav SZM.
- Borbély Anna: Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközségben. In Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, 1995, MTA Nyelvtudományi Intézete, 287–299. o.
- Borbély Anna: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, 2000, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Borbély Anna: *Nyelvcseré*. Budapest, 2001, MTA Nyelvtudományi Intézet, 305. o.
- Bosák, Ján: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In Bosák, Ján (ed.): *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Bratislava, 1990, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 75–84. o.
- Bosák, Ján: Novšie sociolingvistické prístupy k skúmaniu slovanských jazykov. *Slavica Slovaca*, 2. sz., 1991, 232–243. o.

- Bosák, Ján: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému v slovanskom kontexte. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, 1–2. sz., 171–177. o.
- Bosák, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. *Sociolingvistika Slovaca*, 1995, 1. sz., 17–41. o.
- Botík, Ján: Obydliia rozšírených rodín v Honte. *Slovenský národopis*, 1969, 2. sz., 53–69. o.
- Botík, Ján: Etnicita ako základná kategória národopisnej vedy. *Slovenský národopis*, 1991, 1. sz., 18–24. o.
- Botík, Ján: Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia. *Slovenský národopis*, 1995, 1. sz., 431–444. o.
- Botiková, Marta – Botík, Ján: *Bilingvizmus v živote etnických minorít*. In Štefánik, Jozef (ed.): *Bilingvizmus* (Minulosť, prítomnosť, budúcnosť). Bratislava, 2002, FF UK, 43–49. o.
- Botík, Ján: – Botiková, Marta: Rodina v prostredí dolnozemsých Slovákov. In Divičanová, Anna – Krekovičová, Eva (eds.): *V službách etnografie* (A néprajztudomány szolgálatában). Békešská Čaba, 2004, VÚSM, 255–270. o.
- Bourdieu, Pierre: Identity and Representation. In Bourdieu, Pierre – Thompson, John – Raymond, Gino – Adamson, Matthew: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, 1991, Polity Press, 220–228. o.
- Bölcs Matild: Anyanyelv – regionális nyelv, identitástudat – regionális identitástudat. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest, 2001, Osiris, 216–224. o.
- Buocová, Zlatica: Identita-integrita-sociologické súvislosti. In Gbúrová, Marcela (ed.): *Európa medzi identitou a integritou*. Prešov, 2002, Prešovská univerzita v Prešove, 396–400. o.
- Chlebnický, Ján: Vyučovanie histórie na slovenských školách. In Divičanová, Anna (ed.): *250 rokov v Slovenskom Komlóši*. Békešská Čaba, 2000, VÚSM, 57–66. o.
- Chomsky, Noam: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass., 1965, MIT Press.
- Clauss, Gunter – Ebner, Hans: *Základy štatistiky pre psychológov, pedagógov, sociológov*. Bratislava, 1988, SPN, 500. o.
- Czibulka, Zoltán (szerk.): *Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai*. Budapest, 2002, KSH, 338. o.
- Cseh-Szombathy László: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest, 1979, Gondolat, 400. o.
- Csepeli György: *Csoporttudat – nemzettudat*. Budapest, 1987, Magvető.
- Csipka Rozália – Mayer Éva (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 2000–2001*. Budapest, 2002, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Csíkhelyi Lenke: A magyarországi bolgárok. Kézirat.
- Černý, Ján: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc, 1996, VOTOBIA, 516. o.
- Demeter Zayzon Mária: Nyelv-kultúra-történelem: Nemzetiségsspecifikus ismeretek a Komárom-Esztergom megyei németeknél. *Honismeret*, 1992, 5. sz., 14–20. o.
- Demeter Zayzon Mária: *Öntudatosodás és önfeladás között. Nemzetiségsszociológiai vizsgálatok Komárom-Esztergom megyei németek és szlovákok körében*. Tatabánya, 1993, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat.
- Demeter Zayzon Mária: *Kisebbségek Magyarországon*. Budapest, 1999, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 277. o.
- Demografie (nejen) pro demografy. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993. 125. o.
- Dittmar, Norbert: *Sociolinguistics: A critical Survey of Theory and Application*. London, 1976, Arnold.

- Dittmar, Norbert: *Grundlagen der Soziolinguistik – Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben*. Tübingen, 1997, Max Niemeyer Verlag, 223. o.
- Divičanová, Anna: Kontaktné zóny slovenského obyvateľstva v Maďarsku s mestským prostredím na prelome 19–20. storočia. *Slovenský národopis*, 2–3. sz., Bratislava, 1997, 443–454. o.
- Divičanová, Anna: *Jazyk, kultúra, spoločenstvo. Etnokultúrne zmeny na jazykových ostrovoch v Maďarsku*. Békešská Čaba–Budapešť, 1999, VÚSM, 335. o.
- Divičanová, Anna: Sociologické a kultúrne zázemie národnostnej školy v Maďarsku po roku 1948. *Človek a spoločnosť*. <http://www.saske.sk/cas/1-2000/divicanova.html>
- Divičanová, Anna: Národnostná kultúrna autonómia a kultúrna typológia európskych menšín so zreteľom na Slovákov v Maďarsku. In Andó György – Eperjessy Ernő – Grin, Ivan – Krupa András (szerk.): *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón (Esélyek, lehetőségek, kihívások)*. Békéscsaba–Budapest, 2001, Magyar Néprajzi Társaság, 73–78. o.
- Divičanová, Anna: *Dimenzie národnostného bytia a kultúry*. Békešská Čaba, 2002, VÚSM, 533. o.
- Divičanová, Anna: Ambivalentné hodnoty slovenského jazyka v Maďarsku v stredoeurópskom kontexte. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, 2004, VÚSM, 21–31. o.
- Divičanová, Anna – Krupa, Ondrej: *Slováci v Maďarsku*. Budapešť, 1999, Press Publica, 128. o.
- Doncsev, Toso: Социолингвистично проучване на езика на българските преселници в Унгария като съставка на етническата им идентичност. In Király Péter: *Унгарска българистика*. Budapest, 1988, Akadémia Kiadó, 178–198. o.
- Doncsev, Toso: Bevándorló kertészekből – bolgár kisebbség. In Doncsev Toso (ed.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából I*. Budapest, 1996, Akadémiai Kiadó, 22–28. o.
- Dressler, Wolfgang U.: Smrť jazykov. Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. *Sociolinguistica Slovaca*, Bratislava, 1999, 4. sz., Veda, 23–42. o.
- Dudok, Miroslav: O slovenskom jazyku v Juhoslávii. Báčsky Petrovec, *Kultúra*, 1996, 11. sz., 12. o.
- Dudok, Miroslav: O prirodzenom bilingvizme. In Štefánik, Jozef (ed.): *Bilingvizmus* (Minulosť, prítomnosť, budúcnosť). Zborník príspevkov, Bratislava, 2002, FF UK, 53–61. o.
- Dudok, Miroslav: Pulzačné vektory enklávnej slovenčiny. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, 2004, VÚSM, 32–41. o.
- Durkheim, Émile: *The Elementary Form of the Religious Life*. London, 1976, George Allen & Unwin Ltd., 212. o.
- Dweck, Carol S. – Leggett, Ellen L.: A social-cognitive approach to motivation and personality. *Psychological Review*, 1998, 95. sz., 256–273. o.
- Edwards, John: *Multilingualism*. London, 1994, Routledge, 128. o.
- Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából I*. Budapest, 1996, Magyar Néprajzi Társaság.
- Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából 2*. Budapest, 1998a, Magyar Néprajzi Társaság.
- Eperjessy Ernő: Ispitivanje međuosobnih utjecaja u pučkom praznovjerju jednog mađarsko-hrvatskog naselja. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj*, Budimpešta, 1998b, 5. sz., 39–51. o.
- Erikson, H. Erik: *Identity: Youth and Crisis*. New York, 1968, Norton, 265. o.
- Európska komisia, L'Europe dans le mouvement démographique. Brusel, 1992.

- Fairclough, Norman: *Critical Discourse Analysis*. London, 1995, Longman, 210. o.
- Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1993.
- Ferguson, Christopher: Diglosszia. 1959, Word 15-325-40. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások)*. Budapest, 1975, Gondolat, 291–317. o.
- Fishman, Joshua A.: Bilingualism with and without diglossia: diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues*, 1967. 23/2/, 29–30. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások)*. Budapest, 1975, Gondolat, 116–125. o.
- Fishman, Joshua A.: The Sociology of Language. In Giglioli, Pier-Paolo (ed.): *Language and Social Context: Selected Readings*. Harmondsworth, England, 1972, Harmondsworth (Penguin Books).
- Franković, Uzeir: *Grane nam dosižu do neba. Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj*. Budimpešta, 1993, Mađarsko etnografsko društvo, 168. o.
- Gal, Susan: Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary. *Language in Society*, 1993, 22. sz., 337–359. o.
- Garami Erika – Szántó János: *Magyarországi szlovákok*. Budapest, 1991, Társi.
- Geertz, Clifford: Primordial and Civic Ties. In Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (ed.): *Nationalism*. Oxford, 1994, Oxford University Press, 266. o.
- Gereben, Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest, 1999, Osiris, 278. o.
- Giddens, Anthony: *Sociologie*. Praha, 1997, Argo, 595. o.
- Giles, Howard – Bourhis, Robert Y. – Taylor, Donald M.: Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations. In Giles, Howard (ed.): *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. New York, 1977, Academic Press, 307–347. o.
- Gilliland, Mary, Kay: Nationalism and Ethnogenesis in the former Yugoslavia. In De Vos, Georg – Romanucci, Ross (eds.): *Ethnic Identity: Creation, Conflict and Accommodation*. Walnut Creek – London – New Delhi, 1995, Alta Mira Press, 197–221. o.
- Gjurov, Alekszandar: *Magyarországi bolgárok*. Budapest, 1998. www.valtozovilag.hu/ag/magyarorszagi_bolgárok.htm - 117k
- Goodenough, Ward H.: Cultural Anthropology and Linguistics. In Garvin, Paul (ed.): *Report of the Seventh Round Table Meeting on Linguistics and Language Study*. Washington DC, 1957, Georgetown University Press.
- Gorján Mária: Sociolingvisztický výskum v bilingválnom prostredí – návrh testov pre učiteľky a rodičov detí materských škôl. In Divičanová Anna (ed.): *275 rokov v Sarvaši. Békešská Čaba*, 2001, VÚSM, 59–171. o.
- Grbić Jakopović, J.: *Identitet, jezik, razvoj*. Zagreb, 1994, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Grbić Jakopović, J.: Hrvati u Mađarskoj. Pogled na međuetničku komunikaciju u svjetlu etnoloških i etnolingvističkih istraživanja. In Jauk, Milka – Pinhak – Kiss Gy., Csaba – Nyomárkay, István (eds.): *Croato-Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Zagreb, 2002, Katedra za hungarologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Matica hrvatska, 195–206. o.
- Göncz Lajos: *A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. Budapest, 1991, Széchenyi Társaság, 88–99. o.
- Göncz Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék, 1985, Forum.

- Göncz Árpád: Dvojité identita. OS, 1998, 9. sz., 20. o.
- Gumperz, John J.: *Language in Social Groups*. Stanford, 1970, Stanford University Press.
- Gumperz, John J.: *Discourse Strategies*. Cambridge, 1982a, Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. (ed.): *Language and Social identity*. Cambridge, 1982b, Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. – Hymers, David (ed.): *Directions in Sociolinguistics*. New York, 1972, Holt, Reinhart and Winston.
- Gyivicsán Anna: Az anyanyelv és kultúra értékrendjének változása a kiskörösi szlovákoknál. In Verseghi Gy. (szerk.): *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest, 1985, Állami Gorkij Könyvtár – Művelődéskutató Intézet 9–57. o.
- Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest, 1993, Teleki László Alapítvány, 335. o.
- Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákság számadatok tükrében. In *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, 1994, KSH, 301–314. o.
- Gyivicsán Anna: Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca? In Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, 1995, MTA Nyelvtudományi Intézet, 57–65. o.
- Gyurok János: A magyarországi horvát kisebbség néhány demográfiai statisztikai jellemzője az 1910–1990 közötti népszámlálások tükrében. In Klinger András (szerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, 1994, KSH, 326–332. o.
- Gyurok János: *A magyarországi horvátok 1910–1990 szociológiai, demográfiai, történelmi jellemzők a népszámlálások alapján*. Pécs, 1998, KSH, 161. o.
- Haan, Eudovít: *Pamětnosti Běkeš-čabánske. Pešť 1866. Békés Csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig*. Békéscsaba, 1991, Mozi Nyomda, 161. o.
- Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handelns I*. Frankfurt/Main, 1988, Suhrkamp Verlag.
- Hagendoorn, Louk: Intergroups Biases in Multiple Group System: The Perception of Ethnic Hierarchies. In Stroebe, Wolfgang – Hewstone, Miles (eds.): *European Review of Social Psychology*. Volume 6. New York, 1995, Wiley & Sons, Ltd., 199–228. o.
- Haltmayer, Josef: Deutschtum und Katholizismus im Königreich Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. *Südostdeutsches Archiv*, 1987–1988, 30/31. sz., 29–39. o.
- Herman József – Imre Samu: Nyelvi változás, nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 1987, 7/8. sz., 513–531. o.
- Hausenblas, Ondřej: K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka. *Slovo a slovesnost*, 1993, 54. sz., 97–106. o.
- Hajnal, John: Two kinds of pre-industrial household formation system. In Robert Wall (ed.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 1983, Cambridge University Press, 65–104. o.
- Hernová, Šárka: Národnostní složení rodiny. In Sokolová, Gabriela – Hernová, Šárka – Šrajerová, Olga (ed.): *Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vzájemné vztahy*. Opava, 1997, Tilia, 64–75. o.
- Hernová, Šárka: Národní příslušnost v systému hodnot obyvatel multietnických regionů České republiky. In Šrajerová, Olga (ed.): *Formování multikulturní společnosti v podmínkách ČR a v zemích střední Evropy*. Opava, 2000, Slezský ústav SZM, 51–60. o.
- Hernová, Šárka: Etnická exogamie a změny národnostní struktury společnosti. In Macháčová, Jana – Šrajerová, Olga (ed.): *Sociálně a národnostně míšená rodina v industriální*

- a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Opava, 2003, Slezský ústav SZM.
- Hirner, Alexander: *Primárne dáta v sociológii*. Bratislava, 1978, Pravda, 229. o.
- Homišínová, Mária: Perception of social norms of inter-ethnic relations. *Studia psychologica*, 1998, 4. sz., 367–371. o.
- Homišínová, Mária: Skúmanie miery osobnej identifikácie príslušníkov majority a minority s makrosociálnymi útvarmi. Internetový časopis Spoločenskovedného ústavu SAV Košice: *Človek a spoločnosť*. <http://www.saske.sk/cas/2-1999/homisinova.html>
- Homišínová, Mária: Skúmanie otázok etnickej identity slovenskej minority v Maďarsku. *Človek a spoločnosť*. <http://www.saske.sk/cas/2-2000/homisinova.html>
- Homišínová, Mária: Social and personal norms – comparison between members of Slovak majority and Hungarian minority in the situational context. *Studia psychologica*, 2000a, 3. sz., 187–192. o.
- Homišínová, Mária: Etnikai identitás és a nagyobb szociális egységekhez való viszony – szociológia felmérés. *Irodalmi Szemle*, 2000b, 1–2. sz., 88–92. o.
- Homišínová, Mária: O etnicite príslušníkov slovenskej inteligencie v Maďarsku – relácie medzi stupňom etnickej identity a etnoidentifikačnými kategóriami. *Sociológia*, 2000c, 5. sz., 471–481. o.
- Homišínová, Mária: Používanie slovenského jazyka v rôznych komunikačných situáciách (z výskumu slovenskej menšiny v Maďarsku). *Človek a spoločnosť*. <http://www.saske.sk/cas/1-2000/homisinova.html>
- Homišínová, Mária: The research of the ethnic processes in the minority communities living in Hungary. *Človek a spoločnosť*. <http://www.saske.sk/cas/4-2001/homisinova.html>
- Homišínová, Mária: O slovenskej minorite v Maďarsku – participácia príslušníkov slovenskej inteligencie na kultúrnom živote Slovákov v Maďarsku (zo sociologického výskumu). In ŠrajEROVÁ, Olga (ed.): *Formování multikultúrní společnosti v podmínkách ČR a v zemích střední Evropy*. Opava, 2001c, Slezský ústav SZM, 136–143. o.
- Homišínová, Mária: Niektoré otázky etnickej identity slovenskej inteligencie v Maďarsku – teoretická a empirická reflexia. *Národopis Slovákov v Maďarsku*, Békešská Čaba, 2001d, 17. sz., 119–137. o.
- Homišínová, Mária: Miera a intenzita etnickej identifikácie príslušníkov slovenskej minority v Maďarsku (Parciálne výsledky empirického výskumu). A magyarországi szlovák kisebbség etnikai önazonosságának mértéke és intenzitása (Empirikus kutatás részeredményei). In DivičanOVÁ, Anna – Ando, Juraj (ed.): *Národopis Slovákov v Maďarsku*, 2002, 18. sz., 87–101. o.
- Homišínová, Mária: A magyarországi kisebbségek egyéni és csoportidentitásáról. In Kovács Nóra – Szarka László (ed.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó, 33–41. o.
- Homišínová, Mária: Intergeneračné zmeny identity etnicky homogénnych a heterogénnych rodín. *Sociológia*, 2002, 2. sz., 117–130. o.
- Homišínová, Mária: Špecifické znaky etnickej identity slovenskej inteligencie v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. *Človek a spoločnosť*. www.saske.sk/cas/3-2003/index.html
- Homišínová, Mária: *Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Výbrané výsledky skúmania stavu etnickej identity)*. Békešská Čaba, 2003, VÚSM, 301. o.
- Homišínová, Mária: Sociologický výskum slovenskej inteligencie žijúcej v Maďarsku (súvislosti medzi ukazovateľmi etnickej identity a jazykom, školstvom, kultúrou Slovákov

- v Maďarsku). In Divičanová, Anna – Ando, Juraj (ed.): *Národopis Slovákov v Maďarsku*, 2003, 19. sz., 49–66. o.
- Homišínová, Mária: A magyarországi szlovák értelmiség etnikai identitása (kutatási eredmények és összefüggések) – Etnická identita slovenskej inteligencie žijúcej v Maďarsku (základné výskumné zistenia a súvislosti). *Regio*, 2004a, 1. sz., 139–157. o.
- Homišínová, Mária: Slovenská inteligencia v Maďarsku v reflexii sociologického výskumu. *Sociológia*, 2004b, 4. sz., 327–360. o.
- Homišínová, Mária: Znalosť slovenského jazyka vo vzťahu k etnickej identifikácii slovenskej inteligencie v Maďarsku. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, 2004, VÚSM, 63–72. o.
- Homišínová, Mária – Bačová, Viera – Frankovský, Miroslav: Zo sociologicky a sociálnop-psychologicky orientovaných výskumov národov a národností po roku 1989. In Šutaj Štefan (ed.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov, 2004, Universum, 308–326. o.
- Homišínová, Mária – Szarka László: Spoločný výskum etnických procesov v menšinových komunitách na Slovensku a v Maďarsku. In Fundárek František (szerk.): *Veda na oboch brehoch Dunaja – Tudomány a Duna két partján. Prednášky z konferencie – Naše spoločné akademické výskumy*. Bratislava, 2003, Kultúrny inštitút Maďarskej republiky –, Kalligram, 145–149. o.
- Horecký, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In Ružička, Ján (ed.): *Z teórie spisovného jazyka*. Bratislava, 1979, Veda, 13–22. o.
- Horecký, Ján: Terminológia v oblasti viacjazyčnosti. *Kultúra slova*, 1980, 24. sz., 137–140. o.
- Horecký, Ján: Pojmový aparát teórie bilingvizmu. In Štefánik, Jozef (ed.): *Bilingvizmus* (Minulosť, prítomnosť, budúcnosť). Zborník príspevkov, Bratislava, 2002, FF UK, 49–53. o.
- Hornokné Uhrin Erzsébet: Szlovák nyelvhasználat Békéscsaba egyházközségeiben. In Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Budapest, 1998, ELTE, 254–258. o.
- Hornokné Uhrin Erzsébet: A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználatára. *Kisebbségkutatás*, 2002, 3. sz., 680–692. o.
- Hoóz István – Kepecs József – Klinger András: *Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs, 1985, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Hudson, Richard A.: *Sociolinguistics*. Cambridge, 1980, Cambridge University Press.
- Hutterer, C. J.: Hochsprache und Mundart bei den deutschen in Ungarn. In Hutterer, C. J. – Grosse, R. (eds.): *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*. Berlin, 1961, Akademie Verlag, 33–71. o.
- Hutterer Miklós: A magyarországi német népcsoport. In Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó, 93–117. o.
- Hutterer Miklós: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In Balassa, Iván – Klotz, Claus – Manherz, Károly (eds.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. Budapest, 1975, Néprajzi Társaság, 11–33. o.
- Hymes, David H. (ed.): *Language in Culture and Society*. New York, 1964, Harper and Row.
- Hymes, David H.: Competence and Performance in Linguistic Theory. In Huxley, Robert – Ingram, Edward. (eds.): *Language Acquisition: Model and Method*. London, 1971, Academic Press, 231–254. o.
- Hymes, David H.: On Communicative Competence. In Pride, John B. – Holmes, Janet (eds.): *Sociolinguistic*. London, 1972, Academic Press, 125–135. o.
- Hymes, David H.: *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia, 1974, University of Pennsylvania Press.

- Imre Anna: *Anyanyelv, másodnyelv, környezeti nyelv. A 20 század végi magyarországi kisebbségi oktatás nyelvi viszonyai*. Budapest, 2000, MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Imre Anna: Nyelv, nyelvhasználat, identitás. *Človek a spoločnosť*. <http://www.saske.sk/cas/4-2001/imre.html>
- Imre Anna: Nyelv, nyelvhasználat, identitás – nemzetiségi tanulók körében. Kisebbségkutatás 2004. <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk-2004-01/cikk.php?id=1014>
- Jadov, Vladimír A.: *Sociologický výskum*. Bratislava, 1977, Pravda, 278. o.
- Jakubíková, Kornélia: Je etnická identifikácia funkciou jazyka a kultúry? *Slovenský národopis*, 1993, 41. sz., 60–65. o.
- Janečskó, János: Dodatky k histórii Békešskej Čaby. *Národopis Slovákov v Maďarsku*, Budapest, 1998, 14. sz., 9–7. o.
- Jászó Anna (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest, 2002, Tinta Könyvkiadó, 310. o.
- Jarovinskij, Alexandr: Kétnyelvűség a családban és az oktatásban. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle*, 1994, 4. sz., 66–75. o.
- Kabele, Jiří: *Rodinné sítě*. Praha, 1987, Bulletin VÚSRP, 85. o.
- Kaľavský, Michal: Etnická alebo etnické vedomie? *Slovenský národopis, Ústav etnológie*, 1991, 3-4 sz., 354–357. o.
- Kaľavský, Michal: Etnická identita a asimilačné procesy. *Etnologické rozpravy*, 1994, 1. sz., 7–13. o.
- Kaľavský, Michal: Jazyk a etnická totožnosť v zmiešanom prostredí. In Slávkovský, Peter (ed.): *Národopisný zborník*. Bratislava, 1998, Matica slovenská, 23–38. o.
- Katona Judit: Nemzeti sztereotípiák és a néprajz. In Katona Judit – Viga György (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, 1996, Herman Ottó Múzeum, 59–66. o.
- Katriak, Martin: *Metódy a techniky sociologického výskumu*. Bratislava, 1975, Veda.
- Karagić, Mijo: Intelektualci u dijaspori, tribina II. *Migracijske teme*, 1993, 9. sz., 44–46. o.
- Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. kötet. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó, 1867–1892. o.
- Király Péter: České a maďarské prvky v písomných pamiatkach Slovenského Komlóša. In Mickiewicz, Adam (ed.): *Studie z filologii polskiej i slowiańskiej*. Warszawa, 1965, Instytut Filologii Slowiańskiej, 327–333. o.
- Király Péter: *A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai*. Nyíregyháza, 2001, Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 249. o.
- Kiss Jenő (szerk.): *Egyetemi szociolingvisztikai dolgozatok 1*. Budapest, 1993, ELTE.
- Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Informačný bulletin národných a etnických menšín žijúcich v Maďarskej republike. *Kisebbségi Értesítő*, 1993, 1. sz., 56. o.
- Knipf Erzsébet – Erb Mária: Sprachgewohnheiten bei den Ungarndeutschen. In Maherz Károly (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutsche*. Budapest, 1998, Ungarische Ethnographische Gesellschaft, 138–146. o.
- Knipf Erzsébet – Komáromi Sándor: Bemerkungen zur Zweisprachigkeit und Identität der Ungarndeutschen. *Kisebbségkutatás*, 1996, 3. sz., 291–292. o.
- Kontra Miklós: *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, 1991, Magyar-ségkutató Intézet.
- Kormánybeszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről. Kormányzati portál, 1999, <http://www.meh.hu/nekh/Magyar/4-3.html>

- Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó, 488. o.
- Kozma István: A magyarországi mikrokisebbségekről az előzmények és a 2001. évi népszámlálás tükrében. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó, 325–400. o.
- Kráľová, Ľuba: Homogamia-zákon alebo alternatíva výberu životného partnera? *Sociologický časopis*, 1995, 3. sz., 335–344. o.
- Krappmann, Lothar: *Az identitás szociológiai dimenziói. Az interakciós folyamatokban való részvétel szerkezeti feltételei.* Budapest, Oktatási Minisztérium, 1980.
- Krčmová, Marie: *Běžně mluvený jazyk v Brně.* Brno, 1981, Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 198. o.
- Kredátus, Jozef: Rodina ako systém, rodina ako klient a pacient. In Tokárová, Anna (ed.): *Kvalita života v kontextoch globalizácie a výkonovej spoločnosti.* Prešov, 2002, FF PU, 109–114. o.
- Krekovičová, Eva: Slováci v Maďarsku medzi ústnou a písanou komunikáciou (Funkcia duchovných spevníkov v kultúrnej pamäti a etnickej identifikácii). In Dovičanová, Anna – Krekovičová, Eva (eds.): *V službách etnografie (A néprajztudomány szolgálatában).* Békešská Čaba, 2004, VUSM, Ústav etnológie SAV, 396–404. o.
- Krisch, Magdalena: *Ungarndeutscher Kulturführer.* Sopron, 2002, Escort '96 Könyvkiadó és Könyvterjesztő Bt.
- Krupa András: *A népi kultúrák és kétnyelvűség viszonya a délkelet-alföldi szlovákoknál.* Békecsaba, 1999, Szlovákok Kutatóintézete–VÚSM.
- Kučerová, Katarína: *Hrvati u srednjoj Europi.* Zagreb, 1988, Matica hrvatska i Matica slovačka.
- Kvapilová, Eva: Rôznorodosť rodinných foriem–výzva pre sociálnu politiku. *Sociológia*, 2000, 5. sz., 435–448. o.
- Labov, William: *Sociolinguistic Patterns.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1972, University of Pennsylvania Press.
- Lampl Zsuzsanna: Asszimilációs folyamatok-iskolaválasztás és anyanyelvhasználat. In Lampl Zsuzsanna: *A saját útját járó gyermek.* Bratislava, 1999a, Madách–Posonium, 59–108. o.
- Lampl Zsuzsanna: Szociológiai keresztszemet a szlovákiai magyar értelmiségről. In Lampl Zsuzsanna: *A saját útját járó gyermek.* Bratislava, 1999b, Madách–Posonium, 36–58. o.
- Langman, Juliet: A kétnyelvűség kutatásának modern irányzatai. In Jászó Anna (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény.* Budapest, 2002, Tinta Könyvkiadó, 143–151. o.
- Lanstyák István: Diglosszia és kettősnyelvűség. *Kétnyelvűség*, 1993, 1. sz., 5–21. o.
- Lanstyák István: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle*, 1994, 4. sz., 90–115. o.
- Lanstyák István: Maďarčina na Slovensku – štúdia z variačnej lingvistiky. *Sociologický časopis*, 2002, 4. sz., 409–427. o.
- Lanstyák István: K niektorým otázkam bilingválnej komunikácie. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí.* Békešská Čaba, 2004, VÚSM, 411–429. o.
- Laslett, Peter: *Houshold and Family in the Past Time.* Cambridge, 1972, Cambridge University Press.
- Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Lázár Guy – Lendvay Ildikó – Szabó Ildikó – Örkény Antal (szerk.): *Többség – kisebbség*

- ség. *Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, 1996, Osiris – MTA ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–115. o.
- Lefebvre, Henri: *Critique de la vie quotidienne*. Paris, 1961, L'Arche.
- Lončarić, Mijo: *Kajkavsko narječje*. Zagreb, 1996, Školska knjiga.
- Lopušný, Ondrej: Tradičné roľnícke hospodárenie a spôsob života. In Gerbócová, Jarmila (ed.): *Z minulosti Slovenského Komlóša 1746–1996*. Bratislava, 1997, Národné literárne centrum, 83–138. o.
- Lozoviuk, Petr: K problematice etnické indifferencie (na príkladech z českého jazykového prostredí), *Český lid*, 3. sz., 1997. 201–212. o.
- Löffler, Heinrich: *Germanistische Soziolinguistik*. Berlin, 1985, E. Schmidt.
- Magyar Közlöny*, 100. szám, 1993. 07. 23.
- Manherz Károly: *Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn*. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó.
- Manherz Károly: A magyarországi németek néprajzkutatásának áttekintése. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *II. Békéscsabai Nemzetközi Nemzetiségi Néprajzi Konferencia*. Budapest, 1981, Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, 635–649. o.
- Manherz Károly: *A magyarországi német nemzetiség néprajzáról*. Budapest, 1982, TIT.
- Manherz Károly: *Die Ungarndeutschen und ihre Wissenschaft*. Budapest, 1983, TIT.
- Manherz Károly: Az idegen anyanyelv. *Magyar Nemzet*, 1985. jan. 14., 9. o.
- Maříková, H. – Petrušek, M. – Vodáková, A.: *Velký sociologický slovník. I–II. kötet*. Praha, 1996, Karolinum, 1627. o.
- Máté Jakab: *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Budapest, 1998, Nemzeti Tankönyvkiadó, 359. o.
- Matoušek, Oldřich: *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha, 2003, Slon, 162. o.
- Minuchin, Salvador: *Families and Family Therapy*. London, 1974, Tavistock Publ.
- Mirk Mária: Német nemzetiségi nyelvhasználat Pilisszentivánon. *Regio*, 1995, 3. sz., 44–64. o.
- Moen, Phyllis – Forest, Kay B.: Family policies for an ageing society: moving to the 21st century. *The Gerontologist*, 1995, 6. sz., 825–830. o.
- Moguš, Milan: *Čakavsko narječje*. Zagreb, 1977, Fonologija.
- Molnár, Éva: Te tót (német) vagy – mondta anyám magyarul. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle*, 1993, 1. sz., 134–149. o.
- Možný, Ivo: *Sociologie rodiny*. Praha, 1999, Sociologické nakladatelství, 250. o.
- Murdock, George P.: The Universality of Nuclear Family. In Bell, Norman W. – Vogel, Ezra, F. (eds.): *A Modern Introduction to the Family*. London, 1961, Routledge and Kegan Paul.
- Murphy, Robert F.: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha, 1998, Slon, 267. o.
- Nedomová, Alena – Kostecký, Tomáš: *Národní identita*. Praha, 1996. Sociologický ústav AV ČR, 6. o.
- Nekvapil, Jiří: O vztazích malých a velkých slovanských jazyků. *Inter-slavica. Wosebny wotšišć z Lětopis*, 2003, 1. sz., 113–127. o.
- Népszámlálás 1980. A nemzetiségi települések adatai. KSH, Budapest, 1983.
- Népszámlálás 1990. Nemzetiség, anyanyelv. KSH, Budapest, 1992.
- Népszámlálás 1990. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Budapest, KSH, 1994.
- Népszámlálás 1990. A nemzetiségek életkörülményei. Budapest, KSH, 1995.
- Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest, KSH, 2002.

- Neustupný, Jiří V.: Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis*, 2002, 38. sz., 429–442. o.
- Nyomárkay István: A magyar és a szerbhorvát nyelvkapcsolata. In Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, 1989, Tankönyvkiadó, 291–350. o.
- Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkeveredés. *Magyar Nyelvőr*, 1997, 121. sz., 204–213. o.
- Nyomárkay István: *Nemzeti újjáéledés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Budapest, 2002, Lucidus Kiadó.
- Olejník, Milan: Základné prvky obsahu historickej pamäti a ich úloha pri formovaní kolektívnej identity. In Bačová, Viera (ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice, 1996, Spoločenskovedný ústav SAV, 42–54. o.
- Olejník, Milan: Etnicita – národ: K niektorým otázkam obsahu týchto pojmov a ich vzájomného vzťahu. In Gbúrová, Marcela (ed.): *Európa medzi identitou a integritou*. Prešov, 2002, Filozofická fakulta Prešov, PU, 13–22. o.
- Ondrejovič, Slavomír: K sociolingvistike na Slovensku. In Mistrík, Jozef (ed.): *Studia Academica Slovaca* 20. Bratislava, 1991, Alfa, 177–191. o.
- Ondrejovič, Slavomír: Sociolingvistické aspekty jazykovedného výskumu na Slovensku. *Sociolinguistica Slovaca*. Bratislava, 1995, 1. sz., 9–13. o.
- Ondrejovič, Slavomír: Metamorfózy sociolingvistického výskumu na Slovensku. Sociolingvistika a areálová lingvistika. *Sociolingvistika Slovaca*, 1996, 2. sz., 11–17. o.
- Ondrejovič, Slavomír: Jazyk v menšinovom prostredí. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, 2004, VÚSM, 43–48. o.
- Ondruš, Pavel: *Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike*. Bratislava, 1956, SAV.
- Pančuchová, Eva: Rodina a rodinné vzťahy v Sarvaši. *Národopis Slovákov v Maďarsku*, Budapest, 1996, 12. sz., 74–84. o.
- Paríková, Magdaléna: *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946–48*. Bratislava, 1999, STIMUL, 278. o.
- Parsons, Talcott – Bales, Robert: *Family, socialization and interaction process*. Glencoe, 1955, The Free Press.
- Pataki Ferenc: *Közösségi társadalom – eszmény és valóság*. Budapest, 1988, Kossuth.
- Patráš, Vladimír: *Sociolingvistické a psychologické aspekty jazykovej komunikácie*. 2. kötet. Banská Bystrica, 1996, UMB.
- Paukovič, Vladimír: Etnická štruktúra Slovenska, jej vývoj, demografické a sociálne charakteristiky. *Sociológia*, 1994, 5–6. sz., 435–432. o.
- Paukovič, Vladimír – Bačová, Viera – Gajdoš, Marián – Homišinová, Mária – Konečný, S. – Šutaj, Štefan – Zelová, A.: *Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. Priebežná informácia zo sociologického výskumu*. Košice, 1990, Spoločenskovedný ústav SAV.
- Pejkovszka, Penka: A budapesti bolgár közösség történelmi, demográfiai jellemzői. In Doncsev Toso (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából* 2. Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó, 30–41. o.
- Péntek János: Az anyanyelv ökológiája Erdélyben. *Kétnyelvűség*, 1994, 1. sz., 8–16. o.
- Péntek János: Nem őrizni: használni kell a nyelvet! In Jászó Anna (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest, 2002, Tinta Könyvkiadó, 267–280. o.
- Plichtová, Jana: Bilingvizmus áno alebo nie? In Plichtová, Jana (ed.): *Minority v politike. Kultúrne a jazykové práva*. Bratislava, 1992, Európska kultúrna nadácia, 261. o.

- Population Census 2001. *Ethnic Affiliation. Data on National, Ethnic Minorities*. Budapest, 2002, Central Statistical Office.
- Prónai Csaba: Migráció és kulturális antropológia. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep I. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó, 347–366. o.
- Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, 2000, Lucidus Kiadó.
- Puskás Tünde: Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában. *Fórum – Társadalomtudományi Szemle*, 2000, 1. sz., 69–84. o.
- Radó Péter: *Asszimiláció és nyelvhasználat. (Nemzeti kisebbségek Magyarországon)*. Budapest, 1991, Citoyen Kiadó.
- Ripka, Ivor: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. In Ružička, Ján (ed.): *Jazykovedné štúdie 15*. Bratislava, 1980, Veda, 227–231. o.
- Ripka, Ivor: Doterajšie výsledky výskumov slovenských nárečí v Maďarsku. In Divičanová, Anna (ed.): *275. rok v Békešskej Čabe*. Békešská Čaba, 1995, VÚSM, 94–105. o.
- Riskin, J. – Faunce, E. E.: Family interaction scales. *Archives of General Psychiatry*, 1970, 22. sz., 504–537. o.
- Romaine, Suzanne: *Bilingualism*. New York, 1989, Blackwell.
- Rychlík, Ján: Obecné zákonitosti vývoje národů a vztahů mezi nimi. *Slovenský národopis*, 1996, 2. sz., 159–167. o.
- Sapir, Edward: *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York, 1921, Harcourt, Brace & Co.
- Satirová, Virginia: *Kniha o rodině*. Brno, 1994, SVAN.
- Saussure, Ferdinand: *Course de linguistique générale*. Paris, 1978, Payot.
- Saussure, Ferdinand: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, 1997, Corvina.
- Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard (eds.): *Aspekte ethnischer Identität*. München, 1991, Oldenburg Verlag, 299–323. o.
- Seewann, Gerhard: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe. In Seewann, Gerhard (ed.): *Minderheitsfragen in Südosteuropa*. München, 1992, Oldenburg Verlag, 139–155. o.
- Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1973, Gondolat.
- Singly de, Françoise: *Sociologie současně rodiny*. Praha, 1999, Portál, 127. o.
- Sirácky, Ján: *Slováci vo svete I*. Martin, 1980, Matica slovenská.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Bilingualism or not: The Education of Minorities*. Clevedon, 1981, Lier Forlag.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Menšina, jazyk, rasizmus*. Bratislava, 2000, Kalligram.
- Slavkovský, Peter: Slovenské minority v strednej a juhovýchodnej Európe. In Divičanová, Anna – Krekovičová, Eva: *V službách etnografie (A néprajztudomány szolgálatában)*. Békešská Čaba, 2004, VÚSM – Ústav etnológie SAV, 149–160. o.
- Sokolová, Gabriela – Hernová, Šarka – Šrajerová, Olga: *Češi, Slováci a Poláci na Tešínsku a jejich vzájemné vztahy. Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opave*. Opava, 1997, Tilia, 192. o.
- Soukup, Václav: *Přehled antropologických teorií kultúry*. Praha, 2000, Portál, 230. o.
- Szabó Orsolya: A magyarországi szlovákok a népszámlálások tükrében. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II*. Budapest, 2004a, Akadémiai Kiadó, 267–284. o.
- Szabó Orsolya: Problém dvojazyčnosti a dvojitej identity Slovákov v Maďarsku v zrkadle štatistických údajov. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, 2004b, VÚSM, 392–410. o.

- Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. *Kisebbségkutatás*, 1992, 2. sz., 168–175. o.
- Szarka László: Jazykové problémy menšinového školstva na Slovensku a v Maďarsku. *Človek a spoločnosť*. <http://www.saske.sk/cas/1-2000/szarka.html>
- Szarka László: Etnikai változások a déli szláv kisebbségeknél. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből*. Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó, 285–312. o.
- Szarka László: Etnikai változások a déli szláv kisebbségeknél. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Budapest, 2004a, Akadémiai Kiadó, 285–312. o.
- Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest, 2004b, Lucidus Kiadó, 342. o.
- Staszczak, Zofia (ed.): *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Warszawa–Poznań, 1987, PWN.
- Šatava, Leoš: *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*. Praha, 2001, Cargo Publisher, 160. o.
- Šojat, Olga: *Pregled hrvatske kajkavske književnosti od polovine 16. do polovine 19. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma. Hrvatski kajkavski pisci I*. Zagreb, 1977, Matica hrvatska.
- Šrajerová, Olga: Slováci v Českej republike – národnostne zmiešané rodiny. In Macháčová, Jana – Šrajerová, Olga (eds.): *Sociálne a národnostne smiešaná rodina v industriálnej a postindustriálnej spoločnosti v českých zemích a ve strednej Európe od druhej polovice 19. storočia do súčasnosti*. Opava, 2003, Sliezky ústav SZM.
- Štefánik, Jozef: *Jeden človek, dva jazyky. Dvojazyčnosť u detí. Predsudky a skutočnosti*. Bratislava, 2000, Academic Electronic Press, 146. o.
- Štefánik, Jozef: Jazyková kompetencia bilingvistov. In Štefánik, Jozef (ed.): *Bilingvizmus (Minulosť, prítomnosť, budúcnosť)*. 2002, FF UK Bratislava, 61–69. o.
- Štefanko, Ondrej: *Pohľadaj korene svoje*. Nadlak, 1998, Vydavateľstvo kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku.
- Štolc, Jozef: *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*. Bratislava, 1949, SAV.
- Šutaj, Štefan: *Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľov Slovenska po 2. sv. vojne*. Košice, 1991, Spoločenskovedný ústav SAV.
- Šutaj, Štefan: Vývoj maďarskej a rusínskej, ukrajinskej, ruskej menšiny na Slovensku so zreteľom na roky 1970–1991. *Medzinárodné otázky*, 1992, 3. sz., 53–62. o.
- Šutaj, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku*. Bratislava, 1993, Veda, Spoločenskovedný ústav SAV, 196. o.
- Tajfel, Henri: *The social psychology of minorities*. London, 1978, MRG.
- Tajfel, Henri (ed.): *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge, 1981, Cambridge University Press.
- Tajfel, Henri – Turner, John C.: The social identity theory of intergroup behavior. In Austin, William G. – Worchel, Stephen (eds.): *Psychology of intergroup relations*. Chicago, 1986, Nelson Hall, 7–24. o.
- Tilkovszky Lóránt: *Hét évized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*. Budapest, 1989, Kossuth.
- Tóth Ágnes – Vékás János: Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka

- László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Tér és terep 5. Budapest, 2006, 252–309. o. Balassi Kiadó.
- Tóth Károly: Nemzet vagy nemzeti kisebbség? *Regio, Kisebbségtudományi szemle*, 1990, 2. sz., 19–26. o.
- Trudgill, Peter (ed.): *Sociolinguistic Patterns in British English.* London, 1978, Edward Arnold.
- Tylor, Edward B.: *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom.* London, 1871, Murray.
- Tylor, Edward B.: *Primitive Culture.* New York, 1958, Harpar Torchbooks.
- Uhrinová, Alžbeta: *Používanie materinského jazyka v kruhu slovenskej inteligencie v Békešskej Čabe.* Békešská Čaba, 2004a, VÚSM, 282. o.
- Uhrinová, Alžbeta: Slovenský jazyk v Telekgerendáši. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (ed.): *Slovenčina v menšinovom prostredí.* Békešská Čaba, 2004b, VÚSM, 84–89. o.
- Vámos Ágnes: *Magyarország tannyelvi atlasza.* Budapest, 1998, Keraban.
- Vrhel, František: *Základy etnolingvistiky.* Praha, 1981, SPN.
- Výrost, Ján – Slaměnik, Ivan: *Sociální psychologie.* Praha, 1997, ISV.
- Wagley, Charles – Harris, Marvin: *Minorities in the New World.* New York, 1958, Columbia University Press.
- Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika.* Budapest, 2002, Osiris, 364. o.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom.* Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 96. o.
- Wodak, Ruth et al.: *The Discursive Construction of National Identity.* Edinburgh, 1999, Edinburgh University Press.
- Zádrovich Bernadett: Identitástudat és nyelvhasználat összefüggése a Szombathelyen élő gradistyei horvátok körében. In Gadányi Károly (szerk.): *Bibliotheca Slavica Savaiensis III.* Szombathely, 1997, Szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Szláv Filológiai és Magyar Nyelvészeti Tanszékének kiadványa, 107–117. o.
- Zákon o právach národných a etnických menšín č. 77/1993 prijatý Národným zhromaždením Maďarskej republiky. *Ludové noviny*, 21. 10. 1993, 1–4. o.
- Zelliger Erzsébet: Két pozsonyi könyv a kétnyelvűség kérdésköréből. In *Magyar Nyelvőr*, 1999, 4. sz., 480–502. o.
- Zel'ová, Alena: Identita príslušníkov etnických menšín z národnostne zmiešaných oblastí Slovenska. *Slovenský národopis*, 1991, 2. sz., 133–134. o.
- Zel'ová, Alena – Bačová, Viera – Šutaj, Štefan – Výrost, Ján: *Interpretácia slovensko-maďarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálnopsychologickými charakteristikami.* Košice, 1992, Spoločenskovedný ústav SAV, 135. o.
- Zsilák Mária: A magyarországi szlovákok nyelvéllapotáról és kétnyelvűségéről. In Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében.* Budapest, 1991, Széchenyi Társaság, 53–62. o.
- Zsilák Mária: A dél-alföldi szlovák nyelvjáráások funkcionális rétegződése. In Hegedűs Rita – Körösi Zoltánné – Tarnói László (szerk.): *Hungarológia 3.* Budapest, 1993, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 180–187. o.
- Zsilák Mária: Vplyv Békešskej Čaby ako kultúrneho centra na jazyk dolnozemských Slovákov. In Krupa, Ondrej (ed.): *275 rokov v Békešskej Čabe.* Békešská Čaba, 1995, VÚSM, 34–35. o.
- Zsilák Mária: Slovakizmy v maďarských prejavoch Slovákov v Maďarsku. In Ondrejovič, Slavomír (ed.): *Sociolingvistika Slovaca.* Bratislava, 1996a, 2. sz., 158–164. o.

- Zsilák Mária: Pomer dolnozemských Slovákov k spisovnej norme. In Patráš, Vladimír (ed.): *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica 1996b, Univerzita Mateja Bela, II. 119–125. o.
- Zsilák Mária: Sarvašania a slovenský jazyk. In Divičanová, Anna (ed.): *275 rokov v Sarvaši*. Békešská Čaba, 2001, VÚSM, 103–111. o.
- Zsilák Mária: Dvojazyčnosť Slovákov v Maďarsku. In Štefánik, Jozef (ed.): *Bilingvizmus* (Minulosť, prítomnosť, budúcnosť). Zborník príspevkov, Bratislava, 2002, FF UK, 69. o.
- Zsilák Mária: Slovenčina v Maďarsku na začiatku 21. storočia. In Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, 2004, VÚSM, 433–441. o.

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

Szesztay Ádám

Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962

Az ötvenhatos forradalom hatása
a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára

Papp Richárd

Etnikus vallások a Vajdaságban?

Kisebbségi léthelyzetek kulturális
antropológiai értelmezései

Szalayné Sándor Erzsébet

*A kisebbségvédelem nemzetközi jogi
intézményrendszere a 20. században*

Eiler Ferenc

Kisebbségvédelem és revízió

Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi
Kongresszuson (1925–1939)

Pap András László

Identitás és reprezentáció

Az etnikai hovatartozás meghatározásától
a politikai képviselőségig